

С(Кар)
Б18
Карачаев.768-

А

БАЙЧОРАЛАНЫ
МАГОМЕТ

А

Милу
КЪАРАЧАЙДА

с

БАЙЧОРАЛАНЫ МАГОМЕТ

Милу
КЪАРАЧАЙДА

РОМАН

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1967

Роман Магомета Байчорова «В Большом Карачае» — крупное многоплановое произведение, повествующее о классовой борьбе народов Карачаево-Черкесии и установлении Советской власти. В нем охватывается период времени с 1900 по 1917 год. События, описанные в этой книге, разворачиваются главным образом в «Большом Карачае» (район аулов К-Джурт, Учкулан, Хурзук) и в Петербурге (Петрограде). Повествование идет фрагментарно.

Высоко художественным языком автор сумел показать яркие эпизоды из жизни, быта и обычаев карачаевского народа. События в романе развиваются в интересных сюжетных переплетениях.

Книга читается легко и с большим интересом.

Биринчи кесеги

1.

Созгъан алтындан ишленген саханча, кюнню кёзю джитилени артына ташайыб барады. Кёлекгеле джер джерден тюшюб, кёз кёргенни къаралтыб тебрегендиле. Джаб-джангыз Минги Тауну Хурзук таба айланган джаныны ёмюрде эримей тургъан бузларын къайдан эсе да алкъын кюнню таякълары джарытханлай турадыла. Кёкденми тюшеди, огъесе хансланы кесинденми чыгъады,—олсагъатдан къалын чыкъ тюшюб, кюндюз сюрюучюлени аякъларын кысыб айланган чабырлары мылы тартадыла. Тауладан ургъан салкъын аяз, ингирги хауаны тазалаб ичине гырджын чанчыб ашарча этеди. Чатны башында орналгъан сюрюучю кюшну отуну къайын ийиси хауагъа кюшулуб джайылады.

— Хр-е-ейт, — деб, кеслерин алгъа ургъан кюйланы ызларына къайтара, Мачар сюрюуюн стауатха келтиреди. Тойгъан кюйла, бир джерге узалыб гузаба джубана, бир да артха тохтаб сымпая, алай бек ашыкъмай, алларын кюш таба бургъандыла.

Чабыргъа бир саллыкъ джаракчыкны белине бегитиб, юсюнде тозурагъан къара чепкени, аякъларында тюклю чабырлары, кечеги бёркюню тышындан кийген, шайтан чалыулары сагал-сагал болгъан, бетсиз джабагъы кийиз бёркю башында, бойнунда кёрдеуюю онгнган

башлыгы, джабышмакъ таягын эки къолу бла белне кысыб, Мачар къойланы алларында келеди.

Стауат таба айланыб келген къойла, бузлаган ич джау исси табада эригенча, къарангыда эриб, тас болуб барадыла. Джаб джангыз къойланы мангырагъанлары, къулакъ табадан кимни эсе де тууайлагъаны эштилген болмаса, джукъ кёрюмейди. Сагъыш эте келиб, эслеб къарагъанында, ашхам къаралдысы тауланы башларына ёрлеб басхыч бла атлагъанча кёкге джайылыб, кёзге тюртгенни кёрмезча къарангы болуб, Мачар эртдеден бери юренген джолу бла стауатха джетиб келе эди.. Къойланы юзгерере джыйыб, эшик гёзенекни тартыб къазыкъгъа илиндирди. Кийиз бёркю бла башлыгын юзгерени эки джанына къаранчча этиб, къош таба тебреди. От джилтинлеча, кыбыла джулдузла кёкню къара къатапасында джылтырайдыла. Ызындан къой макъыргъан, адам кычыргъан тауушла келе, Мачар тоб деб къошну босагъасындан тюшдю. Джарым хакъ бла беш джылгъа джарашыб, шапалыкъ этиб тургъан Манаф, секириб ёрге туруб:

— Тёрге ёт, Мачар, — деди.

Мачар тёрге ётуб, мурджар агъачха олтурду. Аны кёзюне от агъачха сюелиб, къата тургъан малчы гырджыла илиндиле.

Талай заманны азыкъ болмай, къой санар заман джууукълашыб келгенини себинден, тамада джукъ сойдуругъа унамай, малчыла беллерин къаты тартыб айлангандыла. Бююн Мачар Манафны гырджын бишире тургъанын кёргенинде элден азыкъ келгенин сормагъанлай билди. Кюлге кёмюлген гырджынланы айландырыб, Манаф барыб, юсюне джамчы атылыб тургъан хабджюкледен тыбына бла байланган бир туюмчекни бери алыб:

— Къачдан сорагъа тебресенг кийерге деб санга кийимле джибергендиле, — деб Мачаргъа узатды. Мачар ол туюмчекни къолуна алыб, тёгерек айландырыб къарай:

— Мындан сора уа не келтиргендиле? — деб сорду.

Кесинден уллуну асыры сыйлагъандан тили чала:

— Къой кыркъаргъа кыбдыла, къойланы аякъларын байларгъа баула, джюн джыаргъа—машокла, бир тулукъ арпа ун, — деб Манаф джууаб берди. Бир кесек тынгылаб туруб, ол дагъыда:

— Хабджюкленн мында кьоюб, Тепей улу Къыздыр-гъандагъы кьошлагъа кетди. Бююн тамбла болса да Зекерья келиб, кьой кьырыкъгъан заманда ишни юсюнде боллукъду, дейди, — деб кьошду.

Зекерияны келир хапары Мачарны кьууандыра болмаз эди, андан ары хапар излемей, тьююмчекчигин тешиб башлады. Аны ичинден уллу мекерья джамаулары бла тьюме илгиги да джангы шайтан чалыудан салыныб, онгуб саб-сары болгъан бир кьауракъ къабдал чыкъды Къабдалны эки бут арасына салыб, тьююмчекни ичине дагъыда узалды. Джангы ийленген териден тобукълары бла аууна джамаула салыныб, тюртю тюр бояуу онгуб, мелте бетли болуб бошагъан бир тери шалбарны алды. «Энди уа не ийгендиле джарлы кьа-тынла» — деб дагъыда узалгъанында, бир маймез келек, бир кьара сапын, иги кесек тау алма, шекер башдан сындырылгъан эки-юч гыртчыкъ чыкъдыла. Сыртда, тауда айланган аталарыны кьайгъысын этиб, быланы ийген юдегисине джюреги разы болду. Шалбар бла къабдалны тютюн, дух ийис этгенлеринден Дударкъаныкыла болгъанларын билиб, кьууанчы ауушунду.

Кьошха ууакъ-ууакъ джыйылыб башлагъан малчы тенглеринден тартышыб, тишлерин бир-бирине кысыб, иги кесек заманны турду. Ачыу болуб келгенлей Манафны «къачдан сорагъа барыгъа сеннге кийимле ийгендиле» — дегени, ала да Дударкъадан къалгъанла болгъаны бек кючлю ачыу болуб, ичинден «ой сени джуумчунг берилсин, ашхам намаз да озуб кетди да» — дей, абдез алыб башлады. «Аллахны аллы бир айланырмы эди» деб намазлыкъда этин-терисин ашаб тургъанлагъа кыйынлыкъ тиледи. Ол намазын кылыб бошаргъа хар ким кесини орнуна олтура, сюрюучюле кьошну ичин толтурдула.

Ала бешишер джылгъа джалгъа джарашхан, болджаллары быйыл, кимини келир джыл, кимини талай джылдан джетер, джалчыладыла. Былайда Дударкъа хаджини сегиз кьой сюрюуюне кьаралады. Алагъа кьарагъан ондан артыкъ адам барды.

Мачар намазлыкъдан кьобуб, мурджар агъачны терджанына олтурду. Джукъа айранны агъач аякълагъа кьуюб, Манаф кьолларына тутурду. Чепкен джурун бла кюллерни сюртюб, хар кимни аллына экишер мал-

чы гырджын салды. Малчыла ашаб башладыла. Бу кёзюуге къарагъанча, стауатдан къойла юркген таууш келди. Босагъагъа джууугъуракъ джерде олтуруб тургъан эки джашыракъ къойчу гитче джерк гоппанчыкъларын четен табхагъа салыб, чартлаб эшикге чыкъдыла. Ала экиси да тууайлаб башлагъанлай, бирини ауазын джаратмай Мачар:

— Асланбек тууайларгъа кюрешгенликге бёрюден эсе кеси бек къоркъа болур дейме, — деди.

2.

Кюнню кёзю мийикден къараса да джетген джерин мазаллы нарат шынкъартча джылытады. Къызыу къой къыркыла тургъан кюнлени бириди. Кёл алып ючюн Зекерия Мачарны кыош тамада этгенди. Алай а къыркыла тургъан къойланы къатындан бир атламны кери кетмей кеси сакълайды. Аны дыгаласы башха мал иеле толтуурб къойгъунчу кесини джюнюн Нарсанагъа элтиргеди.

Кюн батаргъа джуукълаша, джетинчи сюрююню къыркыб бошаб, джалангач къойланы юзгерден чыгъардыла.

Зекерия джюн машокланы юслерине олтуруб, хар кимни не этгенине къарай, къамчиси бла чуругъуну бурнун уруб, безийди. Ёрге тагъылгъан машокланы джюнден толтуруб теблей тургъан Мачар аны сюек саблы къамчиси барыб башлы чуругъуна тийгени сайын илгенгенча болуб, ачыуу бурнуна тыгъылыб келеди.

Узун бойлу, ингичге белин мор схарла чебгенини малгар тюймелери бууб, къара къауракъдан тигилген къабдаланы джагъасын тартдырыб, Зекерияны кёкюрегин акъбаш хазыра джасайдыла. Шышаны мияласыча тюрсюнлери онгиган саргъылдым кёзлерини бири онгига, экинчиси солгъа къарайдыла. Бурун сюеклери ызларына къайтыб, кемирчеги тюймени илгигича энишге салыныб, хаман бир бурун тешиги тунугъуб тургъаны ючюн, ашыгъыб сёлешсе, хумхасына кетиб, аны не айтханын киши ангыламай къалады. Атасы «джоюлуб» башлагъанында кесине кваллыкъ рысхыны джалчыла начыб кетмесинле деб, дуня малдан башха сагъышы джокъду. Бири-бирин ауушдуруб, игиден, амандан да

аны кѣлюне келмеген зат джокъду. Бусагъатда ол, къуш мыллыкга къонганча, машокланы юслерине олтуруб, биягъы сагъышларын эте келиб,, быйыл Джити суу башына къачдан сорагъа Мачарны иерге керек болгъаны эсине тюшюб:

— Мачар, былай келчи! — деб къычырды.

Мачар эски къабдалыны этеги бла мангылайын сюрте, башын тиге тургъан машогун бир джанына салыб, келиб Зекерьяны аллына сюелди.

— Мачар, атамы бек татлы адамыса, мени да бусагъатда сенден суйген адамым джокъду; къош тамада болуб, къачдан сорагъа бармасанг боллукъ тюлдю, ант этдир, — деб ышарды.

Юйюне барыргъа хазырланыб тургъанлай Зекерия алай айтханында, Мачарны джюреги къыйналыб, бютеу санлары бирден джызылдадыла. Аузуна неле эсе да бир сѣзле да келдиле, алай болса да аман айтыб къан джаудуруб къояма деб, тюр эрнин къабыб, кеси кесин басды. Эс джыйыб къарагъанында, кѣзюне эски юйюню аллында эки къолун къойнуна салыб тургъан Заура кѣрюндю. Кѣзю экили кѣре келиб, дагъыда эски от юйлерини джыйгъычында туз къутукчукъну къолу бла кѣргюзюб, Заураны: «Атасы, аны бла бир къайнагъыгъан джауубуз болса» — деучюсю къулагъына келди...

— Къайдам... къыйынын къой эсенг джашауун да ким аяйды сизден... Элде къатынла ачдан къырыла болурламы ансы, — деб башха джарашыу сѣз табмай, Мачар джууаб этди. Хаман да айтханы бола юреннген Зекерия аны ауур кѣрюб:

— Биз болгъан джерде сени юйдегинге не боллукъ болур?.. «Къатынла ачдан...» деб аланы сагъышларын этгенни орнуна сенден башха адам айтылгъан аманатны юсюнден сѣлешир эди... Къызынг кѣб турмай аллахны сыйлы келямын окъуб бошайды. Заура бла Мурат бизникиле не ашасала аны ашайдыла, кесинг эсенг тынч къулагъынг, токъ къарнынг, не хатанг барды? Малны ызындан айланганны ауурсуна эсенг, башынгы дуняда къалай кечиндирирге мурат этесе? — деб «бойсунсанг игиди» деген тюрсюнде Мачаргъа джити къараб тохдады. Джел уруб джерни букъусун къозгъагъанча, Зекерияны айтханлары Мачарны кѣкюрегинде эртдеден бери джыйылыб тургъан аурууун къозгъадыла.

— Зекерия, аллахынг, иманынг бла тилейме, бери бир къара: башхаланы бирер кесилген хакълары, бирер болджаллары барды. Ёмюрден бери не хакъы кесилмеген, не болджалы болмагъан джангыз менме. Юйде къатынла ит болуб, хар не джумушунгу да этиб тургъанлай, алагъа сылтаугъа «къошда атагъыз» дейсиз меннге да аузумдан сёз чыкъса, — «юйде юйдегинг» дейсиз. Къачаннга дери болуб турлукъду бу былай?—деб тауушу къалтыраб чыгъа, Зекерияны кёзюне къарады. Туура ол заманчыкъда акъылы джетиб, Зекерия аны кёзюне къараб, джюрегинде болгъан затланы сагъышын этмеди ансы, аллай къарамы болгъан адам отха суугъа да кирирге хазыр болуб тургъанын ким да ангыларыкъ эди...

Мюлкге иелик этиб башлагъанлы джалчыла, юйде тургъан къуллукъчу къатынла болгъанымы бошаб, къурутуб барадыла деб акъылы алай болуб, Зекерия ашаргъа олтургъан джеринде маджалыракъ тепси тюб къояргъа къызгъаныб, джутланыб ашаучан эди. Акъылы алай болуб тургъанлай., Мачардан быллай сёзле эшитгенинде башхасы болмай, къойнуна джилтин тюшгенча болду.

— Арыкъ токълуну айнытсанг эрнинги, бурнунгу май этер, аман адамны тойдурсанг, аузунгу-бурнунгу къан этер деб бурунгула билмейми айтхандыла. Къарт ит! Юйюнгю, юйдегинги, джанынгы джерни башында ким джашатады?!—деб секириб олтургъан орнундан ёрге туруб, мыллыгын Мачар таба атды. Зукгу кёзлерин джандырыб Зекерия къамчисин ёрге кёлтюргенлей Мачар кёзню джумуб ачар бир заманны ичинде сермеб аны бойнундан буууб тобугъу бла эки-юч кере быдырына урду. Къараб-къарагъынчы Зекерияны тюбюне басыб:

— Ёлген эшек бёрюден къоркъмайды, къан ичген гыбы. Юсюнге кийген кийимингден башлаб, минген атынга дери кимникиди, ананг харамынг боллукъ... Солугъан хауанга дери мени кибиб берчли къоллуланькъыдыла. Джерни байлыгъы мени башыма акъ тюк болуб, бетиме джыйрыкъ болуб тюшеди, харам ит, атанг бла сени уа бойнугъузгъа май, хурджунугъузгъа шай болуб киреди, —деб, андан да аман затланы къошуб, джюрегине джыйылгъан ачыуну тёгюлме къойду. Айтылгъан аман сёзлери башхасы болмай, алгъышда тиленнген тилекча эшитиле эдиле.

Хаджи кябча гютдю мангылайын тер басыб, Зекерия шугутланыб кялай эсе да тюбюнден чыгыб, Мачарны юсюне минди. Ары дери кзууаныб кяраб турган кюйчула, Мачар тюбге тюшгенинде джетиб орча этиб башладыла.

— Ай, кююгуз, бир-биригизни бош кырасыз, — дей, келиб Зекерияны кюллерын тута да ие, бир бурнуна бир сыртына джетдире Мачарга болушуб иги ашхы урма кюйдула. Алайга джыйылган адамланы кяйсысы болса да бири джакъларыкъ болур деб умут этиб, турган Зекерия джан-джанына кярады. Алай болганлыкга дертге термилиб кюллеры кичиб турган малчыланы ичинден аллай адам чыкъмады. Таланган итни кюйганча кесин кююб, адамла джаллай башлаганларында, Зекерия ёрге кюбуб, джукъ да айтмаганлай аузуну, бурнуну кянын сюрте келиб, кишенлениб отлай турган аты таба тебреди.

Кюн хаман да кеси дуняга кюралганлы былайдан джитилени артларына батыучусуча батыб, ингир кярангы, ислам динни кянатларыча, джерни башына джайылыб тебреди. Малчыла бир-бирине кёз кыса келиб, Зекерияга ариу айтыб Мачарга хыны этген кибиб этиб да бир кёрдюле. Алай болганлыкга джангыз кеси болмаса, башха адам айтханны сюймеген адам, кишини сёзюне да тынгыламады. Ол аллайла этиб тебрегенинде малчыла да: «Бар да атамы джылкысындан тай тут» дегенча этиб, кёз-кяш бермей кюйдула. Джан-джанына кярай туруб, болмаганында анасындан тууганлы биринчи кере минген атын кеси тутуб, джер салыб, ёзенгисин киши тутмаганлай кеси минди. Тер басхан кёлеги сыртына джабышыб, уллу кяан ырхын саулай сол джаягын джабыб атын кяамчи бла уруб Къыздырган таба айланды. Киши аузундан чыгарыб бир сёз айтмады. Джаб джангыз малчыланы ёмюрлюк негерлери, аланы кыйын джашауларыны толу шагъатлары, кюшчу самырла, Зекерияны атыны тюбюнден кире да чочута, иги кесекни ашырдыла.

3.

Елмез ашарыкъ эте, анасы да юсюне тюб джастыкчыкъ салынган шиндикчикге олтуруб тери ийлей, кзуушчукда олтуруб турган Мурат сынсый келиб, баш кяагыб тебреди.

Орундукъну тубюнде уругъа кѣб болмай джый-ылгъан гитче кызыл чюгюндюрчюкледен ичин толтуруб, Ёлмез чоюнну отха асды. Бир анасына, бир балата салгъанына къарай, бир да чоюнну тубюнден отну ышыра тургъанлай, джукълаб бара тургъан Мурат кѣзчюклерин ачыб:

— Къызчыкъ, ачдан ёлтюрдюнг, къачан бишерикди,— деб дагъыда джукъ кѣрмегенинде къуушчукъгъа Анасы Муратны сынсыгъанын эшитиб:
аууб къалды.

— Мени къолум джетмейди, муну быллай бир инджитмесенга. Насыбынг алай болсун эт къазанламы асханса! Андан бери бишмей турадымы дейсе, — деб ачыу болуб Ёлмез:

къызын къыджырады. Экисини алай ашыкъгъанлары — Астоприлла, былагъа бир къара, тохдагъыз джаныгъыз чыгъыб бармай эсе, къабыргъаларын отха бир джетме къоюгъуз, — деди.

Анасы айтханны этмей не амалы барды. Эки-юч кере чоюннга узалыб, къолларын кюйдюре да тартыб бери ала, он бармагъын этегине ышыйды. Алай эте келиб, чынг артында бир гитче чюгюндюрчюкню къыйырындан тартыб чыгъарды. Чюгюндюр къолун кюйдюрюб, бир джанына силдегенлей, Муратны бетине исси суу чачылыб уятды. Бузула башлаб Ёлмезни къолунда бишиб чыкъгъан чюгюндюрню кѣргенинде, бетини ачыгъанын да унутуб Мурат:

— Бирчик къабдыр, — деб къолчугъун узатды.

Ёлмез чюгюндюрчюкню къуйрукъ джанын юзюб, Муратны къолуна тутдурду.

Мурат чюгюндюрчюкню ашай, анасы бла Ёлмез да тынгылауну ийиб тургъанлай, оджакъдан бир къычыргъан таууш келди. Аны бла бирге бир зат тулукъ таууш этиб тоб деб гѣзеннге тюшдю. Аны эшитгенинде Мурат джукъусундан аязыб, секириб ёрге туруб, анасына къараб тохдады. Ёлмез да къоркъуб олтургъан джеринден туралмай къалды. Заураны бети кетиб балата джугъу къолларын бири бирине ышый:

— Оу, ким эсе да оджакъдан къарай айланады, — деди.

Ол алай айтыр-айтмаз эшекни сюрюб джаяулай бигеуленни босагъагъа келгѣн аякъ тауушу эшитилди.

Заура чабыб барыб кьулагъын эшикге салыб тынгылады.

— Ким барды юйде?.. Ачыгъыз, — деген тауушдан, Мачар болгъанын билиб:

— Атагъыз келди, — деб эшиклени кылычларын кызыу ачыб тебреди. Мачар босагъадан былай тюшгенлей, Мурат чабыб барыб бойнундан кьаты кысыб кьучакълады. Гёзенни эшигин джызылдата бир ауана чартлаб чыгъыб, суугъа тюшген ташча, кьарангыда эриб кетди. Мачарны эрши кьарагъанын эслеб, Зауура:

— Къайсы итден туугъанла эселе да оджакъдан кьарайбыз деб, юй башына джыйылгъандыла да джашатмайдыла, аурууунгу алайым, — деди.

Мачар джюкю эшегине кьараргъа чыкъгъан сылтау бла чартлаб эшикге чыкъды. Атасы келгенинде не тийреде айтыб кьоркьутуучу байчыдан, не «алмастыдан» кьоркьмай батыр болуб, Мурат аны ызындан чыкъды. Атасы эшекни кьатына барыб, Мурат да аны тегерегине айланиб, джунчута тургъанлай юйню башындан бир сымсырагъан таууш келди. Мачар аллында, Мурат да аны ызындан, арт джаны бла юй башына тебретиле. Миниб кьарагъанларында гампилине тартыб тургъан оджакъны эки кьолу бла ауар джанына тебериб, бир гитче джашчыкъ тартмасындан кьазыгъына тагъылыб, дюрюде аягъын чалкы кесген тартар балачыкъча, кьалтырай тура эди. Бошлаб бери алгъанлай, суудан джангы тутулгъан чабакъча ычхыныб аллы айланган джанына къачды. Атасы алда джашы да ызындан тюшюб келе тургъанлай Заура алларына чыгъыб:

— Атасы, не болгъанды ха, саулай дуня бу эски юйню башына джыйылыбмы кьалгъанды? — деб сорду...

Джашла келиб оджакъдан кьарай тебреген эселе, юйде джетген кызы болгъанына ишек джюкьду. Бир джаны бла Заураны ана джюреги кызына туура бюгюн сёз тауусулуб кьалгъанча болду. Экинчи джаны бла юй несини кьатында кесин чарлатмаса болмайды. Ким биледи, дагъыда аны кёлюне не келеди. Джангыз кызын сакълаялмай, элге беишлик этиб кьойду деб эркишини джюреги кыйналмасын.

Мурат эшекни бир джеринден тарта, бир да артакъланы терс джанларындан тутуб хылы-мылы этди-

ре, Мачар да джюгюн алыб Заурагъа узата тургъанлай кёкден нартюх кебек себилгенча ууакъ-ууакъ джаумсураб тебреди.

Эри эшекни баугъа джыйгъынчы сабырчыкъ этмей, не келтиргенин кёрюрге ашыкъгъан Заура юйге кириб, джюклени чачыб башлады. Аллы бла джарашдырылыб байланган беш кёйну джюню чыкъды, аны тюбюнден да беш-алты тилкем бышлакъ табылды. Экинчи артмакъ ышанны ичинде да бир кёй мыллыкны бёксюню бар эди.

Джарлы юйлеге быллай кзууанч джылына бир кере келеди. Ёлмезни кёлю кёлтюрюлюб, тири-тири атлаб, къабыргъада тагъылыб тургъан тепсини алыб, хотасы бла сюрте, атасыны аллына салды. Тепсини алай салыннганын кёргенинде, Мурат да чабыб келиб, атасыны эки тобугъуна олтурду. Ёлмез чюгюндюрлени арытыр къайгъыгъа кириб тургъанлай, Заура джашчыгъына эслетмей кюбюрчекни ачыб, нелени эсе да алыб, Мачарны кёлуна туттурду. Мачар Заура бергенлени сансыз кёйнуна тыгъыб кёйду. Ёлмез ашарыкъны алыб келиб Мачарны аллына салды. Мурат эскериб, атасын ашама кёюб, кзуушчугъуна олтурду. Бышлакъ къабынчыкъны ашай тургъанлай Мурат:

— Дада, сеннге анам татлычыкъла асыраб турады,— деди. Аны айтханын умут этгеннге бардырыб, Мачар татлычыкъланы чыгъарыб тепсини юсюне салды. Ала Заура тюнене кече маулутдан алыб келген чыкъыртчыкъла, шекер гыртчыкъла, эки-юч кишмишчик бла хурмачыкъла, халуа кесекчикле эдиле. Мурат аланы кёргенлей:

— Ыхы, билдим, билдим ання манга кёргюзтмей санга бериб кёйгъан эди, — деди. Мачар кеси бир кесек джубаныб, юйдегиси асыраб тургъан къабарыкъчыкъны кёлу бла барысына теппе-тенг этиб берди. Ингир ушхуурну бошадыла.

Аталары ышымлары бла чабырларын теше башлады. Ёлмез билек агъачдан чыракъ джонгурчханы алыб, отта къабындырыб, Муратны кёлуна туттурду. Мурат чыракъны ёрге тутханлай гёзенчик таба тебреди. Ёлмез гёзенчикде экисине да орун салды. Чыракъны джукълатыб джатдыла.

Сериюн болуб баргъан отну юсюне отупла салыб, бир кесек да ышырыб, Заура отджагъагъа олтурду.

Бир-бирлерин кәрмей тургъанлы кѣб заман болса да экиси да башларгъа сѣз табмай иги кесекни турдула. Мачар тийреден бир хапар айтырмы эди деб Заураны сакълайды; Заура да къошдан, малдан Мачар бир хапар айтырыкъ болур деб тынгылайды. От джаныб джилтинлери ёрге-ёрге чыгъыб тебрегенлей, тынгылаб туръан Мачар:

— Анасы, аман болуб къалгъанса да, — деб сѣз башлады.

Ёмюрюнден бери юй неси бла сабийлеринден башха адамдан ариу сѣз эшитмеген Заура, бусагъатда Мачарны джумушакъ сѣзлерин эшитиб, джюреги асыры тешилгенден, ичинден бир тюрю бир талпыу чыгъыб, кѣзлеринде джыламукъларын ойнатды. Алай болса да хар тиширыуда болгъанча Заурада да бир кесек басмлылыкъ бла тѣзюмлюк болду.

— Огъай джокъду хатам, кесинг не эте тураса аны, — деб къысхачны алыб отну ышырды.

— Да малчыланы не хатабыз боллукъду... кѣк-юйюбюзню шаталы тѣшегиз да, джастыгъыбыз да, джуургъаныбыз да тон бла гебенек, — деб накъырдагъа бардырыб Мачар джууаб этди. Аны накъырдасын толу ангыламадымы да Заура:

— Атасы, джауум кюлдеде бир къысылыр джер боламыды, огъесе къалай этесиз? — деб сорду.

Юйюню, юйдегисини джылыуу джюрегин джарытхан Мачарны накъырда этери келиб:

— Айхай тохана юйлеге кириб, кюн джауа, биз да къойлагъа буйрукъ бериб, «Ой, къойла, узакъ кетмегиз, эй, ала эркеч, сюрюню суугъа элт» — дей... деб башлагъанлай, Мачар накъырда этгенин ангылаб Заура:

— Огъай мен керти сорама, — деди.

Джаратылгъанлы бери Заура тууб ёсген тийресинден тышына чыкъмагъанды. Малчыла къайры эсе да мийик таулары артына кетиб, джылла бла туруб къайтханларын биледи. Къошну, малны джашауундан алай уллу хапары джокъду. Кюмюшчюню къызы джюзюксюз къалгъанча сюрюучю миллетни къызлары да къошдан, малдан хапасрыз, этден, джаудан юлюшсюз къаладыла.

Къошну, малны юсюнден бир кесек ушакъ этгенден сора Заура элни джашаууна кѣче келиб былай айтды:

—Зекерия къайтханлы кѣб болмайды. Саукъаллыкъ бу джол келгенли бизге да ариу сѣлешеди. Кѣргени сайын

«аларлары не эте турасыз?»—деб, хапар сормай кьоймайды. Мындан алда аллыма тюбегенди да: «Заура, тийрени джарытыб тургъан сенсе, бир гитче тийречикни багъасы джангыз кесинг боллукъса, сени анамдан башха кёре эсем, анам харамым болсун» — деб татлы сёлешиб кетгенди. Аны меннге ару сёлешгенин тели Бутдукъ не эсе да онгсунмайды. Бир сёлешсе экинчиге «сизни Зекерия бек сюеди, къайнайсыз сиз», — дейди да тебрейди.

Мачар аны юсюнден сёз башлаб джанын кыйнар-гъа суймей тура эди. Алай болса да тиширыу алай айт-тыб башлагъанында:

— Ай, алай эте келиб ол сени юйюнге бир къан салмагъа эди, — деб ахсынды. Мачарны алай айтханын эшитгенинде, Заураны джюреги шаркъ деб чанчды. Алай болгъанлыкъгъа тиширыу башына уялмай эркишилени не къайгъылары болгъанын сорургъа тартынды...

Хар нени джарашдырыб, отджагъаны сибириб, отну кёмюб бошаб Заура башын джастыкъгъа салыб, кёзю къалкъыугъа бара тургъанлай гёзенекчикни ичинде Ёлмезни бастырыкъланыб, тюшюнде джылагъан тауушун эшитиб сагъайды.

4.

Уллу юйле джатар заман болгъанды. Бутдукъ, бир кьолунда джез тазы бла сапыны, имбашында къатапа джанджаулугъу, экинчи кьолунда кюмюш кьумгъанда джарашдырылгъан суу бла, Минатны отоуна кириб келди. Минатны уа кертиси бла да таб кюню тюлдю. Бутдукъну киргенин эшитди, алай-а анга къараб уллу багъалатмады. «Мен айтмай эсем да этер джумушун нек билмейди» дебми этди да, кыйсыгъына къараб:

— Мюйюшге кириб нек кьубуласа, сени аллыкъ джашыбыз джокъду, тюб тёшекни сал да джарашдыр!—деб кыдыжырады. Бутдукъ юй тюбюне кийизни джайыб, мор тума къатапа бла тышланган тюб тёшекни салыб, — «энди уа не айтырыкъды» дегенча, Минатха къараб тохдады.

— Энди уа нек джер тартдын, нек сюелесе, чегетде ёсген, кымыз байтал, мени орнума олтуртургъа ыйлыкъанмы этесе? — деб Минат джыланча къарады.

Кьолларын чебгенини артына ышый келиб Минатны

къатына джетер заманда эки къолтукъ тюбюне салыб кирлерин тазалады. Санлы Минатны аман бла кёлтюрюб барыб туз тулукъну салгъанча, тешекге салды. Минат бютеу сылынган къакъча тешекни юсюне сойланыб, солууун алалмай:

— Сюелме, джуу, джуу, марджа, сен адамны бычакъсыз соярыкъса, — деб бурну бла сызгъырды.

Бутдукъ аны аякларындан алтын окъала тигилген мессилерин, тюртю тюб бла боялгъан шпан чындайларын тешди. Бир аягъын тазгъа салыб къумгъандан суу тамызгъанлай Минат:

— Ай сени атанг харамынг болсун, ой, мен джарлы, ёлтюрдю! Бусурманла, аллахдан къоркъгъан адам бар эсе, болушугъуз. Ой джарлы анам мени бу дунягъа нек табхан эдинг! Джаным саулай сояргъа тебрегендиле! — деб кёзюнден джыламукъ акъмагъанлай, орунга къабланыб кычырды.

Бетинден къаны къачыб, эки аягъына да гаможларын къаблаб, Бутдукъ от юйге мыллык атды. Къумгъанны сууун белине дери тёгюб, отха тагъылыб тургъан багъыр къазанны ичиндеги исси суудан къуйду да, джарашдырды. Къайтыб келиб, мынчакълача кёзлеринден джыламукълары къуюла, Минатны эки аягъын джуууб башлады.

— Алай эт, алай, къуругъан, сени бир джукъгъа юретелмей къалдым. Бу джюн джаулукуну да чох этиб къысмай, артындан туйсенг не боллукъду. Чепгенинги эзиюне туймеле салсанг а, хадаус, энишге ийилсенг кёкюрегинг ачылады. Къонакъ келиб сени былай кёрсе, айыбы манга келликди, — дей, асыры джюреги тишлегенден Минат зукочукъ этди. Аякларын джуууб джумушакъ джанджаулуку бла сюртюб бошагъанында Минат эс джыйыб:

— Ол кишини орнун джарашдыр, — деб аякъ бармакларын кымылдатды.

Бутдукъ къамиш садрач орундукуну бир-бири юсюне джайылыб тургъан сегиз джабуун алгъанында, чынг тюбюнде «сууаблы бетли» джашил къатападан кёбчек сырылыб, ортасы бла мюйюшлерине алтын окъа тигилген джууургъан ачылды. Орундукуну тума къатападан тышланган, марал тюк гёбелли тешегин къагъыб, аны юсюне чайыр бетли схарла джабыуну джайды. Къызыл джибек къатапагъа алтын окъа бла булбул суратла ти-

гилиб, аланы кёзлерини орпуна накъутналмаз ташла тигилген эки уллу кьуу джастыкьны джарашдырыб, баш этди. Аланы юслери бла да джылы джууургъанны джайыб бошагъандан сора, Минат кьойнундан чыгъарыб хамайылын узатды. Анга сормаса да не этерин библиб, Бутдукъ хамайылны джастыкъ тюбюне салды.

— Джашчыкьны юйюне кьумгъан бла таз салгъанмыса? — деб сорду Минат.

— Зекерия Къобалагъа кетгенди; кьайтмагъанды; кече ортасы болады, келлик болмаз, — деди Бутдукъ.

— Аны келлигинде сени ишинг джокъду, бар да юйюн джарашдыр. Мен бюгюн кесим тешинирме, — деб кетерге боллугъун ангылатды.

Бутдукъ тазны сууун тёгюб, барыб Зекерияны юйюн джарашдырыб, от юйге кьайтды. Эшек джауурлукъну тюбюне джайыб, кесине орун салды. Башына эски тюб джастыкъчыкьны джарашдырыб, дженглери сёгюлген бир кир эркиши чепкенни юсюне джабыб джатды. Башы джетгенлей, оджакъдан тийген ай бетин джарыта, къаты джукълаб къалды.

Минат кеси къалгъанында, ынгычхай-ынгычхай къатапа башмакъларын къаблаб, сюркеле барыб, джан хурджунундан ачхычларын чыгъарыб, юч къадаулу кюбюрню ачды. Излей кетиб эртдеден асыралыб тургъан «Мекка» деген дух шышаны табыб, дженгил-дженгил атлаб, хаджини орнуну къатына келди. Духдан аузуна уртлаб, иги ашхы бюркдю. Андан сора да айлана келиб, дуамы акъуду, тилекми тиледи, эки кьолу бла бетин сылады.

Эки айдан бери Дударкъа сууб, юйден илгиздик болуб къалгъанды. Минат былай сагъыш этди: «Джыйырма бла он джылны джашаб, быланы таныгъанлы бери быйылдан уллу къыйынлыкъ кёрмегенди. Шериятны джоругъу бла, бир джыгырыккы ичинде джаратылгъан эгиз чёртлеуюк бюртюклеча, бир бирин ийнакълай келиб... акъылда, эсде болмагъанлай, ишлери шайтан къаргъагъанча болуб къалды да. Ма бюгече да къайда маулутдады. Ах, къабырлары кычырсын ол маулут этилген ёлюклени. Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрюр, — деб не къыйынлыкъды бу джарлы джаннга. Элни озгъуну, шерият-неках бла табхан эрин кьолундан алыб, бир-бирине эришиб, чакъырыргъа болуб, эшигин терсине джабыб кьойдула да. Арт кёзюуде кече ара-

сында бир джерден келсе, иги джылыныб, панаж ийис эте, боза кекире келеди. Муридле деб да бир уялмагъан-ла чыкыгъандыла. Зин алабыз деб, афендиле бла мол-лаланы тобукъларына олтуруб туура кёкге учар ююн а киндиклерин киндиклерине джетдириб... Киндиги би-реуню киндигине джетген тиширыу кекге къалай учар. Не уа аллай тиширыу бла эркиши керахат болмай къа-лай къалсынла...» деб кеси аллына оноу эте, сагъыш этиб аллахны аты эсине тюшгенинде: «къой, акъыз, аны чам-ландырыб келе тура болур меннге бу къара кюн»,—деб Минат башха къайгыгъа кирди. Къайгыгъысы уа биягъы хаджиди. Ол къачыб илгиздик болурча, Минатны не па-лахы барды... Сагъыш эте келиб джыллары эсине тюш-генинде, къарт болуб къалгъан болурмамы,— деб джю-рек тамырлары сенгилдеб аркъа джиклери къалтыра-дыла...

Алтын чапракъла тюшген къара примпукъ джаулугъун башына атыб, эки къулагъын да тышына чыгъарыб, къанатларын аллына ийиб, къурмач чартлагъанча, янтар намаз мынчакъланы чыкырдатыб Дударкъаны сакълай-ды... Башха сагъышы джокъду, — джангыз бир къоркъгъаны, — ол ышарыб эшикден былай киргенлей, анга джууабха ышарыгъа унутуб къоярма деб олду. Джукъ-удан сагъайыб, къабакъ эшикле къачан ачыладыла деб эки къулагъы эшикдеди. Бир заманда Дударкъаны ото-уундан джырлагъан таууш къулагъына илинди. Бусагъат келликди деб, кесин ышартыб, не айтырын да хазыр этиб тургъанлай, дагъыда ол юйден Дударкъаны джырлагъа-нымы эди, зикирими эди мурулдагъан тауушу чыкыды.

Нек мычыды деб, Минат юйде тѣзюб туралмай, къуу-анч орнала тебреген джюрегине къайгыгъы къоуб, мыл-лыгын эшикге атды. Чыгъа баргъанлай акъылына Бут-дукъ биягъы келиб, от юйню аллына бурулду.

— Саумуса, ёлю джукъу этерик, былай къаты къа-лай джукълайса, — деб джыйын тойда харс ургъанча, эки къолу бла эшикни тѣзюб тебреди.

Бутдукъ къаты джукълаб тургъанлай илгениб уян-ды. Джукъу арасында нелеге эсе да абына барыб, эшик-ни къылычын ачды. Былай ачханлай Минат къолундан тартыб, силдеб эшик аллына атды. Кѣтюрем Минат ачуланганында, къанат битиб, къутуруб къалгъанды. Бутдукъ джаллай башлагъанлай, Минат ызындан дже-тиб тобугъу бла къарнына уруб, бир эки кере да чим-

диб, чачындан тартыб, кесини отоууна суйреб тебреди. Абындыра-абындыра, алыб кириб, иги ашхы уруб, кёл кенгдиргенинде:

— Къалай джукълайса, къанчыкъ, этинг теринге сый-ынмай чачылыб къаласа да! Мен джукъламай турама, худжу! Мюлк-рыхсы джыйгъан тынчды дебми турса, джарлы джарлы нек болады, ичегинг чыгъарыкъ, эринчек! — деб ачыуун алды.

Ёрге сюелиб тургъан Бутдукъну къабыргъасындан балакъаны сабы бла тик ура:

— Дыммыз, сюелме да чачымы акъ тюклерин джырт! Кюндюз калакга айланнгандан бошаб, мени ишими къоратмайса, — деб орундукъгъа аунады.

Бутдукъ лампаны орундукъну къатына салыб, Минатны башындан акъ тюклерин джыртыб тебреди. Джукълады эсе да, огъесе бош тынгылай эсе да, Минат къымылдамагъанлай джыртмагъа къойду. Бутдукъ эки-юч ууч акъ тюкню джыртыб бошагъандан сора Минат уяныб:

— Кет, кет, джарыла эсенг бузул да ёл деб, къулакъ джанымда мушулдаб турма, сен морт аууз, — дей, къолу бла Бутдукъну алай ары тюртдю. Аякълары союлургъа байланнган къойча, Бутдукъ дыф деб таууш этмегенлей эшикге чыгъыб кетди.

Минат аны бла тынчлыкъ табыб, кёзюне джукъу кирирге унамады. Къулакъларына алтын сыргъала тагъыб, бармакъларына тюрю-тюрю джюзюкле салыб, юсюне герхана лаудан чепкен кийиб, аны тышындан да джашил къатапа бла тышланнган тыйын тонун къаблаб, башына сау къара чилле джаулукну къысыб, кюзюге да кёзюн джетдире, эшикге чыгъыб кетди. Ол баргъаны бла тохдамай барыб, Дударкъаны отоууну эшигин ачыб:

— Кюн къышлыкъ болгъунчу джукълайса, андан сора элни калагын джыйыб, эшеклени окъутханча окъутаса, маулутлада хаулелик этиб танг атхынчы айлана-са. Мурдар къанджилик, сени орнунга туугъанынгу туудугъунгу къайгъысын ким этерикди? — деб къычырды...

5.

Кенг джауорунлу, башы, сакъалы да гымых джюлюнюб, акъ шилли, къарагъан къарамы бла пенча джыл болгъанын адам билелмезча, бал бетли джохар къаш-

ларыны тубюнде джашил кезлери ойнай, богъагъы салыныб, акъ къош пайдан тигилген къабдалыны этеклерин быдыры келтюрюб, кёкюрек хурджунундан алтын сагъатыны бауу чыгъыб малгар туюмесинде бегиб, Дударкъа хаджи къуранны бир сурасын эки кере азбарлай айтыб бошагъандан сора, сохталаны кеслерине эджиклемеге къоюб, къолундагъы сипи чыбыкъчыкъ бла ойнай, сагъышха кирди.

Не эсе да, бу арт эки айдан бери, ашай, селеше тургъанлай хаджи не этгенин унутуб, санлары къыйылыб, борбайлары къалтыраб тебрейди. Андан бери айланыб эс джыйгъанлай, кёзюне сууну ары джанында гитче топракъбаш юйчюк, аны артында хота тенгли биченлик, аллында алма терекчикле кёрюнедиле. Ала алай кёрюннгенлей ол юйчюкден чыгъыб, кёпюрню къулагъына эннген джаяу джолчукъ, аны ызындан да сууну бу джанындан чыгъыб келген къаракёз-къара къаш сохта кызы—Захрет, къуранын къаты къучакълаб, башын деменгили къысыб, узун, кенг чепкенини тубюнден эки чарыгъыны бурну къараб, келе тургъаны кёзбау болуб кёрюнеди. Элде мунуча кесин джыйыб джюрюген джюкду дерча, Захрет аллай тишируду.

Андан ары сагъышха кирсе, джюреги джаз джабалакъча эрийди. Ма бусагъатда да биягъы сагъыш басыб, кезлерин чыракъгъа ийиб тургъанлай, Ёлмезни къатында олтуруб тургъан Захретни толгъан айча, акъ бетине къарагъанындан сора эс джыйды. Мындан ары джюрегине сабырлыкъ салалмазлыгъын билиб, келюне келген затланы тыймай бармагъа къойду. Башындай къайгъыларын къалай чачаргъа билмей, джан сагъатын алыб, къаллай бир къарады эсе да, ненча сагъат болгъанын ангылаялмады. Кетерге эсине тюшюб, бал чибинле джызылдагъанча, шуулдаб, сохтала дерслерин эджиклей тургъанлай, Дударкъа сипи чыбыкъны келтюрдю. Аны берген белгисинден сохтала заман болгъанын ангылаб, шум болдула. Не айтыры ауузуна иги келмей, Дударкъа:

— Захрет, рамазан айны аягъына къуранны окъуб бошайса. Алай болгъанлыкъгъа бир къауум араб сезню кескин айталмайса. Дерследен сора къал да юрен,—деди.

Бети къына салгъанча къызарыб, кезлерин джерден алмагъанлай, Захрет ёрге сюелиб тохтады. Сохтала

бир-бири ызындан келиб, Дударкяны аллында салам бергенча ийилиб, эшикге чыгыб тебретиле.

Негерлери чыгыб, темир аугъа тюшген кёгюрчюн Захрет кеси джангыз къалгянында, аманны кеми бла Дударкяга къарады. Ариу тиширыу бла джарагъан атха бюгюлмезлик бек аз эркиши болур. Захрет алай къарагянында Дударкя не этерге билмей, кёзюн къашын бошлаб ышарды. Бусагъатха дерн хаджини, атасы киби, къарт кишиге санаб тургъан Захрет, джетген джашланы ышаргянына ушатыб, джюрегини бир терен джеринде, джашырылыб тургъан кыз кюркюу келиб басды.

— «Иннатди», «Иннатди», деген сёзлени айтхан заманда тилинг чалады. Сёзню ачыгы керекди, арабча иги ангылагъан адамны къатында алай айтсанг, къарыу-сузлугъунгу билдириб, кёлюн кюлдюрлюксе, — деди Дударкя.

Дженгил джууб бермей, Захрет тынгылауну ийгенинде, биягы Дударкя Захретни кёзюне къараб айтды.

— Къайда къалай айтаса, бир айтчы.

Ол сёзлени бек тюз айта болурма деб Захретни акылы алай эди. Ариу тутуб соуб кьойса да акъдап къара танытхан адамга былай деб айтыр не къарыу барды.

Захрет ауузун ачыб: «Иннатди», «Иннатди», — деб башлады. Аны ауазын иги эшитгинчи Дударкя:

— Алай айт, джаным, алай айт. Энтда алай,— деб кёзлерин Захретден алмай: «Бу ариулукъну кёрюб, бюгюннге дерн эриб тауусулуб къалмай къалай тургъан эдим»,—деб акъылына келди. Андан сора да, энтда бу менден къайры къачарыкъды, хар не джаны бла да муну иши мени кьолумдады, деген акъыл келиб, ичи кьууанчдан толду. Не сакълайма деб, келечилик айтыб башларгъа, не да зорлукъ этиб ат-бет чыгъарыб кьояргъа да бир гокга хансны юзюб багушха атыб кьойгъанча бусагъатда аллайла этерге кёзю кыймайды. Аны бла бирге бусагъатха дерн тутхан сюймеклиги эсине тюшюб, Минатны тюрсюню аллына сюелгенинде, бюгюннге дерн джашагъан джашауун бир джангыз багъыр шайгъа санамай кьойду. Башха джылланы кьой, джангыз бюгече ол берген кыйынлыкъны сынамай ёмюрлери ётюб кетген аз адаммы болгъанды. Аны танг ата: «Мурдар, къанджиллик»—деб саулай ёзен-

ни сасытыб, кычыргъан тауушу кзулагына келгенинде башхасы болмай, кёбелекге дирилдегенча дирилдеб, санларына суукъ урду. Къайгылы болуб, сагыш эте келиб, Захретни сюелиб тургъанын кёргенинде:

— Болду, энди болду — деб, юйюне кетерге боллугун билдирди. Кзуранын кзучакълаб, къатына джетиб салам берирге ийилгенлей, Дударкъа узалыб, Захретни башын кзучагына джыйды. Джаулугу къатыш «ба» этгенинде, чачы джангы чалынган хансны биченича ийис этди.

6.

Захрет уллу кыз болгъанында хар ким да «бузмагъан сурат» деучен эдиле. Джангы кшошуб, биринчи тойгъа баргъанында, аны ариулугуна тёзелмей, Ташалдар деген байны кызы Нанучукъ:

— Захрет болгъан тойда тепсеме, — деб кетиб тебеген эди. Андан сора Захретни тойгъа чакъырмай башладыла. «Аджал бла джазыугъа амал джокъду» деб анасы аны кюлуна «аллахны сыйлы каламын» алдыргъан эди. Мезиртеде Захрет ким да айтырча иги окъуй эди. Къатынланы аман аман анга «джастыкълы боллукъду» деучен эдиле. Бир-бирде уа ала Захретни кесине эшитдирирча:

— Тукъумсуз, худжу, уялмагъан, озгун, хыйнычы боллукъду — тойда Ташалдарланы Нанучукъгъа кёзю тийгенди, — деб ташны джарырча артыкъ сёлеше эдиле. Джюреги сынган Захрет, бахша игиликден-ашхылыкъдан тюнгулюб, кыз джылларын сохталыкда ашырады.

Бююн Захрет, дерсен чыкъмай кечикгенинде Гыбыр чыдаялмай, барыб Дударкъаланы юйлерини туурасында тохдады. Аладан адам таууш эшитмегенинде, межгитни аллына келди. Кызы межгитден кеч чыкыгъанында джюреги ушатмай, бети тюрленди. Алай-а джукъ сормады.

Юйге келгенден сора экиси да, юренгенлерича, бир орунга кириб джатдыла. Ары бла бери айлана туруб Захрет къалкъыб къалды. Анасы уа кёз кысмады. Сагъайыб тургъанлай, «бир да кзурумаса да джашчыкъ сау болса, аны эркиши кёлекгечигинден кюркъмай, джарлы кызчыкыгъа артыкылыкъ этмез эдиле» деб акылына алай да келе эди. Алай болгъанлыкыгъа холер джыл тийрени джартысын кыргъан ауруу аланы

джащыкыны да тюз Таубийни кыатына бир уллу кыара тѣбе этгенди.

Дуниягъа термиле кетген джащыкыны ачыуу бир джанындан, этген ауур сагъышлары да экинчи джанындан, Гыбырны такыр джюрегин эмиб, кѣзлеринден кыппалача джыламукъла тѣгюлюб башладыла.

Танг атханды, арбаздан кетмей, келген адамны аллына чыгъыб, кетген адамны ашырыб, Бутдукыну иши уллуду. Дударкыалагъа ууч тышген уллу кюнлени бириди. Элни рысхы кючлеген байларыны айтыуна кѣре, Дударкыалагъа берген затлары башларына бек уллу онглулукъгъа саналады. Сѣлешген джерде бир кыауум тиширыулары: «Дударкыа салсын кыабырыма»,—деб тилеклери олду. «Кѣрген-кѣргенин этеди, кѣчген арбасын джегеди» дегенча бир чурум табыб, Дударкыгъа бир джукъ берген адам, башы кѣкге джетгенча бир болуб, саулай халкъ бла эришеди.

Бир кесек тартыб, ашха ачылыб, кыарнышы териси ауругъунчу ашаб, Дударкыа таза хауагъа чыкыгъанында, башын чох кыысыб, абына-абына бир юйге кире, бир да кыабакъ эшик таба джѣбелей, ханс сибиртгича, Бутдукыну тѣгерек айлана тургъанын кѣрдю. Аны кѣргенинде эсине Гыбыр тышюб:

— Бутдукъ, не ишлейсе? — деб сорду.

Уруб, урушуб, мычхы бла этин тартханча, Минат кыыйнай эди ансы, Дударкыа ѣмюрюнде Бутдукыну бетине кыараб сѣлешмей эди. Аны ючюн болур, хаджини ауазын биринчи кере эшитгенча болуб, Бутдукъ аузун ачыб кыараб тургъан болмаса, былай деб джууаб этелмеди. Кеси да бюгюн Минатны таягъыны тубюнден ычхыныб, кыанат битиб, алтын кыала ишлегенча, дорданын тургъузуб айланады. Бошамайды ансы, ол да кыычырлыкъды бир кыауумлагъа... Дударкыа «атасы» аны алайчыгъын кыалай ангыламайды. Кыараб туруб, Бутдукъдан джууаб эшитмегенинде:

— Уллу гѣзенде не ишлейсиз? — деб Дударкыа экинчи кере сорду. Бутдукъ аны кыаты соргъанындан кыоркыаракъ да болуб:

— Гыбыр терилени тузлайды, мен да..—деб тили тутулуб кыалды. Бутдукыну дуппукълугъу асыры ачыу тийгенден не айтыргъа билмей Дударкыа «Тыфу» деб туюкюрдю да, бир джанына айланыб кетди. Танг агъаргъандан бери быллай бир палахха кутуруб айлана бо-

лур эди, зауаллы Бутдукъ. Не этгенин кеси да иги билмей, бир джанына джаллар къайгылы болуб, барабарыб уллу гезенни эшигинден кирди. Бети-къуту да кетиб:

— Неме неметиб неметди да неме этеме деб, неметиб келе-келеме, — деб солууун алалмай Гыбыргъа къарады.

Аны не айтханын иги ангылаялмай Гыбыр:

— Неле, неле дейсе, акъыз? — деб сорду.

Андан сора Бутдукъ олтуруб, бир кесек эс да джыйыб, быллай бир керекли кюннге асыраб тургъан сёзлерин аямай бармагъа къойду. Бусагъатда Дударкъагъа тюеб, аны бла не сёлешгенини хапарын аманни кеминде Гыбыргъа ангылатды.

Эртденли бери, джаякъ айландырмай тургъан Гыбыр, бетине уялгъан биреу бир къабарыкъ зат берибми джиберди, — деб Бутдукъдан умут этиб къарай эди. Аны къурлай келгенин кёрюб, онгсунмай, аллына къараб ахсынды.

Халкъдан къурманлыкъгъа союлгъан къойланы терилери ташылыб, Дударкъаны гезенини ичин тыктыкълама этгендиле. Кюн тюшден джаллагъанында да адамланы келиулери тохдамай, къызыудан-къызыу болуб барады. Тийреде эчки, къой, тууар сойгъан къой эсенг, байла, джетген кюн, ол дуняда, «сыйрат кёпюрден къыйналмай етер» ючюн, тюеле да сойгъандыла.

Шериат, дин бичген төреге кере, къурманнга союлгъан малланы терилери Дударкъалагъа келеди. Аланы келген-келгенин Бутдукъ юйге алады, Гыбыр да тохдаусуз джарашдырыб турады. Тамблагъа къалса, бюгюнден эсе къыйын боллукъду деб Гыбыр терилени къызыу тузлай тургъанлай Бутдукъ:

— Минат анам сени къызынги къаргъагъан этеди, — деди. Аны алай атханын эшитгенинде Гыбырны кёкюрек ауузундан бир зат къозгъалыб, джюрегин сенгилдетиб, кезлерин къарангы этдирди. Аллы бла джукъ айтмай туруб, бир кесек эс джыйгъандан сора, сырты да Бутдукъгъа айланыб тургъанлай:

— Нек, акъыз? — деб сорду.

Не айтыргъа да билмей тынгылай туруб:

— Къайдам, билмейме, — деб къойду.

Экиси да гезенде тургъанлай эшик аллындан:

— Бутдукъ къайры къуруду? — деген тауушла кел-

диле Шынтагы джаулугъуну чохун тюзете, Бутдукъ арбазгъа чыкъанында, къабакъ эшикден кирген джерде эки джашчыкъ бир джюклю эшекни къатында ёрге сюелиб тура эдиле. Аланы кёргенинде, къатларына да бармай:

— Сюрююз бери, — деб Бутдукъ арлакъдан буйрукъ этди. Джашчыкъла эшекни юсюнден джюгюн джерге тюшюргенлердине, машокну ичинде къуйрукълары да алынмай эки къойну арт бёскюнлери терилерине чырмалыб тура эди. Бутдукъ аманны кеми бла кёлтюрюб, уллу юйге элтди. Этлени сыла тургъан Ёлмез бла Заура, болушуб, эки бёскюнню да тегерек къанганы юсюне салдыла.

Быллай уллу кюнле кимге къууанч, кимге да джыланч болуб ётедиле. Кюн батыб, къарангы болгъан заманда Гыбыр юйюне кетиб тебреди. Аны киши сан этмегенин кёрюб, не зат бла разы этерге, не айтыргъа билмей Бутдукъ:

Тохта, аллах ючюн, Гыбыр! Ёлгенлерими болсун сууаблыгы — бир джукъ бере джиберейим, — деб от юйге кириб кетди. Андан иги кесек чыкъыртны, хычын кесеклени, халуа умурланы хотасына чырмаб чыгыб Гыбырны къойнуна тыгъыб, нелени эсе да шыбырдаб, ызына къайтыб кетди.

Къарангы болуб кёз байланды. Гыбыр хар къарантха кёргенинден къоркъа да «бисмилля» дей, юйге салыб келгенинде, Захрет башын джууб бошаб, эшик аллында тыркыкчыкъгъа олтуруб, чачын тарай тура эди.

7.

Теберди сууу бла Къобан бир бирине къошулгъан джерден ёрге кирмеген Ната, хар не затха асыры бек сейирсингенден, атасы бла анасын сёлеширге къоймай, кёлюне келген затланы кычырыб айтады. Суудан аяз ургъан заманда терек булчукъланы кымылдагъанлары, кызыл джарланы ичи бла келген къулакъ суулань кёк шоркъаларыны шууулдагъанлары, кёкню тюрюнден дагъаннга салыныб тургъанча, мийк гугукъ къаяла бла таракъ тауланы тынгылагъанлары Натаны анасындан туугъанлы мугурлукъну билмеген джюрегинде эм иги муратларын къозгъайдыла. Эсине Лермонтовну ге-

ройлары тюшюб, бир бирин ауушдура, кёзюне кёрюнедиле.

Ныхыт тардан былай чыкыгъанлай, Бэла уллу багыр гёгенни толтуруб Къобандан суу алыб келе тургъанча, ары джанында эмен тереклени кымылдагъанлары—Казбич Адыгейден джылкы урлаб, ызына сакъ къарай, сюрюб таудан ауууб баргъанча, Тамара бла Ибилис кюле-кюле бир бири къолларындан тутуб, шоркъалада чабышыб ары бла бери ётгенча кёрюнеди.

Файзтон уллу тюзден ётюб бир тар джолгъа кирирге, ит юрген, ат кишнеген, къобуз согъулгъан, харс урулгъан тауушла эшитилдиле. Андан ары ала кёб да бармагъанлай, джюк-джюкленген ёгюз арбалача, алларына тийре юле чыкыдыла. Джол сол джанына бурулгъанлай, къапхакъны тюбюнден, бир уллу суу шууулдаб, тюз алларына мийик къар тау сюелди. Алай узакъ да бармагъанлай, адамы ёлген адамлача, къаракъара кийиб, агъач къучакъларын ачыб, алларына биягъы къарачай юле чыкыдыла...

Дударкъаны отоун тегерек джаннган лампа джарытады. Юйню тёрюндеги къатапа таянчакъ шиндикде Дударкъа хаджи кеси олтурады. Столдан онг джанында джукъа сакъалы да гымых джюлюнюб, алманы сабыча узун бойнун сары дигнал къабдалыны мийик джагъасы бууб шхылды бетли мыйыклары тозурай, эшик ачылгъаны сайын, башын ачуланнган адамча кымылдатыб, кирген адамны юсю бла къайры эсе да къарай, Къабартыдан келген Къарма улу чёгеди. Андан сора да бу ёзенледе тууб ёсген бир талай бай адамны, ашхам намазны кылыб бошагъанлай Дударкъа юйюне чакъырыб келгенди. Тура туруб терезени джабыуун кёлтюрюб къараса, арбаздагъы самоварны тюбюнде кызыб тургъан от Дударкъагъа кюнню кыйырындан кесилиб этилген къуршоуча кёрюнеди. Андан башха джукъ кёрмесе, ызына айланыб къонакъ бла къабарты тилде сёлешиб, магъанасын къарачай тилге кёчюрюб, къалгъанлагъа ангылатады. Ашарыкъ ичерик келмегени себебли алкъын отоуну болуму къуу-шууду. Ушакъ бла заманларын ашыра тургъанлай Бутдукъну:

— Ой, кимле эсе да бир гяуурла келгендиле,— деген тауушу чыкыды.

Аны эшитгенлей, Дударкъа секириб ёрге туруб:

— Пристав келди,— деб ашыкъ-бушукъ эте, аллын-

да шиндиклени аудура, арбазгъа чыкъды. Дударкъа къабакъ эшиклени ачыб, орамгъа чыкъгъанында, фазтонну юсюнде олтуруб тургъанланы бири:

— Кече ашхы болсун, Давид,— деб саламлашды.

— Сау бол, Павел, — деб Дударкъа, кесине ушагъан бир токъ адамны къолун тутуб, къучакълаб, джаягъын, джаягъына джетдирди.

Кёзлери къарангыгъа юрениб къарагъанында фазтонну юсюнде эки тиширыуну къаранталары кёрюнюле.

— Сау келигиз, Клавдия Антоновна... Натачыгъым,— деб Дударкъа эки тиширыуну да къолларын тутду. Тамадаракъ тиширыу ингичгерек ауазы бла:

— Сени кёргенибизни бек уллу насыбха санайбыз, джюйюсхан Давид, — деди.

Джунчугъандан не айтыргъа билмей тургъан Дударкъа эс джыйыб:

— Тюшюгюз, келигиз юйге.— Павел Емельяновичге айланыб:

— Мени быллай бир къууандырдынг эсе, ёмюрде мугурлукъ кёрмегин.—Дагъыда тиширыулагъа айланыб:— бек уллу къууанч алыб келдигиз,— къолларын дан тутуб фазтондан тюшюрдю. Аякълары джерге джетгенлей Клавдия Антоновна:

— Сау бол, багъалы князь,—деб Дударкъагъа алгъыш эте, ызына айланыб Натагъа:

— Бу некахсыздан туугъанны къой, ийиси адамны къусдурлукъду,— деб шыбырдады.

Ната туз дамын ашаргъа баргъан адамына анасыны алай айтханын ушатмай:

— Маман, сени аллахынг джокъду,—деб француз тилде джууаб этди.

Дударкъа къонакъла бла арбазгъа киргенинде, къолунда джана тургъан лампасы бла Бутдукъ алларына чыкъды. Атасы бла анасы ашагъан-ичген къайгылыдыла, Ната уа Бутдукъну юсюн, башын, къолларын кёргенинде, анасыны къатына джуугъуракъ къысылыб:

— Бу тиширыуну джазыкълыгына бир къара. Бир инсаннга джетген аллай бир зарауатлыкъгъа адам къалай тёзеди,— деди.

— Юйню ийеси орусча суу устады, къыйынлыкъгъа берилген сандырагъынгы, бир да къуруса да биз мындан чыкъгъынчы бир къой, мени намысымы тырнакъны

къарасы чакълы бирге тергей эсенг, берген сютюм бла тилейме, сабыр эт,—деб анасы Натаны къулагъына шыбырдаб билегинден къаты къысды.

Юсюнде эркек къырым тауукъну богъагъыча им-башлары ёрге туруб, узун тар дженглерини бууун алларына да кесинден тыш салынган туюмечикле тизилиб, джагъасында да, дженглеринден да мальта чилле харчыкъла къараб, бели ингичге тартылыб, кёкюреги аллына чыгъыб тигилген джыйрыгъы бла башында къараууз кёк схарла бёркчюю, Клавдия Антоновна тёрге чыгъыб, Дударкъаны къатапа шиндигине олтурду. Аны сол джанында эки чынасын да столгъа салыб, башын эки джанына ойната, Павел Емельянович чёкдю. Джыллары кетиб, адам ортасы болгъанлыкъгъа экиси да бек джаш адамлача кёрюнедиле. Артыкъсыз да бек пристав бир кесекчик ичсе, кеси аууз къобуз согъуб, каскача чынгаб орус капатейнагъа барыб тебрейди. Хамаи ичиб кёре юреннгенинг себебли, Павел Емельяновични джылынмай кёрсенг къыш суукъда бёрксюз айланганча кёрюнеди. Токъ санлы, базыкъ белли, не аз да башында акъ тюгю болмагъан адамды.

Къонакъланы суйген къонакъбайча, Дударкъа юслерине ёрге туруб, «не бла кёллерин алайым» дегенча этиб турады. Андан къалгъанла Павел Емельяновични юйдегисини алларына эшикге чыкъгъанлары бла къайтмагъандыла. Аланы тартынганлары, «тиширыулары юслерине къалай кириб барайыкъ» деб, олду. Неден сёз башларгъа билмей Дударкъа:

— Павел Емельянович, джашдан джаш болуб баргъан болмаса, не аз да къартаймайды,—деди. Аны алай айтханына сёз къошмай къоялмай Клавдия Антоновна:

— Павлушагъа Кавказ джарашханды. Аны хатасы джокъду, эриб тауусулуб баргъан менме, ансы,—деди.

Акъылы къайры эсе да кетиб, Клавдия Антоновнаны айтханын иги эштмей Дударкъа:

— Павел алтынны джурунуду, иги джюрекли адамды... Ненча джыл болду санга, Павел?—деб сорду.

— 1885 джылда туугъанма, эллиге джууукълашыб келеме. Клавдия менден эсе сау он джылны джашды,—деди Павел Емельянович.

Натагъа киши джукъ айтмай тургъанына тартыныб Дударкъа:

— Ната кызыма уа ненча джыл болганды? — деб ышарды.

— Джыйырма бла бир. Насыблыны баласы болса... — деб атасы бир зат айтырга тебрегенлей, анасы аузуна чабыб:

— Атачыгыбыз, эслеб сёлеш. Аллайла айтханынгы эшитген адам керт да демеймиди. Ёмюрю окъуудан бошамагъан бир сабийге... аны да насыбы кесини къолундады, — деб Клавдия Антоновна кёзлерине джукъа чыкъ уруб, кызыны къолун сылады.

Ала алай тургъанлай, Ёлмез хычынла, чыкъыртла, къозла, конфетле бла джасалгъан уллу тегерек саханы алыб эшикден кирди.

Ёлмезни бетини ариулугъу бла белини иничгелигин кёргенинде, Ната ауузун ачыб къалды. Эсине Самара губернияда Кандалы деген элни кызыларыны ариулукълары бла джигерликлери тюшюб, анасына:

— Маман, ариулукъ десенг ма бузмагъан ариулукъ, — деди.

Ёлмез столгъа джарашдырыб хычынланы сала тургъанлай, Натаны алай айтханын Дударкъа эшитгенинде, кёзюне башха ариуну сыфаты кёрюнюб, кишиге джукъ айтмагъанлай эшик таба чыгыб кетди.

Ёлмез столгъа салырын салыб бошагъандан сора, «джууукъ олтуругъуз да бисмилля этигиз» дегенча, салам берген кёзлери бла къонакълагъа къарай, асыры джунчугъандан бети кызара, эшикге чыгыб кетди.

Юйдегилери къуру кеслери къалганларында Клавдия Антоновна эрине:

— Павлуша, эслеб ич, ким биледи аллахны ишин, бу азиятлыланы ортасында дагъыда бир уллу кыйынлыкъ тюшмесин, — деди. Ичмегенине безгеги тутханча болуб тургъан Павел Емельянович:

— Не кыйынлыкъ да салгъа эдиле да азиятлыла бир джукъ кёргюзге эдиле. Былада аракъы ичген бла тютюн тартханны уллу гюнахха санайдыла, — деб мыдах джууаб этди.

Кеси эс билгенли атасы ичгини сюргенин ушатмай айланган Ната:

— Атам, хар не затны да кьой да, бу алаамат халкъны тютюн бла аракъы ичмегенине юренсенг а, — деди.

Атасы джукъ айтмай кьойду. Клавдия Антоновна

офицерге кийик, къарангы халкъ бла тенг бол дегенин келтюралмай:

— Ната, сен сауну къой эсенг, ёлген адамны сёлешдирирсе,— дегенинде къызы иги абаданыракъ огъуна:

— Унугъуб, алданыб джашагъан халкъны не терслиги барды... Ма бу тузем князь бла сизни кибик адамланы артыкълыкълары бла халкъ башын кёлгюрюб, дунигъа къараялмайды. Ала да кёзлерин ачсала,— деб андан ары сёлеширге къоркъуб, сабыр болду.

Къызыны сёлешгени атасыны кёлуне бек ауур тийди. Алай болгъанлыкъгъа, бусагъатда анга сёз къошаргъа табсыз кёрюб, ичинден: «келир сениге да бир кёзюу» — деб къолун силкиб къойду.

Эшик ачылыб, тобукълары бла дорданы, аны ызындан да сакъалы кёрюнюб, юйге биреу кирди. Ол Алий хаджи эди. Эшик юсюнден бери атлаялмай, саламлашыр орнуна кесин сескекли ышартыб тохдады. Аны кёргенлей, Павел Емельянович ёрге туруб келиб:

— Кел, джууукъ бол,— деб къолун тутду.

Алий хаджи къарачайча неле эсе да айтыб, башын силкиди. Аны сёлешгенине джууабха Павел Емельянович «Баранчук, карабчил, габиле»—не орусча, не къарачайча болмагъан бир сёзлени айтыб ышарды. Клавдия Антоновна, эрим чыртда орус тилни унутуб къойду дегенча болуб Натагъа:

— Бу манга кёргюзмеген зат къалмагъан эди, энди кёремисе, туура кеслерича дыгъырдаб башлагъанын,— деди.

Павел Емельянович:

— Энтда орусча сёлеширге юренмей турамыса? Кел таныш; была мени юйдегимдиле. Къызым — Наталья Павловна; юй бийчем—Клавдия Антоновна,—деб Алийни къолундан тутуб келиб, къатыны бла къызыны къолларындан тутдурду. Андан сора тиширыулагъа айланыб ол:

— Джюйюсханла! Бу джерледе эм бай адам—Алий хаджини сыйларыгъызны эм да къачын кёрюрюгюзню тилейме, — деди.

Клавдия Антоновна къыз заманында атасыны юйюнде юреннгенича кесин кука ышартыб, кёзлерин сюзе ингичге тауушчугъу бла кюлюб Алийге къарады. Ната уа атасыны «бу джерледе эм бай адамланы бири» дегенин эшитгенинде кёз къаш тешмей къалды. Алий хаджини

шиндикге олтуртуб, Павел Емельянович ызына айла-
ныб къарагъанында, эки-юч адам эшикге басыныб,
«сен бар», «сен бар», эте, бир-бирлерин джунчута тура
эдиле. Аланы орталарында Дударкъа ана тиллеринде
неле эседа айта тургъанын эшитиб, Павел Емельянович:

— Келигиз, тѳрге ѳтюгюз,— деб чакъыра, алларына
барды.

Павел Емельянович кеси чакъыргъандан сора тау-
лула кеслерине кѳб сѳлешдирмей, кириб джарашдыла.

Столгъа олтуруб тургъанла аллы бла боза аякъны
айланма къюуб, хар ким бирер алгъыш этиб, бирер ке-
сек уртладыла. Бозаны уртлагъан бла киши ашха ачыл-
мады. Болмагъанында Павел Емельянович:

— Ашарыкъланы бир нѳгерлери болуучан эди, — деб
Дударкъгъа аракъыны кереклисин билдирди. Ерге ту-
руб, уллу шкафны ачыб, баш табхасына къуранла, дин
китабла салыныб, аланы тюбюнде хаман да къурумай
туруучу аракъыны Павел Емельянович къолу бла кѳр-
гюзтюб тохдады. Аны кесин алай эркин джюрютгенин
Клавдия Антоновна эслегенинде:

— Павлуша, ѳлейим андан эсе,— деб, тауукъчукъча
кѳкге къарай, ауузундагъы къабынны джутду. Юйню не-
си шкафны ичинден бир талай полуштопф шышаны алыб,
столгъа тизди. Аллы бла хар кимге бирер стаканы
къюуб, эки къуш башлы мухурну неси—уллу орус пат-
чакны саулугъу ююн бир джангыз мылысын къалдыр-
май ичдиле. Андан сора хар ким джюрегине джараш-
ханча, къарыууна базгъанча бирни ичдиле. Клавдия
Антоновна гитче кюмюш станканчыкъны ичи бла бир
аракъыны бир-бир уртлаб, аузуна къолуну аязын джет-
диреди. Ната къабарыкълагъа джубана хар кимни не
сѳлешгенине тынгылаб турады. Павел Емельянович а
дуня даулетге батыб артдан къалмагъан аракъыдан
бир кере ичиб столгъа салгъанлай, экинчи кере уа къа-
чан къуярыкъдыла деб хаман шапагъа къарагъанлай
турады.

Павел Емельяновични эки кѳзю хыбыл бола башла-
гъан къара эриклекча теренден къараб: ,

— Джангыз Къарачайда тюлдю ол, бусагъатда сау-
лай Ресейни алсакъ, джашау бек къыт болгъанды.
«Халкъчыла» деб бир орамчыла чыкъгъандыла да,
башханы къой патчакны кесине да чабыуул этгенди-
ле... Алай болгъанлыкъгъа ол алагъа кечиб къойгъан

болмаса, дерт тутуб кюрешмегенди. Бизни таулары ичинде уа алкын кечинмек этерге боллукъду. Мында халкъ къарангыды, хар не джаны бла да анга аллахха аман келеди деб бир зат чыгъаргъанлай инаныб, къайры болса да кетиб къалгъан болмаса къолуна сауут алыб кюреширек тюлдю. Чыртда болмаса, Тюркге къууаргъадамы боллукъ тюлдю,— деб сёзлерин соза-соза эсиндегин айтды. Дударкъа хаджи аны Тюркге къууаргъа деген сёзлерине уллу къулакъ ийди. Кертиси бла да андан бир «шыйых учуб» келсе, къара къарачайны къобаргъан къыйынмы боллукъду. Миллетден ары бир кесек къораса таулары ичинде хар ким къолуна алыб тургъан мюлк да кесича адамлагъа къалыб, алагъа джашау андан да кенг болур эди,— деген акъыл башына келиб, къууана-къууана стаканлары джангыдан толтурду.

Ол стаканлары алай толтуруб салгъанын кёргенинде Павел Емельянович:

— Келигиз мени атым бла уллу Ресей патчахны салугъун ичейик,— деб толу стаканны къолуна алды. Аны этген алгъышын Дударкъа олтуруб тургъан адамлагъа ангылатды.

Ичиб бошагъандан сора хар ким къабарыкъ къайгылы болуб тургъанлай, «эсирген эсиндегин айтыр» дегенча тыялмай:

— Зекерияны мен туугъан къарнашымдан башха кёрмейме. Мачарны анга къол кёлтюргени бек ауур аманлыкъды. Бу затны алай къоюб олтурургъа чыртда боллукъ тюлдю. Биз тынгылаб къойсакъ, ол дагыда бир аманлыкъ этиб, юйюнге да от тыгыб, юйдегисин алыб таугъа чыгыб, хаджирет болуб кетерге уялмаз. Алай эте барыб орус калаклагъа къошулса джол кёргюзюб, аланы таулагъа алыб келир. Аны джерни башындан джоюб, Къарачайны джери къайда болгъанын излеб табмазча этерге керекди,— деб къолу бла столну ургъанында, Алий хаджи илгениб, шиндикден ёрге кёлтюрюлдю.

Тойгъанын сингдиралмагъан бир къауум адам джыйылыб, урунган халкъгъа уру къаза айланганын кёлтюремей Ната:

— Давид джюйюсхан, хакъ бла халкъны разы этмейсиз, урунган халкъ кеси кереклисин табыб, къыйыны тас болмай турса, не къаугъа чыгъарыкъ тюл эди,

не да бир адам бир адам бла эрши боллукъ тюл эди. адамла да кеслерине иги джашау излейдиле...

— Парижни коммунаркасы. Тохда! — деб кызыны аузуна ургъанча этиб, Павел Емельянович секириб ерге турду. Аны алай эрши болуб тургъанын кѣргенинде, Дударкъа орнундан туруб:

— Павел, болду дженгиллик этме, къайгъырмаз, кыыз сабийни сѣлешгени ючюн ачууланыргъа боламыды. Джангыз кызынгы эрке юретгенсе да эркелигин этеди,— деб Павел Емельяновични къатына барды.

Ната да чотну аманнга кетерин ангылаб:

— Атам, накъырда этеме,— деб кюч бла кесин ышартды. Бир бирлери бла алай бола тургъанлай бир сахан табакъны ичин къуурулгъан этден, джангы джылынган сохталадан толтуруб Ёлмез эшикден кирди. Ол киргенлей сѣзлерин сабыр этдиле. Ната ингирден бери киши узалмай тургъан, ичлерине принч-кишмиш, туйюлген эт салыныб, къайнагъан сары джауда биширилген кърым хычынланы чанчхыны учу бла ачыб:

— Маман, бу татлы хычынладан да бир аша, — деб анасына къарагъанында, Дударкъа аракъы къуюлгън стаканнга къараб:

— Алыгъыз,— деди.

Къолуна алыб туруб, Дударкъа къонакъла ичиб бошагъанлай стаканны ичин ташайтды.

Кефли болгъан адамла джангы келген ашарыкъладан иги кесек ашадыла. Джангыз Дударкъа болушха кирген джашча учунуб къанат битиб айланады. «Бу къууанчым неди» деб кеси аллына сагъыш этсе, бурнуна ол кюн мезиртеде Захретни джаулугъуну джангы чалынган хансланы биченини ийисича, ийиси келеди. Кеси аллына ышара туруб, хар кимни тынчайтыр къайгъыгъа кирди.

Отоу-отоугъа бѣлюнюб къонакъла терен джукъугъа киргенден сора Дударкъа кесини отоууна барыб тынчайыргъа тебреди. Алай болгъанлыкыгъа не кюрешди эсе да кѣзюне джукъу кирмеди. Эшикге чыгъыб бир талай кере коридорну узуну бла кенгине барыб, хар отоуну эшигинден тынгылады. Кимни хурулдагъан, кимни мушулдагъан, кимни тюшюнде сѣлешген тауушлары чыгъады. Багъананы къатында «байчыча» бир къарантха кѣрюндю. Иги эслеб къарагъанында—Минат. Къатына бармай Дударкъа берлакъда тохдаб тургъанлай:

— Мени мындан кѣб термилтме,— деб Минат келиб белинден кысыб кесине тартды.

— Бу заманда нек джатмай айланаса? — дей Дударкѡа эки кѡолун тиреб, Минатны кѣкюрегинден теберди, кеси да, кѡаллай бир ичген эди эсе да, аязыб кѡалды.

— Мен сенсиз джашаялмайма, Манга былай болуб нек бараса? — деб Минат кесин джазыкѡсындырырча эрини бетине кѡарады.

— Мен сени бла джашаялмайма, сен болгѡан джер кѣзюме эрши кѣрюнеди, ангыламаймыса аны! — деб Дударкѡа бачыхчладан дженгил-дженгил тѡшюб кетди.

Минат кѡолундан бир багѡалы затын суугѡа ийиб кѡойгѡан адамча болуб, ызына бурулур акѡылы болмай, кѡабакѡ эшикден чыгѡыб баргѡан Дударкѡаны ызындан кѡараб:

— Оу мен джарлы, ичгенинг бла бир аман кюлю болуб кѡаласа, бери кѡайт! — дей кѡучагѡын джайыб, хауаны кесине тартыб кѡучакѡлады.

Экили бола да бир келди, алай болса да Дударкѡа «таукел аллахха» деб кѣзюне кѣрюнюб тынчлыкѡ бермей тургѡан джаяу джолчукѡ бла суу ызына тѡшюб, аякѡ кѣпюрчюк бла сууну ол джанына ѣтдю. Кѡапхакѡны тѡбюнден чыгѡа барыб бир тыгѡырыкѡчыкѡгѡа кирди. Былайдан ары кѣб да бармагѡанлай Дударкѡа бир гитче топракѡбаш юйчюкню туурасына чыкѡды. Ёмюрюнде былайгѡа келмегенлейине кюн сайын отоуну терезесинден кѡараб шагѡрей болгѡан джолу бла юйчюкню эшигини аллына барыб сюелди.

Эшикле кызыу-кызыу кѡагѡылгѡанларында Гыбыр да, Захрет да бирден уяныб, орундукѡа олтурдула. Гыбыр эки гаможун кѡаблаб, бурулгѡан мамукѡдан эчки ич джаугѡа салыныб этилген чыракѡларын джандырыб, кѡоркѡа-кѡоркѡа барыб эшикни ачды. Эшиклене ачыб ызына туракѡлагѡанлай, тоб деб босагѡадан Дударкѡа тѡшдю. Аны аякѡ юсюнде тохдаялмай, арыбери тентирей тургѡанын кѣргенинде, Захрет эрлай орундукѡдан туруб, чабыб барыб анасыны артына кысылды. Дударкѡа неле эсе да айта тебрегенлей Захрет бетин анасыны эки джауорунуну ортасына салыб, белинден тартыб, кесине кѡаты кысыды.

Гыбыр бла кызы юйлеринден чыгыб, тийреде кёрюнмей тургъанлы бир талай кюн болду. Бир-бири бла ачыкъ ушакъ эталмайдыла. Кёзлери бла кёрген, кьоллары тутхан кыйынлыкъ, оджакъдан кьурум тюшгенча, юйлерине джаууб кьалды да. Гыбыр танг атханлай бир зат бла джубаныргъа излеб не кюрешиб да кесине джараулу иш табмады. Кьолуна алгъан иши седиреб баргъан болмаса, джюреги бичгенча баджарылмады. Кызына да былай деб айтыр сёз табмады. Чыртда юйде олтуруб чыдаялмай бир талай кере босагъаны юсюне барыб, дагъы да джюреги чанчыб ызына-ызына кьайтды. Болмагъанында эшик аллына чыгыб бир уллу иши болуб ашыкыгъанча, суу ызына тюшюб, аякъ кёпюрден кьапхакъны башындагъы уллу тийреге ётуб кетди. Емюрюнден бери юреннген джолла бла келиб тюз элни арасына кирди. Дударкьаланы арбазгъа джестер джерде, адам кьайыр итден кьоркьуб озгъанча, дженгил-дженгил атлаб, солуун алмагъанлай кьара суу таба айланды. Тиширыуланы кьуш-муш атгенлерин эслеб, кьатларына барыб селеширге кёлю тартмай, сол джанына бурулду. Мачарлагъа джетгенинде, шохлукъ джюрютгенлери илешдириб, тюз юйлерини аллында тохдады.

Заура юйню сибире тургъанлай аны эшик аллына келиб тургъанын кёргенинде, сибиртгисин джерге атыб, онг кьолу бла хотасыны сол кьанатын ёрге кёлтюре:

— Кел акъыз, джуукъ бол. Кенгден нек кьарайса — дей, аллына чыкьды.

Кеси-кесинден кьоркьа айланнган Гыбыр ышарыб селешген адамны кёргенинде, Заураны кьатына таукел келиб, кьолун тутду.

Экиси да юйге кириб тебрегенлеринде Заура эшик юсюне атылыб тургъан суу агъачны ёрге ала:

— Кёрюнмей тас болуб кетесиз да, — деб суу агъачны да юйню ал кьабыргъасына суйей, босагъадан тюшдюле.

Джамчыгъа тегереклени тиге тургъан Елмез, олтургъан орнундан ёрге туруб Гыбырны кьолун тутду. Шиндикчикни юсюне туб джастыкъчыкъны салыб джарашдырды. Заура онг билек агъачны джанына сюелиб тургъан Гыбырны билегинден тутуб:

— Ёт бери, акъыз, ёт, олтур ма былайгъа, — деб, къоймай тёрге ётдюрюб Ёлмез джарашдыргъан шиндикчикге олтуртду. Тынгылай туруб киши сёз башламагъанында:

— Ёлмезни атасы Пёлкге барады деб эшитген эдик, бизни да бир сатлыкъ башлыгъыбыз бар эди да, аны ала барса деб келген эдим,— деди.

— Да бир аллах, биз да бир сатлыкъ джамчычыкъны хазыр этгенбиз. Уруялагъа къумачха, шекерге ауушдурайыкъ деб мен айтама, атасы уа огъай, Пёлкге элтейим да мюрзеуге ауушдурайым дейди. Билмейбиз къалай этерге,— деди Заура.

Ёлмез Захретге джетген артыкълыкъны толусу бла ангылаб, джюрегини кюйгенин къалай билдирирге амал табмай тургъанлай, Гыбыр келиб хапар излегенине къууаныб:

— Барлыкъды — деб ышангылы айтды. Ауузундан алай чыгъаргъанына къоркъуб, хата этген сабийча бети джибиб, анасына къарады.

— Сени джер тартсын, ким бла барлыкъды, къалай барлыкъды,— деб анасы кесини джалгъан сёлешгенин джабаргъа кюрешди. «Къарын къарыннга да хурулдайды» деб эски сёз барды. Заура бла Гыбыр да бир бири сёзлерин ангыларгъа бир бирине дагъан болургъа керклилерин Ёлмез бек сюе эди.

— Ання, сен Даданы джазыкъсыныб этесе. Гыбырланы джангыз башлыкълары аны не джолуна, не сатыууна чырмау боллукъ тюлдю. Адам къатында адаммы ёледи. Бусагъатда Гыбырлагъа табсыз тюшгенди деб сендамы харам этесе? Атха арыкълыкъда, къызгъа джазыкълыкъда къара кюн келеди,— дей тургъанлай анасы:

— Кёб гырылдама, бир аллах башха этмей ол уялмагъан кёзлеринги бери чыгъарыб къоярыкъма,— деб эрши къарады.

Сёз джюрегине асыры джууукъ келгени себебли Ёлмезни тохдар акъылы болмады. Ол анасыны къыджырагъанына джууаб этмей тынгылаб къояр орнуна:

— Хар нем да сеннге ушаб аман болгъанма, не этейим, сенден да башыма иги эди акъыллы, ариу да аламат да болсам,— деди.

— Тохда, эркишиле бир джыйылсылла юйге, аланы бири келгенлей, сени орнунгу табдыртмасам манга на-

лат. Огъай дей эсенг аллахны палаты минг кере болсун,— деб анасы адамыча кьутурду. Экиси бир бирлерин иги ангыламай дауур андан чыкъды.

Тийреде узун тилле Захретни юсюнден, кьачхы кьауданнга ёртен тюшгенча, аман хапарны джайыб тебрегенлерин ушатмай, Заура джангыз кызын да кьатышдырадыла деб кьоркъады. Таудан ырхыла келгенча тийрени сёзчю кьатынлары чайнагъан чайырлары бла бирге элден-элге тийреден-тийреге, хаман аман хапарны джайыб айланлыкьдыла. Ол заманда бирни джюз этиб айтхан сёзлерине мени кызым да кьошулуб кьалды деб, Заураны кьоркъгъаны олду.

Анасы бла кызы бусагъатха кьараб тургъанча бир бирлерине болгъанларында Гыбырны кёлюне «мени ючюн этедиле» деб келди. Туруб кетиб кьалайым деб да тебреди, алай болгъанлыкьгъа басымлы Гыбырны акьылына анасыны, кызыны да кёллерин бир алайым деб келди.

— Джамчы этген заманыгъызда не кыллергъа, не хыртларгъа кызычыкьны уа нек чакьырмагъансыз?— деб сорду.

Эки отну арасына тюшюб тургъан Заураны ауазы да бир кесек тюрлениб:

— Къайдам, акьыз, эсибизге келмеди... Айхай, Гыбыр, джамчы этген да, аны кыллагъан да алай тынч иш болса уа, Захрет аурукъсунуб джатады деб эшитгеникде, мамматха чакьыра да баралмадыкь. Кесин кёре барыргъа да бошамай, сизден адамгъа тюбөб кьалабыз деб, уялгъандан джерге кирирча болгъанбыз,— деб бир кесек сёлешгенден сора, джюреги ачылыб, кызына:

— Къыз, тур, Гыбырны аллына бир джукъ сал, — деди.

Елмез ёрге туруб табхала таба тебрегенинде, бери айланыб Гыбыргъа:

— Бир аллах, кюсесек келмез эдинг, бу джамчыкибик бла кюрешибиз дедик да, ушхууур этер къайгъылы адам да джокьду. Бюгюн бир аман кюнубюзде келдинг, — деди.

Елмез тепсини алыб нартюх гырджын туурагъанланы тизиб, гитче мияла табакъчыкьны ичин гыбыт бышлакьдан толтуруб анасы бла ушакъ эте тургъан кьонакь тиширыну аллына салды.

Гыбыр ач къарангылай айланса да, не аз да къабарыкъгъа узалыры келмей:

— Бусыгъатда юден ашаб чыкъгъанма, джашла ёлмесинле, тилиме салаллыкъ тюлме,—деб, эсней келиб, ахсынды.

— Акъыз, этме быллайла! — деб Гыбыргъа, андан ары айланыб къызына буйрукъ бергенча:

— Къызчыкъ,— деди.

Аны «къызчыкъ» дегени—бусагъатдан эшикге чыкъ да бизни кесибизни къой, сёлешир затыбыз барды, деген магъанада айтылды. Ёлмез тыркыкдан эки челекни алыб, ызындан да эки эшикни къаты эте чыгъыб кетди. Заура бла Гыбыр кеслери къалгъанларында:

— Акъыз, Гыбыр, «ёлейим андан эсе, бир бисмилля эт ары, рысхы бюртюю бар эсе уа, нек джийиргендинг быллай бир, ёлюр отуму барды,— деди.

Джюреги джумушагъандан Гыбыр не этерге билмей, кёзлерине джыламуқълары басыныб, джан-джанына къарады. Бери айланыб башын Заураны кёкюрегине салыб:

— Қъан джауб къалды да биз джарлыланы юй-юбюзге,— деб ичин тартыб башлады. Гыбырны кёзлеринден акъгъан джыламуқълагъа тёзелмей, ана джюреги эриб Заура:

— Не болгъанды, мен джарлы, кертимиди ол халпар?—дей кесине къаты къысды.

Иги кесек замандан бери кишиге тёмкей ичине джыйыб тургъан бушууу тышына чыгъаргъа джол излей айланганча, санлары титиреген Гыбыр ичин андан да бек тартды. Ол джылай тургъанлай джыламуқъларын джухтаны бла бирге экили-экили эшитиле:

— Кертиди, джаным, кертиди. Джабылгъанды джарлы эшигбиз,— деб эки къолуну сырты бла кёзлерине узалды.

Не айтыргъа билмей, акъылы экили болуб тургъан Заура, къалай эсе да аузуна келиб:

— Аллах буюргъан болгъанды, ёкюнме, уллу аллахны чамландырырса, джанынгы къачын эт,— деб ариу айталгъанын айтды.

Кеси эс билгенден бери къыйынлыкъ кёргенден къутулмай тургъан джюреги джангыдан ауруб, зукгочукъ эте ёрге къараб:

— Кетейим, джаным, кетейим, тюеге минсе да

джарлыны ит къабады, деб аллах джолунамы айтылады, мен онгарыкъ болсам бешикде кюнюмден башлаб бюгюннге дери джашауумда адамла кѳрген насыбдан юлош табыб бир игилик кѳрюр эдим, — дей ёрге туруб, эшик таба тебреди.

Кѳкню ёксюзле таба джанындан булут басыб тебрегенин кѳргенинде, Заура:

— Джауарыкъды,— деди.

— Хы, басыннганды, суукъла тюшер, джауар заман да болгъанды. Хар не иш да заманында этиледи... Сау къалыгъыз кетейим,— деб арлакъгъа барыб, Заура бир зат сагъынныкъ болурму деб умут эте келиб, болмагъанында ызына айланыб,— бизни башлыкъчыкъны юсюнден къалай этербиз?— деб сорду.

— Хазыр этиб туругъуз, Мурат эшекни отлатыргъа кетгенди да ол джетгенлей иерме,— деб сууукъму ёте башлагъанды да дженгил-дженгил атлаб юйге кириб кетди... Заура юйге кириб келгенинде Ёлмез джамчы тегереклени тигиб бошаб, къыбдыны юсю бла джѳрме-леген джерлерин тюзете тура эди.

Ол кече огъуна сабийлеринден кишини уятмагъанлай Заура юй ийесин Пѳлкге ашырыб, юйню къылычларын сала тургъанлай, Мурат уяныб, джукъу басыб кѳзлерини къыйырлары бла анасына къарай, барыб тазчыкъгъа олтургъанында, тангны тѳбен джаны джарый башлагъан эди.

9.

Къобандан сууукъ аяз ура, кюн да батаргъа джуукълашыб, агъач джюкленнген ауур ёгюз арбаны ызындан бир адам джаяулай эшекни сюрюб, джолоучула Пѳлкню огъары джанындан кирдиле. Кюмюш къабдалла кийгенча, тереклени юслерин бузлагъан къарбасханды. Юйлени оджакъларындан тютюнню джел суууруб сдукгу-устукгу эте, ачыкъ хаудан тас этиб джибереди. Экинчи орамда, юслерине уллу тери тонланы атыб, мыйыкъларын къырпакъ басыб, бетлерин сууукъ къызартыб, бир талай адам, эки ат джегилген арбалагъа бичен джюклеб, келедиле. Кѳб турмай мында джангы джылны къууанчын этерикдиле. Ол себеден станисени адамлары бир талай кюннге боллукъ биченни ташыб кюрешедиле. Арбачыла орта орамгъа чы-

гъаргъа джолоучула аланы алларына джетдиле. Къарачай арбаны ызындан джюклю эшекни сюрюб келе тургъан Мачарды. Ол чырпа бёркюню сыргъалары ойнай, чабырларыны артларындан болджар саламлары чыгъыб, тонуну тышындан джамчы гебенегин кийиб, сакъалы бла мыйыкълары джетиб келеди. Алдагы бичен арбада олтуруб баргъан биреу ызына айланыб:

— Бу кыйынлыла быллай къаты суукъда къайры барадыла,— деб ызындан келе тургъан арбачылагъа къычырды. Аны не айтханын иги ангыламай, экинчи арбаны юсюндеги, адам:

— Кимледиле была? — деб сорду.

Аллына айланыб атлагъа «но» деб, ала дженгил кетиб, тебргенлериинде, алларындагъы арбаны юсюндеги ызына айланыб:

— Таулула; къарачайлыла тауладан келедиле,— деди.

Мачар, кёзюнде сакъаты болгъан адам кёзлюкlege юреннгенча, анасындан туугъанлы къолундан тюшюрмей айландыргъан таягъына юрениб, бусагъатда да аны къаты къысыб келеди. Таулула орамны бир джанына джаякълаб келе тургъанлай, бичен арбада келгенле атланы уруб алгъа озуб кетдиле.

Танымагъан джерлеринде мекам къайгъы этмей, мурукгу эте турсала къышны къыямытында эшикде къалыб кетерикдиле. Бир бирине джукъ айтмагъанлыкъгъа, джолоучула барысы да кече къалыр джер къайгъылыдыла, Къарачайда айтханларына кёре, Пёлкге келген таулуланы барысыны да, туура аталарыны юйюнде тургъанча, турурлай кёб шагърейлери барды. Быланы уа кече къалыргъа не танышлары, не да патар тутарча джанларында къара капеклери джюкду. Арбаны бойнуну олтуруб тургъан Абдул ызына айланыб:

— Да, энди бир патар табаргъа керекди, — деди. Аны айтханын ангылагъанча арыгъан ёгюзле тохтаб къалдыла. Мачар нёгерлерини къатларына джууукълашыб:

— Орусча билген бар эсегиз, төрт джанына джайылыгъыз да бир мадар этигиз, — деди.

Мачардан умут эте тургъанлай аны соргъанына эки нёгери да:

— Оллахий, бизден аллай адамлыкъ чыгъарыкъ тюлдю,— деб джууаб этдиле.

Аладан хайыр болмазлыгъын кѳргенинде:

— Да сора кѳарачайча тилеуню бардырайыкъ; биреу бир джукъ ангылар,— деб Мачар бир орамны аягъындан айланды.

Мачар орамчыкъны эки джаны бла кѳарай барыб, башы къамиш бла джабылыб акъ сюртюлген бир юнню арбазына киргенинде, юй ийеси бичен кѳотарыб бошаб, джыджымларын джыя тура эди. Кюн батыб тейри джарыкъ тюшюб башлагъан эди. Мачар ол адамны кѳатына барыб, саламлашханни орнун тутарча башын аллына силкди. Юнню иеси аны тюз ангылаб:

— Здравствуй, «знакум»,— деб ышара-ышара келиб Мачарны кѳолун тутду. Алай ышарганы Мачарны джюрегин джылытыб, туугъан кѳарнашынача илешди. Юнню иеси джукъ айтмай, мурукгу этгенинде Мачар:

— Эки арбабыз бла бир эшегибиз барды, кесибиз ючеуленбиз, кече кѳалыргъа патар излейбиз,— деб аузу айтханнга кѳолларын да кѳошуб, керекли затын ангылатыргъа кюрешди.

Мачарны «арба» бла «патар» дегенинден башха сѳз ангыламаса да, ала бир талай болгъанлары бла, патар керек болгънын ангылады.

Оруслу кѳолун аллына, орам таба, узатыб, арбазы таба силкиб, «келигиз» деген магъананы берди.

Мачар, эрлай барыб, нѳгерлерин, улоуларын алыб келди. Юнню иеси ѳгюзле бла эшекни джылы къашбакъны джанына тагъыб, алларына аш салды. Сора аны сакълаб эшик аллында сюелиб тургъан таулулагъа кѳолун узата:

— Иван,— деди.

Кѳонакъла аны не айтханындан бир джукъ да ангыламадыла. Джуаб эшитмегенинде Иван ышара туруб баш бармагъын кѳкюрегине тиреб:

— Мен Иван, сизни атларыгъыз кимди? — деб сорду. Не излегенин аллы бла Мачар ангылаб:

— Мен — Мачар; бу — Абдул; ол да — Сапар,— деб ючеуюн да танытды. Иван биягъындай ышарды.

— Ашхы, ашхы, юйге келигиз,— деб кимни кѳолтугъундан, кимни имбашындан тута, ючюсюн да алыб юйге тебреди.

— Анасы, сенин сыйлы кѳонакъла алыб келеме,— деб тиширыууна накъырда эте, кириб келсе киши джок; печни оту кызыу джана тура. Сууукъдан джы-

лыныр джерге кириб, бир кесек кёллери джарыб, юй тюбюнде сюелишиб тохдадыла. Иван кюлу бла тёр джанында шиндиклени кёргюзюб:

— Барыгъыз, олтуругъуз,— деди.

Кюнакъла тартына-тартына бирер шиндикге олтурдула.

Абдул Иванны юй тюбюнде сюелиб тургъанына джунчуб, туруб барыб отну аллында гитче шиндикчикге олтурду. Кюлу бла юй иесине «барыб олтур» дегенча, стол шиндикни кёргюздю. Иван «къайгъырмаз» дегенча этиб кюйгъан болмаса, барыб олтурмады.

Джолгъа чыкыгъанлы Абдулну буюгъуб келгенин Мачар эслегенлей келгенди, алай болгъанлыкыгъа нек тартыннганын не кюрешиб да ангылаялмайды.

Бир талай заманны мындан алда Абдул бла аны эки нёгери Мачарланы оджакъдан къараб тургъанлай, Мачар кюшдан эшек бла келиб къалгъан эди. Андан бери Мачарланы атлары айтылса джюреги кызыу-кызыу урады. Бу джол Акъ къаладан чыкыгъанлай Мачарны тюбегенин Абдул бек уллу кюуанчха санады. Кызын кёрмей талбып тургъан джюрегине атасын бир кесек сыйласа да асыуду. Мачарны акылына уа халиси алайлай джаратылгъан болур деб келеди.

Ючюсю да олтуруб тургъанлай Иван эшикге чыгыб кетди. Кёб мычымагъанлай тиширыуу бла бирге къайтды. Тиширыуу башындан джаулугъун алыб къабыргъада чюйге илиндириб, бери айланганлай, Иван:

— Ма буду мени юй бийчем; танышыгъыз, аты Марфады,— деб бош шиндикге олтурду. Не айтханын иги айырмадыла, алай болса да юй бийчеси болгъаны бла, аны аты не эсе да болгъанын ангыладыла. Барысы да бирер кесек ышарыб, «бек разыбыз» дегенча кюнакъбайлагъа къарадыла.

Юй бийчеси джумуш эте айланганлай Иван:

— Анасы, къабарыгъынг бар эсе сал аллыбызгъа, джукъ табсам табу этиб кыркъарча болгъанма, кюнакъла да узакъ джерден джолоучуладыла, ач болурла— деди.

Марфа печден бери айланыб джабыусуз столну бушдукъ бла тазалады. Ире агъашча бир темир саблыны алыб, чунгурдан къабланы чыгъаргъанча уллу орус печни ичинден чоюнланы, табаланы дагъы да ичлеринде нелери эсе да болгъан бир сауутланы чыгъарыб

башлады. Аллы бла бирер кесек эти бла хар адамгъа башха-башха табакълагъа къюуб, къобуста шорпа салды. Иван къашыкъны къолуна алыб, андан сора къонакълагъа къараб:

— Къоркъмай ашагъыз чочханы эти тюлюдю, туар этди, — деди.

Къолларына къашыкъларын алыб, шорпагъа узала тургъан къонакъла башларын силкиб разылыкъларын билдирдиле.

Иван не эсе да къабарыкъгъа къолай узалмады.

— Анасы, джылытыр затынг джокъмуду? — деди.

— Кесибизники бошалгъанды, алыб кел дей эсент кумагъа барайым, — деб Марфа чыгъыб кетди.

— Аланла, биз да азыкъчыгъыбызны салайыкъ. Тур Абдул, табханынгы къонакъбайланы ауузларына бир тийир, — деди Мачар.

Абдул барыб сенчадан артмакъланы алыб келди. Бышлакъ тилкемле, бишген къакъ этле, агъач гоппанчыкъны ичи бла къайнатылгъан сары джау, эки бишген къакъ джёрме, дагъыда неле эсе да, таудан келген къабарыкъланы столгъа салды. Иван столну юсюн тауча къаланнганын кергенинде:

— Нек къыйналасыз, сиз къонакъсыз, — деб Абдулну тохдатды. Ол айтханнга карамай Абдул джан-джанына къарай келиб, терезени тюбюнде алтын оюула тюшген шемишер аякъны эслеб, экинчи артмакъны ичинден улакъ гыбытчыкъны бучхагъын тешиб, айрандан толтурду. Абдул гыбытны бучхагъын къысыб ызына салгъанында; аны не этгенине къараб тургъан Иван:

— Айран, гыбыт, бек алапат затладыла, — деди.

— Фу-у къалай суукъду, — деб Марфа эшикден кире келиб, четверть бла бир самогонну столгъа салды.

Къонакъла ичгиге алай ёч тюл эдиле. Алай болса да бу алапат адамланы юйлерине салыб келгенлеринде, бир кесек джылыныргъа огъайлары болмады.

Ичги келгенден сора Иван къонакъларына къараб:

— Кесим болгъан сагъатда челекле бла тургъанлыкъгъа аузума салыргъа ёч тюлме. Юйюме адам келген заманда аллына бир стакан аракъы салмай, къуру шорпаны ичириб, «энди тынчай» деб къояргъа тартыннган этеме — деди. Иван бирер стакан аракъыны къюуб, Марфагъа къараб:

— Кесинге да бир сауут таб, — деди.

Марфа онгсунган да этмей, алай болса да печни башындан бир гитче мияла стаканчыкны алыб узатды да:

— Белинден бирчик кзуй — деди.

Аны чамга бардырыб Иван мазаллы шышаны тюбюнден кёлтюрюб, стаканчыкны тоб-толу этиб, джерге да төге;

— Кесинг тамадалык этген столга оноу этерсе. Бююн'а бере эселе ал да ич,— деб Марфага узатды. Марфа джерге төгюлгенин ушатмай:

— Джерге төгюб кзурутма.

— Кзайгырмаз, ичилген джерде төгюлген да этер.

Бехиси да стаканларын кёлга алганлай, Абдул ёрге турду. Аны кёргенлеринде «былада адет былай болур» деб Иван бла Марфа да турдула.

— Саулук ючюн, танышханыбыз ючюн мындан ары да барыб, келиб турур ючюн,— деб Иван стаканны ёргерек кёлтюрюб, кзалганлагга: «Ичигиз!»— деди.

Мачар Иванны кёзюне кзараб:

— Ич, сеннге халалды,— деб ышарды. Ол алай айтханында Иван стакан аракыны ичиб бошаб, кесек ётмекчикни алыб бурнуна элте, солууун алды; кёзлеринден джыламукуллары келе:

— Ичигиз,— деб кзонаклагга кзарады.

Барысы да бирер стаканны ичиб бошгандан сора ашарыкга узала башладыла. Марфа печден чыгариб сютбашы бла кзуурулган гардошну, тузланган кьобустага сохан туураб, аны юсюне да чёплеу джау кзуюб, тузланган алмала, аны тышында да юйюнде табхан затын — столну юсюн кзалады.

Стаканла бир эки кере айлангандан сора тили чалыб, кеси да орусча кёб сёзю кзюшуб Мачар:

— Орус, кзарачай, тегей, черкес дагы да алача башха миллетле тиллери башха болганлыкга, барысы да адамладыла. Бизде да барды иги-аман, сизде да барды иги-аман. Сен да кел бизни элге, биз да келе турурбуз сизни элге, таныш, шох болайык,— деб акылында болган затланы Иваннга ангылатды. Мачар айтханнга разы болганына шагъатлык этгенча, Иван башын кымылдата, ауузунда кзабынын джуханлай бети кызарыб:

— Тубанланы башына чыгыб, тик, тар, сууук таулада, кзая ранлада, сабан сюрюб, бичен чалыб, рысхы

джюрютген къарачай халкъны ёмюрден бери да бек сюебиз. Джерни башында къарачай халкъны тиширыула рындан къолу ишге уста адам да кёрмегенбиз. Ала адам кийерик кийимлени толусу бла, кеслери къллары бла этгенлерин билебиз. Келигиз, Къарачайны чемер тиширыуларыны саулукълары ючюн ичейик,— деб Иван стаканланы джангыдан толтурду.

Бир уллу къууанчха джыйылгъан джыйынча, кечени ауурлугъу кетгинчи, сёлешиб, джырлаб, ичиб, ашаб заманларын бек уллу заукъда ашырдыла. Энди болду деген заманда Иван къонакълагъа къарай:

— Узалыгъыз, ашагъыз, къонакъла—деди. Къонакъла барысы да «болдукъ» «болдукъ» деб кьойгъан болмаса, не ашарыкъгъа, не ичерикге узалмадыла. Кишини узалмазча кёргенинде Иван:

— Анасы джый столну, энди къонакъла тынчайсынла — деб олтургъан орнундан ёрге турду.

Къонакълары тынчая башлагъан кезюуде Иван Мачаргъа:

— Мачар, не зат келтиргенсиз сатаргъа? — деб сорду. Мачар анасындан туугъанлы джыйышдыргъан орус сёзлерин къураб:

— Бир джамчы, бир башлыкъ, арбалагъа джюкле-
ниб тургъан агъачны,— деди. ,

— Игиди, танг атханлай огъуна кесибизни джашла джыйылыб ачха керек болса — ачха, мюрзеу керек болса — мюрзеу этиб къолугъузгъа тутдурубуз,— деди Иван.

Аланы селешгенлерин Марфа эшитгенинде.

— Кёб турмай къарнашым аскерге кетерикди, атам бла анам къарачай джамчы бла къарачай башлыкъ излеб табмай айланадыла, къалай боллукъ эсе да анга алмай амаллары джокъду,— деб сёз къошду.

Иван анга джууабха:

— Не амалы барды, эртденбла чакъыр да алсынла. Бу джолдан таб алагъа не джамчы, не башлыкъ тюшерик тюлдю, аллах бергенча адамла алыб туура юйюнге келгендиле,— деди.

Андан къалгъанлагъа къараб Иван:

— Алыб келген затларыгъызны не аз да къайгъысын этмей тынчайыгыз,— деб къонакъларына столда сууну кергюзе, чубур тончугъун къаблаб юйден чыкъды.

— Экигизге джерде орун салгъанма, биригиз а печ-

ни башында джатарсыз,— дей Марфа башха юйге кириб кетди.

Эки негери селеше тургъан заманда Абдул аланы не айтханларындан не аз да хапары болмай, башха сагъышлагъа кете туруб, эм артда биягъыны акъылына хаман кёлекге кибик ызындан сюрюб айланган Елмез тюшдю. Аны юсюнден сагъыш эте келиб, джаш болса да алкъын экисини араларыны кек бла джер кибик узакълыгъын ангылаб, ичинден ахсыныб, къабыргъагъа айланыб, негерлерича татлы джукълаб башлаялмай нги кесекни турду.

10.

Бир суукъ эртденбла Минат къолуна къумгъанны алыб, юй тюбюнде сюелиб тургъанлай, къолтугъунда да бир гитче туюмчекчиги бла тоб деб Заура тюшюб къалды. Минат юйню къарангылыгъындан иги кёрмей.

— Кел, къайсыса, джанынга,— деб, къолун кезлери-не кёлекге этиб къарады.

— Менме, не эте турасыз, иги тынч эсен эсегиз?— дегенинде ауазындан Заура болгъанын ангылаб, Минат къолун энгишге ийе:

— Сенмисе, акъыз, да не этейик... турабыз... чыкъмагъан джаныбыз ичибизде,— деб тешилиб селешди. Заура джукъ айтмай сабыр этгенинде Минат:

— Ет, бери ет, мен бусагъат къайтайым,— деб эшикге чыгъыб кетди.

Заура бу тийрени таныгъанлы Минатны ауузундан, къолундан кеб къыйынлыкъ керсе да, Дударкъаны анга этген къатылыгъы бла ташджюреклигине джаны къыйналыб, туура кёлю бла джазыкъсынады. Не этерге билмей, эрлай юйню джыйыб башлады.

Юйюнде да селеше келиб Елмез табхан къаргъышын къуюб Минатны табаласа, Заура ушатмай: «Ой сен джер тартхын, бююнмю ёледи, тамбланы ёледи, бир джарлы къарт къатынны несине дерт тутаса»,— деучен эди.

Заура юйню джыя тургъанлай Минат эшикден кириб:

— Мачарны къатыны, бу не затды?— деди.

— Джашчыкъны атасы Пёлкден къызчыкъгъа алыб келген эди да, джиби бек алапатды, алай болгъанлыкъгъа бети асыры къызылды.

Ёмюрюнде дуня малдан тоймагъан Минат, отча джанган кызыл лаудан чебгенликни кегенинде, кезю-башы жарыб:

— Ах, быллай ариу затды. Атагъыз джармалыкъдан келтирген затланы кесигиз энчи-энчи урасыз,— деген накъырда сылтау бла кёлкъалдысын билдирди.

Алгъаракъ заманда тышындан бир зат келиб, тийречиле келсерини мюлклеринден, не джерден, не малдан бир тукъум бир хайыр алгъанлай, не сылтау бла да аны маджалы Минатны юйюне тюшмей къалмай эди. Алай бола туруб «шайтан къаргъагъанча» болуб къалды. Кишиге ун тартмагъан тирменине тюшюучю уууч тохдаб къалгъанына Минат бек кыйналады.

— И, бир аллах, инан сен анга, адам адамгъа айтырча келтирген заты джокъду, атасы-анасы да бу къур машчыкъ бла эки тулукъ ууулгъан нартюхдю.

— Кет, акъыз, ойнагъан этеме; сизден'а ким не излейди. Кесими къолумда ырысхымы да аллах бир сау-эсен ашатха эди.

— Айхай ауруунгу алайым, ур да джыкъ, тарт да кес, бети асыры джарыкъды дегенди да чебген этдирирге унамайды. Биягъы сен не кызычыкъ бла сёлеш, не да быллай джибли къумачынг бар эсе ауушдур,— деб келгенме.

— Бу чиригенге уа не келтиргенди?—деб Захретни юйю таба къолу бла кёргюзюб сорду.

— Кимди чиригенинг?—деб, Заура сора келиб, экинчи эскериб,— бир джангыз башлыкъчыкъ ийген эдиле да, багъасына къуру къара къумашчыкъ келтиргенди. Алай болса да Гыбыр кыйынлы бек къууанды,—деди.

Гыбырны аты сагъынылыб, къумашчыкъ да келтиргенди дегенинде Минат къутуруб:

— Некахсыз тууарыкъ гыбышыларына ырысхы джыя болурла, худжула-хашгенле,—деб уллу кычыра, терезе таба айланды.

Алай телле сёлешгенин Заура ушатмай, кёлуне келгенин айтыб букъусун къагъаргъа иши тынмай къалыр деб тынгылаб къойду. Иги кесек заманны экиси да джукъ айтмай къайгъы сёзде тынгылагъанча тынгылаб турдула. Минат аны джукъ айтмазлыгъын таныгъанында печни къатында чюйге тагъылыб тургъан ачхычла-

ны алды. Аллы бла юч къадаулу кюбюрню юсюнден балакъа бла букъусун къагъыб, джерге джайылыб тургъан къатапа кюйюзге тобукланыб, кюбюрню ачды. Ачса аллайны ачсын, тюкендеча, аны ичинде болмагъан не къатапа, не къутуне, не лаудан, не пай, не къауракъ, не примпукъ джокъ. Аланы ары бери чачыб, ичлеринден бири джашил, бири къараууз кёк, эки лауданны алыб:

— Сени кызынгы чебгенлиги ма быладан болур?— деб Заурагъа кёргозю.

Къолунда рысхы джюрюте келмеген, кызы джетиб, хабджюкге таралыб тургъан Заура харекетни кёргенинде, кёзюне ау атылгъанча болуб, аууз сууларын джуду. Минатны сорууна дженгил джууаб этелмей бир аз мычыгъандан сора:

— Аланы джиблери къаллайла болгъанларын кесинг билесе,— деб къойду.

— Быланы джиблери бир болгъанын сокъур-сау да танырыкъды. Энди сен къарама да ма бу джашил лауданны ал. Алай болгъанлыкъгъа кёлюнг ушатханча эт; сизни къумач былайда Пёлкден келгенди, мени къумачларым'а атам къыйынлыны заманында Темир-Хан-шурадан келтирилгендиле. Джангыз аны бла къарасанг да, мени лауданларым хар не тюрлю джаны бла да багъалыдыла. Ол себебден джарым арышынын артыкъ бере эсенг берейим; алай болмаса уа кесинг ушатханча эт,— деб Минат къолун чебгенини джырмачына сала, бир аягъына таянды.

— Бу джашил лаудан бизникинден маджал болгъаны кимге да белгилиди, алай болгъанлыкъгъа сау чебгенликни джарты этдирме да теббе-тенг ауушдур, болмаса биягъы сени бир ишинги этербиз,— деб Заура тамам кёлю бла тиледи.

11.

Минат аны айтханына къулакъ салыб:

— Анга да разыма иги зат болуб кетеди къолумдан, Алай'а не этейим Елмез ёсюб келген бир кызы, айхай, разы этмесенг да кёзю къарар. Тут бери къумачынгы,— деб эки къумачны да къыйырларын Заурагъа тутдуруб, кесиникин бек тартдырыб, Заураны къумачын хумпучумпу джибериб, кесиб берди.

— Да, джаным Заура, ёсюб келген кызынгы иги муратларына чырмау болмайым деб этеме ансы, атам харибни кезюнден керюб асыраб турган кумачымы этимден юзюб бергенча береме. Аллах огурлу кийим этсин, аурусуз опрак болсун,—дей келиб,—мени башсыз катындан башхам джокьду. Юйню ауурлугу беллимден басыб, кезюме джукьу кирмей турады. Джазны бурну кьараб келеди, иш болуб да не ишим боллукьду алай болса да сабанланы ташын артыргьа, джерге урлук салыргьа юйдегинг бла бир кюнню кьарарса. Сёзюбюз сёз болсун. Артда бузук чыкьса экибизни да джаныбыз кыйналыр, бусагьатда уа ма деб берирге сабанланы ишлери башланнгынчы не табайым.

Энди уа не кьошарыкьды деб Заура кумачын да юсюне атыб кетерге халы эше турганлай, кызыны кийимге термилгени эсине тюшюб, тынгылауну ийиб койду.

Тонгуз батмакьны излегенча, Минат да мангылай кыйыны бла джашаган адамланы бири кьолуна тюшюб, аны алдамаса, ашагьаны ичине джарашмайды. Бусагьатда келишгенин бек джаратыб, джюнгге тюшген тауукьча, не айтыргьа билмей турган Заурагьа:

— Мачарны кьатыны, акьыз... Заура, сеннге бир, барайым деб тура эдим, не иги болду кесинг келиб калгьанынг. Даббакны джашчыкьгьа этейим деб эсиме тюшгенди да, энди кьалай этерге билмей турама. Атасы хауле болуб мюлкюбюзню атыб кьойгьанлы, джаш башын кьарт этиб, рысхы кьайгьылы болуб айланган болмаса, эсинде башха заты джокьду. Джюрюген хапаргьа кьарасанг а Исисууну ары джанында Абукуьабакь деген элде бир кьабартылы бийни кызын сюеди, деб алайды. Ала бла да кьайдан джуукьлукь джюрютейим; энди Даббакны этиб кьойсам дей эдим, акьыз,— деди.

Минатны питналыкь эте айланнганына Заура сескекли болуб:

— Даббакны да не хатасы барды, айхай, иги саган этгеедигиз. Тийреге аллай насыб кьайда. Мюлкю, байлыгьы болган, толган айча айтылыб турган бир кьыз, кьайсы насыблыны элине барлыкьды,— деб Заура джарашууча барма каойду.

— Тоба, джюрюген хапарлагьа тынгылайма да, бизден бир сёз эшитгенлей, табу этиб да, баш-аякь уруб да

этерикдиле,— деб, Минат кертда кьюру кялама дегенча, сёлешиб башлады...

— Да сизге бермесе кимге берликди, халкъ келинге кимни аллыкъсыз деб турады. Даббакча джангыз кьярнашы болгъан бир тюз кыызгъа сизге тюбеген бек уллу насыбды,— деди Заура.

— Хо, джаным, хо, боллукъду бизге, бизден алакат джокъ эсе да мени сарытыннга табу этиб да аллыкъма. Джашчыкъ хадауус керти да къабарты джанындан биреуню скойуб тура эсе, унармы ансы... Аны унагъанын бек кюлакъгъа алама, хо санга бир да кёрге эдинг; аны джаны ючюн, аллына олтуруб, ал деб тилеб турлукъма,— деб Минат кетиб тебреди.

Заура джукъ айтмай, кетер къайгъыгъа кириб тургъанлай:

— Сен айтханлай, джангыз джашыма кимни аллыкъма деб турама, алай болгъанлыкъгъа джер башында Даббакдан аман джокъ эсе да, джангыз Алий хаджини хатери ючюн да этерикди адам аны кесине келин. Энди ёмюрден бери да адет эди, Ёлмезни чебгенин тикдирген сылтау бла барыб, кызынг да, сен да энтда бир иги сынаб келигиз дей эдим,— деди Минат.

— Барайыкъ, айхай барайыкъ, кьонакъгъа баргъан бизгеми тёреди. Биз ары барайыкъ, аурууунгу алайым, чебгенин тикдирирге бир кесек ёлкую халы бермесенг боллукъ тюлдю. Сизге джетмей башыбызгъа уругъа таш табмайбыз,—дей келиб, иги адамыча бетсинир ючюн:—не этерик эсенг да алтын этегинге башыбыз кюрман болсун,— деди.

Халыны юсюнден сагъынылгъанын Минат онгсунмады. Кюбюрню ичинде къатышыб тургъан харекетни да джарашдыра, къара алакъытай хурджунчукъну излеб, андан бир джашил джибек чарх халыны чыгъарды. Учундан Заурагъа тутдуруб, кеси къарысы бла ёлчелеб, джыйырма бла он халыны сайлады да:

— Джетерик болур,— деб Заураны кюлуна тутдуруб. Заура халысын да кюмачын да биягъы бусхулчукъгъа туюуб, джаулугъуну къанатына чырмаб, кюлтукъ тюбюне сала:

— Къалдым да кетдим, Даббакга барыуну юсюнден энтда бир иги сёлеширбиз,— деб кетиб тебреди.

Аны ашыра Минат от юйге чыгъыб, Заура босагъадан

чыкыгынынчы ызындан къараб туруб, эшиклени этиб отоууна кириб кетди.

Заура кеслерини юйге айланган джолчукъгъа джуукълашыб келе тургъанлай, бир акъ джаулукъчукъну да артындан туююб, Захрет аллына чыгыб къалды. Минатдан чыкыгынынамы тартынды да къолтугъундагы туююмчекчикни да къаты кысыб, Захретге да джукъ айтмагъанлай, кеслерини юйге элтген тыгырыкычыкыгъа айланыб кетди.

12.

Юсюме бир джангы лаудан чебген кийге эдим ансы, аллыма тюбег меннге: «Джол болсун дегеннге», «Къан талау» деб кетер эдим деб Ёлмезни акъылы алай эди. Алай болгъанлыкыгъа ол Минат бла Заура танг атмай ушакъ этген кюнден сора бир талай замандан кырдык бетли джашил лаудан чебгени битгенинде, не этерге да билмей къалды. Айхай чот къуру лаудан чебген бла битиб къалса уа — андан сора да лаудан чебгенни чилле джаулукъ, алтын туюме, кююш кямар, чыкыртлы катийле деб бир талай палахы барды. Чебгенни табханлыкыгъа анга кереклисин излеб алай бек къууаналмады. Джерни башында болгъан игиликни эли басхан джерин къоймай, кесини башына тартды. Аланы ичинде эм уллусу атасыны юйюнден бир джары кетмей болмай эсе, джашауун Абдул бла бир этиб, ёмюрюн ашыргъандан разы заты джокъду.

Анасы бла сёлеширге сёз табмай, сагыш эте келгенинде, эсине эртдеден бери кёрмей тургъан тенги— Захрет туююб, не болса да аны бир кёрюрге деб тебреди.

* * *

Ёлмез эшикни ачханлай оджагъада олтуруб тургъан Захрет секириб ёрге турду. Тансыкъ болуб тургъан Ёлмез чабыб барыб Захретни къучагына джыйыб:

— Акъыз, нек кьоркъдунг аллай бир? — деб сорду.

Захрет аны соргъанына джууаб этгинчи чебгенини эки дженги джаякъларына джетгенинде, къумачны джумушакылыгындан лаудан болгъанын билди. Бир талай замандан бери, келепенден ауругъанча, къатына адам

басмай тургъан Захрет, джанындан суйген къыз те-
нгини келгенине уллу игиликге къууанганча къууаныб,
джыламуқъларын сюрте:

— Сени келгенинге асыры къууангандан джылай-
ма, олтур бери... бир хапар айт... не айтдынг меннге
уа,— бир шиндикге узала, бир Ёлмезни къалайгъа ол-
туртургъа билмей, къолундан тута, отджагъагъа ол-
туртуб, Захрет кеси сол къууушчукъгъа олтурду.

— Сюзюлген сууну кърту кеб болады деб, сен'а,
джууугъум, тынгылай-тынгылай туруб, чынгаб кетдинг
да,—дей, накъырда этиб, Ёлмез Захретге къарады.
Алай айтыб джараларын къозгъамаса да оюлургъа ха-
зыр болуб тургъан Захрет:

— Да не этейим, Ёлмез, джаным, быланы къолла-
рына тюшгенли кесим джангыз къала да сагъыш эте,
ахырысы акъылыма не келгенин билмейсе... Джети
джукълаб эсимде болмагъанлай бир джангыз кюнню
ичинде юйюме къара кюн келиб къалды,—деди.

— Унутханмыса, дерс бере тургъанлай, мен: «Хаджи
сеннге бир тюрлю къарайды» десем, отдан келек кийиб
къоюучунгу, — деб танг атханлы джюреги учунуб ай-
ланган Ёлмез, къурмашча чартлады.

— Аллай бир затланы кесим да эслей эдим, алай
болгъанлыкъгъа аллах джазыууму былай этер деб дже-
ти джукълаб акъылымда джокъ эди,— деб Захрет эки
аягъын созуб имбашысын билек агъачха тиреди.

Захретни тюрсюнюне эс ийиб къарагъанында Ёл-
мезни алджары келди. Уууртлары мор, эки джаягъы
джукъарыб, бурну уллу киби болуб, кезлерини тегере-
гин джыйрыкъчыкъла басыб, кегериб тургъанын кегре-
нинде, сынаб къарагъанына уялыб къычхач бла отну
ышырды. Тенгини башына келген акъылны ангылагъан-
ча, Захрет узун тынгылауну салды.

Къуран чыгъыб бошагъанлы Ёлмезни марал улакъ-
ча бети токъ болуб кезлери джылтыраб, чач тарагъа-
ны бетине джарашыб тургъанын кегренинде, Захрет
джюреги бла къууаныб:

— Ёлмез, джаман ариу келин боллукъ эдинг,—деди.

— Эшда-эшда, кесими тюзетиб бек кюрешеме, алай
болгъанлыкъгъа киши сан этиб къарамайды,—деб кю-
ле келиб, олсагъатдан мыдах болуб, эки кезюн чыракъ
ийиб тохтады. Аны мыдах къарагъанын кегренинде За-
хретни акъылына: «джарлы таулу къыз, гокка хансча

чагыб келгенлей, олтан туюне салыб ким эзерикди. Ашарыкыгъа, киерикге, бошлукыгъа термиле кимни юйюнде кетерикди ёмюрю.. Саулугъу, чырайы, акылы кимден кемди? Къайсы тулгъа, къайсы суймегенине бериб джиберликдиле... Гуртда чириген гакгыча мени боллугъум болуб бошагъан эди, бу джарлыны джюрегин'а къаллай ачылыкъ сындырлыкъды»,— деб келди.

Сёлеширге кимден эсе да къоркъгъанча, тынгылауну ийиб тургъанлай, Захрет:

— Абдул суйгенингден'а не хапар барды? — деб ышарды.

— Абдулну хапарын эшитмегенмисе?

— Оу, мен джарлы, не болгъанды?

— Болуб джукъ болмагъанды, тийреде тюлдю.

— Къайры кетгенди?

— Къарачайны джарлылары кетиучю джерге кетгенди. Аллах джазыу этиб къумукълуну бойнуна артмакъны, къарачайлыны къолуна таякъны джазгъанды. Быйыл къыш Зекерия тёбентин келгенинде (Зекерияны аты сагъынылгъанында Захретни аркъасы сууукъсурады) къойчула керек болуб, биргесине Джитисуу башына алыб кетгенди. Ненча джылгъа джарашханын билмейме, алай а бусагъатда къошда-тюздеди.

— Астоприлла, башым къайгылы болуб тургъан болмаса, эл кёчюб бара эсе да бир тукъум бир затдан хапарым джокъду.

— Элде бусагъатда сени хапарынгдан башха сёзмю джюрюйдю. Ах, бу тийреге сени унутдуруп бир уллу къыйынлыкъ тюшсюн.

— Къой акызы, малкъарлы айтханлай, тийреге ёзенни ичи бла теппе-тенг бир таш тюшюрюб къояса. Тюшюмде Къобан ызына барыб, Минги Тауну башы джаныб, ырхы келиб кёреме; тюшюмде да тауукъ гугурукгуча кычыргъан тауушла эшитеме.

— Хаман кесинг къала да, сагыш эте этесе, дунянгы аллай бир ташлама ансы, алыныб да къалырса,— деб, Захретден иги кесек гитче болса да, Ёлмез кёл эте билди. Захрет тенгине кёлюнде болгъан затларын тегерге излеб, айтама деб айтмагъанлай, сёзле кеслери алларына чыкыгъанча болуб:

— Иги муратларымдан айырылгъаныма сагыш этиб, бек джерни да тартама. Алай болгъанлыкыгъа мени, кесин садакъа бла асыраб кечинген бир башсыз

къатынны къолуна къараб тургъан бир джарлы къызны, ким аллыкъ эди. Эртде кеч болурум да былай эди. Ёлмез, къарыууму ангыламай мен тюрлю инсан эдим. Суугъа тюшген таш къармар дегенча, джаман тюрлю дыгаласла эте биле эдим. Биченликле тенгиз кибик чайкъалсала, джылы джайгъы ингирледе таулары артындан толгъан ай чыгъыб, бизни къарангы ёзенни сют тёгюлгенча джарытса, танг аласында батаргъа джууукълашыб баргъан илкерле, от джилтинлеча джылтырасала, тар тауладан тюз джерлеге чыгъаргъа ашыкъгъанча, уллу Къобан шууулдаса, Болат чатда тереклени башларын джел къымылдатса, таулары башы джитиледен джумарыкъ тауукъланы джырлагъанлары бизни тар топракъбаш юйчюкню эшик аллысына келсе,— джашауну татыулулугъуна таралыб, башыма бир тюрлю къууанч умутла эте эдим. Энди уа, джазгъы кече кёрюнген татлы тюшча, ала барысы да тас болуб кетдиле,—деб Захрет джашаугъа ёкюне тургъанлай, Ёлмез ауузуна чабыб:

— Ах, Захрет, маулутда ауаз бергенча, китабдан окъуб айтханча къалай алапат затла айтаса, — деди.

— Ой, эгешчигим, хар адамны джюреги китабды Къуш бала учаргъа талпыгъанча, адамны джюреги да джашаугъа, насыбха тартады. Маулутлада: бу дуняда тёзюгюз, джашау ол дунядады дейдиле. Мен а бу дуняны тарлыгъына ёкюнеме. Адамны баласы къонакъгъа келгенча, дунягъа джаратылыб джерни башында бир кесек заманчыкъны джашайды, ол кесек заманчыкъны ичинде ёмюрю кетерик тар къабырда кесине джашау ачууну юсюнден къайгъырыб, дунясын аман бла ийерге керекди. Сёзюм адлахха уллу бармасын, былайда адамны кёлюне джетмезлик затла уа бардыла,—деб Захрет, эки къолуну аязлары бла бетин сылады.

Ол аллайла айтхынчы да Абдулну къошха кетгени эсине тюшюб, мыдах болуб тургъан Ёлмез, не айтыргъа билмей къалды. Захрет оздуруб джибергенине «бюгюнден сора къатыма басмазча этимби къойдум»,—деб, сокъуранаракъ болуб:

— Тур, акъыз, Ёлмез, печибизни да бир кёр, -- деб ёрге къобду.

Дударкъа экинчи къатынын кеси ишлетген тизгин къанджалбаш юйлеге келтирмей, башха арбазда, ата-

сыны эски топракьбаш юйлерине келтириб, джангы отоуун ары салгъанды. Къарт атасы, уллу къарыуу болгъан адам, эртде заманлада бу юйню туура тийрени ортасында тѣнгертге агъанчладан ишлетген эди. Юйню къыбылагъа айланган джанында мийик къабхакъны къаздырыб, топрагъын тышына атдырыб, таш уста малкъарлылагъа хыршы ташдан бек мийик хуна этдириб, арбазына ташдан джонулгъан ат илкич, бир мал сойгъан уллу сыйдам таш орнатдырыб, заманына кѣре бек таб джарашдыргъан эди. Саулай тийреде тюз джерчик — ныгъыш, юйню къабакъ эшиклеринден чыкыгъанлай онг джанынга бурулуб, уллу къара суу бла аны ортасыды. Къыйынлыкъ. къууанч болса да тийре былайгъа джыйылады. Эрикген той этилсе, башха тийрелени джашларына хапар билдире, тийрени къызлары омакъ кийиниб, сабий къарт да юй башладан къараб, мында бек уллу тойла этиучендиле. Аллай тойлада тюз юйню аллындан къара суугъа дери ийген абезекге барыб, джашла кѣллериндегин айта, къызла да тынгылау-ну ийиб, бир да болмаса ауузларындан бир-эки сѣз чыгъарыб, алай тепсегенден уллу къууанчлары джокъду. Алай-былай деб айтыргъа не мадар, алай болса да хар къызын кѣлюне джагъылгъан бирер джаш болмай не амал. Ийген абезекге баргъан заманда ала бир бирлерини къолтукъларындан тутуб, иги сѣзлерин айта да барадыла. Суйген джашы тойгъа келген къыз, анасындан джангы туугъанча болуб, учунганлай, ол, кесин аллына ышара айланады. Аллында аллай къууанчла болуучу юйге келтириб, кѣгюрчюнню темир аугъа джыйгъанча, Захретни отоугъа салгъандыла. Саулай да былайдагъы топракьбаш мекамла тѣрт бѣлюмдюле. Кесине да хаджи аланы бир пешчиги бла бир юйю джарашдыргъанды.

Экиси да пешчикге кириб келгенлеринде, кѣзлери алданыб, Ёлмез не болгъанын билелмей къалды. Бир кесек замандан, кѣзлери юйню мутхуз джарыгына юреннгенинде, отоуну джасалгъанын бек джаратды. Тѣр къабыргъасында юсюне примпукъ шымпылдыкъ ийилиб, ариу джыйылгъан агъач шемшер орундукъ, аны арты бла шокла, къамала, уллу бычакъла тагъылгъан уллу мор къатапа кюйюз, юйню тубюн саулай толтургъан бир джангы ала кийиз джайылыб, тѣр къабыргъасына, эки джаңындан да энини акъ шынтагылары чы-

гъыб, бир джарыкъ гюрджю кюйюз урулуб, аны башы бла да, туура юйню шлопкасына джете, бир герхана лаудан джабыу тагъылыб; джабыу бла кюйюз бир бирине джетген этерге оба чюйле урулуб, алагъа да тытырдан ишленген буу, джугъутур, марал башла, чий тигиш бла джасалгъан къатапа башмакъла тагъылыб. Терезени къатында, юсюне эки джабыу джайылыб, бир садрачаякъ стол. Аны юсюнде бусурман китабла, къаланыб, китабланы джаны бла мияла гёгеннге отча джылтырагъан бир узун тауукъ тюк салыныб, эшик артына бир балакъа бла бир сипи чыбыкъ тагъылыб. Джашлыгъы бла акъылына: «Захретге, быллай ырысхыгъа батхан эсе, не керекди» деб келди. Хабджюкlege не айтыргъа билмей кёзлери джаныб тургъанлай, балакъа бла сипи чыбыкъны кёргенинде, ёлюк джуууучу къангадан къоркъгъанча къоркъуб, гёгенни ичиндеги тюкге къолун азчыкъ джетдириб:

— Бу не затды? — деб сорду.

— Алтын тауукну тюкюдю.

— Санга уа кийим болуб не этгендиле?

— Юйню хабджюгю аны джыйыб тургъанларыдыла, ким биледи, эртдеден бир мураты болуб кесине таблыкъгъа джарашдыргъан болур, мени юсюмде маджал кийим боллугъун ушатмайды. Аны джасаннганы бла мени, аманыракъ кийинсем да, джашлыгъым бирча кёрюне болур кёзюне. Былагъа келгенли кёргеним джангыз бу чимдиу джаулукучукъду,— деб къолу бла артындан туюуб къысхан джаулукуну чачакъларын тутуб кёргюздю.

Отоуну Дударкъа кесине таблыкъгъа джасатханын иги ангылаялмагъан Ёлмез не айтыргъа да билмей къалды.

Экиси да сёлеше тургъанлай, Ёлмезни чебгенини бууунлары терсине тигилгенин эслеб Захрет:

— Чебгенинги ким тикгенди? — деб сорду.

— Даббак.

— Ким Даббак?

— Ташалдарланы.

Захрет сейирсиниб:

— Сора ары уа къалай баргъансыз? — деб сорду.

Ёлмез гитче шиндикчикге олтуруб, аллы бла чебгенини къумачыны, аны ызы бла Минат анасын да ке-

син да сылтау бла Даббакны кёргозе джибергенини хапарын айтды.

Елмезни хапарына сейир-тамаша болуб Захрет ашыгыб сорду:

— Да къаллайды Даббагыгыз?

— Ой кет, кет ары къаллай боллукъ эди. Мени джаууму юйюне да ол кирсин. Сюек джухан итча бир морттиш эчки джабахкъ. Сапранча саргъалыб, эки джандырма кёзю да теренден къараб, мушулдай да джётел эте. Къулагы да бегирекми эди да, хаман хар нени къайтара да сора — этими ашады. Нек келгенибизни иги билгинчи, аллы бла, от юлеринден тереннге чакъырмадыла. Анам биягы эслемей нек келгенибизни къыйырын ычхындыргъанлай, тебретиле къырылыб, ёмюрюм атамы юйюнде къаллыкъ болсам этмем алача, аллы бла Даббак башына да бир тухдуйчачакъ къара къыл джаулукъну къысыб, юсюне да чыркъ-чыркына окъа чалыула баргъан, аллы ачыкъ бир сары къош пай чебгенни кийиб келгенди да, хаман анняны да, мени да къучакълайды, — андан сора не айтыргъа билмей, муругу этгенинде, Захрет:

— Сора уа? Андан сора не болду? — деб соруб, аны кёзюне джити къарады.

— Да андан сора уа не боллукъ эди, — деб тебрети. Чебгенлигими аллына салгъанында да хаман къыбды бла туурайды да, бурнун тартады. Кеси да мени къатында чёкдюргенди да хаман «сора уа» дейди да сорады. Мен да аны къарын аурууун ангылагъанымда Зекерияны юсюнден джукъ ычхындырмай аман кюнюн береме. Болмагъанында кеси: «И, ха бир зат сорайым», — дегенди да, мен да «сор» дегенме. Аны уялмагъанына бир къара, «Зекерияны Нарсана джанында орус къатыны барды» деб кертими айтадыла?» — дейди, акъыз. Атда да, джашчыкъ да ёлмесинле, бир чибинлетейм деб да бир тебретим, дагыда бир элден келиб бир элде биреуню сёзюм этерге къыз бетиме тартындым ансы, — деб Ёлмез къызыу ушакъгъа кириб тургъанлай, Дударкъаны къабакъ эшикледен кириб келгеннин терезеден кёрдюле. Ёлмез джукъ да айтмагъанлай чартлаб эшикге чыкъды. Дударкъаны къатына джетерге бетин да бир джанына буруб сыбдырылыб, къабакъ эшикледен чыгыб кетгенин Захрет терезеден кёрюб турду.

Саулай халкъ бла бирге Мачарны юйдегиси да сабан ишлеге киришгенди. Ала алларындагы уллу къабхакъны къара топрагындан кѣмюр четенлени толтуруб, аркъалары бла юйлерини аллында ырхыгъа тюшюб, андан да акъырын-акъырын чыгыб, юй артлары табагъа кетедиле. Келтирген топракъларын сабанчыкъларыны аягында джассы кенг ташланы юсюне къуядыла.

Не заманда да Мачар былайдан бу юч ташны къоратыб, кесини энчи джерчигини аягына къошаргъа излей эди. Алай болгъанлыкъгъа кесини джерин кенг этиб, анга къошаргъа излегени башхасы болмай, джаны тилленген сабий къолу бла кѣкден айны алыргъа тырмашханга ушайды. Быйыл'а, къыйышлыны кюню къарангы деб, къатынланы къолуна къараб къалгъанында, не дыгалас да эитб, башына джашау ачаргъа юрешеди.

Къаракетлары бла Дотдуланы къатынла кызылшибижиде, тюр къобуста, сохан, сарысмакъ, быхы салыб, аланы юйлеринде да, базарда да сатыб, аякъ юсюне миниб баргъанларына тийреде тюрлю-тюрлю хапарла джорююдюле. Бир хапаргъа тынгыласанг — он бармакъларындан алтын тамгъанча, рысхыны алай джыядыла. Экинчи хапаргъа тынгыласанг, сабанчылыкъ бла юрешгенлерин бедигше бардыра «ачы шибижиге таяныб къалдыла» деб айтыу алай джорююдю.

Ким къалай айтса, алай айтсын, джерден хайыр тюшмей амалы бармыды? Мачар кесини быйылгъа дери сюрюб тургъан гитче джерчигини тышында, джассы ташланы юслерине топракъ ташыб, хайырландырыргъа умут этеди.

Аллында Мачар, аны ызындан Ёлмез кѣмюр четенлени, имбашларына салыб, топракъ алыргъа бара тургъанлай, Халгер хансдан чыкъгъанча гитче билекчиклерин да шынтагы джаулулгъуну къанатларыны тюбюне салыб, Бутдукъ чыгыб къалды. Иги сѣлешиб-саламлашыб болгъунчу огъуна:

— Минат анам сизге джибергенди, — деди Бутдукъ. Аны не зат айтханын ангыламай Мачар да, Ёлмез да тынгылаб тургъанлары ачыу тийиб:

— Бюгюн Къол аягында бачхаланы ташларын ариуларгъа бармай амалыгъыз джожкьду, — деди Бутдукъ.

Заура табаны юсюне от сала тургъанлай, Бутдукъну тауушун эшитиб, эрлай башын эшикге атыб, Мачарны аузуна чабды.

— Барайыкъ, барайыкъ, бусагъатдан джетдиле де да бар,— деди.

Заура алай айтханында, Бутдукъ бир кесекни тынгылаб да турду, алай болгъанлыкъгъа ишни толусу бла тыннганын ангылаб:

— Аллыгъызгъа къараб турлукъбуз, — дей, гаможлары да шырт-шырт эте, кенг бичилиб этилген джюн чебгенини бели бир кёк быстыр бла бууулуб, тахда гинджини хамбалатдиууча, къабхакъны энишге тюшюб кетди. Кёмюр четенни да энишге салыб, сейирге къараб тургъан Мачар:

— Нек барабыз бусагъатдан, нек аллах урду, нек чабдынг аузуума?—деб чамлана, Заурагъа къарады.

— Не этерик эсенг да барыбыз да барыб бир кюнню сабан ишлерин этмесек боллукъ тюлдю. Къызчыкъны чебгенилиги ауушдургъан кюн джазгъы сабан ишледе бир кюнню ишлерге деб Минатха сёз бергенме, — деб, къоркъа-къоркъа Заура болумну ангылатды.

Мачар юйюндеги тиширыуу бла бир бек джанына джетмесе, даулашмагъанын саулай тийре биледи. Бюгюн а Минатланы атлары сагъынылгъанында отдан келлек кийиб:

— Да къышдан бери аны айтыб ангылатыргъа аузунгда къууут джуммагъынгмы бар эди,— деди.

— Ой, къой-къой, аллах ючюн, баргъан джерингден эм эрши бетли къумачны алыб келмесенг, юйюнг къуруйму эди, барысы да сени азабынгды, сени джюрюй билмегенингди,— деб Заура къыйыкъ джууаб этди.

Бусагъатха дери айтмагъанына ичинден сокъурана, Мачарны сабийчикча этгени ачыу тийе, кесини болумуну юсюнден да къыйнала, юйдегисинден да къоркъ, тийресинден да къоркъ джашагъан джашауунда хар нени ая, асламыракъ къабаргъа, маджалыракъ киерге унама, хар нени кеси кесингден къызгъан, джашауунг мутхуз болуб тургъанлай... Энди Минатлагъа борчха кирген эсе да кеси ючюнмю киргенди... къызы ючюн киргенди. Бюгюннге дери барысын да неге джашырыб тургъанды. Борчунгу тѐлемей джырлабмы къутуллукъса. Аллайла этиб экили бола тургъан Мачар кесин басыб:

— Ай аман бла чачылсын аланы ырысхылары,— дегенинде, аны кьатында ёрге сюелиб не айтыргъа билмей тургъан Ёлмез:

— Амин аллах! — деди.

Сёз андан эсе аман боллукъду деб тургъан Заура аланы алай-алай айтханларын эшитгенинде:

— Ах, мен джарлы, биреуню ырысхысы ючюн деб къалай къаргъайсыз,— деб юйге кириб кетди.

Босагъадан киргенлей гырджын кюйген ийис эшитиб мыллыгын отджагъагъа атды. Ишлерин кьоюб, саулай юйдегилери бла олтуруб бирер джаякь айландырдыла. Мачар алларында, аны ызындан Ёлмез, Мурат, кьолларына кюрек, бокълаууч алыб тебретиле. Заура да эрлай къабхан кибикле этиб сауутланы да джуумагъанлай табхагъа джыйыб, эшиклени къадауун салыб, эски джаулугъун джолда башына тарта, сабанла джанына гузаба-гузаба атлаб кетди.

Тийрени ичинде маджал джерле саулай Дударкъаланыкыладыла. Туура юйлерини къабыргъасындаи башлаб, барыб тауну этегине тирелгинчи кегет терекле орнатылгъандыла. Аланы тегереклерин ачы чыгъанакълы тюртюле бла къалын буруу этиб бегитгендиле. Атасы ёлюб мюлк иеликни Дударкъа эте тебрегенинде, Пёлкден, Нарсанадан, Бекешден аламат алмала бла кертмеле, дагъыда башха ууакь кёгетле келтириб орнатханды. Аллай алмалагъа «орус алмала» дейдиле. Къуру кёгет тереклени орнатхан бла къалмай, юйню арты бла аллына илипинлени джагъаларына гокка ханс терекле салынгандыла. Аланы бир къаууму къалын кёкенле болуб, джаз башха тереклеге чапракь чагъа башлагъан заманда гокка чагъыб башлайдыла. Чакъгъанлары да къарачай таулада джюрюмеген кимит бетли, ариу ийис этген хансладыла. Экинчи къауумунукъу уа чапракълары бла чыбыкълары итбуруннукъуча болуб, чилле кирирни аллы бла кызыл, акь, чайыр бетли уллу гокга хансла битедиле, кеслери да агъыб кетмей джайны-джай узуну чакъгъанлай турадыла.

Тереклени тюрлерин тахдала этиб, уакь урлукь саладыла. Тийреден энишгерек баргъанлай, учу кыйыры болмагъан сабанлагъа гардош, джазлыкь будай, арпа салыб битдиредиле. Тюз джерлени кёбюсю биченликледиле. Алагъа эки-юч кере суу салыб, хансы бишгенлей, кьол чалкыла бла чалыб, агъач сенекле бла ды-

рынын джыядыла; гебенле къалайдыла. Джыйылгъан биченни мазаллы тѣнгертге бауланы ичине ташыб, къышха асыраб къоядыла. Биченни джаб-джангыз кеслери миннген эм да къонакъ атлагъа ашатадыла. Мийик тауланы алашаракъ джерлерин агъач къаладжюклене узуну бла кенгине джюрютюб, джарашдырыб сюредила. Алагъа ёмюрледен бери да кюнбетлеринде арпа, чегет баурларында речка саладыла.

Бирер сылтау бла былтыр къачдан бери Минатха борчлу болуб къалгъан адамла бюгюн чыгъыб сабан ишлени бардырадыла. Ала уакъ-уакъ ишге узала тургъанлай, тийре табадан биргесине да кеб сабий джыйылыб ырджыланы юсю бла бир адам, сабанлагъа келе тура эди. Мурат кѣлтюре тебреген ташын ызына ата:

— Дада, ары бир къара, ол адам кимди? — деб сорду. Мурат алай айтханында хар ким ишлерин къоюб, анга къараб тохдадыла. Алай болгъанлыкъгъа бу джерледе джашагъан адамланы джангыз бирине да ушамады. Мачар иги эслеб къарагъанында, аякъларында чурукъларындан, башында картусундан, къолунда сыбыртхысындан ким болгъанын таныб, дженгил-дженгил аны аллына атлаб башлады. Ол келе тургъан адамны къатына джетерге:

— Иван!

— Мачар, — деген тауушла чыкъдыла. Андан сора бир-бирини белинден къоллары бла тутуб, бетлеринбетлерине джетдирдиле. Иванны ызындан чабыб келген сабийлени бири:

— Мурат, ат арбагъа да пелени эсе да джюклеб, сизге оруслула келгендиле, — деб къычырды.

14.

Павел Емельянович бла Клавдия Антоновна Пѣлкге кетиб алкъын къайтмай турадыла. Ната тюенене ингир алагъа дери аланы асыры излеб къыйналмагъан эди. Кюн батыб юйге джыйылгъандан сора хаман джюреги атасы бла анасын излеб, эшикден дыгъырдагъан таууш эшитилгени сайын ары къулакъ ие, китаб окъуй, кече арасына дери сагъайыб турду. Адамланы бир бирлери айтхан бла китабланы бир къауумларында джазылгъаннгъа кѣре, таулула бугъуна-бугъуна келиб, Натаны

не да аны киби́к джаш кызыны, урлаб, кьоллары́н аякьялары́н байлаб, ауузуна кьол джаулу́кьну быстырыб, ат аллына кенделен олтуртуб, мийик таулары́н ичинде агъач тютюнден толуб тургъан тенгертге юйлеге элтедиле. Бу затла барысы да Натаны, джолда бара тургъан джолоучула терезеден къараб кърю́ннгенча, кърю́не кърю́недиле. Мында джашагъан заманында кеси къргенни юсюнден сагъыш эте келиб, кеси аллына кюлюб, чыракъны джукълатыб, джылыныб тургъан орнуна киргенлей, къаты джукълаб кълалды. Бир заманда, несин да билмей джукълаб тургъанлай, эшик аллындан:

— Юйде ким барды? — деб соргъан тауушну эшитиб, тюшю бла тюню болгъанын ангылаялмай, кюнню терезеден тийген таякълары да кърлерин къламата, уяныб кълалды. Орунду́кьдан туруб, терезени джабыууну кыйырчыгъын азчыкь ерге кълтюрюб къларагъанында, коридорну аллында бир джаш адам сюелиб тура эди.

Джалан баш, кълалын бурма чачы ерге таралыб, те́герек токъбет, кенг акъ мангылайыны тубюнде кълалын къркенлени тублеринден чыкьгъан кърлеулеча, ачыкь оюлгъан кълара кърлери, джарашуу бурну, туб эрни азчыкь энишге салыныб, ол джаш терезе бла эшикге кър джетдире, сюеле эди. Кийинмей тургъанымы кърюб кълояр деб арты таба туруб, дагъыда кетиб кълалмай, Ната бир кесек кълараб турду. Шошлукъ басыб тургъан къларангы элде джашагъан хар джангы кърген адамына кълууанады. Бетин джуууб, башын да ашыкьгъан заманындача тараб, кийине тургъанлай эшик кълагъылды Ната кесин иги тюзетиб бошамагъаны ючюн экили да болду, алай болса да:

— Келигиз,—деб таууш этди. Эшикни акълырын ачыб Матильда:

— Танг ашхы болсун,—деб хаманда этиучюсюча акълырын саламлашды.

— Ашхылыкь кър.

Матильда, е́лчелеб атлагъанча, юйню ичи табагъа бир джангыз кере атлаб:

— Сюлемен деген джаш келиб сакъллаб турады. Павел Емельянович керекди дейди, — деди.

— Не излейди экен? — деб сорду.

— Кетерге да тебреди, ызына кълайтыб: юйде адам джокъмуду деб соргъанында кириб келеме,— деди.

Ната дагъыда таукел болмай:

— Да мени бла сѣлешиб не этерикди... залгъа чакъыр.

— Болсун,—деб андан сора сѣз чыгъармай, акъырын аш юйге чыгъыб кетди. Булджумай Ната къонакъ юйге киргенинде джаш къатапа табджаннга олтуруб тура эди. Ната киргенлей туруб, ышара-ышара аллы таба атлаб:

— Сюлемен,—деб къолун узатды.

Ната аны къолун тута, кесни атын айтыб:

— Олтуругъуз,—деди.

— Сиз олтуругъуз, мен да олтурурма,—деб, къоймай Сюлемен Натаны олтуртду. Экиси да тынгылаб тургъанлай:

— Бусагъатда не ишлейсиз? — деб джиберди Ната.

— Бир зат ишлемейме, элни адамларына письмо, прошение, дагъыда аны кибиб джазыллыкъ затларын джазама. Джолум болса къачда Петербург университетни восток тилле факультетине кирир акъылым барды,—деди Сулемен.

Приставны къызы бла сѣлешгенден иши тынмазын билиб, андан терен хапар айтмагъанлай, Сулемен кетер къаннга кирди.

— Атанг бла ананг къайтсала сыйлы саламымы берирсе, къайтайым, сау болугъуз,—деб Сулемен туруб тебреди.

— Не бла къайтырыкъса?

— Тѣбен орамда линейка сакълаб турады: атлагъа аш ашатыб бошай болурла.

Ната Сулеменни ашыра орамгъа чыкъды. Уллу джолгъа джетген джерде линейка ийилиб, эки алаша бойлу тау ат джем ашай тура эдиле.... Арбачыгъа Сулемен неле эсе да айтыб, ызына айланыб Натагъа:

— Сау болугъуз, къайт ызынга, бек къууандым багъалы Павел Емельяновични быллай уллу, иги къызы болгъанына,—деди. Ала сѣлеше тургъанлай, арбачы неле эсе да айтыб атланы адеж тартыб суугъа алыб тебреди.

— Къайгъырмаз, сизни ашырсам да барырма, хаман юйге кире да тура, китабла болмасала алыныб къаллыкъ болур эдим,—деди Ната. Уллу джолну, огъартын, бир ат арба келиб, тюз была сюелиб тургъан джерде тохдады.

— Кюнюгюз ашхы болсун! — деб аллы бла атланы джюрютюб келген адам саламлашды.

Сюлемен аллына атлаб бир къарасакъал, къарамыйкъ киши бла аны къатында, кёзчюклери джана тургъан бир джашчыкъны, ол атланы джюрютюб келгенни къолярлын тутду.

— Къайры иги джолгъасыз? — деб Сюлемен таза къарачай тилде къарамыйкъ кишиге къараб сорду.

Джалан баш, юсюнде аллай кийимлери бла Сулеменни къарачайча таза сёлешгенинден алджаб тили чалгъанча эте:

— Пёлкге тебрегенбиз, — деб джууаб этди.

Ол экиси, Мачар бла Мурат эдиле, Арбаны джюрютюб келген адам да аланы Пелкден танышлары — Иван эди.

Ната да тынгылаб къарачайча сёлешгенлерини ичинден Дударкъа, Зекерия дегенлерин ангылай, Мачар Сулеменнге хапарын айтды.

— Ким биледи, таулада джашау бек такъыр болгъанды, сау къаллыкъ бу адам станисеге элтиб, анда бир джашау ачарбыз-дегенди да, ары тебрегенбиз, — деб Мачар кесини хапарын бошады.

Суу ичирирге алыб кетген атларын Сулеменни арбачысы къайтарыб келиб, джеге башлады.

— Келигиз, бизге келмей къалмагъыз, — деб Иван кете башлаб Сулеменни да, Натаны да къонакъгъа чакъырды.

— Адресигиз, — деб соргъанында Сулемен:

— Сучья орамда сегизинчи юй.

Орамны аты эшитгенинде Сулемен Натадан бир кесек тартынаракъ да болду, алай болса да, джерни башында болмагъан сейир затмы барды деб, джукъ сакъынмай къойду.

Мачарлары Къобанны джапын энишге, Сулемен даёрге кетиб тебрегенлеринде, Ната эки къауумуну да ызларындан къараб иги кесекни турду.

15.

Дюрюден тартар чыкъгъанча, Зекерия кеси да кёрмегенлей, тенглерини бири аллына чыгъыб:

— Салам алейкум, Зекерия, — деди.

Зекерия аны саламлашханын уллу сан этмей:

— Быллай бир нек кечикдинг? — деб хыны сорду.

Нёгери иш аманнга кетерин таныб:

— Тауушу булбулча, чырайы мелекча бир алакат джырлаучу кызы келгенди да кесинг билесе... — деб кёзлерин джылтыратды.

«Булбул» бла «мёлек» деген сёзлени эшитгенинде Зекерияны кёзю-башы джарыды.

— Ёмюрде бу джерде айланмагъан адамды, кеси Одесса шахарны патчах театрыны баш джырлаучусуду. Атына да Вера Заречная дейдиле. кёзлеринде Къара тенгизни толкъунлары ойнагъан, туура аны кибики ариуну не айтыб эшитмегенме, не кёзюм бла кёрмегенме. Уруяла ызындан тюшгендиле. Аны бла сёлешген бек кыйын болса да, мен тюбеб «Бизни джашла бла бюгюн туз дамыбызны кёрюрюнню бек тилейме», — дедим. Асыры ишленгенден «огъай» деб айталмады. Аны ючюн кечиккенме, кечаллыкъ эсенг, — деб тенги Зекерияны бетине къарады.

— Аперим санга, — деб хурджунундан чыгъарыб он-тюменлик, къагъытны тутдурду...

«Нарзан» деген отелни төрт бөлмеси бек кючлю джасалгъанды. Алтын суу ичирилиб, къарасауут салынган сауутланы, лампаланы джарыкълары джанкъылычлача джарытадыла. Джангы джюлюннген бетлерине ингилик сюртилюб, джаланган къатапача, башлары гымых-гымых таралыб, боюнларында акъ кёлеклерини джагъаларыны тюбю бла къара джибек атлес лентала туюлюб, мыйыкълары джелим бла джабышдырылгъанча джохар-джохар айланыб, төрт эркиши столгъа төгереклешиб олтурадыла. Была энди кимни эсе да сакълай болурла, ансы, былай мыдах, былай къымсыз чёгерик болмаз эдиле. Бурнуну учу ичги тютюднен кызыарыб, кърым тауукъну дорданыча, бойнунда джауу джагъасындан джелкесине чыгъыб, араб джарыклары болгъан бир хурджун сагъатны кёнчек хурджунундан чыгъарыб, дженгил-дженгил къарайды. Ашыкъмай ол сагъатны хурджунуна салыб, андан эки къолун да кёлекге этиб, столну юсюнде «Арарат» деген беш джулдузчугъу болгъан коньяк бла акъбаш чагъыр шышагъа къараб, аууз сууларын джутады. Балконну ачылыб тургъан эшигинден орамда озуб баргъан адамланы акъырын шыбырдашыб сёлешгенлери бла кычы-

рыб кюлгенлери эшитиледи. Заман-заманы бла тохдаб, тебен паркда башы ачыкъ джай ресторандан оркестрни басыны къая оюлгъанча тауушу бла, къарачай къабакъ эшик джызылдагъанча, скрипкаланы тауушлары келеди...

Чайыр бетли примпухдан, бойну бек терен оюлгъан чебгенини бели адамны ууучуна сыйыныб къалырча тартылыб, дженг ышанлары имбашларын азчыкъ джабыб, чыначыкъларындан ёрге оза эки къолунда джукъа чилле къолкъабларындан къызыл боялгъан тырнакълары бери къараб, кеси-кесин сескекли ышарта, Вера Заречная эшикден кириб келгенинде, сакълаб тургъан эркишиле ёрге-ёрге турдула. Аны ызындан биргесинде да бир нёгери бла, Зекерия кириб къалгъанында, не этерге билмей Вераны къолларын убба этер къайгъыгъа кирдиле. Бир-бирин джунчутуб башлагъанларында, Зекерия юй иесича столну къатына ётюб, сол къолу бла къамасыны башындан къаты тутуб, онг къолун хауаны кесгенча тогъай бардырыб:

— Джюйюсханла, олтуругъуз! — деди.

Къонакъла артистканы къоюб, барыб олтурургъа тартыныб, джукъ айтыргъа да Зекерияны халисинден къоркъуб, не этерге билмей бир кесек мычыдыла. Зекерия дженгил-дженгил атлаб барыб, Вераны къолундан тутуб, аскер сафда джюрюгенча таукел атлаб, стол таба тебреди.

Халкъны аллына чыгъыб джырлагъан заманда конференсе ары бла бери соза юретген Вера, уллу джунчумай, эркишилеге къараб ышара-ышара, Зекериядан артха къалмай келиб, ол кёргюзген шиндикге олтурду. Киши джукъ айтмай, хар ким кеси къайгъылы болуб тургъанлай, Вера башын эки джанына ойната:

— Сыйлагъаныгъыз ючюн, бек сау блугъуз! Олтуругъуз, джюйюсханла,—деб эркишилени столгъа чакъыргъанча этди. Ичерлерини аллы бла Зекерия хумха селеше да тюркюрюклерин джута:

— Мени миллетими адетинде шапа деб болады. Къарангы кечени ай джарытханча, джерни башын джарытыб джюрюген мени сабий заманымдан бери тенгим (джарашыулукъгъа айта эди ансы, ол аны таныгъанлы толу беш сагъат да болмай эди) Верочканы саулугъун ичген кече шапалыкъ этген кимге да бек уллу сыйды. Аркаша, шапалыкъны бюгече сенича баджарлыкъ киши

джокъду,— деб кесин не къадар чомарт этерге кюреше, къолу бла Вераны имбашларына тие олтурду.

Тыйылыб тургъан сууну аллы бошланганча, ичиб башлагъанларында, не аз да сериуюнлюк болмай, стаканла бир-бири ызындан барыб, олтургъанла джарый тебретиле. Ичилгенге кёре, къабарыкъ да ашалды. Алай болгъанлыкъгъа бюгече былайгъа джыйылгъан ашарыкъ бла ичерикни аскер келиб олтурса да тюрлю этерик тюлдю дерча эркинди. Зекерияны хурджунундан капек алыб барыгъа хаман да бюгечеча табыкъ келиб да турмайды. Ол себебден ашалмай къалгъанны Зекерия сан этиб айланлыкъ тюлдю, джыйылгъан адамла ызына, отелге, бериб, бир талай кюнню баш кечиндирирге боллукъдула. Иги джылынган Зекерия къол джаулугъун алыргъа хурджунуна узалгъанында къол бюгюн бешджюз сомгъа алынган ичинде накъутналмаз сыргъалары болгъан коробкачыкъгъа тийиб, аланы бери чыгъарыб:

— Джюйюсханла, джарыкълыкъны суйген булбул тауушлу Верагъа джюрегими ачыкълыкъын билдири ючюн, бу саугъачыкъланы берирге эркин этигиз,—деб Зекерия коробканы ачханында, андан эсе кёбюрек зат умут этиб тургъан Вера:

— Кесинги къыйнама, аллай багъалы затны адам адамгъа саугъагъа къалай береди, аны багъасы мен сизге не зат этгенме. Джюйюсханла, аллах бла тилейме унамагъыз! — деди.

Зекерияны алай этгенин кёргенлеринде иги джылыныб тургъан экеулен да гырт-гырт тигилген бир сау чилле джаулукъну тынчайыучу юйден алыб чыгъыб Вераны имбашларына атдыла. «Къурудан къуйрукъ да игиди» деб къарачай сёз барды. Болмагъанында быланы табханына да къууаныб, Вера джашауунда юреннгенича кесикесин джыламсыратыб:

— Тишируну кавказчылача багъалата билген джерни башында эркиши блмаз. Бек уллу къууандырдыгъыз, мени бюгече къууандыргъанча барыгъыз да муратыгъызгъа джетиб, алай къууаныгъыз. Бу алапат насыблы кечени мен кесин ёмюрюмде да унутмаз,— дей олтургъан орнундан ёрге туруб, хар кимге бирер ышарды.

Зекерия къонакъланы чачар акъылгъа киргенин ангылагъанында, Вера кюмюш къуршоучукъла салынган уллу тууар мюйюзню ичин толтуруб:

— Мени ючюн, джаным,— деб кьолуна тутдурду. Зекерияны уллу кёллююгюне тартханчыгъы да кьошулуб, тили чала, Вера узатыб тургъан мюйюзню кьюуаныб кьолуна алды.

— Ариу тиширыу айтхан затны этиб, аны разы этер ючюн алама ансы, мындан ары ичмезге деб тура эдим. Ол бизни кьюрагъан байхамбарны заманындан шерият-ха джазылыб кьалгъан затды,— дей кёкюрегине да тёге, аманни кеминде берилген тигимни ичиб бошады.

Зекерия эки кьолу бла харс уруб, бир-эки да чынгаб, той излеген кибик этди. Алай болгъанлыкъгъа сени джауунга да анга келген кюн келге эди. Мынгырау алашача эки кьолу бла хауаны сермей, столдан сауутланы тюрте тебрегенинде, Зекерияны кьолтугъундан тутуб тынчайыучу юйге элтиб, джумушакъ табджаннга жатдырдыла.

Ол чотдан чыкыгъанында, кьонакъла юйлюле болуб, кёзлери, башлары джарыб, Врачыкъны тёрт джанындан басындыла. Ичги бла джубана олтуруб тургъанлыкъгъа Вера иги эслеб кьарагъанында танг кесини кьолу бла акъ шынкъартын джагъыб келгенин эследи. Кьюлакъларында Зекерия такыгъан накъутналмаз сыргъалары джылтырай, олтуруб тургъан джеринден, мыйыкъларын джалан имбашысына салыб тургъан биреуленни бурнуна чынасы бла ура, ёрге туруб:

— Джюйюсханла, болду энди. Бек сау болугъуз, ёлмесек энтда тюбеширге болурбуз. Захар джюйюсханнга мени атым бла бек уллу разылыгъымы билдирлигигизни тилейме,— деб ышарыб кьарады. Вера Зекерияны атын да сагъыныб юйге кетерге излегенинде, барысынданда азыракъ ичген Аркаша, бёркюн да киймегенлей эшикге чыгыб кетди. Ол баргъаны бла барыб, отельни швейцарына:

— Къалай таба эсенг да, бир бек сыйлы тиширыуну юйюне ашырыргъа бизге бусагъатдан огъунакъ бир фазтон табмасанг боллукъ тюлдю! — деди.

Швейцар, мыйыкъларына узала,, Аркашаны эки кёзюне сейирсиниб кьарай:

— Ол сизни бла танг атхынчы аракыы ичиб, эсириб олтургъан сыйлы тиширыу кимди? — деди.

Аркаша ачууланыб:

— Ол ким болгъанын не этесе, сени анда ишинг джокъду, башынг сау кьалыб, юйюнгю, юйдегинги кё-

рюр акъылынг бар эсе, дженгил огъуна мен айтхан затны эт,— деди.

— Къара-къара сен да ачыулана биле кёреме. Ичгенчигинг бла кесинги къаблан бала этме, аязысанг сокъураныргъа болурса,— деб швейцар андан къоркъмагъанын билдирди. Иш аманнга кетерин таныгъанында, Аркаша урушханын къоюб:

— Джаным кибик бизге бир мадар эт, ол тиширыуну юйюне ашырыргъа керекди,— деб тиледи.

— Да киши кесини болумун билсе алай этеди ансы, джоярма, соярма деб кимни къоркъутурукъса. Бу заманда не улоу табайым, болмай эсе алыб кел да ол сыйлы тиширыуну былайда къой, танг джарыгъанлай сау саламат алыб барыб юйюне салырма,— деди.

Аркаша «энди уа не этейим, не мадар табыб ашырайым хадаусну» деб тургъанлай, кийимле тагъылыучу джерден хырылдаб бир тюшюнде сёлешген таууш чыкъды. Барыб къарагъанында кюндюзден тартыб джылыныб къалгъан бир хампал, эсиргенинден аязый айлана эди. Анга тюбегенине къууаныб, аягъы бла тюртюб Аркаша:

— Эй, джигит, ачхадан ырыслагъан адам тюл эсенг, тур ёрге башынгдан аягъынга дерн сары алтын этейим,— деди.

— Тынчайгъан адамны сеннге не хатасы джетеди, ичгенинг кёлтюрелмейми айланаса,— деб хампал орнундан ёрге турду. Ол аязыгъанындан сора кёб мычмай, Аркаша аны къолундан тутуб, кеслери ичген юйню аллына алыб келди.

Аркаша кириб келиб хампалны хапарын айтды. Барысы да аллай ишни алааматха санаб, Вераны анга миндириб элтирге оноулашдыла. Бирден туруб неге эсе да къууанганча къууана, Верочканы къолларындан тутуб, эшикге чыгъардыла. Къайры элтгенлерин иги ангыламагъан Вера:

— Аллах, сен сакъла! — деб шыбырдады.

— Босагъадан чыкъгъанлай, артистканы кёлтюрюб, хампалны аркъасына олтуртдула. Вера төрт джанына къараб ышара, эркиши табылгъан да аны джырларындан джырлай, Джюзюм аллея деген орамны тебретиле. Харс ургъанлары бла аралашыб, эртденги таза хауада:

...Барысындан уллу кюл,

Джюрегими тамыры,

Джаныма асыу болад

Аузунгу ышаргъаны... деген джыр эшитиле, сахарны орта орамында джашагъан курсовойла терезелени ачыб къарай эдиле.

Эсирген джыйын Джюзюм аллеяны аягына чыгъаргъа кюнню таякълары бетин джарыта, тентирей да ауаргъа джетсе, юйлени къабыргъаларындан къоллары бла тырнакълай, чалдышлагъа таяна, Зекерияны джууукълашыб келгенин кёрдюле. Аны эслегенлей, бары да чачылышыр къайгыгъа кирдиле.

16.

Мачар орамгъа чыгыб, гитче шиндикчикге олтуруб тургъанлай, къатларында тургъан бир хоншу келиб:

— Не эте джашайса, знаком, къалайды ишлеринг,— деб сорду.

Мачар бери келгенли орусча айтханларын кёб къоймай ангылаб башлагъанды.

— Хозяйныбыз иги адамды, «къайгырмаз, кюзлюкле орула башлагъынчы солу деб турады. Алай болгъаны ючюн ишлемей былай юйге кириб тургъан мазаллы эркишиге «хорошо» болмайды. Бир иш табыб къолгъа алсам, джаным андан эсе тынчлыкъ табыб, кёлум да бир кесек кёлтюрюллюк эди,— деб Мачар джууаб этди.

— Болмай эсе, эл тууарны алыб нек кютмейсе? Аны алай уллу къыйынлыгъы джокъду, хайыр да иги тюшерикди. Къачда юйюнге мюрзеу да, ачха да алыб къайтыргъа боллукъса,— деди.

Аны айтханына Мачар огъай демеди, алай болса да Иванны унамаучусун эсине тюшюрюб:

— Мени ишден къачар джерим джокъду, Иван унамайды. «Тохдаусуз джалы келиб тургъан джерге джараш» дегенди да турады,— деди. Ол не айтыргъа билмей башын эки джанына силкенинде, Мачар сёзюн бюсюреусюз къоймайым деб:

— Да болсун, Иван келе эсе, бир сёлешиб керейим да, анга кёре этерме,— деди.

Ингир ала Иван юйге келгенлей, Мачар хоншулары бла сёлешгенин айтды. Иван тууар кютюню чекден джуукъ къоймады: иги тынгылаб туруб, Мачар сёзюн бошагъанында:

— Ол санга джарарыкъ иш тюлдю,— деб къойду.

— Да иш табылмай, заман озуб, ызыма къайтыб кетерме деб къоркъама,— дегенинде, Иван бир кесек кёл къалдырыб, ачыуланаракъ да болуб:

— Багъалы Мачар, бир джангыз затны ангыла: мен санга аманлыкъ излемейме; сабийинги къолундан тут-дуруб, къурлай къайтарыб джиберирге деб алыб кел-мегенме,— деди.

Андан сора бир талай замандан Иван бла Мачар туура станисени арасында бир уллу арбазгъа кирдиле. Эки этажлы кирпич юден арлакъда бир уллу ат оруну аллында адамла фаэтонланы джеге, атланы тазалай, бир-бирлери бла сёлеше тура эдиле. Къанджалбаш уллу кирпич юйню коридоруна кириб, бир боялгъан эшикни къагъыб, адам ортасына келген биреулен олтуруб тур-гъанлай кириб, барыб, столну аллында сюелдиле. Иван бла анда олтуруб тургъан адам бир-бирлерине сёлешген заманда Мачар да бёркюн къолуна алыб тынгылаб тур-ду. Экиси да кенгешиб Мачарны арбачылыкъ ишге джа-рашдырдыла.

Экинчи кюнюнде Мачар ишге чыкъды. Алай келген-лей огъуна тюнене Мачарны ишге джарашдыргъан адам къолунда бир къагъытчыкъгъа къараб, хар кимни фаэ-тонуна, тачанкасына, линейкасына адамланы олтуруб, джер-джерге ашыра тура эди. Мачарны алыб барыб ат-лагъа къарагъан адамдан эки атны алыб, ат кереклери бла бир линейканы кёргюзюб:

— Была сеникиледиле; мындан ары хар нелерин да джарашдырыб джюрют,— деди.

Мачар эки атына суу ичириб, линейкагъа джангы джегиб хазыр этгенден сора тамадасыны аллына келди.

— Ма быланы миндириб, Гумлоукоъабакъны ары джанында Мыхал деген станисеге элтириксе,— деб иги кийинген эки эркишини кёргюздю.

Биринчи кере джолгъа чыкъды. Бара-барыб Къойдан-ла, Джагъанасла бла Гумлоукъабакъгъа тюшюб, андан кюн батаргъа къысылгъынчы Мыхал элге джетди. Ол ке-че алайда къалыб, экинчи кюнюнде кюн тюш бола Пёлк-ге келди.

Мыхалдан ишге джарашханына къууаныб къайтды. Андан сора хар джерге адам неда джюк ташыб баш-лады.

Былайда, башха ишледе ишлегенле бла бирге, арба

джюрютюучю болуб ишлеген адамла андан сора да бек кѣб эдиле. Мачар уакъ-уакъ тюбей, сѣлеше, бары бла татлы тенг, джолдаш болду.

Ишни эбине тюшген бла бирге Мачар орус тилге да иги танг юрене башлады. Бир-бирде иги ангыламадым деб ишек этсе, биргесине ишлеген бир ногъайлы арбачыгъа соруб, андан уллу болушлукъ табады. Ишни кыйнагъан заты болмагъанлыкъгъа, уллу аламатлыкъ да джокъду. Хозяин чыгарыкъ ачханы толусу бла бермей, аны орнуна тюкенинден керексиз затланы алдырыб кыйнайды. Ал кѣзюуде Мачарны кѣлюне, таулада къарып джалчы блуб айлангандан, мында ишлеген маджал болурму деб келе эди. Артда уа «отдан чыкъ да джалыннга кир» дегенден башхасы джокъду,— деб ахсынады. Байлыкъ, рысхы, мюлк адамланы бир кесекчиклерини кюлуна джыйылыб, къара халкъ кечеси кюню да сабанладан юйюне джыйылмагъанлай, тѣрт бюклениб айланганыларын кѣргенинде: «Тохдагъыз бизге да келир эсе уа бир иги кюн»,— деген акъыл келди.

Мачар бир фазтонну, бир линейканы джегиб, Тебердиге, Нарсанагъа, Къобанны ары джанына черкес къабакълагъа, Невинномысскеге джюрюгенлей турады.

Мурат станисени адамларына, аланы тиллерине, адетлерине юрениб, башхасы болмай туугъан элинде джашагъанча джашайды. Мачар кеси ишге джарашханлай огуна Муратны Роман Михайлович деген устазны кюлуна бериб окъутады. Аны къарачай сабий болгъанын билгенле:

— Тили бир кесек чалады ансы, орус сабийден башхасы джокъду,— дейдиле.

Джай кетиб, къач тюше башлады. Къобанны ары джанындан, Бештаудан салкъын уруб кече сайын къалын чыкъ тюшеди. Кѣгетле бла сабанла бир бирлерине эришгенча, къызыу бишиб, джыйылыр заманлары джетгенди. Станисечилени джашауларында, мюлк джюрютюулеринде эм кыйын ай бара турады. Сабан сюрюб, бичен чалыб, битимни джыйыб, кечелери кюлери да тышындадыла. Иванны юйдегиси бла бирге Мурат да битим джыйыгъа болушады...

Бир ингирде, олтуруб ашай тургъанлай, сынджырдан ийилмей тургъан парий ачы-ачы юрдю. Абадан адамла иги эс джыйыб къарагъынчы Мурат столдан сыбдырылыб, эрлай чыгъыб кетди. Джарыкъдан чы-

кыгъаны бла ким болгъанын да кѳрмей, Мурат кыабакъ эшикле таба кыараб:

— Кимсе?! — деб сорду.

Иван чыгыб:

— Мурат, кимледиле? — деди.

Экиси да тюз кыабакъ эшикни аллына келдиле. Энишге ийилиб кыарагъанларында, тейри джарыкыда кыолларында да чемоданлары, Сюлемен бла Натаны сюелиб тургъанларын кѳрдюле. Кыонакъланы сюйген Иван, аланы кыолларын тутуб чемоданларын алыб:

— Хайда, джюрюгюз, келигиз юйге, — деб алларын-да тебреди. Ашаб, ичиб бошагъандан сора Сюлемен окыургъа деб джолгъа чыкыгъан хапарын айтды Иван Сюлеменнге тынгылаб туруб бир кесек мыдахыракъ кѳргенинде:

— Окыургъа баргъан кыууаныргъа керекди, сени уа бет тюрсюнюнг кыууанганнга ушамайды. Не сагышынг барды? Тауладан айырылыб Петербургга баргъанынг ючюн эте эсенг, кыайгырмаз, ол алапат шахарды, кѳрсенг сокыуранмазса, — деб ышарды.

Тиширыула кегиб башха юйде джатдыла. Эркишилеге орун салыб тынчайтдыла. Тѳрдеги орунду кыгъа джатыб тургъан Сюлеменнге Мурат:

— Не затлыкъ окыургъа бараса, Сюлемен? — деб сорду.

— Халкы устазлыкы.

— Сора халкы устазлыкыгъа юренир ючюн тѳрт джыл окыургъа керекди, — деб сорду.

— Хо, билимден, джашаудан, илмудан иги хапарлы адам болуб, халкыгъа хайырынг тиер ючюн, аллай бир окыургъа керекди.

Мачарны хурулдагъан тауушу чыкыды. Аны эшитгенинде, Мурат сѳлешгенин кыойду, кесини юсюнден талай сагышха кирди.

Роман Михайловичден башлаб Муратны таныгъан адамла, окыу деб юретдиле. Кыайда окыусун, кыалай окыусун, деб аны сагышына терен кириб тургъанлай, кыаты джукылаб кыалды.

Экинчи кесегі.

1.

Межгитни киритин да салыб, Дударкѡа бла Махсют акъырын-акъырын тийре таба тебретиле. Келе келиб биченликлени ичине киргенлей, Махсют:

— Да энди къалай болады? — деб джангыдан сорду.

Рысхысы ёсюб башлагъанлы Махсют хаман Дударкѡа ачыу этгенлей турады.

— Сени бу башсыз сѣлешнююнг неди, энди уа нени юсюнден сораса? — деб хаджи къагъыб джууаб этди.

— Не къан джаугъан эсе да, бир талай заман болду, акъылымда болгъан затны ангылатыргѡа тилим тылмачлыкъ эталмайды... биягъы Тюркню юсюнден сорама,—деб, тюртюрб соргъан Дударкѡагѡа джууабха Махсют да кѣлюндеги затланы айтмай, башсыз джууаб этди.

— Тюркню юсюнден'а хар ким суюгенича этсин, аллахдан къоркъгъан адам бармай къайда къаллыкъды.

Аны джууабын джаратмай Махсют сѣзню толусу бла ачыкъ ангыларгѡа суюб:

— Да, энди, хаджи, халкъны мындан къорарын джангыз кесим ючюн деб да излемейме. Аланы тюблери меннге керек тюлдю. Бусагъатдагъы мюлк джерлерими толусу бла хайырландырыб турсам да мен джарлы-

лыкъ, къыйынлыкъ кёрлюк тюлме. Сени кетмезлигинги да билеме; мындан кетиб сени кеслерине шыйых этерге, аллынга къараб тургъан элле, тийреле болмагъанларын да билеме. Сен да тар ёзенден адамла кетиб, аладан бир джукъ тюшсе, кесинге рысхы, мюлк этерге излегинги да ангылайма. Ачыкъ затны менден несин джашыраса; сизни кибикле бла бирге болуб, ишни джарсымазча бардырыгъа излеиме. Герийлары кетибиз дейдиле да, аланы Кертмелиде, Къаншау-тюшгенледе эл бла бир мюлк джерлери барды. Аллахны аты кърал болсун, аланы бир джангыз элисин къоймай алыб сеннге берирге джюкленеме. Сен хаман хыны этиб, сёзюнгю да, ишинги да энчи бардырыгъа кюрешиб турма. Бизни кибик адамладан айырылсанг, къолай болмазса. Тюркден «шыйых» келеди деб халкъны алдаргъа адам сакълаб тургъаныгъызны да билеме,— деб Махсют Дударкъаны джюрегинде болгъанны «китабха къарагъанча» айтханында:

— Болду, болду...—дей келиб, терт джанына да къараб, андан сора дженгин бурнуна джетдириб:— Сен джерлени башха адамгъа джибермезге сакъ бол, мени мыйыкъларым юсюмде болсала, къара Къарачайны мындан джаяулай къорарча этерме,— деди. Эслеб къарагъанында Махсютню юйюню къатына джетиб келе тура эдиле. Махсют ышара-ышара башын силкиб разылыгъын билдирди.

— Джууукъ бол, хаджи.

— Иманлы бол,— деб хаджи, мурукгу этмегенлей, кетиб къалды.

2.

Фазтонну ал джанына Дударкъа бла Алий, арт джанына да Алий хаджини къатыны Чокай бла, башын да голункъылды кибик ёрге кёлтюрюлюб, «ахрат» эри бла бирге олтуруб дуния таныгъан Ташалдарлагъа къонакъгъа баргъанына омакъланыб, Минат олтурадыла. Тюгел тийреден чыгъыб бошагъынчы, эки къадаулу, маллы четен кюбюрню кёргюзюб:

— Мингден артыкъ хантым (хычын бла бёрек) барды; насыбы алай болсун, чайкъамдымдан тойгъаны кызы биргесине джашагъан адамыны джашына улан туугъан кюн сый эте билмесин да, унну элеб, бууунларын къайырыб, гырджын этиб адамыны аллына

сала билсин. Не этейим, къарагъан халкъдан уялама ансын, бу итни биргеме олтуруб баргъанына, башхасы болмай ууучума кызыу отну кысыб баргъанча болама. Минг хантны тышында да таза джау бла басылгъан, юсюне шекер кулгу этилген ол юч сахан халыуаны да кёрдюнг. Ол уллу четенни ичи да гакгы халыуадан толуду. Ма сырмалгъан алтын кереги бла бу шемшер бешикни да къурагъанма. Не этейим, бу дуняда ичимден чыкыгъан джангыз баламы, насыблы эте кетсем деб кюрешеме,— деб Дударкъа бла Алийге эшитдире, Минат Кокайны къулагъына шыбырдады.

Бояуу онгуб бошагъан кёк кёзлерини биринден джыламугъу келе, Чокай джаны къайгылы болуб тургъаны бла джарашулулукъга «хо» деб, башын силкген болмаса, башха джукъ айтыб, аны муну джаллы болуб да, кюрешмеди. Былтыр ёлген Ханышайны быйыл сууда излеб не этерикди...

Чокай къачан ауруб башлагъанын кеси да унутханды. Арт юч джылны ичинде аякъ юсюнде айланнгандан эсе тёшекге тюшюб джатханы кёбдю. Джайдан-джайгъа Джылысуугъа барыб, анда гарагъа тюшюб, мысты сууладан ичиб, кесин бакъдырса, бир кесек маджал болуб, ууртлары кызарыб, кёзлери джангыдан джылтыраб, бир кесек эт этиб, иги болуб келеди. Юйюне къайтыб келсе, джашаууну аманлыгъынданмы болады, огъесе тар ёзенни хауасымы джарашмайды, аллы бла ашдан къала, бишген эт ийисни эшитсе, кёлю булгъана, артдан-артха кече джатса суу тер басыб, джукълаялмайды. Эки джауорунуну арасы чанча келиб, тёшекге тюшюб къалады. Алай тюшгенлей дууа джаздырыб, хаман аны сууун ичиб тебрейди... Ол джаздырыб сууун ичмеген къуранны джангыз бир бети къалгъан болмаз. Джетген джерде, аллахны кючу уллуду джаным, деб ахсынады. Арт джыллада ёлеме деб бек къоркъады. Кеси алай эте тургъанлай, Минатны кёрсе, не да аны джерни кырдышын къобарыб эрине таралгъанын эшитсе, асыры джазыкъсыннгандан чыкъ тюшюб кёзлерине ау салады. Минатдан джашыргъан бир джангыз ички сёзю джокъду. Алай болса да бир-бирде экиси тюбешиб, ушакъ этиб тебреселе Чокайны аузу тыйылыб башлайды. Аны да алай болууу арт джыллада андан джашыртын бир къайгы чыгыб, аны себеби бла болады.

Ол да неди деб сорсагъыз, кеси ёлюб, Алийни джюрегине да Дударкъаны джюрегине киргенча бир къара шайтан кириб, ол да Захрет кибик бир «сыйсызгъа» джалгъашады деб къоркъады. Нек болгъанын кеси да билмегенлей Захретден адам кеси джангыз шыякыгъа кирсе къалай къоркъарыкъ эсе, алай къоркъады.

Кёзбаугъа къошулгъан адамны кёзлерине джыламукъ орнуна глицерин тамызгъанча, Чокайны кёзлеринден джыламулгъу къурумагъанлай, Минатны билегинден къолу бла къаты къысыб барады. Минат'а андан ары оздурургъа эркишиледен тартынады ансы, къуюб да къо-рыкъды.

Минат эринлерин къубултуб, «аллахны кючу уллуду, къуругъу узунду, джаным»,— дейди. Хар кимни да бирер къайгъысы болур, алай болгъанлыкъгъа джукъ айтмагъанлай, дженгил кетиб баргъан арбада, тынгылауну ийиб келедиле. Уллу илипинни джаны бла узакъ бармагъанлай, Ташалдарлагъа джетдиле. Саулай тийреде эм уллу юй аланы юйлериди. Элни къыйырындан киргенлей адамла басыныб тургъанларындан, бюгюн мында уллу той-оюн болгъанын ким да билликди... ,

Къонакъла келиб арбада тохдагъанларында кёб болмай Россияда адам дохдурлукъгъа бошаб келген Эрикгенланы Халит алларына чыкъды.

Эки хаджи да Халитни суймей эдиле. Адамланы аурууларын хаджиле берген дууадан эсе Халит берген дарманла дженгил сау эте эдиле. Джанларына себеп излеген адамланы кёбюсю хаджилени къоуб, дохдургъа джюрюй эдиле. Халит кеси да адамны аурууна къарагъанлыкъгъа уллу хакъ излеб кюрешмей эди. Сёз джетмез джерде «дарманла тонгуз этден этиледиле; ачыкъ джарагъа джарагъанлыкъгъа адамны ётюн бузуб, джерни башында сау къоймайдыла» деб хаджиле ауаз бердиле.

Бусагъатда Халит алларына чыгъыб къалгъаны башхасы блмай узакъ джолгъа тебреген джахил адамны аллына къуру челекле бла чыкъгъанча болду. Алаяджарашуулукъгъа аны берген саламын алыб:

— Ауругъанмы барды?— деб сордула.

— Келинигиз юзюлгенди да бир кесек аурукъсунуб джатады, алай болса да джанына къоркъуулу заты джокъду,—деб Халит джууаб этди.

Къолунда да кастролча джылтырагъан бир акъ са-

ууту бла, атха миниб, Халит кетиб къалды. Бир талай адам да ызларындан акъырын атлай. Дударкъа бла нѣгерлери арбазгъа киргенлеринде, омакъ кийинген къызла юйню аллы бла джашла да аланы туураларында сюеледиле. Ала экѣу-экѣу чыгъыб, къубулуб, тебсейдиле. Къобузну лаба къонгураулары таралыб харсха джарашыу согъулады. Къуанчха келгенле кѣз джетген джерни толтургъандыла. Юйлени башлары, эшик аллы, илкич къалауланы юслери къаргъа-къузгъун къонганча, адамдан тоб-толуду.

Эки хаджи алларында, къубулчакъ юй бийчелери да ызларындан таш бачхычла бла коридоргъа чыкъдыла. Тишируулагъа бир отоу юй, эркишилеге бир отоу юй джасалыб, хаб хазыр болгъанды. Хар ким алларын сакълаб тургъан сыйлы къонакъланы да экиге бѣлюбэки отоугъа джибердиле.

Арба чархны къуршоу темиринден этилген мазаллы ючаякъны арбазны бир джанында къуруб, ичине ючлю ууаныкны эти саулай сыйынган мазаллы багъыр къазанны тюбюнден отун ышырыб кюрешедиле. Къарасы боялгъан чебкенни эки бууун аллын ёрге къайырыб, эки этегин да бюрек башларына бегитиб, къолуна аш ыргъакъны алыб, адам ортасы болгъан бир эркиши къазанны къатында сюеледи. Тийрени джаш келинлеринден бир инсан къалмай джумуш этиб айланадыла. Ала джасалгъан тепсилени аш юйден чыгъарыб, отоу-отоугъа ташыйдыла. Тепсилени алыб бара тургъанлай гитче сабийле сермеб, хычын туурагъанны алыб, орамгъа къацадыла.

Алгъыш этилген мазаллы боза аякъ хар кимни къолундан къолуна кѣче айланады. Джашыргъанын хар кимге кѣргюзе, шапа бир талай аракъы шышаны алыб келиб зынгырдата-зынгырдата орундукъ тюбюне салды. Эки уллу мюйюзню толтуруб эки хаджиге узатды. Дударкъа мюйюзюню белинден буууб:

— Ант этдир, шериятны бузаргъа тебрегенсе, джарарыкъ тюлдю,— деб, чарлагъан кибик этди.

— Къайгъырмаз, къайгъырмаз, чагъыр тюлдю да,— деб хаджилени ичерлерин изледи. «Сокъур суйген сау кез» дегенлей хаджилени да кѣрюр хаталары ол болсун. Унамагъан кибик этиб, кеслерин багъалата да келдиле, алай болса да аллы бла Дударкъа, аны ызындан Алий мюйюзлени бошатдыла. Джыл къара кийиб тургъан

биреу кьарасын ачыб, андан сора хар юйде да бюсюреу-союз той этилиб башлагъанча, аланы ызларындан кьалгъанла да иче башладыла. Къайсы эсе да «Татаркъанны» джырлаб тебреди. Анга да эжиучюле кьошулуб, джыр адам суююб тынгыларча джарашды.

Эшик аллында ашарыкъдан кьуру кьалыб, кьобузу кьарныча кьуру кьарынларыны кьабыргъаларын бир бирине уруб, тебсеб кюрешедиле. Кьууанч тойда тебсеген джаш бла кьызыны аллына ашарыкъ салыб сыйлагъан адет джокьду.

Эки тиширыу Даббакны печинде кьычырта-кьычырта сабийчикни Минат келтирген садрач бешикге бёлейдиле. Халит бериб кетген, тьюмечиклеча, акъ дарманчыкъланы экисин ичгенинде, -юсюне тер уруб, Даббак джарыгъанды. Ышара-ышара кьатынла сабийчикни кьалай бёлегенлерине кьараб, аланы кьолларыны джюрюгенлерин унутмазгъа кюрешеди.

Терекле тубюнде юч мазаллы илкични бир-бирине дагъанлаб сюегендиле. Уллу кьулакълы чоюнну ичинде эритилген ич джаугъа бир базыкъ мансны уруб кюрешедиле. Башхасы болмай суу ичинде чабакъ кьолуна джетгенлей сыбдырылыб кетгенча, манс бек кючлю тайгъакъ болгъанды.

Халкъ ашаб-ичиб бошагъандан сора, той-оюн да тохтаб, кьоз бёркге ёрлеу башланды. Башында узун илкични учуна кьол керек, ич кёлек, кьозла, тигилген кьагъыт бёрк, чачакълы конфетле, джан джаулукъ, дагъы да неле эсе да бир кьумачдан тигилген затла, тагъылыб турадыла. Джау джибни учундан тутуб, хар ким кёзюу-кёзюу ёрлеб башладыла. Ташны кьысыб кьан чыгъарырча аждагъан джашла джау джибни учундан тутуб ёрге илине барыб ызларына тайыб кетедиле.

Къабхакъ башында тийреден келген джашла кеслерин артха тыя туруб, кишиге эшитдирмезча шыбырдаша келиб, ичлеринден биреуню чебгенин тешдирдиле. Сакъалы, башы да джангы джюлюнюб, ол джаш таукел атлай келиб, джау джибни кьыйырындан тутду. Аллы бла кюрме туююб, джангыз ийне бла хар этген заманда халыны чыгын алгъанча, хаман аягъы бла мансны инчигине чырмаб башлады. Бир кьолу бла мансны огъарлагъындан кьаты тутуб, кесин бир кесек ёрге кёлтюрюб, чык этиб, аягъына чырмай, ёргеден-ёрге чыгъыб башлады. Кьараб тургъанланы не аз да «бю-

гюн кьоз бёркге адам ёрлейди» деб акьыллары болмагъаныны себегинден, бек уллу сейир болуб къараб тургъан болмаса, киши джукъ айтмайды.

Тохдамай ёрлей барыб, бир заманда тагъылыб тургъан ич кёлекни этегинден тутду.

Ол джол ачхандан сора, башхала да аныча этиб, бирем-бирем миниб, ёрге тагъылгъан харекетни джугъун кьоймай бошадыла. Бир кьауумла алыб тюшгенлерин той тамададан джюрекleri ачыкъ кьызлагъа джибердиле. Джыйылыб тургъан джерде кьызланы бирине алыб келиб ол саугъаланы бири берилсе, ушатмагъанча этиб, чарлаб, алыргъа унамай бек кёб безийдиле. Алай болгъанлыкъгъа «чарлагъан шок тюз урады», ушагъыулулукъгъа алай этген кьызла бир джерге джыйылыб, тузлу гютдю ойнаб, хар ким суйген джашына таш сала, аны тюшюнде кёре айланнгына не сёз барды.

Кюн батаргъа джууукълаша адамла чачылыб тебретдиле. Аллы бла узакъ тийреледен келген джашла, кьызланы кьолларын тутуб «кели джолгъа» дегенча эте кетдиле. Аланы ызындан тийрени кьызларыны да элни кыйырында джашагъанлары кетиб башладыла. Кьонакъ юйде алгъышха болуб тургъан хаджиле да саукъалдылашыб, юй бийчелери бла фаэтонларына миниб, кеслерине эллерине кыйыгыб тебретдиле.

Джылыныб тургъан Дударкъа Ташалдарланы арбаздан чыкъгъанлай огъуна мурулдай тебрети. Тийреден бир кесек чыкъгъандан сора ауазын да толусу бла бошлаб:

...Хауада ойнайды ариу Уркъютны билеги,

Ой къабыл болсун джумлай муслиманны тилеги,—
деб «Хожну» джырын башлады.

— Алыннганды, аз акъылындан да айырылыб, джарлы болуб айланады. Бир аллах, акъылы джартыдан джазыкъ кыйда, мынга садакъа тыйыншлы эди,—
деб бети да кызарыб, Минат къатында олтуруб тургъан Чокайны имбашысын кьолу бла сылай, Алий хаджиге, кърады.

Ташалдарлары четенине не салгъанларын кёрмегенине джюреги тынчлыкъ табмай келген Минат, какгы халыуала салыб баргъан четенини башын ачыб бир таллай кюмюш затны кёргенинден сора бир кесек кесин

басды. Эңгишге ийилиб, кьолу бла чачыб, иги кьарагъанында бир джаулукъгъа тизерлей кюмюш токъмакъ, тёрт кюмюш джамчы тегерек, алтын суу ичирилиб, кьумукълуладан алыннганыча кьагъытха тизилиб тургъан бир кюмюш туюмени кёрдю. Эки-юч кере да алыб кьараб, ызына салгъанын кёре тургъанлай, Чокайны сормагъаны бек ачыу болду. Алай этгенин зарланнганын бардырыб, Чокайгъа аркъасын бурду. Бир кесек келгенден сора, аны бла да тынчлыкъ табмай, кесин алгъа уруб:

— Ий-и, а киши, сеннге бир зат айтайым, — деб Минат Дударкъагъа кычырды.

3.

Сау битген, кенг оюлгъан кёзлерин кьалын кирпичкелери джабыб тамада сюдю биринчи кёрген заманда бек чырайлы адамды. Алай'а бир кесек кьараб турсанг, ичинде не эсе да бир ауруу болур, бети саргъалыб, эки кёзюню туюбу кьара кюрен тартыб кеси да шиндикге тюз олтуруб чыдаялмай джан сюегин басады. Ич кёлегини тышындан кьара схарла френчин кийиб, аны туюмелерин эте:

— Болду энди, джорюгюз, былайда келишиб бошагъаныбызны бузмазбыз; джамагъатны аллында бардыргъан кирик этейик,— деди. Алай айтханын эшитгенде Зекерия:

— Алайда бир-бирин джакълагъан талай ит боллукъду, ала чырмау болмазча, ишни бек сакъ бардыргъа керекди,— деб тюненеден бери кьоркъуу этиб тургъан затын айтды. Бир кесек сагъыш эте сюдю тамадасы:

— Патчакны мухуру бизни кьолубуздады; мухур кьагъытха джетгенлей, аякъ бла басыб кьамжакъны эзгенча, адамны эзиб кьоюучусу сеннге да белгили болур да? — деб эшикке чыгыб тебреди.

Джаз гуртдан чыкыгъан бабуш балала чайкъала-чайкъала суу ызы бла арбазны арасында джорюгенча, тёртюсю да правлен таба айландыла. Юч ёзенни да халкъы, кёкден таш тюшсе джерге тиймезча, правленни аллына джыйылгъанды. Бир тиширыу халкны арасындан айырылыб башындан джаулугъун алыб, полиция

бла сюдюлени тамадаларыны аякъ тюблерине атды. Андан сора не этерге билмей, акъылындан тайышхан адамча, Зекерияны аллына тобукъланыб:

— Зекерия, аллах бла тилейме, джарлы ююме къан джаудурма! Анангдан ичген сютюнг бла тилейме, алтын этегинге тиширыу башым къонакъды, тили, къагъыты болмагъан джарлы «туарны» сойдуруб къойма, атлагъан атламынга, басхан джеринге джаным къорду,—деб, Зекерия бир джанына джаллагъанында, ол тиширыу тёртюсюню да аякъ ызларын уппа этди.

Зекерияны бети къагъытдан акъ болуб, мангылайындан чирчик-чирчик тер агъа:

— Аллахдан келгенге уллу кёллюлюк этме, джаратыучуну кесинге чамландырма, сизден, джанымдан суйген халкъымдан, аууз джелими къой эсенг, джанымы да аярыкъ тюлме,—деб джарашыу джууаб эте, арлакъда сюелиб, сейирге къараб тургъан негерлерине къошулуб, правлен таба кетди.

Былагъа джалыныб айланган тиширыу Заура эди. Не болгъан болур... Правленге сыйынмай адамла терезелеге басыныб, къарайдыла. Сюд этерикле бла тылмач барыб, юсюне кёк схарла джабыу джайылгъан столну тегерегине олтурдула. Аланы туураларында боялгъан эски скамейкагъа къолларында да бугъоулары бла Мачар, аны къатында да темир аугъа тюшген аслан балачыкъча, Мурат олтурадыла. Тутмакъланы джерлениб тургъан шоклары бла эки мыртазакъ сакълайдыла. Сакъалы да джетиб, Мачарны джылтыргъан келегинден чыначыкълары бла сол джауоруну кёрюнеди. Кёзлерин ёрге тутмай хаман джерге къарагъанлай турады. Мурат а, бетчиги акъ учхум болуб, эки кёзчюгю джилтинлеча джана, бир джангыз санын къымылдатмай, башчыгын ёрге тутуб, ташдан ишленген суратча, атасына къысылыб олтурады. Къыйынлыкъда сабийлей чыныгъыб, джашауну ачыуундан джюреги къатыб, кёзюнден джыламукъ акъмагъанлай адам къандан тоймагъанланы кёзлерине «энди уа не боллукъду» деб, къатыб олтурады. Сюдню алай кёбге созмадыла. Бир эки соргъан кибик этиб, бир-бирлерине къараб, башлары ары бла бери соза, Мачарны аманлыгъыны, аны терслигини уллулугъуна сейир-тамаша болгъанча этедиле. Неле эсе да айтыб сюdle ёрге тургъанлай, тылмач:

— Туругъуз ёрге! — деб кычырды. Сюд этилген не болгъанын билмеген адамла олтуруб тургъан орунларындан ёрге-ёрге турдула.

Ишни болумун толусу бла билмегенле Мачарны юсюнден тюрлю-тюрлю хапар айтыб, ушакъ бардырадыла. Халкъны кёбюсю джарлы юйге къара кюн келиб къалгъанына бек уллу бушуу этеди. Хапарны тюзюн билирге барысы да бек дыгалас этедиле.

Сюдле кенгеширге чыгъыб кетгенден сора адамла кими олтура, кими сюелиб турадыла. Мыртазакъла кишини Мачар бла аны джашыны къатына джибермедиле.

Мачар олтуруб тургъан джеринден ызына айланыб, къараргъа Заура бла Ёлмезни кёрёме деб къоркъады. Алай болгъанлыкъгъа ма бусагъатда къатыны да, къызы да Мачар бла Муратха кёз алмай караб тургъанларын, къарамаса да биледи. Суюген, къачын кёрген адамынгы кёзюнден акъгъан джыламукъ джюрегинги джауун къой эсенг, къара этлерин эритеди.

«Быллай бир кыйынлыкъ салыб, джаяулай бери сюрюб келмей, не этерик эселе да анда этселе не боллукъ эди; бузоуун къошуб ийнекни сюргенча, джангыз джашын да биргесине къошуб нек сюрдюле; джерни тешиги болса кирирча этиб мында джаулары табасы болурча этмей, алай анда ёлтюрселе не иги боллукъ эди. Тузакъ къойну къозусундан айырыб макъыртханча, алыб келиб юйдегисини арасына салыб, къатыбызны сауутланган мыртазакъла сакълаб, бир бирлерибизге быллай бир нек термилтедиле»,—деб Мачарны башында аллай къайгъыла джюрюдюле.

Заура да, Ёлмез да артхаракъда сюелиб, элни кеси кыйыны бла джашагъан адамлары да тегереклеринден басыныб, къолларында къолджаулукълары джибиб, джерни кырдышын къобарыб джылайдыла.

Кенгеширге кетген сюдюле бериллик азабны юсюнден Пёлкде огъуна джазгъанларын дагъыда бир кере окъуб чыгъыб, мурукгу эте, бош затланы юсюнден селешедиле.

Ичгенинден аязыб, санлары титиреб тебреген Павел Емельяновични Зекерияны отоунда шышаны тубюнде къалгъан аракы эсине тюшюб:

— Кёбге созмагъыз, болду, энди болду, бошагъыз,—деб нёгерлерине кёзюу-кёзюу къарады. Алай болгъан-

лыкьгъа бусагъатда аны алай бек сан этер адам кёрюнмейди. Павел Емельяновични айтханына аллы бла киши сан этиб джууаб бермей, ардан-артха накъырдагъа, чамгъа буруб къойдула. Башхала къалай этерик эселе да Зекерия не аз да ашыкмайды. Бир папиросу бошаб, экинчини къабындырыб, кызыу-кызыу тартады. Аны туракълагъанын сюдню тамадасы джаратмай:

— Захар Давидович, чыгъар заман болады. Боллукъ ишни кёбге созуб не этериксе,— дегенинде, Зекерия иче тургъан папиросуну къагъыт муштугуну ичине тюкюрюб, эшик арты таба атды да:

— Пошли,— деб алларында тебреди.

— Келдиле, туругъуз! — деб тылмач аскердеча буйрукъ этди.

Мачаргъа салынган азабны орусча окъугъанлай, къолуна да къагъытны алыб, тылмач къарачайча айтыб башлады. Аны айтханы бир джангыз сёзю тюрленменгенлей ма былай эди: «Къобан областны сюдю къралны аллында политика терслиги болгъан адамны — Чокюнланы Мачарны, джерни алтыдан бирин къолунда тутхан Россия империяны аты бла къараб, артда бир тукъум бир кюч бузмазча кесини бегимин чыгъарады. Туугъан элинде эм да джашагъан джеринде бир тукъум бир затдан инджилгени, не да кыйналгъаны болмагъанлай, Мачар кесине ушагъанлагъа тагъылыб, Пёлкге баргъанды. Анда кесини кыйыны бла джашагъан, джаратыучу кеси суйюб байлыкъ берген бир тынч адамны къолуна тюшюб, джанын ачдан къалдырыб тургъанды. Алай болгъанлыкьгъа, ашагъаны ичине сыйынмай бир кюн ол адамны ырысхысына чабыуул этгенди. Аманлыкъларына къоркъуб, туугъан эллерине сыйынмай айланган бир къауум орус, черкес, ногъай, абаза, урум адам бош затны юсюнден дау башлаб, иелерини тынчлыгъын бузуб, къолларына тюшген таш, агъач бла уруб, джашагъан юйюню не терезесин, не эшигин къоймай уатхандыла. Ол заманда юйню иеси къолларына тюшсе, артха турмай соярыкъ эдиле.

Мачар бузукълу адамланы алларына чыгъыб, адам сояргъа, къан ичерге эртдеден юреннгенди. Ол барабарыб джерден куйген кирпични алыб, патчах мухурну къурчдан къуюлгъан эки башлы къуш суратын умур-чумур этиб тюшюргенди.

Мачар къабындан чыкыгъан бла бирге кесини джангыз джашын да тюз акъылда ёсдюралмагъанды. Мачар бла аны джашыны этген артыкылыклары бир бирлерин тутадыла. Сабий башы бла къалабалыкъ этиб айланганланы ичлерине кириб, кимине таякъ, кимине таш узатыб айланганды. Муратны чыныкыдыруу бусагъатдан огъуна адамлыгы болгъан адамны къолуна тюшмесе, ол джылы джетген кюн адам эт ашаб башларына сёз джокъду.

Мачар биринчи кере этилген сорууда огъуна терслигин толусу бла бойнуна алгъанды. Къобан областны сюдю Россия патчахлыкны сыйлы аты бла Чоюнланы Мачарны терслик ишлерине къараб быллай бегим алады: 18...-чи джыл эллини юйюнде туугъан Чоюнланы Мачарны патчахлык державагъа къаршчы бардыргъан терслик ишлерини кечилмезликлери ючюн, азаб салыб, кеси ёлгюнчю узакъ Сибирге джиберирге; аны джашы, 1895-чи джыл туугъан, Муратны, джашлыгын да эске алыб, акъыл-балыкъ болгъунчун тюз джолда чыныкыдырыр ючюн, ёмюрден бери къарачай халкны джашаууна себеб болуб келген, хар адамны атлар джерин кёргюзтуб тургъан — Дударкъаны джашы Зекерияны къолуна берирге; Мачарны къатыны бла къызы кеслери джангыз атылыб къалмаз ючюн, бизни Россияны законунда адамны кеси аллына атыб къойгъан адет болмагъанын эске ала, аланы хаталарын, хайырларын да Зекерияны къолуна берирге».

— Бегимге къол бла мухур салыныб бошагъанды. Ол себебден бюгюнден ары ол закон кючге киреди. Кеси да бир джерде тартылыб бузулукъ тюлдю,—деб тылмач джыйылгъан адамлагъа ангылатды.

4.

Хар не иш да тауусулуб учу, къыйыры болады. Тынгылашыб бери джыйылыб тургъан адамланы да тёзюмлерини тауусулуб, юйлерине чачыла башладыла. Халкны кёбюсю кетиб бошагъандан сора кеслерин юйлюге санагъан талай тишируу къалды. Белин да къаты тартыб Заура тыбырын сибириб, гёзенчигине кириб, бир къучакъ джаркъаны алыб келиб, от джагъа башлады. Ол от джагъа тургъанлай хоншусуну абадан келини—

Миждну ичине кѣл кибик сары джау салыб, уллу сахан табакъ бла ийленген тѹй бастаны алыб кирди.

Джыйылгъанланы бир къауумлары олтуруб теб-сини юсуне салыныб тургъан саханны ичинден ашаб башладыла. Заура тюненеден бери ашамай тургъанлыкыгъа не аз да тилине джукъ салыры келмейди. Джау къолунда айланыб келген Мурат бир-эки кере гузаба-гузаба къабды. Ёлмез ашай тургъанланы тѣгереклерине айланыб, кимине къашыкъ, кимине башха кереклисин узатыб, джумушларын этеди. Ашаб бошагъандан сора кече къаллыкъла къалдыла, кетерик адамла да бир-бирлерине къарай:

— Да сиз къала эсегиз, биз къалыб да не этерик-биз,— деб чачыла башладыла. Кетерик кетиб, къаллыкъла олтуруб сѣз башларгъа къоркъуб тургъанлай, тиширыулары бири:

— Ий, бир зат сорайым: Мурат, джаным, бу иш, сен билген бла къалай болду? — деб сорду.

Аны соргъанына джуубаха Мурат, джашлыгына кѣре, устукгу-устукгу этиб, хапар айтханындан, биз джюрютген тилге кѣчюрсек иш былай болгъанды:

...Пѣлкъню къатында Сычев тау деб уллу тѣбеле бардыла. Станисечиле аланы талокга хайырландырадыла. Джай заманда Мачар кибик арбачыла кеслери къаргъан атланы алайда кютедиле. Бир кече, орус тилге уста, бир ногъай киши эки атын да алыб барыб кишенлегенди. Ач атла джутланыб отлагъандыла. Кечени ортасы болады деген заманда, эки адам атланы алыб тебрегендиле. Ногъайлы ызларындан тюшуб, сюрюлюб баргъан атланы сыйырып къайгыгъа киргенди. Алай болгъанлыкыгъа къолунда саууту болмагъан джангыз адам, джылкы урлай айланиган адамлагъа не къарыу эталлыкъ эди. Ала анга бир талай кере да «кет, кѹй кюрешме» деб кѣргендиле. Келлик къыйынлыкны ангылаб ногайлы ёшюн салгъанды. Гудучула тутуб ногъайлыны аркъан бла къолун да, аягын да байлаб кѣлегини этегин да аузуна тыгыб, атыб кетгендиле. Эртден бла эслеб аны киши иште джокъламагъанды. Туура кюнортагъа джетгенден сора джолгъа ийерге керек болуб, табмагъандыла. Бир талай адам джайылгъанларында къолу аягы да байланыб тургъан ногъайлыны табыб, станисеге алыб келгендиле.

Туура ол кюнледе хозиянны Саратов шахардан

кюпсе тенглери келиб, иче да кюнлерин кеч эте, эрик-селе Исси Суугъа кѣз ачаргъа кете да къала, кюн ууата тургъан кѣзюулери болгъанды. Джылыныб тургъан хозяин управляющийге:

— Къуругъан, аузунгу ачыб турма да, ол ногъайлыны мени кѣзюме бир кѣргюз!—деб къычырыкъ-къычырыкъ этгенди.

Киштик отдан къоркъгъанча, къоркъа тургъан управляющий хозяин излеген затха къаршчы джукъ айтмай, эшикге чыгъыб кетгенди. Тѣрт санында аркъан кесген джараларын ачыб кюнде кебдире тургъан ногъайлыны къолундан тутуб, хозяинны аллына алыб келгенди. Ногъайлы эшикден киргенлей, хозяин:

— Атланы кимге сатханса? — деб буугъанды.

— Сатыб кимге сатханма, урлаб кетдиле да, джюйюсхан хозяин.

— Алдайса, босяк, алдайса! Къанчыкъны сютю бла асыралгъан ит кючук, алдайса!

— Бош джерге алыныб къычырыкъ этесе, джюйюсхан хозяин.

Ауузундан аракъы ийис ура, къутургъан итча эки кѣзюне къан чабыб, стол юсюнден кююш чырахтанны алыб хозяин мыллыгын атханды. Джау чыракъ тюб туура къулакъ артына тийгенлей огъуна ногъайлыны тюбюнден джер оюлуб, не къычыралгъанын къычырыб, эс ташлаб джыгъылгъанды. Аны къуугъунун эшик аллында джыйылыб тургъан ишчиле эшитгендиле. Джанауалгъа таяныб къычыргъанын ангылаб, ала чабыб къонакъ юйге киргендиле. Кѣзлери джумулмай джерге сойланыб, бир къолу бла да полну къаты тутуб, джан бере тургъан ногъайлыны нѣгерлери кѣргендиле. Иелери уруб негерлерини бирин ѳлтюрюб къойгъанына тѣзелмей, олсагъатдан огъуна хѣр ким къолуна тюшгенни алыб, алларына тюбеген затны чачыб, уатыб, от салыб башлагъандыла. Кѣб болмай ишинден къайтхан Мачар ногъайлыны ѳлтюрдюле деб эшитгенинде, арбасын да джегилиб тургъан атлары бла къоюб, чабыуул этиб айланган адамлагъа къошулгъанды. Аслан кирик мазаллы Мачар, сакъалы къарала, къозгъалыб айланганланы алларында бара тургъанлай юйню мангылайында хозяинны аты, тукъму джазылыб тургъан, къурчдан къуюлгъан, патчахны эки башлы мухурун кюйген кирпич бла уруб, умур-чумур этиб агъызгъанды. Къоз-

гъалгъан халкъны тынч этер ючюн атлагъа миниб келе тургъан мыртазакъла аны алай ууатханын эслегендиле. Ала джылтырай тургъан уллу болат бычакъларын хауада ойнатыб, атланы къамчиле бла уруб, къолларында саууту болмагъан ишчилени ичлерине киргендиле.

Къозгъалгъан халкъны сауут-саба тынч этгенден сора Мачарны табыб, эки къолуна бугъоула салыб, гёзеннге джыйгъандыла.

— Атам тутулуб, эки ыйыкъ кетгенден сора мени да атама къошуб, джаяулай сюрюб, бери алыб келдиле...— деб, къалай эсе да джыларыгъы тыгъылыб Мурат хапарайта тургъанлай, Заура аузуна чабыб, дыгаласдан не этерге билмей:

— Бир да къуруй эсе да джолдан къачыб, алгъаракъ билдирсенг а.

— Къобанны джаны бла мыртазакъла сюрюб келе тургъанлай бир талай кере къачайым дегенимде, атам унамады.

— «Ананг бла эгечингден бошарыкъса, бугъоуларым бла мен къачаллыкъ тюлме, была менден бошарыкъдыла; сени бла къореширик болмазла. Ананг бла эгечинги къатында къалмасанг, аланы Дударкъалары тишлик этиб къоярла» — деди да, мен да бир джары да джалламадым. Салыб атам бла бери келдим, — деди. Мурат.

Мурат сёлеше келиб, Дударкъаланы атларын сэгъыннганында Заура:

— Акъыз, Дударкъалары муслиман тюлмюдюле, алагъа уа нек илиннгенсиз? — деб джакъларгъа къорешди. Анасы алай айтханында Мурат уллу адамча:

— Ання, сен. Ёлмез байланы къаргъаса отдан кёллек кийиучю эдинг. Атам тутулгъандан сора мени киши сан этмей, арабин насыб тюшюб бир ычхынса деб ары — бери къарай, бир талай заманны айландым. Бир кюн'а дерс алыучу ююме бара тургъанлай, биргесине да бир нёгери бла мыртазакъла ишлеген юйден Зекерия аллыма чыкъды да къалды. Ол биргесине келген адам ким эди эсе да, чынлары бла тамада къауумдан эди. Бир джанына джанлаб кетсем деб, алагъа къарамай, кетиб баргъанлайыма. Зекерия таныб:

— Мурат, не эте айланаса? — деб сорду.

Къарачай тилни эшитгенлейиме акъылыма башха зат келмей, ышарыб Зекерияны аллына чабдым. Къу-

чакъларгъа мыллыгъымы атдым. Мен этген умут болмады. Ол мени башымдан да сыламады, кѣзюме адам кирик да къарамады. Нѣгерине бир затла айтыб билдирген болур эди, атамдан башха тутмакъла олтургъан бир гѣзеннге атыб къойдула. Энди алгъын бизни тийреде айтыучуларыча дин ючюн сары орусну къырыргъа керекди дегенни къоюб, къан ичиб тургъан адамланы артлары этилсе тынчлыкъ ол заманда келликди,— деб тохтады Мурат. Заураны эки кѣзюне да джыламукъла ура:

— Атанг джарлы да байла бла кюрешеме деб, дуниядан тас болуб кетгенди, мен джарлы, сен да ол затны юсю бла кесинге бир къыйынлыкъ табаса. Джарамагъаи къайгъыланы къой да бюгюн айтханларыча, бир талай джылны айланганлыкъгъа не болукъду, Зекерияны къошуна бар. Атанг да, атангы атасы да кеси ёмюрлерине малчылыкъ бла кечинирге кюрешгенди,— деб джашыны кѣзлерине къараб тохтады.

5.

Кюн тюшге келди, къойла бир джерге джыйылыб исилейдиле. Джабышмакъ таягъын джерге чанчыб, башлыгъы бла кийиз бѣркюн анга илиндириб, тюбюне чебгенин джайыб, Абдул салкъынында олтурады. Эски бусхулгъа чырмалыб тургъан кюмюш окъала тигилген къутуне хурджун бла тѣгерееги да басдырылгъан къол джаулукъну алыб, ийнакълаб, тансыкълайды...

Аланы къолуна алыб къараса, анасыны джаш заманы бла кесини сабийлиги эсине тюшеди. Бек эртде, атаул къауумладан Дадылыкъ деб бир джаш къошдан келиб, эрлай джасаныб орамгъа чыгъыб тохтагъан эди. Абдулну анасына тюбѣб башха къатынла «аллах ючюн кишиге айтма, сеннге деб айтабыз» деб, шыбырдашыб башлай эдиле. Аланы не затны юсюнден шыбырдашханларындан Абдул бир джукъ да ангыламагъанлай айлана туруб, бир кюн къулагъына илингени уа— Дадылыкга къатын аладыла деб, ол болду. Аны эшитгенден сора эджиги-юстюню бла азбар этиб, джетген джерге сабийлеге:

— Мен бир зат билеме,— деб махтануучан эди. Сабийле тегерееине джыйылыб:

— Аллах ючюн бир айт, аллах ючюн бир айт, тохда сен да бир керекли болурса,—деб джалыныучан эдиле.

Аланы бири бла бир джары джалаб, къалгъанларына да эшитдире:

— Дадалыкга къатын ала айланадыла,— дей эди.

Кертиси да Дадылыкга къатын алыб къойдула...

Бир сууукъ эртденбла уллу юню оджагъындан джел сууура, Абдулну анасы халыуа этиб кюрешеди. Къууушчукъга олтуруб Абдул кезю къарагъандан не этерге билмей:

— Ання, бирчик къабдыр, — деб ёрге турса:

— Бутунгу, къолунгу къабхын,— деб анасы урушуб, ызына олтуртады.

Анасы сахан халыуаны кёлтюрюб, Абдулну да биргесине тагъыб, Дадылыклагъа тебретиле. Анасыны этеклерине чырмала, Дадылыклары эшиклеринден тюшгенлей:

— Ання, ач болгъанма,— деб Абдул буууб башлады.

Хант юню ичи бла бир тиширюу джыйылыб, юй тюбуне юч сахан хычынны тизиб, бир уллу къанджал аякъны да шекер суудан толтуруб:

— Сен бюрк, сен бюрк — деб бир-бирине ёзденлик этедиле.

Алай болгъанлыкъга уа бюркерик къатын'а кеси билиб джукъ да айтмай, тынгылауну салыб турады. Бурну ири агъашча гыланч айланыб, уууртунда уллу къара гуммосундан, шхылдылача, бир уууч тюк салыныб, кукаланыб кезлерин ойната, Хужа мюйюшде олтурады. Аны сан этмей къалабалыккъга киргенлеринде:

— Хаджини джаны ючюн, бюркалыккъ тюлме, тишлерим, ауруйдула,— дей, орнундан ёрге туруб, джерден шекер сууу болгъан къанджал аякъны алыб, аллыбла бир иги да тогъуб, андан сора джасалгъан саханлагъа иги ашхы аузу бла бюркюб джибереди. Анга сейирсине, эшик артында отун джаркъалагъа олтуруб тургъанлай:

— Ання, ач болгъанма,—деб Абдул экинчи кере хар ким да эшитирча сынсыды.

Анасы джунчугъандан джукъ айталмай, джашыны кезюне хыны къараб къойду. Дадылыкны анасыны абсыны уа гезенчикге кириб, ичине тебси тюбден къалгъан хычын туурагъанла джыйылыб тургъан чараны

алыб чыкъды. Хычын туурагъанланы бирем-бирем алыб къартха да, джашха да тутдурду.

Дадылыккладан кетерге унамай Абдул юч кюнню турду... Абдул не усталыгъын да салыб тенглери бла ойнайды. Лябатда таш бла дом дегерекни мараб тургъанлай, кёзюню кыйыры Дадалыкланы юйлери башы адамдан толуб тургъанына илинди. Ойнагъанын кёюб, юсюнде маймез боялгъандан тигилген къабдалчыгъыны туймелерин эте, мыллыгын атды.

Келсе уа аллайгъа келсин, болгъан сейир-тамаша, хуналаны, илкич къалауланы юслери, юйню, бауну башы адамдан тыкъ тыкълама. Джабагъы бетли сюзюк чебгенини эки этегин да бюрек башларына тыгъыб, дженг учларын ызына къайтарыб, быдыры къауракъ къабдалын ёрге кёлтюрюб бир семиз кишичик берне чача тура. Къатапа, алакытай, тюрю-тюрю кийимле аллына къаланыб, купсени тюкенине ушагъан харекетни кимге аталыб берилгенин айтыб кычырады. Аны айтханын иги ангыламагъанлай, Абдул ёре талкыны къатында сюелиб, аузун ачыб къарайды. Бир заманда къараса, тиширууланы арасындан атасыны эрден кёюлүб тургъан эгечи — Голия кёзю-башы бла кёргюзюб, Абдулну кесине чакъырыб кюрешеди. Голияны кёз кысыб, эринлерин неге кымылдатханына «не айтады» деб чабыб къатына барды. Голия кёлулундан тартыб, юй арты таба тебретди.

Хунаны юсюнде тюртюледен бир чыгъанакълы чыбыкъны сындырыб Абдулну кёлуна тутдуруб:

— Ма муну ёрге тут да ол берне бере тургъан кишини аллына бар,— деб юретди.

Аны юретгенин бир аламатха санаб, чыбыкъны ёрге кёлтюргенлей барыб бернени къатында сюелди. Берне бере тургъан кишини аллайлагъа чачаргъа деб аталгъан артыкъ заты джокъ эди. Абдулну сюелгенин онгсунмай амалсыз болуб:

— Аперим, джигит джаш, алма терегинден керими кетеди,— дей, узалыб, кюбюрчек хабджюклени ичинден алыб бир хурджун бла бир кёол джаулукуну чыбыкъгъа илиндирди.

Андан бери тенгизге бек кёб суу акъгъанды, кёб кере Къарачай таулада къар тюшюб, аны эрите джаз келгенди. Абдул да ол кёолджаулуку бла къутуне хурджунну кёлулундан тюшюрмегенлей джюрютеди.

...Сау беш кюнню себелеб тургъан сангырау джауум тохдаб, бюгюн чууакъ кюн тийди. Тойгъан къойла иссилегенлеринде, хурджунундан биягъы къутуне хурджун бла къолджаулукъну чыгъарыб тансыкълайды. Қъойла ханс басыб тургъан къабыргъада гелеуге джайылдыла. Таягъына илиниб тургъан башлыгъы бла кийиз бёркюне къолу джетгенинде джыйын тойланы эсине тюшюрюб, къаранчханы да тебсерге чыгъыб тургъан къызгъа ушатды, кеси аллына сёлеше, аны тегерегине айланыб, аууз къобуз согъуб, иги ашхы джангызгъа барды. Аууз къобуз сокъгъанын къоюб, къызгъаны бла иги ашхы тобукъ уруб башлады. Қъууанса да къуанырчады — беш джылыкъ болджалы джетиб, бюгюн малланы ызындан айланганыны эм арт кюнюн кезлик бычакъ бла таягъына керкди. Тийреге къайтыб бир джарагъан кийим къайгъы этгенлей, тойланы уруб, юч ёзенде да айланкъыды. Тау наратча субай ёсген Ёлмез да не эте тура болур. Ким биледи, Мачарны хапары керти болуб Зекерияланы юлеринде къалыб кетерге тебреген эсе, аны этерге джангыз эгечи унарыкъ болмаз. Алай болгъанлыкъгъа уа кече сайын тюшюнде кёрюб, табхан ариу затын аны бла тенглешдириб, анга тергеб айланган Абдул энди ариу тогъуз сабийни анасы болгъан эсе да, Ёлмезни къолуна джыймай къалай къояр.

Ачусагъан къойла суу таба мыллыкларын атыб тебрегенлеринде, Абдул аланы ызларына айландыра, тегенеге джууукъ баргъанында, ары джанында, кюн бетде, къойчуланы бири:

— О, хахай, Абдул! — деб къычырды.

— Не болгъанды?

— Сени орнунга адам келгенди!

— Кимди?

— Мачар улу Мурат, — деб ол адамны къычыргъанын тау джел ёзен таба алыб кетиб, энгишгеде кириш къаяла бла таза хауаны сасытды.

* * *

«Қъарачайны къадау ташы деб да нек айтхандыла. Бу таш орнундан тебгенлей киши къалмай тас болуб, мындан къуруб кетерик эсе, ол алай къыйын иш тюлдю. Бу миллетни да болур бир ышаны», — деген сагъыш-

ла келе, Павел Емельянович тачанканы артына жангыз кеси олтуруб, туура Худес сууну туурасына келди. Табийгъат ишлеген мюйюшден чыкыганлай, Къобанны сол джагысы бла ёрге айландыла. Джолоучулары алларына рудникни поселогу къол аяздача ачылды. Хасаука тауну къабыргъаларындагы чаууллагъа къар орналганлыкыгъа къыбыла кюнню таяклары хауаны джылытхандыла. Шхылды, нарат, наз терекле ёрге-ёрге сюелиб келир джазны келечилерича, тынгылайдыла. Джолну 1838 джыл орус саперла къазган къапхагыны тиклеринден джолоучулагъа кюн бет джаны кёрюмейди. Келе-келиб пристав миниб келген тачанка уллу Къобанны юсю бла салынган кёпюрге кирди. Онг джанына джегилген ат тюз кёпюрюн ортасына джетген джерде юркуюб бир джанына тартды. Павел Емельянович ат юркенлей, сол джанында кычырыкъ этиб мыллыкларын атыб келген суу шоркъалагъа къарады. Павел Емельяновични кёзлерине суу шоркъала кёрюне турганлай, атла мыллыкларын атыб барыб тюз поселканы арасында тохдадыла.

Джерленген шкогуну хазыр орунларына патронла тизилиб турган патронташын къолуна алыб кёрюб, нек этди эсе да андан ызына салыб, юслерине биченни тебере пристав тачанкадан тюшдю. Арбачысына «былагъа сакъ бол» дегенча къараб, бир кесек заманны сюелиб турду. Къобанны шууулдагъанына ачы гудок къошулуб ёзенни ичин толтуруб турган шошлукъну бузду. Эшикле ачылган, адамла селешген тауушла келдиле. Павел Емельянович къызыл, кёк миялала салынган къош терезели верандасы болган, бир-бири башында ишленген юйлени парад эшиклерине кирди. Экинчи этажгъа чыгыб ауур эшиклени къакыгъанында бир эркишини «боллукъду» деген тауушу келди. Павел Емельянович ол тауушну ангылай болур эди, юйге таукел кириб барды.

Тёрдеги столну джанына олтуруб турган бир эркиши ёрге туруб, эшикден кириб келген адамны аллына атлады. Экиси да джылы саламлашдыла.

— Вильгельм Хрисанович, къалайдыла ишле?—дей, Павел Емельянович терезеге джуукъ барды. Келген къонакъ олтурмагъаны ючюн ёрге туруб турган Вильгельм Хрисанович, бир шиндикге узала, бир да къолун хурджунуна сала джунчуду. Тюз тауну тик этеги талагъа

айланган джерде шахтаны ауузундан адамны чыкыгыны тохтамайды. Тау кийимлери болган ишчиле джерни башына чыкыганлай энгишге айланадыла. Поселканы тебен джанында бир талай канга кышбакыга «кырачай баракла» дейдиле. Магыданчы элде ишлеген кырачайлыла эртдеден бери кеслери бир джанына джыакылаб джыайдыла.

— Ишчилени санлары кыаллай бирди? — деб сорду пристав рудникни тамада инженерни Вильгельм Христиановичге.

— Бир мингден артыкыдыла... Тюшге ашаргы чыгыдыла, — деб кыошду тамада инженер.

Инженерни айтханына пристав джукы кыошмады. Ол бери айланыб столну терезе таба джанындагы таянчакы шиндикге олтурду. Не зат эсе да бир ауур хапар айтыргы башлагыанды деб тамада инженер сабыр эте туруб, болмагыанында, сол кыолу бла базыкы бутундан басыб, диванны кыулагына олтурду.

— Саулугынг кыалайды? — деб Павел Емельянович тынгылаб тургыанларын бузду.

— Джокыду хатам, сизникиле не этедиле?

— Барысы да сау—саламат; Ната сокыур сау танырча кюнден кюннге игиден иги болуб барады. Клавдия Антоновна да не этсин... саулугы кыолай тюлдю... Багыалы Шарлотта Оттовнадан не хапар? Козетаны саулугы кыалайды? — деб Павел Емельянович Вильгельм Христиановични кеслерин бакыдыра Европагы кетиб тургыан юй бийчеси бла кызындан хапар сорду.

— Ниццадан ала письмо джибергенли кыб болмайды; Козетаны саулугы кыолай тюлдю.—Кёмеден ашланган кыулакылагы операция этерге керекди дейдиле. Парижде... билмейме, кыалай этерге, — деди Вильгельм Христианович.

— Барысындан да игиси Кавказгы кыайтса эди. Натагы Петербургну врачлары болушлукы эталмай кыалгыанларынды, Кырачайгы келиб адам болуб кетди да.

— Козетагы операция этилмей эсе, Шарлотта Оттовна Саксониягы кыартлагы барыб джызгы дери тансыгыын ала эсе, бери келмей кыайры барлыкыды,— деди Вильгельм Христианович.

Узун бойлу, кыатангы битген, сарымыйыкы, акы теге рекбет Вильгельм Христианович Пиль диванны кыула-

гъындан туруб, барыб столну төр джанына салыныб тургъан шиндикге олтурду. Пильни миллети французду. Польшада ёсюб Петербугда билим алгъанды. Рудникни тамада инженери болуб ишлегенли иги кесек заман болады.

— Къагъытланы юсюнден джангы зат бармыды? — деб сорду Павел Емельянович.

— Джокъду джангы зат; ол заманда да адам джюрюген болмагъанлай, киши кетмегенлей, киши келмегенлей къагъытла кёкден тюшгенча табылыб башладыла. Билемисиз неге ишек этеме: къагъытланы тау къошладан кимле эсе да келтире болурламы?

— Тау къошлада къарачайлыладан башха адам болургъа амалы джокъду; сан этиб аллай затланы джюрюте болурламы?

— Къагъытланы къарачай бараклада да окъуб айланнгандыла. Башха ишчиле бла бирге ала да сагъыннгандыла. Къагъытланы къайдан чыкъгъанлары да, аланы кимле келтиргенлери да палахды.

— Къагъытла Ставрополь бла Армавирде басманнгандыла. Бери аланы ким келтиргенди; ма олду иш.

— Билалмайма... Гимназияда окъугъан таулула туура аллай иш этеллик болмазла.

— Не ышаныу барды.

— Павел Емельянович, ауузланаыйкъ...

— Огъай, ашыгъама,—деб пристав кетер къайгыгъа кирди.

Тачанка кёпюрден кюнбетге ётгенлей, Къобанны бойнун ёрге айланды. Кавказ тауланы одал джамчыла джайылгъан омурауларына джаухар шымпылдыкъ ийилгенча, эки мазаллы тауну сыйдам этеклери джолоучуланы алларына джайыла келиб уллу суугъа тиреледиле. Кёз кёргенни барысын да тоноуланнган чегетле джабадыла. Алагъа къарагъанында тегей джырчыны эм да суратчыны «Уллу къарачайны къыйыры» деген сураты Павел Емельяновични кёзюне кёрюндю. Суратны ариулугъу эм да айбатлыгъы эсине тюшгенинде зарланнган, ачууланнган да этиб:—Аллах пахмуну берир адамына бермейди,—деб шыбырдады.

— Ур атланы, къара кеч болуб барады,—деб арбачысына хыныракъ айтды. Арбачы вожжаланы тартыб, сыбыртхыны къымылдатханлай, атла къызыу джортуб башладыла.

Иги кесек джол джюрюгенден сора Дударкъланы тийреге джуукълашдыла. Павел Емельяновичге Зекериядан Дударкъа бек керек эди. Алай а керек кюн Дударкъа джангы юйдегиси болгъан джерде адамла бла уллу ушакъ иш бардырмайды. Маулут, башха джыйылыу ишлени келиб Минатны отоуларында бардырады. Пристав хаджини ол ышанларын биледи. Тийрени ичине киргенден сора тачанка Дударкъалагъа бурулмай, тартыб Зекериялагъа барды.

Джуукълашыб келген арбаны тауушун эшитиб Минат баш юйледен къарады.

— Бутдукъ, хадаус, къайдаса, — дей Минат ызына бурулуб, юйге кириб кетди.

— Шашхынлыды да шашхынлыды, — дей Минатха, Павел Емельянович тачанкадан тюшдю.

— Кел, джанынга болайым, кел, — дей Минат башына бир джашил кёрпе джаулукну атыб, бачхычладан тюшюб тебреди. Ачыкъ тауушу бла ышарыб нелени эсе да айта басхычладан тюшюб келген Минатха Павел Емельянович къараб турду. Къабакъ эшиклени сол джанында адамла джюрюючу гитче эшикчикден чыгыб, Минат приставгъа кьолун узатды.

— Кир арбазгъа, не зат сакълайса, — дей арбачысына, Павел Емельянович Минатны кьолун эки кьолу бла да къаты късыды. Арбачы къабакъ эшиклени ачыб тачанка бла арбазгъа кирген заманда Минат кьууаныб нелени эсе да, Павел Емельянович ангыламагъан бир хапарланы айта, экиси да баш юйлеге ёрлеб кетдиле. Коридорда пристав бир кесек туракълады. Минат аны аллына ётюб кетиб, сол джанындагъы кьонакъ юйню эшиклерин ачды. Пристав къайгылы болмай, юйге кириб кетиб, терезе джабыуланы ачыб, чабыб барыб орундукъну джабыуларын тюзетген кирик этиб, ашыгыш коридоргъа чыкъды. Не этерге билмей сюелиб тургъан Павел Емельяновичге:

— Кир юйге, джашчыкъны бусагъат чакъырайым, — деди Минат. Бир талай къарачай сёзю ичинден джукъ ангылачу Павел Емельянович Минатны сёлешгенине тынгылаб туруб, джукъ да ангыламай къалды.

— Захар Давидович къайдады? — деб сорду Павел Емельянович.

— Сен юйге бар, бусагъат, — деб Минат кьолу бла юйню кёрюзе, ашыгыш арбазгъа тюшюб кетди.

Сууукъ тюшер заман эртде джетсе да алкъын къар джерни бетин джабыб бошамагъанды. Ашыр джырна-ны къууанч кюнлеринде тюшген къар кёбге бармай эри-ген эди. Андан сора болгъанны боран гылан этдириб кюн бузулургъа кюрешеди, алай болса да кюнаман кёбге созулмады. Павел Емельянович къонакъ юню терезесинден къараб батыб баргъан кюнню тау джи-тидени башларындан, алтын кюлтелеча ёзенге эннген таякъларын кёргенинде: «Сейирлик алаMAT джерледиле» деб келди акъылына. Эслеб къарагъанында джукъусу дженгиб келе эди. Эс джыйыб терезеден арбазгъа къа-рады. Ийилген атла башларын силкиб аш ашай тур-гъанларын кердю. Болгъанны дюрген этдире коридор-гъа бир аякъ тауушла кирдиле. Этекле бла къанатла-дан къуралгъан Минат терезени тюбю бла озду. Минат мазаллы арбагъа джюкленнген боранча юйге кириб келди. Эшик артында бир кесек заманчыкъны сюелиб турду. Бир къолу бла хотасыны этегине къадалыб, экин-чи къолун да орамгъа къараб силке, Минат:

— Джашчыкъ правлендеди; къазауатха адамла сай-лайдыла... апон уруш... Ангылагъан адамла джыйылыб оноу эте турадыла,— деди Минат, сёзюню артын шы-бырдаб айта, алаMAT чайыр чайнагъанча, тилин тынгы-лауугъуна уруб чабук этдирди. Павел Емельянович «апон», «правлен», деген сёзлени эшитгенинде «япон къазауатха адам сайлай болурла» деб джюреги ишек этди.

— Атасы келеди, бусыгъат джетди,— деб Минат ашыгъыш юйден чыгъыб кетди.

— И-и-и къайдасыз.. хар ким илгиздик болуб, юй-де джангыз джанымы атыб... не тил ангылагъаным джокъ, не къонакъ бла олтуралгъаным джокъ; ол адам да джангыз кеси олтуруб,— деген Минатны абаданы-ракъ, алайа бойсунган тауушу коридордан келди. «Энди уа не дейди» деб Павел Емельянович сескекли болуб тургъанлай, эшикле ачылыб, кёзлери мыдах къарагъан-лыкъгъа, эки уурту къызарыб, Дударкъа юйге кирди. Саламлашдыла. Пристав сёлеширикмиди, огъесе ачыу басыбмы турады деб хаджи бир кесек туракълады. При-став да хаджи правленден хапар айтыб башларыкъ бо-лур деб, аны сакълайды. Болмагъанында Павел Емель-янович орундан бир эки да тебджилдеб, хаджиге:

— Не джангылыкъ? — деб сорду.

— Тынчлыкъ, эсенлик. Бюгюн правленнге табылгъан адам джыйылды, Япониягъа адам иерге деген ишге къарадыкъ.

— Тындырдыгъызмы?

— Тындырдыкъ. Аллы бла сен келирсе деб сакълай турдукъ, халкъ джыйылыб тохтагъанында башлагъан да этдик, бошагъан да этдик.

Къайгъырмаз. Акъ-Къаладан тюнене чыкъгъанма. Иш хаман къошулуб келген болмаса седирерге унамайды. Кимле эселе да Джѳгетейде, Акъ-Къаланы кесинде, Сынтыда, Тегей элде патчахлыкъгъа къаршчы чакъырыулары болгъан къгъытланы джайыб айланадыла. Къагъытла Армавирде, Ставрополда, Пятигорскеде басманлангандыла, деб полиция алайгъа тохташханды. Сорама да гимназияда окъугъанладан не да аскерде къулдукъ этген адамладан элlege джангы адам келмегенди. Къагъытла къайдан чыкъгъанларын, къалай келтирилгенлерин ачыкъ этерге керекди,— деб тохтады Павел Емельянович.

— Билмейме, Къобанны джагъасын, Эки Араланы, Джалан-Къолну, Индиш-Марджаланы аз адамы джюрюйдю. Тюкенчи къаджарлыладан башлаб, школланы устазларына дери, халкъ джюрюйдю,— деб Дударкъа кѳлюне келгенни айтды.

Хаджини айтханындан джукъ чыкъмазын ангылаб Павел Емельянович сѳзню башхагъа бурду.

— Кнзья Давид! Патчахлыкъгъа джанын къанын аямай берлик къара халкъны ичинде бек аз адам барды. Тынчлыкъ къуруб барады. Сени акъылынг бла халкъны Турциягъа кѳчюрген бек къыйынмыды?

— Да къолгъа алынса, нек къыйын болады.

— Къалай алыргъа керекди къолгъа?

— Динни, аллахны юсю бла... Орус школланы бошаб къайтхан къарачай джашла межгитге, диннге алай ѳч тюдюле. Байланы, бийлени ичинде да динни уллу онгсунган адам азды, къара халкъ къалайгъа да хазырды...

— Джетген кюн къолуна сауут алыб патчахлыкъгъа къаршчы къобаргъа да хазырды да.

— Да анга да не ышаныу.

— Давид, багъалы тенгим Давид! Кѳб турмай бир тюркю да келликди. Аны кесинге иерме... моллала бла келишиб межгитледе эм борчлу ишлени бири — халкъны

джогля чыгъарыуду,— деб Павел Емельянович кызыу хапар айта тургъанлай, Зекерия юйге шыбыртсыз кириб келди.

— Сау кел,— Павел Емельяновични кьолун мыдахыракъ тутхан болмаса Зекерия этиучюсюча джарымады.

— Сау бол,— деб пристав терлеб тургъан акъ семиз кьолун узатды.

— Къымылдама,— деб алайсыз да къымылдар къайгъысы болмай тургъан кьонакыгъа, нек айтды эсе да алай айта, Зекерияны терезе табагъа къарагъанын кьоргенинде, Павел Емельянович:

— Бир зат керек тюлдю; кетеме; эрлай джетиб бир хапар билейим деб ашыгыш келген эдим,— деди.

— Къайры ашыгыаса?

— Ташчыгъа. Не кеч болса да Вильгельм Христиановични юйюне джетерге керекди... Захар Давидович айт хапар.

— Да аскерге сайлауну бек деменгили бардырдыкъ. Артдан-алдан къайгы, сёз да джюрюй эди. Халкъны джыйыб сёлешгенинде, джамагъат тынгылауну ийиб тургъан болмаса сёз кьошхан киши болмады. Къарачайдан къуралгъан аскер толусу бла кийиниб, атыазыгы бла чыгъарыкъды. Джаб-джангыз этилмей къалгъан иш хар юйден аскер налог джыйылмагъанды.

6.

Байлыкъ бла рысхы кьолуна джыйылгъаны себебли, Зекерия кесин насыблы адамланы бирине санаб, «арабин, Уллу Къарачайда менден маджал адам бармыды экен» деб, акылы алайды.

Зекерия терезеден, кябадан келген къартлача, башлары акъ бузла бла байланыб тургъан таулагъа къараса, ала балхамдан ишленгенча кьорюнедиле. Къарай туруб кюнню джарыгъын керсе, аны бла хайырланганлары ючюн адамладан тазир аллыгы келеди. Элде джашагъан бир къауум адам эсине тюшсе, асыры ачыу болгъандан не этерге билмей, тишлерин бирбирине кысыб чыкырдатады.

Мачар Сибирдемиди, огъесе башха джердемиди, Зекерия билмейди. Алай болгъанлыкыгъа энди ол къайтыб келиб, бу тауланы сууларындан ичмезлигине не аз да

экили болган джери джокъду. Муратны «дыф» дер амалы болмай, къолуна таякъны алыб къошда мал ызындан айланады. Ол да энди аякъланыб, къарыу-кюч кириб келиб ёшюн саллыкъ болмаз. Қайда таш тёнгерёб, къулакъ юзюлюб, джер тюрюнде къаллыкъды мыллыгы... Аланы юсюнден сагъыш эте келиб, Зекерияны акъылына Заура бла Ёлмез тюрюдюрле. Ачылыб турган терезеден ол:

— Бутдукъ, о Бутдукъ! — деб къычырды.

Зекерия болган заманда къымылдаган адамланы барысыны къулагы «ол не айтады» деб, андады. Бусагъатда да Ёлмез от юйде багъыр къазанны ичинде джылы суу бла мырзай этерге сары эрикдени джууа турганлай, Зекерияны тауушун эшитиб, санлары къалтырады. Ёлмез оджагъагъа олтуруб къалмукъ шай бла нартюх гырджын ашай турган Бутдукъга:

— Чакъырады,— деб шыбырдады.

— Ким?

— Зекерия.

Ёлмезни айтханын эшитгенинде, Бутдукъ туруб, дженгил огъуна чыгъыб кетди.

Джууулган сары эрикдени Ёлмез уллу чараны ичинде джазгъычны уучу бла эзе турганлай, кърал магъанасы болган бир уллу ишден хапар билиб келген адамча, шыбыртсыз эшикден кириб келиб Бутдукъ:

— Акъыз, былай этиб турма, анняны джашы башымы джууама дейди суу джылыт, — деб Ёлмезни къулагына шыбырдады.

Ауруу деб ауругъаны джокъду, алай болса да Зекерия тюз тюрюдюр. Иш болуб джукъну къолу тутмай къалганды. Аллына шхуур келсе къабарыкъ сайлаган кирик эте келиб, ашаб ашдан къарнын тойдурмай, джюреги тирменни къакъгъычыча уруб башлайды. Бир чанчыу киндигине джетгенлей, бели таба бурулуб, саулай санларын къыбыламача къалтыратады. Аякъ кийимин кийе, бетин джууа энишге ийилсе, бетине къызыл уруб, ахсына-ахсына белин тюзетеди. Алай болган заманында: «Нарсана таба бир бармай мында къалыб нек кетдим»,— деб кесине ачууланыб, къойланы алларында келген акъ эркешча, бир къадар тиширйуну аллында келген Даббакъ кёзюне кёрюнеди. Ол кёзюне кёрюннгенлей къарангыда кетиб барган адамны кёзюне хансла, терекле аман затлача кёрюннген кирик болуб

аны ызындан башха тиширыулары кьоллары, аяклары, къара кёзлери, чепкен этеклери, джаулукъ къанатлары кёрюнуб башлайды. Неках этилиб биринчи тюбеген адамынг ёмюрлюк тенгинг болуб къалыргъа керекди. Даббак.. ол кёзюне аллай бир эрши нек кёрюнеди? Даббакны алай бай, Ёлмезни алай джарлы этиб джаратхан аллах ариулукъ бла саулукуну юсюнде алай уллу нек джангылды экен,—деген сагъышла не аз да Зекерияны кьоймайдыла.

Сибийчик табханлы Даббак ата юйюндеди. Бир кере маджал болуб аякъ юсюне миннгенлей, Минат алыб келеме деб тебеген эди. Джолгъа чыгъаргъа башлагъанлай юзюлюб, адам кьоркъмай кымылдатырча болмагъанында, кьолюб келгенди. Докторла кюрешиб дженгил сау этиб кьоялмагъанларында, афендилеге китаб ачдырыб, ала заран джетгенди дегендиле. Не заманда да Даббак, Зекерия таныгъаннга кёре, кьоркъагъыракъ, кьубулчагъыракъ, уялчакъ адамды. Ол ёледи деб Зекерияны ичинде джаны да кьалмайды. Минат аны кёре кетгенли ценча кюн болду.— деб Зекерия сагъыш эте келиб аллы бла эсине ол юйдегиле тюшюб, аны ызындан Минат тюшюб, «ол юйю кьуруб кьаллыкъ да, Ташалдарладан нек кьайтмады. Тойгъанына кызыб кьайтыргъа кёзю кьыймай тура болур дейме» деб, кеси аллына сёлеше отоунда ары бла бери барады.

Алай бла сагъыш эте келиб, эки кьолуну бармаклары бир-бирине чалышдырыб, джелкесине сала, орундукъгъа таялды. Акъылына келтирирге суймегенликге, эм баш кьайгъысы от юйде джумуш эте тургъанладыла. Туура ол заманда эшикни кьыйырын азчыкъ ачыб Бутдукъ:

— Анняны джашы, суу джылынды,— деб Зекерияны илгендирди.

Зекерия Бутдукъгъа бир кесек къараб туруб:

— Бери кирчи,— деб бармагъы бла чакъырды. Эки джауорунун бир-бирине ышый, джаулугъуну тышындан башын къашый, Бутдукъ кириб келиб, юйню тюз ортасында тохдады.

Зекерия хурджунундан кюмюш шайланы чыгъарыб:

— Ма, бар да Леонну тюкенинден бир пачка хазыр папирос алыб кел,—деди. Бутдукъ апасланы кьол аязына кьаты кысыб:

— Суу джылыннганды, кьалай этебиз? — деб сорду.

Кеси биле тургъанлай, Бутдукъну кѣлюне бир зат келиб къалмасын деген къоркъу бла, джууаб этер орнуна:

— Сенден сора юйде ким барды? — деб сорду.

— Ёлмез.

— Да Ёлмез бар эсе анга келтир де.

Кѣзюне бир талай ёмюрча кѣрюнюб Зекерия джылынган сууну сакълаб тургъанлай, эшикни къыйыры ачыкъ ачылыб, мор алакъытайгъа акъ чапракъла тюшген бир узун этек къарады. Къолунда кюзгюча джылтырагъан уллу къумгъаны, ичинде сары дух сапыны бла сапын оруну, эки кѣзю къарангы кече бек узакъдан кѣрюннген отлача джана, аузундан сѣз чыгармагъанлай, Ёлмез джерге къараб тохтады. Эшик артында сюелиб тургъан, ичинде кѣлек джууулурча, джез тазны Зекерия кѣзлери бла кѣргюздю. Ёлмез къолундагъы къумгъанын джерге, сапын орунун столну юсюне салыб, юй тюбюнде стол шиндикни джарашдырыб, аны юсюне тазны салды. Аланы джарашдырыб Ёлмез кете тебрегенлей, Зекерия:

— Къайры кетиб тебрегенсе, башыма суу къуй,—деб тохтады.

Юсюнде ич келегинден сора джугъу болмагъан эркишини къатында сюелиб туругъа къыз намысына тартына, Ёлмез, къумгъанны къолуна алды. Зекерия, эки бууунун да ызына къайтара, эшикни кручогун салды. Ёлмез аны кѣргенлей, къумгъанны джерге салыб мыллыгын эшик таба атды. Зекерия аркъасын эрлай эшикге тиреб, сермеб Ёлмезни эки къолундан тутду. Киши эшитеди деген къоркъуудан къычырыргъа къоркъуб, Ёлмез бир кесек заманны Зекерияны бетине джити къараб тохтады. Андан сора эрлай тартыб, эки къолун бери алыб, кесин эшикге урду. Эшикни ачалмазын таныгъанында, Ёлмез къачыб орундукъ бла столну арасына кирди. Зекерия эшикни къоюб джетиб Ёлмезни къойнуна джыйыб, алыб барыб, орундукну юсюне салды. Асыры ачыудан джерни тешиб чыгъарча болуб тургъан Ёлмез Зекерия хырылдаб юсюне ёрлеб келгенин кѣргенинде, санларына бир уллу кюч кириб, табаны бла уруб Зекерияны джерге джыгъыб, эшиклени бир тюртгени бла чуйлерин сындырыб, юйден чыкъды. Сенчагъа чыгъыб бара тургъан Ёлмезни:

— Мени некахсыз тосму этерик эдинг, ананг харамынг боллукъ,—дегенин, не этерге билмей, асыры ачыу-

дан аягы бла уруб джерде кѳумгъанны сууун тѳкген Зекерия эшитди.

Бутдукъ хазыр папиросланы алыб кѳабакъ эшикден кириб келгенлей, Ёлмезни кѳызыу атлаб от юйге кириб баргъанын кѳрѳуб:

— Нек ашыкѳгъанса, не болгъанды? — деб сорду.

Бутдукъ табада кѳарамай Ёлмез:

— Сют отха кетиб барады, анга ашыгъама,— деб от юйге кириб кетди.

7.

Ёлмез эки суу арада япон кѳазауатха барлыкъ джашла юреннген джерге бир барыб келейик деб келгени бла ушакѳгъа болуб, кюнню кеч этиб кѳойду. Эркишиле джыйылгъан джерге анасы бла барыргъа тартыныб, тили джарашхан, уялмай тиширыу ушакъ этерге джараулу тенги — Захрет нѳгер болса бек сѳе эди.

Эшикден киргенлей огъунакъ Ёлмез нек келгенин айтыб бошагъан эди, алай болгъанлыкѳгъа башха ушакѳгъа болуб, кѳалыб кетдиле.

— Да кѳайдам Ёлмез, сен «ёл» десенг да айтханынгдан чыгъар кѳарыуум кѳайда,—деб Захрет кийине башлады.

Суу бетли драпдан кѳабланыб-кѳабланыб тигилген чебгенин кийиб, кѳара кѳыл джаулугъун кѳысыб, Захрет эки аягына да тюбле салынган сахтиян чарыкларын кийиб, эшик аллында Ёлмезни кѳолундан тутуб тургъан сабийлерине кѳарай, юйюне кирит салды. Ачхычны да тауукъ орунну аллында гитче ташчыкны тюбюнде асыраб, орамгъа чыкѳдыла.

Сабийлени Заурагъа кѳоѳуб, Захрет бла Ёлмез тийреден чыгъыб, джашла юреннген эл таба кетдиле. Ууакъ-ууакъ ушакъ эте, иги кесек джолну барыб, кѳпюрге тюшер джердеги кѳабхакны башына джетдиле. Сууну ары джанындагы тийреге кѳарагъанларында, дууадакны кѳанатыча джел кѳалтырата келген бир акъ байракны кѳрдюле. Аны ызындан, кѳб бармагъанлай, атлыла чыгъыб кѳалдыла. Джел кириб шуулдагъан сууну тауушуна кѳошулуб аланы: «Биз барабыз кѳазауатны джолуна, аллах салсын кѳылыч кючню кѳолума»... деб джырлагъанлары ачыкъ эшитилди.

Тиширыула аланы кѳргенлей, кѳзауатны ичине киргенча болдула. Ёлмез эшите тургѳан бир багѳалы ауазыи таныб аны кѳайгѳылы болду. Захрет'а «Ай, джарлы джашла, этген муратларыгѳызгѳа джетиб, аллах кѳолугѳузгѳа киши хорламазча керти кѳылыч кючню салсын»—деб кѳабырлада дуа окѳугѳанча шыбырдады.

Джангыз атлам этерге акѳылы болмай Захрет кѳабхакѳ башында туракѳлаб тургѳанлыкѳгѳа, Ёлмез анга да кѳарамай, кѳпюрню кѳулагѳы таба тѳшюб барады. Аны кетиб баргѳанын кѳргенинде Захрет да ызындан тебреди. Ёлмез ызына айланыб кѳарамагѳанлай келиб кѳпюрню кѳулагѳына таяныб тохдады. Атны джюгенинден тартыб кѳалайгѳа сюйсенг да алыб баргѳанча, келиб джукѳ айтмагѳанлай Захрет да аны кѳатына сюелди. Экиси да былай деб айтыргѳа сѳз табмай, тынгылауну салыб тургѳанлай, Ёлмез бара тургѳан суугѳа кѳараб, не кюлалгѳаныи кюлдю. Билмей тургѳанлай, ол алай кюлгенинде Захрет, атылгѳан шкокдан илгенгенча, илгениб:

— Шашамы тебрегенсе, акѳыз? — деб сорду.

— Хо, джаным, хо, шаша тебрегенме, мадарынг бар эсе, болуш.

— Сора нек шашаса?

— Бери нек келгенибизни билемисе? Абдул апон урушха кете айланады, сюйсенг мени бла кел, огѳай десенг былайда сакѳла.

— Ах, мен джарлы, сен кѳарачайлыны кѳызы тюлюсе, намысынг, уятынг, адебинг джокѳмуду.

— Захрет, джаным, ёлген эшек бѳрюнден кѳоркѳмайды, джер джийиргенген эшек тюрсюлю Зекерияны некахсыз тосуду деб меннге ат-бет чыкѳгѳандан сора не намыс, не уят, не бет! Юреннгенинден Абдулну не кече, не кюн бошатмайдыла. Тюнене Солтанны кѳызы Татыудан «Бир келсин» — деб тилеб айтдыргѳанды, аны ючюн салыб келеме.

Ала сѳлеше тургѳанлай, ары джанындан эки бухар бѳрклю, акѳбаш хазырлы джаш келиб, кѳпюрге кирдиле. Тиширыуланы кѳатларына джетерге бир кесек тесукѳа эте келиб, арлакѳгѳа айырылгѳанлай:

— Не кѳашла, не кѳзле бардыла, кимди экен бу?

— О, кѳой, кѳой, ол тонгуз шорпада джууунама деб джоюлуб кетген Мачар деген ахратсызны уялмазды,— деб нѳгерини джууаб этгенин экиси да эшитдиле. Джер-

ни тешиги болса кириб кетерча болуб тургъан Ёлмезге Захрет:

— И-и-и неле-неле дейдиле? — деб сорду.

— Морттиш Даббакны къарнашыды, не айтырыкъды тюкбурун маймул,—деб Ёлмез басымлы джууаб этиб, Захретни энтда бир сейирсиндирди. Кёпюрден ётуб гланч джолчукъла бла тийреге чыкъдыла. Къызыу-къызыу атлаб аскер джашла кетген орамны кыйырындан кирдиле. Бара-барыб уллу арбазы болгъан ат орунлу межамлагъа джетгенлеринде, къанга габдешлеге тагъылыб аш ашай тургъан атланы тазалай айланган бек кёб джашны кёрюб, не ары кириб баралмай, не да къайтыб кетелмей тюз сюелген джерлеринде тохдаб къалдыла. Кенгине ачылыб тургъан къабакъ эшикге Захрет да, Ёлмез да сюелгенлеринде, джашланы бир къаууму ишлерин къоюб, тиширыулагъа къараб тохдадыла. Термилиб тургъанын кёзюню кыйыры джетгенлей таныб Абдул:

— Бизни тиширыула болурла дейме, — дегенинде, чам этерге ауузларын ача тургъан аждагъан джашла, алагъа къарагъанларын да къоюб, атларын тазалаб тебредиле.

Бюрек башларындан чебгенини этеклерин энишге не, бёркюн къолуна алыб къагъа-согъа, Абдул къабакъ эшикле таба тебрегенинде, Захрет да, Ёлмез да хунаны ташасына джалладыла. Атларын тазалай тургъанланы ичлеринде Семенланы Мурайны, Каппушланы Ибрагимни, тохчукъ улу Наныны таныдыла.

Кёзюню кыйыры бла эшикден чыкъгъан джерни мараб тургъан Ёлмез, аллы бла Абдулну аякъ тауушун эшитиб, ызы бла келекгесин кёрдю. Ёлмез асыры джунчугъандан андан ары не болгъанын эскералмай тургъанлай Захретни къолун тутуб, андан сора, къаллай бир заман кетди эсе да эслеб къарагъанында:

— Сау кел, Ёлмез! — деб, къолун узатыб тура эди.

Джерге къараб тургъан Ёлмез, Абдулну черкес чарыкълары бла ышым бауларындан энишге салыныб тургъан билеучюклеринден сора башха джукъ кёрмейди. Къолун къаты къысханында, Ёлмез тёппесини тюгюнден башлаб, аякъларыны учуна дери джызылдады.

— Не эте турасыз, уллу да ,гитче да иги тынч эсен тура эсегиз, — деб Абдул тынчыкъ-эсенлик соруб башлады.

Ёлмезни джунчугъаны бир кесек басылды. Абдулну ауазы хаман да тынгылаб туруча ариу кёрюнеди. Джюрегин насыбха таралтхан бир сейир кюч кюзгъалыб Ёлмез эс джыйыб, эки кёзюн да джерден алыб тынчлыкъны-эсенликни юсюнден сёлеше тургъан Абдулга къарагъанында, бир-бирлерин кёрмей тургъан джылланы ичинде анга сакъал-мыйыкъ чыгъыб, джетген эркиши болуб квалгъанын кёрдю. Захрет бла сёлешиб, андан сора Абдул бери айланыб, Ёлмезни кёзюне къараб ышарыб тохдады. Аны къарагъанына чыдаб туралмай бир тукъум бир болумда эс ташламаучу Ёлмез, джерге къараб, бир аягъыны бурну бла топракъчыкъланы арыбери сылады.

— Сиз а не эте турасыз? — деб башлагъанлай, Мачарны сагъыныб джюрегин кюзгъаргъа суймей, — Мурат да бек исси салам ийгенди. Келгенли бери ишле чыгъыб къаты буруу болгъандыла да барыргъа бошмайма, — деди.

Муратны аты сагъынылгъанында кёзлерине джыламукъ уруб, Ёлмез джукъ айталмай квалды. Джукъ сездирирге кюркзуб Захрет:

— Не эте турады Мурат? Мал бла, кёш бла джарашалгъанмыды? — деб сорду...

— О, кёй Мурат а, кёй Муратны, ол билмеген, ол ангыламагъан, ол айырмагъан джерни башында бир тукъум бир зат болмаз. Къалай келтириб айтсам да, саулай элге оноу этерча акъыл тёбеди, — деди Абдул.

Аузундан сёз чыгъармай тургъан Ёлмез, Абдул кърнашчыгъын алай джаратханына кзуаннгандан сёзге кёшулуру келиб:

— Инджилген заты бармыды? — деб сорду.

Бусагъатха дери джукъ айтыргъа унамай тургъан Ёлмезни тауушун эшитгенинде, башхасы болмай кёгюрчюн сёлешгенча болуб, Абдул:

— Эшда, эшда кесин адамгъа алдыра билген, илеш сабийди. «Татлы тилли кёзю эки ананы эмеди» дегенлей, хар ким бла да сёлеширин, айтырын билиб, иште таб узалгъан адамгъа малчыла джанларындан юлюш да этедиле. Аны ючюн чыртда къайгъы этер джеригиз джокъду, — деди Абдул.

Тыйылмай таза джюрегинден айтхан хапарына эки тишируу да ийнаныб, кёзлери-къашлары джарыб, бир-бири ауузларына чаба, экиси да сёзге ачылдыла.

— Тауда, тюзде айланыб, рысхы джыйыб кьайтхандан сора юй, кюн болуб джашарыкь болурса деб тургъанлайыбызгъа ёрелеб тебрединг да. Энди кьайры ашхы джолгъаса? — деб сорду Захрет.

— Оллахий, кесими акъылым да алай болуб, кьошда арт кюнлеримде таягъымы юсюне башлыгъымы атыб, джангызгъа бара эдим, Алай а не мадар, этген муратына джетген бек кыйынды. Былай деб бир затны тутханлайынга, аллына бир тиреу чыгъыб не эсингде, не акъылынгда болмагъаннга джолугъуб кьаласа, — деб Абдул андан сора не айтырын билмеген адамча этиб тохдады.

Джаулугъуну кьанаты бла аузун джаба, кеси джерге кьараб аланы не сёлешгенлерине тынгылаб тургъан Ёлмез:

— Джашау деген алайды да, — деб джиберди да, бир кесек тартынаракъ да болду.

Аны айтханына уллу магъана да бермей Абдул:

— Алыб келген малларымы джангыз эгечимде кьояма, тёреге этер мадар джокьду. Башына бёрк кийген эркиши аскерге саналгъандан сора этер мадары джокьду. Кёб иги муратла да бар эди, алай болса да аман этгенден да не келликди, джашауну арты бюгюн болуб кьалмагъанды. Ёмюрледен бери да уруш деген затны эркишиле бардырыб тургъандыла. Насыбы болгъанла кьарачай таулагъа энтда кьайтырла... Алай болмай кьабар кьабыны тауусулгъан джарлы уа аякъ тюбюнде кьалыб тюб тыгъырыкь болуб кетер, — «кызым санга айтама, келиним сен ангыла» дегенча бир кесек Ёлмезге кьагъаракь этиб айтды.

Ючюсю да суу ызы таба тебретиле. Джолда ууакь накъырда эте, бир-бирине кьарай да ышара барыб, биягъы кёпюрню кьулагъына джетгенлей, Абдул алайдан ары барыргъа заманмы табмады, огъесе тиширыулагъа кьошулуб андан кёб турургъа бетиними уялды, да, туракълай башлады.

Аны алай этгенин кёргенлеринде, тиширыула да джангы сёз башламай, тынгылауну салдыла. Абдул былайда экиси бла да «саукъалдылашыб» ызына кьайта барыб:

— Захрет, айыб этмесенг кесинге эки сёз айтырым бар эди, — деб ызларындан таууш этди.

— Не дейсе? — деб Захрет аллына келиб тохдады.

— Эмилик атны кзуйругуна байлаб ийиб кзойсала да Ёлмез болган джерге кзайтмай джан бермем. Ол сакзласа кзыз джюрегини талпыуу кзанлы джолумда кюч бериб, тууган тауларыма уллу хорлам бла кзайтыб келир эдим. Ма быланы «мени кзюзмден кзрюб тут» деб, Ёлмезге берирсе, — деб джан хурджунундан чыгъарыб бир кзутуне хурджун бла, тегереги бюгюлмеген бир кзолджаулукзну берди. Захрет джукз айтхынчы да сакзламай, Абдул ызына айланыб, дженгил-дженгил атлай кетиб тебреди.

Быланы ишлери тереннге кетиб айланнганына сейрсине, аузундан сзз чыгъармагзанлай, кетиб барган Абдулну ызундан бир кесек кзараб туруб, андан бери айланыб, Ёлмезни ызундан тебреди.

Кзабхакзны башына чыкзгандан сора ызларына айланыб кзарагзанларында, Абдул кзпюрню кзулагзына кзабланыб суугза кзараб тура эди.

8.

Кюнню келечиси—танг, акз кзанатларын джайгзанлай, Элкзанланы тийреден тиширула уллу суугза тебредиле. Бир-бири ызундан келиб кзабхакзны башындан кзарагзанларында, сууну ол джанында бир адам сир кзатыб тургзанын эследиле. Ол мийик кек ташны юсюне миниб, эки кзолун да намаз кзылган заманда салам бергенча, кенг джайыб Минги Тауну юсю бла чыгзыб келген кюнню таякзларына кзараб тура эди. Аны юсюнде джашил абасыны этеклерин, суудан ургзан шаш аязчыкз кзымылдатады. Тиширула шыйых болгзанын ангылаб, асыры кзууанган бла асыры кзоркзгандан тобукзлары кзыйылыб кзалды.

Ол а джайыб турган кзолларын бир бирине ышыб, тиширула таба кзарады. Бир бирине ышый турган кзолларын бурнуна джууукз элтиб, андан сора энгишге ийилиб, салам берди. Тишируланы бири челеклерин да, суу агзачын да кзабхакзны башында атыб, ызына чабыб тебреди. Аны кергенлеринде кзалгзанла да тийре таба чабышдыла.

Андан сора башланган хапар, кзагзыхта, тамган петегенча таулу арбазлагза джайылды. От тюшгеннге, ай тутулганнга, адам ёлгеннге, келин келгеннге,

ойнаучулагъа къарагъанча, адамла юй башлагъа, хуна-лагъа, илкичлеге миниб, джер-джерде джоббу-джоббу болуб къарайдыла. Аны амалы болмагъанча кеслери эшитгеннге да бир джукъ къошуб, хар ким кёзю бла кёргенча, къолу бла тутханча шыйыхны хапарын айтадыла. Аланы да бир къаууму Мекка-Мединадан учуб келиб, аллы бла Дуарбатха къонганды дейди: экинчи къаууму уа айтады,— эшда-эшда, огъай, Кертмелидеди; алай айта келегнлени кёрселе, ючюнчю къаууму да — эшда-эшда кёзлери бла кёргенле уа шыйых. Аман Ныхытда юсюнде кийимлери да нюр джана, намаз къыла тургъанын бошагъанлай, Минги-Тауну джаны бла Кёнделеннге аууб кетгенин Долаланы эчки кюте айланган джашчыкълары кёрюб тургандыла деген тийреле да бардыла.

Шыйыхны хапарын хар ким кёлюне келгенича айта тургъан заманда Алий хаджи бла Дударкъа хаджини алгъа салыб, таякъларыны муджуралары кюнде джылтырай, бир къауум къарт аны къатына джууукълашдыла. Къатына джуукълашыб алларындагъы эки хаджи энишге-энишге ийилгенден сора, аланы ызларындан бара тургъан эркишиле да төрт бюклениб, маңгылайларын джерге-джерге урдула. Биналий, бери айланыб салам берди. Бир кесекден хар ким ёрге турдула. Алий хаджи шыйых таба атлаб тебреди. Арабча неле эсе да айта эки къучагъын да кенг джайыб, Биналий ташдан тюшдю. Экиси да бир бирини къатына джетерге Алий хаджи бла Дударкъа хаджи Биналийни абасыны этеклерин, къубас катийлерин, кёнчегини бучхакъларын убба, этиб башладыла. Джыйылгъан халкъ, джерни башын сюзгюч-сюз аулаучу хаджилени эте тургъанларын кёргенлеринде, Биналийни тегерегин къуршалаб башлады. Адамла къургъан къуршоу тардан тар болуб, шыйыхны тегерегинден къысыб, уллуёзек суу шкокну ичинден джелин чыгъаргъанча, сыгыб ёрге чыгъардыла. Хар не тукъум болумда да эс ташламаучу Биналий, кимлени эсе да боюнларына олтургъанлай:

— Вах огълум, вах огълум, — деб тюркча къычыра башлады.

Айтханын киши ангыламагъанлай шыйыхны аркъаларына кёлтюрюб, ызларына айланыб къарагъанларында, башхасы болмай джомакълада ишленген багъыр джолча, сууну джагъасындан тийрелеге дери кюйюзле

джайылыб, аякъларын джерге джетдирмей барырча болуб тура эди. Халкъ къабхакъны башына чыкъгъанында кийизле бла кюйюзледен ишленген джол чачылмагъанлай бир тар тыгъырыкъгъа кириб тура эди. Эркишиле бла суу ызына тюшюб барыб шериятны бузаргъа тартыныб тургъан тиширыула джыйылыб, хуналары джанларындан, къабакъ эшиклени ичлеринден, терезе ышанладан, бир ызларына тура, бир алларына чаба джашыртын къарайдыла. Шыйыхны келтюрюб келгенле Аджиланы тийреге джетгенлеринде Джюдже бла Наколаны Аминат тиширыуладан бери айырылыб, къоллары да эртдениги кюннге келекге эте:

— Аллах, аллах, — деб къычыра келиб не айтыргъа билмей, артда тиширыулары атлары бла: — Ай, джаратхан аллах, сыйлы аллах, уллу аллах, бу сыйлы келечини джибергенинг бла бирге джарлы къарачайгъа, джумлай муслиманнга бир уллу игилик бер, — деб тилек эте, эки къоллары бла бетлерин сыладыла.

Эркишиле онгсунганларын сезгенлеринде, арлакъда сюелиб тургъан тиширыула да:

— Амин аллах, амин аллах, аллахумма амин, — деб юч кере къайтарыб айтдыла.

Къарт къатынлары беллерин къумукъ белликле буудургъанча, джерге джайылгъан кюйюзле Къоркъмазланы тийрени эки бёлюб Какчылагъа айландыла.

Какчылары тийреде эм алаамат джарашыб орналгъан Баталлары мекамлары хуналарына дери къатапа кюйюзле бла джасалгъандыла. Эшик аллын ийне тас болса къыйналмай табарча таза сибириб, багушуна от тыкъгъандыла. Биналийни келтюрюб келген адамла къабакъладан киргенлей, бир мазаллы ючлю ууаныкны бауладыла. Байрамкъуллары тийрени келинлери тазлары, чара табакъланы, къумгъанлары келтюрюб, ары бла бери чабыб, джумуш этиб айланадыла.

Биналий зикирин тохдатмай башын эки джанына атыб, къоллары кекге кенг джайгъанлай, аны келтюрюб келген адамла таш басхычла бла ёрлеб уллу отоугъа кириб кетдиле.

Адам асыры кёб басынгандан эшик аллы да, орамла да толгъандыла. Халкъ бир джукъ керюрге, не да бир зат эшитирге дыгалас этиб эшик юсюне басынганды. Уллу отоудан Алий хаджи чыгъыб:

— Багъалы адурхайла, чомарт трамла, джумлай

бусурманны инсанлары бла бир ичегиден айырылгъан саулай къарачай халкъ. Уллу, сыйлы аллахны аллы айланыб, тар таулары ичинде орналыб, ууучунга сыйыныб къаллыкъ гитче къарачай миллетчикни унутмай, кесини сыйлы келечисин джибергенди. Бу зат бизни барыбызгъа да таула эригенча, ёлгенле къабырдап къобханча, къобан уюгъанча, уллу игиликди, уллу хурметди. Емюрден бери да юйюне келген сыйлы къонагъына къарай билген миллет, Меккадан, Багдатдан келген, джаратыучуну сыйлы келечисини да аллына чыгъыб, кесини бетин игилик бла кёргюзгенди. Джаным къурман болсун, мени джаратхан топракъгъа, акъдан къара танытхан миллетиме, этиме, джениме... ма бу бюгюн этген игилигиз, адамлыгъыгъыз мени къарт джанымы джаш этиб, мугур джанымы, (Чокайны ауругъаныны юсюнден джукъ айтырыкъ болса, алай айтыб билдире эди), тауладан мийик этген, — дей келиб, эки кёзюне бир кесек чыкъ да урду, алай болса да джарашыб тынгылаб тургъан адамла сёлешиб башлайдыла да манга сёз джетмей къалады деб, къоркъуб:

— Бюгюн этгенибиз болду. Хар ким юйюнге, тийренге къайтыгъыз, хаман башыгъызны алмай намаз къылыгъыз, къылфуну алтмыш минг кере окъуб чыгъыгъыз, садакъа беригиз, андан башха этеригизни кесигиз билесиз, быллай кюнледе нени этсегиз да джарашыб, джаратхан аллах нени да кечеди, — деди. Дагъыда къарай келиб, анга къараб тургъан талай адам иги ангыламагъанча кёрюнгенинде: — Алай болса да аллахны чамландырмагъыз, шериатны бузмагъыз, аллах неден айырса да къарачай халкъны иман бла намысдан айырмасын, — деб бёркюн да къолуна алыб, бурнунму, огъесе джанынмы тартды да, бир таууш да этиб, сёлешгенин тохдадты. Ол эшик аллында хар кимге сёлеше тургъанлай, отоуда Биналий бла Дударкъа кеслери къалгъанларында:

— Ант этдир, Биналий, керти да шыйых болуб келиб, бир уллу игилик эте айлана болурса деб танг атханлы чаба-чаба ит болдум, — деди Дударкъа.

Дударкъа тюрк тилге къарачай сёзлени къошуб, джармаласа да, Биналий аны айтханындан бир затны къоймай ангылады.

— Сабийлик кюнюмден бери мен Европаны къралларында джашыртын хапар джюрютюучю болуб

ишлегенме. Кеселекте кыяланы арасына тышсе сары болуб, биченликте тышсе — джашил болганча, мен да тышген болумумда эс ташламай, эрлай кезбау кергюзюб башлайма. Тюнене сизге: кыалай этерими юретигиз ансы, мени шыйых кый эсенг, аллах болуб кыалгъанымы керюрсюз», — дегенимде ийнанмай эдигиз. Европаны кыралларыны джарыкылыклары ёсген миллетлерини ичинде ишлеген кыйынды, ансы кыарачай халкыны арасында не суйсенг да аны этиб берейим, — деб Биналий джууаб этди.

Ала селеше турганлай, эшикден бети тюрлениб, эки джаягы кызырыб, Алий хаджи кириб келди. Ол кыатларына джууклашмай, арлакыда тохдаб:

— Мен этеригими этиб бошадым, сизни айтыргызы бар эсе чыгыгызы да селешигиз, ансы халкы чачылыб башлагъанды, — деди.

Сархын эки кезюне басыб, муджурасына таяна да усдалыкыга ынгычагъан кибик эте, Дударкыа эшик аллына чыкыды. Кетерге бла сакыларгыа экили бола турган халкыга:

— Кыарачайда бюгече эм уллу кыадыр кечелени бири боллукыду. Танг атхынчы шыйых бир талай джерге джетиб, бизни хапарыбызны айтырыкыды. Аны айтыргыа да джарамайды, алай болса да хар нени кечиучю аллах кечсин, — бюгече тейри эшик да ачыллыкыды. Ол себебден, не этеригизни кесигиз билесиз, — деб Дударкыа сезюн бошаганлай, джасалган саханла бла кыайнаган самоварны алыб, эки джаш тиширыу от юйден чыгыб, отоу таба тебретиле.

9.

Дударкыаланы межгитге джамагыат артыкы да кеб джыйылгъанды. Мында намазны шыйых кеси кылдырады.

Биналий кеси ёмюрюнде биринчи кере намазгыа ийилген себебинден хаман кыолундан тутуб Дударкыа джангылмазча этгенлей турады. Намаз кыыла келиб, Биналий кыатышыб кыалгъанында, Дударкыа адамланы тохдатыб:

— Керемсиз, муслиман динни терт шарты барды. Керемсиз, шыйыхны намаз кыылгъанын, биз да ма

алай кьылсакъ Мекка-Мединагъа джуукъ джерде джа-шагъан муслиманла кьылгъанча боллукъ эди. Алай бол-са да бизге туура алай намаз кьылыб тебреу асыры кьыйын тиерикди,—деди.

Башха затны юсюнден сёз башланса адамла «нек?» деб сорур эдиле, динни юсюнден а «нек?» деб соргъан аллахха ассы боллукъду, деб кьоркьадыла. Джассы намазны ашыгъыб башлагъанча ашыгъыб да бошадыла. Къарангы кече гылын кьушну узакъ тауушундан кьоркь-гъанча, хар ким аузундан сёз чыгъармай тынгылайды. Къайдан эсе да кириб, ёлюр гёбелекгеле кеслерин джау чыракъланы отларына урадыла. Адамланы башларында кийиз, тери бёрклерини кёлекгелери межгитни арт кьабыргъасында гебенлеча кёрюнедиле.

Къычыргъа бла кьалыргъа экили бола тургъан гугурукгуча Дударкьа хаджи башын ары бла бери кьымылдата келиб:

— Дуниягъа термиле кетген адамларыгъызыны ахрат азабларын кьоратыргъа джол излеген Биналий шыйых-ха нохдабау этигиз. Бюгече Биналий шыйых учуб кетиб, Бахчасарайда Герий шыйыхны кьабырына шам Макка-Мединада Мухаммат файгъамбарны обасына зиярат салса, ол заманда кечилмеген гюнах кьаллыкъ тюлдю. Берген затыгъызыны Алий хаджи джыярыкъды,—деди.

Уллу онгсунуб хурджунуна узалгъан адам болмады. Алай болгъанлыкъгъа хар ким бирем-бирем олтургъан джерлеринден туруб, хаджиле бла шыйыхны алларына келиб:

— Аллахны сыйлы кьулу Бузоугъа, Гемхагъа, Хан-кьарагъа, Дадашха, — деб, кеслерини ёлген адамлары-ны атларын айтыб, кьагъыт, алтын ачхаланы Алийни кьолуна салыб кетедиле. Олда алгъан ачхасын белине байланыб тургъан акъ башлыгъыны ичине салады. Алий хаджи ачханы ары салгъан заманда:

— Аллахэквер, аллахэквер, — дей, Дударкьа бла Биналий кьоллары бла кьадалыб бетлерин сылайдыла.

Орунларындан тебмей хар ким кесини сагъышын эте тургъанлай, ачха джыйыу бошалды.

Кече арасы болуб, элчиле межгитден чачыла баш-лагъанларында, Дударкьа кьарай келиб, бир талай бел-гили адамны маулутха тыйды.

Аяз кириб Къобанны улугъан тауушу келеди. Ду-даркьа, Биналий, Алий хаджи алларында, бир талай

адам джолгъа чыкъдыла. Къарачайча сёлешгенлерин бир кесек ангъласа да толу магъанасын айырмай, Биналий алларына чыгъыб, гитче аякъчыкълары дженгил-дженгил къымылдата, джѳбелеб барады. Илипинден атлар, хунадан тюшер джерледе ызындан баргъан адамла джетиб этеклеринден тутуб, Биналийни къолларына алыб атлатадыла. Кѳлтюрген заманда опиум бла анашадан кюйген санлары кеслери алалрына атлагъанча, учуб учуб кетедиле...

Дударкъаны келгени да, къыз заманында биринчи тилей келгени киби кѳрюнюб, Минат бир отоуда байыракъ юйлени тиширууларыны арасында, кѳзлерин кукасына сюземе деб, алынган къатынны кѳзлерича этиб, биргесине олтургъанланы къоркъутады. Кеси да «менден сора Гаспада эркек къычырмасын» деб, олтургъан джеринден туруб барыб, хычинланы, чыкъыртланы, халууаланы къыйырындан ѳрге кѳлтюрюб, бурнуна джетдирген киби эте, ызына атыб, къолларын чебгенини арт этеклерине сюртеди. Бери айланыб, олтуруб тургъан тишируулагъа:

— Бир аллах, аны уа терс айтаса, нек бола эди алай; аны алай болургъа амалы джокъду, — деб даулаша келиб, хар кимни этеклерин теблей, ѳтуб барыб кийизни юсюнде гитче туб тѳшекчикге олтурады. Хапар айта тургъан тишируу да, — «тирменле бла кюрешгенча, муну бла кюрешиб''а не этеме», — деб къоя болур, эринлерин къолу бла сюрте, тынгылауну салыб, джанджанына къарайды. Минат да адамны аузундан сѳзюн алыб кетгенине махтаныб, маралча башын ары бла бери чайкъай, тѳрт джанына къараб кекиреди. Была алай эте тургъанлай, эркишиле олтурлукъ юйге да адамла ууакъ-ууакъ кире башладыла. Отоуну ичин тѳгекрек джанган лампа кюндюзча джарытады. Ачылыб тургъан терезелеринден маулутха джыйылгъан адамла къолну аязындача кѳрюнедиле.

Эшик аллында джумуш эте айланган джаш тишируула терезеден къараб, къашха эчкича, башын эки джанына атыб ойнатхап Биналийни кѳрселе, бир-бирине накъырда этиб ышарышадыла. Джерк суу ичгенча, къараууз сары къолчуклары лампа джарыкъда джылтырай, бурун тешиклери да эшек джуаны туб джаныча къаралыб, бусагъатда анга къарагъан адам, туура сатуу-алыу эте айланган саудюгерге ушатырыкъды.

Бу эки кюнден бери асыры кѣб кѡй эт ашагъандан аурланыб, Биһалий ушхуурну ийсинден огъуна тоюб къалады. Эркишиле толусу бла отоугъа келиб бошагъандан сора, ары чакъырылгъан мюрид тиширыула да кире башладыла. Бир талай джылдан бери зин алыб, мюрид болуб айланган кызла, башсыз джаш тиширыула тойгъа талпыб баргъанча, маулут болуб, зикир этиллик джерге кеслерин тыялмай, омакъ-омакъ кийиниб, юслерин-башларын джууб, чачларын тараб келедиле. Акъ къагъытха къаламны тартханча, къалын къара къашларыны тюбюнде кѣзлери лампа жарыкъда джылтырайдыла. Буюгъа да бетлерин бир-бири сыртына салыб джашыра, джангы келин отоугъа кириб келген заманда тартынганча тартына, босагъадан тюшгенлей, эркишилени туурасында эшик арты табада кысылыб-кысылыб олтурадыла.

Дударкъа эки кѣзюн джерге чыракъ ийиб тургъанлай, эшикден кириб келген хар тиширыуну къаллай халиси болгъанын сезгенлей турады.

Дударкъа файгъамбарны аты бла салауат салыб башлады. Ал кѣзюуде бир кесек тартына туруб, ардан-артха кызыб, тиширыула эркишилеге къошулуб, зикир уллугъа кетди. Тиширыулары отоуларында олтургъанла да къошулдула.

Зикирни сала тургъанлай, алларына тебсиле келиб тебредиле. Ашарыкъ келиб бошаргъа зикирни аягъына чыкъдыла.

Мюрид тиширыула тебсиге джуукъ олтуруб, къабарыкъланы бири-бирине теджеб кюрешедиле. Алагъа да кѣз джетдире, шекер суу бюркюлген тебсилеге да къараб, эркишиле да «сен ал, мен ал» эте бирден узалдыла.

Бирер ауузланнгандан сора дагъыда ууакъ-ууакъ ауаз бере, салауат сала башладыла. Зикир башхасы болмй, таулада джангур джаууб суу къобханча таууш эте тургъанлай, мюрид тиширыулары бири — Чолакъ Абидат олтуруб тургъан джеринден чартлаб, юйню ортасына чыгъыб, эки билегин, кийиз тыбыллагъан замандача кымылдатыб, дженгил—дженгил «ляйляха иллаллах», «ляйляха иллаллах» деб тылпыуун алмай, эки джанына кѣзюу-кѣзюу аууб башлады. Олтуруб тургъан адамла да орунларындан туруб джырлагъаннга эжиу этгенча, кызыу-кызыу тартыб тебредиле.

Джахил элчиле динни чибин аууна тюшюб, зикирге синггенлеринде тюрк полковникни джашы Биналий субайлыкъгъа эринлерин къымылдатхан кибики эте, къарачайлыланы Тюркге кёчюрююню юсюнден бойнуна салынган аманатны сагъышына кёчдю...

10.

Къой бла къозуну бир биринден айыргъанча, тенг бла джуукъ бир бирине таралыб джылайдыла. Бюгюн къара Къарачай Тюркге кетиб тебрегенди. Бир талай замандан бери айтыла тургъан затха къулакъ ийиб, хар тийреден учсуз-къыйырсыз юйдеги болуб джолгъа чыгъадыла.

Кёк, юсюне эски джуугъан сапын суу тёгюлгенча, бек мутхузду. Кечени кече узуну улуб, тиширыуланы сарнатыб тургъан итле танг джарыгъанлай илгиздик болуб, ызларына къарай да къача, биченликледе, ырхылада айланадыла.

Хар нелерин да хазыр этиб джолгъа чыкъгъан адамла арбала бла тийре-тийреден Къобан Ёзен табагъа кетедиле. Аланы ашыра келген джууукълары-тенглери, танышлары хуна джанлагъа, кёпюр къулакълагъа басынышыб, чачларын джулкъуб, бетлерин союб, джылай-джылай Элтюбюне ташайгъынчы ызларындан къарайдыла. Уллу Къарачайны тийрелеринде оджагъындан тютюн чыкъгъан бир джангыз юй джокъду. Къыйынлыкъ басыб, къайгъы бла сагъыш беллерин бюгюб, халкъ ашарыкъ къайгъылы тюлдю.

Бир талай адам уллу кёпюрню къулагъына джыйылыб, джолгъа чыкъгъан адамланы къолларын тутуб, разылыкъ алыб ашырадыла. Аланы ичлеринде Дударкъа, Алий дагъыда была кибики къарангы халкъны алдаб тургъан бир талай адам барды. Ала кёпюрню къулагъына сюелиб, субайлыкъгъа кёзлерин сюртген кибики эте, уллуну гитчени да къолларын тутуб къучакълай, бауурларын бауурларына джетдире, ашырадыла. Тауча хабджок къаланыб, юсюне къарт-джаш да олтуруб келген бир арбаны иеси ёгюзлени къызыу уруб кёпюрден ётуб, арлакъгъа баргъандан сора, улоун тохдатыб, ызына къайтды. Чебгенини этеклери джел эте, кийиз

бёркюню кьанатларын кёзлерине баса, ол адам хаджилени алларына келиб:

— Энди тюбеширик болмазбыз, разы болугъуз! Дударкъа, Алий, ол дуняда бир-бирибизге бет жарыкълы тюбейик. Сизден тилерим: жарлы анам бла джашлай дунягъа термиле кетген атамы обаларын унутуб кьоймагъыз. Бир да кьуруса да элни уллу кюнюнде алагъа да бир дууа этдире туругъуз, — деб белинде башлыгъыны кьанаты бла эки кёзюн кёзюу-кёзюу сюрте, бир талай малны багъасын хурджунундан чыгъарыб хаджилеге узатды. Елгенлерине бир талай сом джойгъаны джюрегине асыу болуб, кёзлеринден кьарачай Къобанны шоркъалары агъа, кишдиклеча мияу-мияу эте тургъан юдегисине кьайытыб ёгюзлени уруб, ызына айланыб кьараргъа кьоркъа, Багъатырланы тийреге ташайды.

Джангы джасалгъан тахта гинджича омакъ кийиниб, тюбюнде Къырмшаухал тукъумдан чыкъгъан тору аджири ауузлугъун чайнай, джангы салынган наллары бла джерни кьаза, бир кьауум калакны да биргесине алыб, Зекерия тийре-тийреге барыб, Тюркге кетиб тебренгелени кьолларын тутуб ашырады. Джери, юю, малы сатылмай кьалгъанладан, джарым хакъ тёлеб, мюлклерин алады. Кетиб тебренгелени ичинде затын багъа сатар кьайгъысы болгъан адам джокъду. Джолгъа хазырланыб тургъан адамла «бетине джарашыууча» деб кьоядыла. Къумукъда согъулуб келген таза джюн армакъларындан кююш, алтын, кьагъыт ачханы чыгъарыб, мюлклерин сатхан адамлагъа садакъаны узатханча, узатады.

Джаны саулай кьабыргъа кирген бла ёмюрде кьайтыб келмезлигин биле тургъанлай, туугъан, ёсген, джашагъан джерин атыб кетгенни не башхасы барды. Хар кьара сууун, хар джаяу джолун, хар кьадау ташын, хар таш дорбунун, хар тауун беш бармакъларын билгенча билиб тургъан, багъалы джерлеге кьарачайлыла «сау кьалыгъыз!» — деб озадыла.

Кёпюр юсюне арбала киргенлери сайын сакълаб тургъан адамла:

— Данакъайлары, Джырыкълары, Сернекле, Къарашалбарлары, Дорджулары, Бычакъсызлары, — деб хар кимни атауул джанындан атларын айтыб турадыла.

Гошаях бийчени кьаласыны тюбюнде тийреден, чуу-

акъ кюн кёкде турнала тизилгенча, бир-бири ызындан тизилиб, арбала келедиле. Аланы кёргенлей, Дударкъаны джюреги башха тюрлю уруб башлады. Къартлыгы: джетген къайын анасы Гыбыр джюк болуб къалады деб, не табхан хыйлалыгын да салыб, къызы да унамай тургъанлай, Тюркге ашыра айланады. Ол джарашыб, хар несин джыйыб джолгъа чыкъгъан эсе, бу келген арбала бла болургъа керекди.

Алагъа джити къарай да Гыбырны элемесе джюреги къайгылы бола тургъанлай, арбаланы бирини юсюне Гыбыр бла Заура олтуруб, Захрет бла Ёлмез да аланы къатларында джаяу келе тура эдиле. Аланы кергенлей, Дударкъа дженгил-дженгил атлаб, алларына келиб, тёрт тиширууну да бир джанына алыб, джашырын ушакъгъа кирди.

Анасыны кетгенине джанындан айырылгъанача болуб тургъан Захрет юч кюнден бери джылаб аузуна джукъ салмай, бек аман болгъанды. Анасы бла эри селешиб башлагъанларында къатларында турургъа уялыб, ол бир джанына джаякълады. Дударкъагъа эрши къараб, аны къатында турургъа суймей, Ёлмез да. Захрети къатына келди.

Къызы аланы таныгъандан бери бетден-бетге къараб селешмеген Гыбыр бусагъатда Дударкъа аллына сюелиб къалгъанында, сюд кесиб салынган азабны айтыргъа тартынганча, тартына-тартына:

— Да не этейик, бу дуняда кёрлюгюмю кёрдюм, сен да анга разыча кёрюнесе, халкъ къозгъалыб тегреген джерге мен да бара-барайым. Анамдан тууб мен эс билгенли дуням аман бла кетди,— деб, джыламугъу тыгъылыб, тубле салынган гаможларыны бурунлары бла ташчыкъланы ары-бери тюрте, ауузундан сёз чыгаралмай къалды.

«Схат бла ашдан тоймагъан Дударкъа, туугъан джерлерин, атыб баргъан джарлыланы аларына чыгыб, джасакъ джыя тургъанлай, къызын неяхлы къатыннга алгъан тишируундан джийиргенген этеди» деб Гыбырны ичинде аллай къайгыла къайнайдыла. Дударкъаны да акъылы, ангысы болмаса, къуру хыйлалыгы бла элни ашаб туралмаз эди. Колун тутуб, бетине къарагъанлай Гыбырны ичинде къаллай къазан къайнагъанын ангылады. Акъ мермер ташдан ютюргю бла джонулуб ишленгенча ариу санлы Захрет бла бирге бар-

дыргъан насыблы заманлары эсине тюшдюле. Нарат агъачны отунда джылытыб, джибек къатапаны ауругъан джерине джетдиргенча, лянчин къанатлача Захретни акъ билеклери бойнуна джетиучюсюн эсине тюшюрюб, джукъу безлеринден келгенча, теренден, къайдан эсе да джазыкъсынмакълыкъны бир джилтинчиги къозгъалды. Аланы къатларындан арлакъгъа кетиб сёлеше тургъан Заурагъа да кёзюню къыйыры бла къарай, муджурасын онг къолундан сол къолуна а уушдуруб, Гыбырны къолундан тутуб:

— Шериатда уят джокъду, аллах тюбетиб, экибиз бири-бирибизге ана—бала болгъанбыз. Миллетими асламысы кетиб бошай эсе, бир джангыз кюню мында къаллыкъ тюлме. Барыбыз да ызыгъыздан барлыкъбыз. Балаларынгы да, къызынгы да аллын сакъла. Аллахдан келген сыйлы келямны — къуранны ташлама. Айхай, сен кишиге бир артыкъ сёз эшитдирмегенсе, ол дуняда джатар джеринг кенгди, алахны кюню тийиб тургъанча, джарыкъды. Қиндигинг гяургъа кесилгенликге мангылайынга джазылыб туугъанынг муслманлыкъ эди. Гяуурдан таза муслиман болгъан, къайнайса сен... — дей келгенлей, Дударкъаны аузуна чабыб Гыбыр:

— Къайда айлансам да меннге аллах джазгъан болур эди, джаб-джангыз къызчыкъ бла ол сабийчиклеге таралама, сен аллахха аманат, ала да санга аманат. Аллах бла тилейме, джашлай сени къолунга къараб къалгъан ёксюзню атыб, элге бедишлик этиб къойма. Қим биледи ол санга тыйыншлы адам да болмаз, алай болса да... — деб андан ары кёлюне келген затланы айтыб да къоялмай, сабыр болду.

— Окъугъан келямым бла, тутхан диним бла ант этеме, кёб турсакъ бир джангыз джыл турайыкъ, андан сора Стамбулда тюбешмей къалмазбыз, — Дударкъа хурджунуна узалыб, бюгюн тюшген ачхадан тёрт алтынны чыгъарыб, Гыбырны къолуна узата: — джолда бир суу алыб ичерсе, не бир садакъачыгъа тутдурурса,— деди.

Бу джанындан кёпюрню къулагъына тыгъылыб келген арбала ашыкъдырыб:

— Бол, марджа, бол! — деб Гыбырны нёгерлери таууш этгенлеринде, Дударкъа:

— Хайда, ашхы джолгъа,— деб къайын анасыны къолун тутуб, нёгерлери таба айланды.

Гыбыр кеси джангыз сирелиб кьалгъанында, нёгерлери кьатына келиб, тёберлакьда аланы сакълаб тургъан арбалагъа тебретиле. Бир-бирние не айтыргъа билмей Кьобанны джаны бла бара тургъанлай, Гыбыр джерге кьараб:

— Заура, Ёлмез, дуняда джашагъанны былайы, алайы да болады. Кёлююзге джетмей кьыйнагъан затым бар эсе разы болугъуз, аджал кьайдан чыгъарын ким биледи, бир-бирибизни кёребизми, кёрмейбизми,— деб джууаб берди.

— Аллах разы болсун, джаным, Гыбыр, бирим Сибирде, бирим тюзде, ала юйде болсала, кёкден ун джууб тургъан ёзен былайы болса да бир джангыз кюнню кьалмаз эдим,— деб баргъаны тохдамагъанлай Заура эки кьолун кьойнуна салды.

Заура бла кьызы артхаракъ туракълаб бир-бирлери бла бир кесек сёлешсинле деб Гыбыр бла кьызын кеслерин кьойгъанларында:

— Да, не этейим, кьызчыкъ, мен кьайнай эдим, джаным сеннге тынчлыкъсыз болады ансы,— деб Гыбыр алай айтханлай, Захрет не кьычъралгъанын кьычырыб, анасыны бойнундан кьысды. Захретни кьызыб, ташлача кьаты эмчеклери кёкюрегине джетгенинде, Гыбырны кёзюне кьызындан туугъанчыкъла кёрюнюб, аланы гюнахсыз тауушчукълары кьулагъына келди. Захрет а сарнаб:

— Анам, джаным, мени амалтын дунясын аман бла ийген анам, джаныбыз саулай аджалсыз айырылыб баргъан анам, бу дуняда кьабыр азабын чекген анам!!! Ай толуб чыкъса, чууакъ кёкню джарытыб, кюнню кёзю тийсе салам бере тур, анам Узакъ Кавказны ёзенлерини ичинде толгъан ай бла чууакъ кюн кёрсем «джарлы анам кёре болур» деб мен салам бере турурма,— деб анасыны бойнуна кьарышыб тургъанлай, анга кьошулуб тиширыула эркишиле да сарнадыла...

Кюн батаргъа барыб, халкъ асыры кьарыусуз болгъандан джылагъан да эталмай, кетерик бла кьаллыкъ бир-биринден айырылгъанларында, юсю башы да иги, Огъары ёзенден келген бир келбетли тиширыу Захретни кьатына барыб:

— Ий, ауруунгу алайым, айыб этме соргъаныма: сен кимсе? — деди.

Дударкѡа кесин эскергенли ненча адамны кѡабыргѡа салгѡанды, ненча адамны джаназысын кѡылдыргѡанды. Ол адамланы басдырыгѡа юрениб, тийреде салах тар-тылмаса, кѡабырлада джаназы кѡылынмаса эригиб, заманын кѡалай ашырыгѡа билмей, кирир джер табмай-ачуулана башлайды. Кеси да ачууланган заманда усу тутуб хаман тынгылауну ийиб, тургѡан болмаса, не чамлана, не кишини кѡыджырай билмейди. «Адам ёлдю» деб тийрелени биринден хапар келгенлей. кёзю, кѡашы жарыб, ауазы маджалгѡа тюрлениб, тау-шу тазаракъ чыгыб, сыйлы кийимлерин кийиб, Захретге бойнун, башын джюлютюб, кѡыбды бла мыйыкѡларын миндетиб тебрейди.

Иги кесекден бери кишини джерге салмай Дударкѡа, ауругѡанын-кѡалгѡанын да билмей, аманны кеми бла межгитге барыб, намаз кѡылдырыб тургѡанлы бир талай кюн болду. Бойну бла бели кѡурушуб кѡалгѡанында, не этерге билмей, бир кѡйну сойдуруб, аны терисине тюшюб джатды. Аллы бла суукъ тер баса келиб, артдан-артха санлары джылыныб, татлы кѡалкѡыб кѡалды. Джукѡлаб тургѡанлай, танг да иги жарыгѡынчы, кѡабакъ эшикле кѡызыу-кѡызыу кѡагѡылдыла.

Сабийлери бла башха орунда джатыб тургѡан Захретни:

— Турчу эшикге бир кѡара, — деб уятды.

Тюшюнде бир кѡыйын тюшле кёрюб бастырыкѡлана тургѡан Захрет тюшю-тюню болгѡанын ангылаялмай:

— Не дейсе? — деб Дударкѡагѡа кѡарады.

Дударкѡа башын джастыкѡдан ёрге кёлтюрюб:

— Ким эсе да кѡабакъ эшиклени кѡагѡады, чыкъ да не керек эсе да сор, — деди.

Созулуб бетине тюшюб тургѡан чачын кѡолу бла сылай, чебгенин кийиб, сапалсыз бучхакѡлары салына, сахтян чарыкѡларын джалан инчик кѡаблаб, мазаллы темир налагѡа бегиб тургѡан агѡач кѡылычны ачыб, Захрет эшик аллына чыкѡды.

Захрет эшикге чыгыб кетгенден сора, бир эркиши ауаз анга: «ауушханды», — деди.

Ким ёлгенин ачыкъ ангыламай, хаджи дыгаласха кирди. Захрет юйге киргинчи атлыны аякъ тауушлары эши-

тилди. Ол адам юнню джаны бла уллу орамгъа чыгыб кетди. Захрет мийик босагъадан ашыгыш тюшюб, эки къолу бла кёзлерин ууа:

— Чохалаланы къыз ауушханды,— деди.

— А-ай, хариб а, ай зауаллы уа, джандетли болсун, аллах айтыр сёзюн аузуна салсын, — деб джууургъанны ары атыб, аркъасына джабышыб тургъан чий терини юсюнден айыра, юй тюбюнде ёрге сюелиб тургъан Захретге:

— Сюелме, сюелме, марджа, кийимлерими бери бер, — деди.

Захрет уллу кюбюрню ачыб, Дударкъаны киймлерин бирем-бирем чыгъарыб, орундукъну юсюне салды. Дударкъа кийниб орундан ёрге турду.

Захрет «Чохалаланы къыз» деген тиширыу Алий хаджини къатыны Чокайды. Чокайны ёлгенин эшитгенинде Дударкъа башхасы болмай бара-барыб эслемей тургъанлай, «джан алыучуну» аллына сюелиб къалгъанча болду...

Бек эртде, ичин уруб Дударкъа тойланы къыздырыб айланган заманында, бир уллу къууанчха барыб, Чокайны биринчи кере кёрген эди. Акъбетле, къаракъашла, узунчачла, ариула-субайла учу-къыйры болмагъанча кёб эдиле. Алай а, туура Чокай кибиб ариу, туура аны кибиб джумушакъ, таза джюрекли къуру Къарачайда къой эсенг, саулай джерни башында да болмаз деб алай келе эди аны акъылына. Ненча кере кёрсе да Дударкъа «Арабин бу джан къарачай къойну базук джилиги бла асыралгъан болуму», — деб сагъыш эте эди. Алай болгъанлыкъгъа бир джанындан уллу байлыгъы-рыхсыс бла Минат чыкъды да, бир игиликден къалама дегенча, хар кимге эришиб, не этгенин кеси да билмей тургъанлай, аны бла бирге кесини джазыуун ёмюрлюкге байлаб къойду. Къаллай бир джашагъан эсе да бир джангыз кюннюю Минат бла суйюб джашамагъанды. Дударкъа Захретге тюбегинчи бир джангыз такъыйыгъаны Чокай акъылындан чыкъмагъанды. Ол Дударкъаны джюрегинде джакъгъан шынкъарт сериуюнленмей кёб джылланы джанган эди.

...«Аллах суйген» къартладан да бир талай адам биргесине, Дударкъа ашыгыш атлаб, Алийланы арбазгъа кирди. Кёкден таш тюшсе джерге тиймезча, эшик аллы адамдан тул-тубан болуб тура эди. Дударкъаны келгенин

кѳргенлеринде сѳлешген, джылгъан да сабыр болуб, хар ким анга къараб тохдадыла. Эки къолун кенг джайыб Дударкъа ичинден два окъуб башлады. Бошагъандан сора Дударкъаны къатына келиб Алий:

— Дударкъа, боллукъ болуб къалды да, сенден башха башчылыкъ этер адам джокъду: не этеригниг кесинг билесе, джаным, — деди.

Дударкъа анга джукъ айтмагъанлай, бир кесек тынгылаб туруб, юйге кирди. Ол босагъадан тюшгенлей Чокайны уллу эгечи Дауум:

— Дударкъа, джарлы юйню тыбырына къан джаууб къалды да. «Аман тюбге къалыр» деб джангыз къутукъ джаным къалыб кетди да. Джарлы Чокай ѳле туруб, «Дударкъа салсын къабырыма» — деб эки-юч кере айландырыб осият этгенди, — деб сарнаб тебрегенлей, анга башха тиширыула да къошулдула.

Чокайны ѳлюгю юй тюбюнде джегенде миширтиге джарашдырылб, тюз киндигине да бир уллу джылтыраукъ кыбды салыныб тура эди. Дударкъаны кѳз суулары кыббалача акъдыла. Ёлюкню къатына джыйылыб олтургъан тиширыула анга къараб болушлукъ излегенча ахсындыла. Дударкъаны эсине «кызы болгъан эрге ѳлюсю болгъан джерге ашыкъ» деген нарт сѳз тюшюб, муджурасына таяна, эшикге чыкъды. Былай чыкъгъанлай Данакай улу Солтанны джашы Джанхот бир къалын нарат къангаланы сюрмеле бла уруб джангырта тура эди. Дударкъа аны къатына келиб, сюрмелениб тургъан къангаланы къолу бла тутуб кѳрдю. Джанхот ишин къоюб, не айтырыкъды дегенча, хаджиге къарады. Алай болгъанлыкъгъа хаджи джукъ да айтмай эки кѳзюн да сюрте, къабакъ эшикле таба джаллады. Ёмюрде хаджини кѳзюнден джыламукъ агъыб кѳрмеген Джанхот аны бюгюннгю халына къараб, бек уллу сейирсинди.

Былайда этиллик оноуну Дударкъагъа аманат этиб, Алий хаджи къабыр орунну кеси кѳргюзюрге суйюб, бир-эки адам бла обалагъа кетди. Къабыр къазаргъа келген адамланы къатларына джетгенлей:

— Ма, эки къабырны арасында кесиме да, анга да орун сакълаб тургъанма. Былайда къазаргъа керекди, — деди.

Кесек джерчикни онг джанында Алийге орун къоюб, сол джанында Чокайны обасын къаза башладыла.

Атыб башлагъан топракълары ёсе барыб, уллу къара тѣбе болду. Терен къара чунгур Чокайны джутаргъа аузун ачды.

Ол кѣзюуде ёлкну арбаздан чыгъардыла. Хар ким сал агъачны ызындан джете да, бир-бирин ауушдура, кѣб турмай къабырлагъа джетдиле. Тахдасыны джарашдырылгъаны кѣлюне джетмей Дударкъа къабырны ичине тюшдю. Кюрекни учу бла чучхуй барыб, къатындагъы къабыргъа тешик этиб джиберди. Кѣзлери иги кѣрмей ачылгъан тешикни дагъы да чучхууду. Эски кебиннге чырмалыб аякъ сюекле чыкъдыла. Андан ургъан тылпыуну кѣлтюралмай, джюреги аман этиб, хаджи ёрге къобаргъа изледи. Алай болгъанлыкъгъа чебенини этеклерин кеси аягъы бла басыб, ызына джыгъылды. Къулакълары шууулдаб, джер сыбдырылыб аякъларыны тюбюнден кетиб, мияла сынганча, таулары башлары оюлуб, болгъан зат бары тас бола келиб андан, ары джукъ эскерелмей, къабырны ичине бауурундан аууб къалды.

Сюелиб тургъан адамла эрлай къабырны ичине тюшюб, Дударкъланы ёлюгюн тышына чыгъардыла.

12.

Балдыргъан сыбызгъы кюн аманда таууш этгенча, джылагъанмы этеди, огъесе бошуна джанынмы тартады, Павел Емельянович гырылдагъанча эте, эшикден тюшдю. Зекерия юйде джангыз кеси тургъанлай эшик ачылыб, Павел Емельяновични этегин кѣргенинде ышара тебреди. Алай а джылагъан тауушун эшитгенлей бети-къуту кетди. Болмагъанында имбашларындан тутуб кесине тарта:

— Джарлы атамы къыйынлыкъ алыб кетди да, Павел Емельянович,— деб анга къошулду.

Павел Емельянович борчун тѣлеб къутулургъа тырмашхан адамча:

— Аллахны сыйлы къулу Давид хаджини джатхан джерине мамырлыкъ,— деди.

Адамланы тюркге ашырыргъа болушханы ючюн Павел Емельяновичге атасы берирге айтхан бир талай минг сомну джутуб къояр дыгалас бла кесин бек къыйынлы кибики этиб Зекерия:

— Бошаб кьойдукъ да. Балдан татлы тилли, бай-хамбар акъыллы атабыз, бизден кетиб къалды да,—дей, Павел Емельяновични кьойнундан джибермегенлей, тюз джелкесине солуй, ичин тартыб джылайды.

Зекерияны джылагъанын кѳргенинде, Павел Емельянович кьымсыз болуб къалды. Алай болгъанлыкъгъа аны джюрегинде да бек тюрлю шайтанла ойнайдыла. «Бу азиятлыланы кѳллеринде не болгъанын билген бек кьыйынды. Бусагъатдан аны аллына табханларын салыб, ашхы кьырылыб сыйларыкъдыла, алай а борчлары болуб тургъан затны берирге аллары айланмаса, бет болуб джукъ табдырмай, кьуру джуртха тыйыб кьоярыкъдыла»,—деген сагъышла Павел Емельяновични мыйысында айланадыла.

Павел Емельянович тохдаталмазлыгъын таныгъанында:

— Аман этме, сен бек аман эте кѳреме, адам кьыйынлыкъгъа бой берсе ангысындан айырылыб да къалыр,—деб бетин Зекерияны бетине салыб кел этеди.

— Не этейим, джер тартама, юю кьуруб кетерикни бу заманда мени ѳксюз этиб, джамагъатын, элин атыб «джюрек аурууугъуз аз эсе, ма энтда джюрек ауруу» деб, кѳз туурагъа барыб, уллу къара оба болду да, бери къараб тохдады.

Кѳк джаядан джиберилген садакъча, къара булутланы ичин от тогъайла чачыб, андан сора джаугъан таякъ джангур эрлай басылыб, аны ызындан кюн тийиб джерни башы джарыгъанча, Зекерия кесин басыб, джарашыб хапар айтыб, хапар соруб башлады. Алгъаракъ этиучюлерича бир-бирине къараб ышаргъанларында Зекерия:

— Кетмезлик джокъду, барабыз да бу дуняда кьонакъбыз. Алай болгъанлыкъгъа атанг, джангыз атанг, санга джашау-рыхсы, тукъум берген атангы, ѳлгени дуниянгы къарангы этдиреди,—деди.

Эшик ачылыб, уланындан туугъанны да кьойнуна къаты кьысыб, Минат кирди.

Павел Емельянович орнундан туруб:

— Мамырлыкъ сени ююнге, кесинге да чомарт салуукъ,—деб Минатны сол кьолун эрнине джетдирди.

Минат «баранчук», «маршко», «знакум» деген сѳзлени болушлукълары бла Павел Емельяновичден тынч-

лыкъ; эсенлик хапар сорду. Андан сора джан-джанына сескекли къараб:

— Акъыз, джашчыкъ, ахырысы къалай этерик эсенг да бу адам бла сѣлеш да, ол некахсыз туугъан гыбышылагъа мюлк чыкъмазча эт,— деди. Павел Емельянович:

— Не дейди меннге ананг? — деб сорду.

Къычырыргъа тебregen гугурукгуча Зекерия ёрге къараб, тынгылауугъун кёргюзе:

— Сен келсенг туугъан къарнашым келгенча болама дейди,— деб джуаб этди.

Зекерияны тюз джууаб этмегенине джюреги ишек бола турса да ишленмекликге джарашыу этиб, базыкъ эринлерин, гыбытны тешилген бучхагъыча, ышартыб къойду.

Минат уланындан туугъанчыкъны тобугъуна олтуртуб, чебген сокъгъан заманда кисуу таракъны ары бла бери ойнатханча, ойната:

— Ичмегенди да джарлыны кёзю — башы джарымай турады,— деди.

— Бар, бар да бизге тартарыкъ, ауузланырыкъ да джибер,— деб Зекерия анасын от юйге ашырды. Джашына джукъ айтмай кетиб баргъан Минат, босагъагъа джетгенинде бери айланыб:

— Джашчыкъ, ол мен айтханны юсюнден сѣлеширге унутуб къоярса,— деб чыгъыб кетди.

Павел Емельянович къонакъбайла ашарыкъ бла ичерикни юсюнден сѣлешгенлерин билиб:

— Аламат адамды сени бу ананг... Биналий джюйюсхан сизни юйдегигизге джанындан юлюш этерча разы болуб кетди. Къагъытларын джарашдырыб, Пѣлкден кете тебregen заманында да «Мен айланган джерледе Давидни юйдегиси бла къарачай ёзендеча аламат адамлагъа тюбемегенме», — деб ант, кърал этди.— деб хапар айтдыб башлады.

— Сейир адам кёре эдим Биналий, къараб къарагъынчы миллетни аллын Тюркге айландырыб къойду,— деб Зекерия да кѣлюне келген затны айтды.

Ауузуна чабыб Зекерия сѣзюн алыб кетгенликге Павел Емельянович не айтырын унутмай:

— Мен Биналийге сизни айтханыгъыздан чыгъалмай болушханма ансы, джанымы аямай, тюзлюгюме ант бериб къуллугъун баджаргъан Ата джуртум, къара-

чай халкъны Тюркге къалай кетгенини болумун билсе, башха этмей асмакъгъа асарыкъды. Алай болгъан-лыкъгъа бу затны юсюнден мени да барды бир акъылым; тойгъаны джарашмай къутуруб тебреген къара халкъны гезенлеге джыя башласанг саулай Россияны тюрмелери да джетмез. Энди ала бери айланыб Къара тенгизден ётгюнчю бир джашайыкъ экибиз да!—деб Павел Емельянович эслемей аллы бла уллу кюлюб джибериб, арта кюлгенине кеси тартыныб, тойда урула тургъан харс тохтагъанча, тохтаб къалды.

Эшикни къыйыры ачылды. Юсюнде да къарасауут салыннган кюмюш чай кереги бла бир саханны кёлтюрюб, ауур-ауур солуй, асыры ачыланннгандан акъ бети къызарыб Даббак кирди. Саханны терезени тюбюне салыб, столгъа тегерегине да кёз—кёз тюшюб, окъа тигилген-лери болгъан бир балий бетли лаудан джабыуну джайыб, джарашдырыб бошагъандан сора, аны юсюне тузланнган баш-аякъ, башы алынмагъан сютден сыгылгъан бышлакъ, сары джау, туз атымлай этилген будай гырджынла, эки полштоф аракъы шышаны салды.

Даббак столну джарашдырыб бошагъандан сора Павел Емельянович ёрге туруб, Даббакны эки къолун да аузуна элтиб:

— Учаргъа талпыб тургъан кёгюрчюн балачыгъым! Джерни башына кюн болуб, таякларын джайыб тургъан Дария Борисовна! Джашауну ичине батыб, джумушакъ джанлы ёсген бала, сен саханны тутта да билмейсе, бизни кибик джараусуз эркишилеге къуллукъ этгенинг да джарашмайды!—деди.

Хантланы ийислери да, джай чилледе чегетден ургъан салкъын аязча, бурнуна ура, эки кёзюн Даббак бла аракъы шышагъа джетдире, ышарды.

Юсюнде аллы ачыкъ орус джыйрыгъы бла Даббак, башына да гитче туйген джаулукъчугъун къысыб, Павел Емельянович убба этиб былай бошагъанлай, къолларын джыйрыгъыны этегине ышыб, эки кёзюн сюзюлдюре, бутакълары томурулгъан суу талча, къубулуб тохтады.

Олтургъан орнундан къымылдамай, экисине да кёзю-кёзюу къарай тургъан Зекерия:

— Къайгъырмаз, саулай Англиягъа, аны бла бирге джерни джартысына патчахлыкъ этиб тургъан Виктория деген тиширыу кесини алты сабийине ашарыкъ

этиб, эскилерин джууб, джамаб, патчахлыкъ ишни да баджарыб тургъанды,— деди.

Аны айтханына сейирсиниб, Павел Емельянович кёлюне «джуугъум кишдик баланы къундуз бла тенглешдире айлана кёреме»—деб келди. Зекериягъа эшитдириб джукъ айтмады.

Тынгылай туруб, не эсе да бир сылтау табыб, Даббак отоудан чыгъыб кетди.

Шышаланы ачхандан сора Зекерия уллу кюмюш бауу бла кюйюзню юсюндеги чюйге тагъылыб тургъан мазаллы ёгюз мюйюзню алыб ичин толтуруб, Павел Емельяновичге тутдурду.

— Не этерге башлагъанса, ант джетерик,— деб чарлагъан кибик эте, бир кёзюн да эшик табагъа чыракъ ийиб, Павел Емельянович мюйюзню сермеб къолуна алды. Зекерия уа къолунда гитче кюмюш стаканчыгъын аракъдан толтуруб:

— Кел, дуниядан замансыз кетген багъалы къартны эсге тюшюрейик,— деб оруслула этиучюча Павел Емельяновичге къарады. Аны айтханына джууабха этгенча, Павел Емельянович мюйюзню ичи бла бир аракъны джутуб джиберди.

Экиси да жылыныб, бир талай замандан сора, бек терен ушакъгъа кирдиле. Зекерия Павел Емельяновични алай уллу адамгъа санамайды. Хаман айтханын этдире да аны ючюн тартдыра, чыртда бюгалмаса ууучу бла бир алтын ачха бере, сатыб алгъан затына къаратгъанча къарайды.

Павел Емельяновични да «былагъа мен этмеген не игилик къалды, аны нек билмейдиле, итле» деб джюрегини терен мюйюшюнде хаман бир зат кёлюн къалдырыб турады.

Павел Емельяновични бусагъатда тирмени аллына айланиган заманыды. Аны къолунда бек уллу кюч барды, кёлюне джетсе, ол Зекерияны юч ёзеннге да старшина этиб къояргъа къолундан келликди. Алай болгъанлыкъгъа хаман энчи рысхыны сюрюб баргъан болмаса, Зекерия къуллукъ кайгъылы тюлдю.

Болум алай болуб тургъанлай, Зекерия да «Захретни юйдегисине атасыны мюлкюнден хакъ чыгъыб къалады» деб анга къоркады.

Иги кече арасы болгъандан сора, экиси да ишлерини юсюнден сёлеше, бир келише, бир даулаша, бир джа-

раша, бири-бири аузуна чаба тебретиле. Эки бирча чибин ауну джибин юзмей седиретгенча, кеслерини кьянлы къара ишлерини тамырына дери джетиб, артдан-артха къарыуларын толусу бла ангылагъандан сора, тынчайыр къайгылы болдула.

13.

Кюн къайтыб, кёгет-сагъат бише башлагъанды. Дударкъаланы къабхакъ тюбюндеги тереклени ичинде итбурунча чагыучу гокга ханс кёкенлени аралары бла, ичинде суучугъу кёзден акъгъан джыламукъдан таза, бир гитче илипинчик барады. Суучукъ бир джерде кюнню иссинден салкъыннга къачханча шоркъулдаб, бир джерде да кетерге кёлю бармагъанча, тауушсуз агъады. Суучукъну къатында баббаханладан сыргъала бла мынчакъла этиб бир хансдан бир хансха къууана да чаба, эки гитче къызчыкъ бла бир джангы аякъланыб тебреген джашчыкъ ойнайдыла.

Сабийлери эшикке чыгыб кетген заманда Захрет юйде сохта къызчыкъларына дерс бериб кюреше эди. Дударкъа ёлгенлей огъуна къайынларындан киши къатларына басмай, юч сабий бла башсыз кългъан Захретни атыб къойгъандыла. Бойнуна артмакъ атыб садакъа джыяргъа элден уяла эди. Юй иесинден кългъан хабджюклени сатыб ашаргъа да бети джетмей, хоншу тийреге Ёлмезни джибериб, акъдан къара таныргъа излеген бир талай джаш къыз табылгъан эди. Сохта къызлары эркишиден тартынганча уялыб кыйналмай, балакъаны, сипини кёлуна алмагъан устаздан, кеслерини бир къыз тенглеринден юреннгенча юрениб, аптиекни окъуб барадыла. Захрет бюгюн эджиклерге иги юренмеген къызланы тыйыб ала бла кюреше, кеч этиб къойду. Аланы ичинден артыкъсыз да бек Шамахан деб бир ёре битген къыз, не кюрешиб да эджиклеялмайды. Нёгер къызлары айыб эте, Захрет да къысханында «джумну» оруна «ламны» кёргюзюб къойду.

— Эгешчигим, иги джанымча, юйде дерсинге къарай тур, ансы къызладан артха кълалыб кесинг да мыдах болурса, мени джюрегим да, атаңгы, анангы джюреклерин да кыйнарса,— дей Шамаханна кълбакъ эшикледен ашырыб, Захрет ызына къайтды.

Юйге кьайтыб келе тургъанлай кёлю булгъаныб, эки кёзю кьарангы этди. Танг атханлы джукъ ашамай айланганын элеб, «бир зат бла ауузланайым» дей, келиб кюнортадан бери сабийлеринден кишини кёрмей тургъаны эсине тюшюб, юйюню кьадауун да салыб ала-ны излей джайылды.

Чалдышдан терекле таба айланыб:

— Къызчыкъ, Мукъуят! — деб кьычыра-кьычыра Минатлары таба тебреди.

«Павел Емельянович кетгенли бир талай кюн болду. Андан эсе келмей кьалгъа эди: келе-келиб от салыб кетди да. Минат да чабдырыб аны неге сора эди»... Чибинле балауузгъа басынганча Зекерияны башына аллай кьайгъыла басыныб, мыйысын чучхуб, тынчлыксыз этгенлей турадыла.

Зекерия ол кече тарта келиб, Павелъ Емельяновичге.

— Атамы неяхсыз юйдегисин былайдан кьурутургъа бир мадар эт,— дегенинде, Тюркге кетген адамланы тоноуларындан бир зат бла атын табмагъаны ючюн ачуланыб:

— Ол сабийле да Давид хаджини туура сени кибик балаларыдыла. Сени хакъынг болгъанча Баталчыкъны да юйде, рысхыда да хакъы барды. Былайда уа джангылдын, кёзюм,— деб кьойгъан эди. Экинчи кюн эртден бла, эсиргенлери кетиб уянганларында, Павел Емельянович Зекерияны мыдах кибик кёрюб:

— Бёдене улу кёчюб кете эсе, сени старшинагъа салмасам мен мен тюлме,— деди.

Аны айтханын джаратмай Зекерия:

— Бёденеле, тартарла джангы байла болуб дунягъа кьошулуб келгенликге, мени джети атамдан бери да айтылыб келген байлыгъым барды рысхы керек болса мен иш табмайды демби тураса. Бёдене улу старшина болуб тургъанлыкъгъа Къарачайны тутуругъу болуб, патчахны айтханын да, къралны айтханын да этдириб тургъан кимди... Биз, мени атам, аны атасы. Россиягъа бизни миллетибизни кьошулгъаныны юсюнден джарашуулукъ кьагъытха мени аталарым кьол салгъанларын билемисе. «Старшина этерикме» деб кьууандырма да мюлкюм чачылмаз джанындан болуш,— деб Зекерия кёлюне келген затланы айтды.

Байлыкъ-рысхы тутхан адамгъа ёгеден эрши кёрюннген зат болмайды. Зекерия мюлкню джартысы

алагъа чыгъады деб къоракъгъандан Захрет бла юдегисини боюнларын бычакъ бла кесиб, къанларын агъач табакъгъа къуюб ичсе да кёлуне джетмез эди. Аланы аллай бир ауур кёредиди.

14.

— Хир-рейт, хиррейт,— дей, белибаууна тагъылыб тургъан сыбызгъысын алыб Мурат «Бийнегерни» согъа, сюрююну аллында барады. Ызындан ашыгъыб атлай да, джутланыб отлай келген къойланы Мурат алларын Мурмамыт башы таба айландырды. Мурат сыбызгъы сокъгъанын къоюб, Пёлкде эшитген бир орус джырны макъамын ичинден мурулдай келе тургъанлай, бир суукъ къара суугъа джетиб, малла мыллыкларын атдыла. Суу ичиб ары джанына ётген къойла отлаугъа джарашдыла.

Джылны бу заманында мында чууакъ кюн алай кёб болмайды.

Бюгюн а алаMAT кюн тийгенди. Артыкъсыз да эртденни чыкъ кебгенден сора кюнню алтын кёзю мийик кёкден ышарыб, тау ёзенлени къыздырады. Бишиб тургъан хансланы ийислерине къошулуб, джылынган ёзенледен адамны эсиртирча ариу тылпыу чыгъыб, таулану этеклерине басыныб тургъан джашил сыртлагъа джыйылады.

Эртденли бери суу ичиб отлаудан тойгъан малла, тюз Бурмамыт башына чыгъыб башларын энишге тутуб иссилейдиле. Малланы къатында олтуруб тургъан Муратны кёзюне, башхасы болмай къолунгу аязында кёрюннгенча, Кёл джагъасыны эки кёлю (аланы бирини аты да Тамбий кёл, гитчерегини атын Мурат билмейди), Пёлкню клисасыны алтынча джылтырагъан миик минарасы дагъыда бир талай къазакъ станисени акъланнган юйчюклери кёрюнедиле.

Мурат бла Чубур былайда къойланы иссилетселе, хурмет сыртыны мийик дуппурлары ёрге чыгъыб, аланы къыбыла таба джанын хаман чарс басханлай туруучан эди. Аллай кюнледе Чубур: ол чарс басыб тургъан ёзенни ичи Бёденеланы мюлк джерлериди. Алайдан Акъ-Каяланы къаты бла хурмет сыртына чыкъсанг, Бурунсатха, Беккишге, Къара Тёбеге бараса»,— деб ха-

пар айтыучан эди. Алайдан къарай келсенг, столну юсюнден кёрюннгенча Пёлкден кюн чыкыгъан джанына къарай, дангыл тюзню юсюнде къол бла ишлегенча бир талай мийик тау кёрюнеди. Аланы араларында бирини тёббеси джюз джыл болгъан къартны мангылайыча кёрюнеди. Кюн батыб, тегерек джамчышы тубюне киргенча, къарангы болса, ол таудан башланыб, тюз Бурмамытны тубюне тирелиб тургъанча кёрюне, бир талай шахарны электричество чыракълары джанадыла. Аладан ёксюзле таба джанында къаллай элле, шахарла, адамла болурла... «Ната бла Сюлемен да къайда эселе да андадыла. Атасы да эки къолуна бугъоула салыныб, ол джанына кетгенди. Бизни ёмюрлюк мугурлукъ юслерин басыб тургъан таулары ичине игилик да андан келликди»,— деб Мурат сагъыш этеди.

Джукъусу келе, башында да аллай къайгылыны къазаны къайнай тургъан Мурат нени да кююб, атасыны сагъышына кечдю. Джукъудан сагъайыб, «тузакъда айланган Мачар, къолларына бугъола салыныб Джеркле кёпюрден ётген Мачар, бююн саумуду, шаумуду» деб, быллай затлары юсюнден къайгы этиб башлагъанында, кызыб тургъан джаш джюрегине, бир бирине эт бла бычакъча къаршчы блуб, эки кюч кирдиле. Аланы бири — отлургъан джерингден тебме, деб къадалыб тургъанлай, экинчиси уа—тур ёрге; ай хомух, тур; не сакълайса, дей келиб, тартыб къолундан тутуб ёрге тургъузду. Кёзлерин энишге ийиб, башларын силке да кюлакълары бла багъырбаш чибинлени кюруй, иссилей тургъан кюйлагъа къараб бир кесек турду. Алай болгъанлыкъгъа джюреги таукел болгъан ишден кюйла тыялмадыла.

«Сизни ючю квалалмадым да» дегенча этиб, олсагъатда джерни башында кюй деб мал джюрюгенин унутуб, табийгъат не усталыгында аямай, джыйын тойгъа келген джашлача, орнатхан чегетлеге биринчи тилленген кюнюнде атларын айтхан субай таулагъа, юслерине джашил къатапа кюйюзле джайылыб тургъан дуппурлагъа къарады.

— Багъалы таулада, субай чегетледе ёсген терекле, разы болугъуз, сау квалыгъыз! — деб, къолуна алыб тургъан кийиз беркюн да башына кийе, Пёлк таба айланды.

Суугъа тышген нарат джонгурчханы Къобан кесини шоркъаларында ойнатханча, джашау кесини толкъунларында адамны ойнатхан кюнлени биринде шохлукъну ёмюрде хорланмазлыкъ уллу кючу танылыб къалады.

Туугъан тауларыны ичиндеги артыкълыкъгъа тезмей, Мурат къошдан къачханлай, эки кюн бла эки кечени хаман башын атыб Пёлк таба барыб турду. Алай бла келиб тюгел Пёлкге да джетгинчи, бир кесек эс джыйыб, дядя Ваня бла тетя Марфаны юйлерине бара тургъанын эскергенинде, джюреги кёлтюрюлюб ышарды.

— Къылыкълы сабийлени «оруслу келеди» — деб къоркъутмай «Зекерия келеди» деб къоркъутургъа бир джангыз адамны эсине къалай келмей къалгъанды, — деб сейирсинди.

Кёз байлана Мурат Пёлкню къыйырындан кирди. Эсириб джырлай келген эркишилеге тюбей да бир джанына бурула, таныш орамла бла дядя Ваняны арбазына кириб келди. Тагъылыб тургъан мазаллы самыр, сакъ юрюб аллына чабды. «Сютден аузу кюйген сууну юрюб уртлайды» дегенлей, къоркъаракъ болуб келген Мурат:

— Балкан, Балкан, — деб итни атын айтыб чакъырды.

Ит Муратны таныб къуйругъун булгъай, юсюне-юсюне секириб ийнакълады. Дядя Ваня юйден чыгъыб:

— Къайсыса? — деб сорду.

— Менме, — деб, Мурат акъырын джууаб этди. Салыб къатына баргъанында Мурат ёрге сюелиб тура.

— Къайдан чыкъдынг, Муратчыкъ! — деб дядя Ваня джашчыкъны къойнуна кысды.

Юйюню эшигини аллына джетгенлей дядя Ваня къатынына:

— Джашынга къор болайым, суююмчюлюк бер, бек суйген адамынгы алыб келеме, суююмчюлюк хазырла, — деб къычырды.

Эрини алай джарыкъ сёлешгенине къууана, тетя Марфа эшик таба къарады Босагъадан кирген джерде Муратны ышара-ышара сюелиб тургъанын кёргенинде:

— Кёз джарыгъым, къайдан чыкъдынг! Аллынга былай бир нек къаратдынг! — деб, джетиб Муратны кёзлерин убба этди.

Марфа сѣлешир кѡайгылы болуб Муратны чакырыб олтуртмай тургъанын эскериб:

— Кел, арыгъан болурса, былай олтур,— деб хотасы бла сюртюб, стол шиндикни Муратны тубюне салды. Экиси да алай кючлю эркелетгенлерине джунчуб, анга да джолда арыб келгени кѡшулуб, мангылайын тер басды. Кѡзню джумуб ачхан чакълы бирге Мурат: «кѡачыб келгеними айтайыммы, айтмайыммы»—деб саргыш этди. Аны джюрегинде кѡайгысын ангылагъанча дядя Ваня:

— Кѡайдан ашхы джолданса, Мурат? — деб сорду.

Ала сѣлеше тургъан заманда тѣтя Марфа столгъа ашарыкъ салыб:

— Биз ингирик ушхуурну бусагъатда ашаб бошагъанбыз. Узал,— деди.

Дядя Ваня алай соргъанында, ашарыкъ кѡайгылы да болмай, «анга болумну кѡалай тюз ангылатайым» деген кѡайгыгъа кирди. Ашарыкъ столну юсюнде тургъанлай, Мурат болгъан хапарны джашырмай, толусу бла экисине да айтды. Ол былайдан атасы бла бирге сюрюлюб кетген кюнюнден бери джолукъгъан хапарын айтыб бошагъынчы заман джассыдан озду.

Адамланы этлери ашалыб, кѡанлары ичилик кѡараны тар ѳзенледе бардырылгъан артыкълыкланы хапарын эшитгенинде дядя Ваня:

— Кийикле, агъач кишиле, джанлары, джюреклери болмагъан итле,— деб ачуланды.

Дядя Ваня бек суююмлю адамды. Мийик бойлу, саплы битген, джыллыгъы келгениге да кѡарамай, адам сейирсинирча ингичге белли, уллу кѡзлери, ѳмюрде кюннге кюерге унамай тургъан акъ бети, хамаи берчлери эримей тургъан ишге джарашуу кѡоллары. Джюреги ушатхан зат бла джанына джарагъан адамны бек кючлю суююб, бек уллу тенглик эте биледи.

Джерни башында кеси кѡыйыны бла джашагъан, унукъгъан инсанланы адам ичинден чыкъгъан баласын кѡалай суюе эсе алай суююб, джакълайды. Барындан да бек кючлю суюгени — Ата джуртуду. Аны хар уууч топрагъы ючюн — «Махдал Ата джуртум» деген джырны джырлай, керек болса, отха-суугъа да кириб кетиучю адамладанды. Алай болса да суюген Ата джуртунда — бир этегинде танг атса, экинчи этегинде кюн батыучю Россияны адамларыны кебюсюню кѡыйналыб, эзилик,

азаб чегиб, аякъ тюбде джашагъанларын кёре тургъаны себебли, джашаугъа башха тюрлю къарайды.

Сабий джюрек не аз да джангылмай, кесине кимден игилик, кимден ашхылыкъ чыгъарын биледи. Мурат бек гитчечик болуб дядя Ваняны биринчи кере кёргенлей, джюреги илешиб, андан бир игилик чыгъарына ийнаныб тура эди.

Дядя Ваня юйню тубюнде ары бла бери бара, Муратха:

— Бизге къачыб келгенинги бек иги этгенсе; бусагъатха дери да къачыб келлик эдинг,— деди.

Аланы сейирлерине къараб, эки къолун да къойнуна салыб, къабыргъагъа сыртын тиреб тургъан тётя Марфа:

— Сёлешгенни къоюгъуз да, ашагъыз,— деб сёз къошду.

Муратны аллында къол тиймей тургъан ашарыкъны кёрюб дядя Ваня:

— Аша, балам, аша, къайгъырмыз,— деди.

Мурат ашаб башлады.

Заманны иги кесек ашырыб, кече ортасы болгъанды деген заманда Иван тиширууна:

— Муратха орун сал,— деб, сора кечеги къонакъгъа къараб сагъышлы халда къошду:— Сени Пёлкде тутаргъа боллукъ тюлдю. Мында Мачарны хапарын билмеген адам джокъду. Ната да, Сюлемен да окъууларын бошаб, Петербургда уллу ишледе ишлейдиле. Былтыр экиси да келгенеринде, сени алыб кетерге бек уллу термилген эдиле. Алай а Зекерияны къошунда хапарынгы эшитгенлеринде элталмазлыкъларын билиб, къоюб кетдиле.

— Окъууун бошагъан эсе Сюлемен нек къайтмайды?

— Бери келирни аллы бла Сюлеменнге Петербургда ишлерге керекди...

«Петербургда тура эсе аз алаамат адам болмагъанды» — деб акъылына алай келди Муратны...

Мурат сагъыш этиб тынгылагъанын кёрюб дядя Ваня:

— Ачханы сагъышын этме, мында аллай джер барды (РСДРП-ны Пёлкдеги комитетини атын башсыз эте эди), сенича керекли джерге ачха табыллыкъды. Нёгерлерим бла селешейим да сени Петербургда ашырыб къайгъы этейим,— деди.

Кесини джолу боллугъун ангылагъанындан сора Мурат анасы бла эгечини сагъышларын этиб башлады...

Ючюнчю кесеги.

1.

19... джыл октябрны биринчи кюнюнде саулай Петербург, аны бла бирге бютеу Россияны ангылагъан интеллигенциясы джыйылыб, Елен Терехованы 40 джыл толгъан кюнюн белгилейдиле.

Шахарны тюз арасында Еленни сау кварталны алыб тургъан төрт этажлы юйюню эм уллу залларыны бирине, кеч эте, адамла джыйылыб башладыла.

Бюгече былайгъа джыйылгъанланы ичинде, ким биледи, биз таныгъанла да чыгъыб къалырла... ма, кимле эселе да экеулен кириб келдиле. Юсюнде къошун бетли кашемирден кенг этек төбен джаны белин къаты къысыб, имбашлары кёбюб-кёбюб тигилген огъары джаны, бал бетли чачы ёрге таралыб, эрни, тырнакълары боялмагъан бир орта бойлу тиширыу бла, бек суююмлю, мийик кёкде къушну учханыча атлагъан бир эркиши кирдиле. Экиси да столну джанында бош шиндиклеге олтуруб, нени эсе да юсюнден ушакъ этиб башладыла.

Эшик ачылыб бир талай адам киргенинде, аланы ичинде таза къарачай кийимлери бла, къалын къара къашлары бухар бёркюне джете, белин алтын белибау буууб, алтын къамасыны башы джюрек аузуна тирелиб, келген бир адамы кёргенинде Сюлемен:

— Биз джанларындан да биреу келгенди,— деб Натагъа акъырын айтды.

Аланы кѳргенлей Ната ёрге туруб:

— Была бизни джууукъларыбыздыла, кел,— деб Сюлеменни кѳолундан тутуб, эшикден киргенле таба тебреди.

— Тѳтя Кита! — деб, Ната мыллыгын иги джылы келген, асыры бек боялгъандан, адамдан эсе сурат гинджиге ушагъан бир тиширыугъа атды.

— Солугъан тылпыуум, не бек тюрленгенсе! — деб, ол Кита деген да Натаны кѳучагъына джыйыб, убба этди. Андан сора эки джаягъын кѳзюу-кѳзюу тутуб Натагъа ба этмеге кѳойду. Экиси да кѳатларында сюелиб тургъанланы танышдырыр кѳайгъылы болдула. Танышыб бошагъандан сора былай болуб чыкъды: Кита, Елен Терехованы туугъан эгечи, аны кѳатында сюелиб тургъан, аскер кийимли базыкъ адам Еленни кюеую (Китаны эри), тили чалыб орусча иги сѳлешелмеген бир тиширыу, сора ол кавказ киймлери болгъан эркиши. Сюлемен ол таулу кийимлери болгъан Дагъыстан джанындан бир зат айтырыкъ болур деб турду. Алай болгъанлыкъгъа Кита экисини да ауузларына чабыб:

— Сюйеригизни, кѳачын кѳррююгюзню тилейме,— Эдуард Свиридонович, Кавказдан келген князь, кеси да мени бек уллу шохум,— деди.

Сюлемен Эдуард... ким, не адам болгъанын ангыламай кѳалды.

Бусагъатда кирген кѳонакъла алларында, Ната бла Сюлемен ызларындан, залны тѳрю таба тебрегенлеринде Ната:

— Ол аскер кийимлери болгъан Китаны эриди, тили чалыб сѳлешген тиширыуну. Финляндиядан биргесине алыб келгенди. Анда аскер губернатор болуб ишлейди. Китаны биргесине келген Кавказлы-аны шохуду, тенгиди. Бир талай джылдан бери эрин Финляндияда кѳююб, хаман юйдегиси бла Кавказгъа кетиб, анда кесин бакъдыра туруб, эрикгенден ол адам бла таныш болгъанды да, энди биргесине тагъыб айланады,— деб ангылатды.

Залда кимле эселе да джырлайдыла; бирле да назмула окъуб, хар ким харс уруб, пахмулу поэтге сый джасакъны береди. Искусствону сыйын кѳргюзе бил-

ген, аны хар не тюрлюсюню да болумундан терен халпарлы Россия бюгюн да кесини ишин этеди.

Сюлемен Кавказдан келген князны бетине эслеб кырады. Джюрегини теренинден бир зат «кырама да селеш; ол сени таулуларынгдан адамды» дегенча тюртуб:

— Кылайды, джаратамысыз бизни ара шахарны?— деб сорду.

— Не хатасы барды, алапат шахар, иги шахар, бай шахар, хар не насыбны да эркин джери Петербургда,— деб Эдуард джууб этди.

— Айыб этмегиз соргыныма, сиз кыайдансыз? — деб, Сюлемен сорду.

— Север Кавказданма; Нарсана шахардан, кыарачайлыма, эшитгенмисиз аллай миллетни? — деб ол адам бетине кырады.

Ата джурту ючюн салышыуда туугъан юйюндеп узакъ джерде тулпар болуб елгенди деб халпары келген адам джукъ билмей тургъанлай юйге кириб кыалса адам кыалай бола эсе, алай болуб Сюлемен кыарачай тилде:

— Мен да кыарачайлыма,— деб ышарды.

— Да сора, ант джетмезлик, кыарачайлы эсенг нек тынгылаб тураса? — деди Эдуард.

Кыатларындагы адамла ана тиллеринде селешгенлерине сейирсиниб, ала кыайгылы болмай, ушакъ этмеге кыойдула. Джаб-джангыз ол фин тиширыу Китаны эрини сол джанында олтуруб тургъанлай, француз тилде не эсе да айтыб, Натаны кыулагына шыбырдады.

Сюлемен былайда башхала ангыламагъан тилде селешиб турууну ушагысуз болгъанын эскериб:

— Джюр, тютюн ичиучю юйге барайыкъ да, анда селешейик,— дей башхалагъа да:

— Эркинлик берсегиз сизни бир талай минутха кесигизни кыоюб кетерге излей эдик,— деди.

Кыалай эсе да Китаны джунчуб тургъан эри:

— Барыгызы, кыайгырмаз — деб, разылыгын билдирди.

Тютюн ичиучю юйге кириб, ызларындан эшик джабылгъанлай Сюлемен:

— Атынг неди? — деб сорду.

— Энвер.

— Мени атым да Сюлеменди.

Андан сора селеше келиб, хар ким кыйдан келген-лерин, кимни джашы болганларыны юсюнден кысха, бир-эки аууз сёз айтдыла.

Бююнге дерн бир бирлерин таныган адамла болуб чыкмадыла. Энвер Сюлеменни атасын да, анасын да, таныб:

— Саумудула? — деб сорду.

— Огъай, мени этим болуб Къарачай таулада кышым калмаганды. Джаб-джангыз уллу къарнашымы къатыны атамы эски ююн сакълаб олтурады.

— Гюнахлары кюрусун...

— Аллах разы болсун,—деб, Сюлемен Елен Терехованы юлерини ичинде атасы бла анасына кыйгы сёз ала турганына сейирсинди.

Иги кесек селешгенден сора Сюлемен:

— Кел барайыкъ, ансы, бизге ушагысуз боллукъду,—деб аллы бла Энверни чыкмагъа кыйду. Тюз ол сагъатчыкъда толуб калганча зал бла бир адам джыйылыб тура эди. Сюлемен бла Энвер келиб, алагъа сакъланыб турган оурнагъа олтурганлай, кёзлерин ойната Кита:

— Кыйда тас эдигиз, черкес? — деб Энверге къарады.

Джюзден артыкъ электричество чыракъ тагъылган люстра джарытыб турган залны къонакъ юй таба джанында эшик ачылыб, биргесине да бир чырайлы эркиши бла бир талай тишируу къошулуб, дарийден ишлениб юсюне накъутналмазла тагъылыб джасалган гокга хансча кийиниб, Елен Терехова чыкъды. Аны кёргенлей залда олтуруб турганла ёрге туруб бирден:

— Ёмюрде ёлмезлик орус искусствону сифатын саулай джерни башына джайган, бизни Еленге махдау!—деб кычырыб, харс урдула.

Кита къатында олтуруб турган Натаны къабыргъасына тийиб:

— Ол кёкюрегинде мазаллы изумруд туйреуючию Еллен биринчи кере тыш къараллагъа тебсерге барганында урум къралны принци саугъагъа берген эди. джюреги бек кёлтюрюлген кюн, биринчи кере джашнаб андан сора ёмюрлюкге тас болуб кетген насыбны эсине туююре, хаман аны тагъыб чыгъады. Юсюндеги чебгени уа Персия шах берген саугъасыды,—дей шыбырдаб, ушакъгъа кириб турганлай, таза кюмюшню

бир-бирине ургъанча, таудан келген таза суу джаз эртденбла шууулдагъанча ариу ауазы бла биреулен:

— Куда, куда вы удалились, весны моей златые дни,— деб джырлаб башлады. Сёлешгенлерин къюуб, анга къарагъанларында, Елен кёзлерине къол джаулугъун салыб тюз аны къатында Собинов джырлай тура эди.

Шапа, тамада айыргъан болмайын, хар ким кесини аллында тургъан ичкисинден бакалланы толтуруб бошлагъандан сора, Елленни къатында келген ол чырайлы эркиши ёрге туруб, белгили балеринаны алгъышлады. Орусну таза тилинде алай суююмлю ауазы бла ол адам алгъышлаб бошагъанында, Кита:

— Кимди ол? — деб Натагъа сорду.

— Южинди,— деб Ната андап кёзлерин алмай тургъанлай джууаб этди.

Биринчи бакалланы ичдиле. Андан сора хар ким кесине къалыб, кёбюсю барыб Еллен бла къагъышдырыб, ички, оюн, кёз ачыу башланды. Энвер бир кесекчик ичгенден сора джылыныб:

— Оллахий, Сюлемен, мында къой эсенг, саулай Петербургда да бир джангыз къарачай адамгъа туберикме деб акъылым джокъ эди,— деб сёлеше тургъанлай, Кита Энверни инбашысын къолу бла сылаб:

— Кёзюмю джауу, эрикгенми этгенсе? — деди.

— Туугъан элимден бир адамгъа тубеген кече мен кечмезлик зат джокъду. Сен болмасанг, ким биледи, кеси ёмюрюмде да Сюлеменнге тубемей, джерни башындан къуруб кетерик болур эдим.

Кита аны бла да тохдаргъа унамай, хончасын мыйкъларына джуукълашдырыб:

— Алай болсун, алай болсун, джаным, сени къууанганынгдан уллу къууанч манга къайда,— деб эри таба айланды.

Аны алай этгенине Сюлеменден уялыракъ болуб Энвер:

— Джерни башында обур, алмасты, байчы, деген затла болгъан эселе, аланы бири буду. Адамладан, джанымдан айырыб, чыртда бир тукъум бир къарыууму къоймай, бу мени бек къарыусуз этди. Бир-бирде бу меннге джетдирген къыйынлыкъла эсеме тюшюб, кесими къарыусузлукъ этген затларым, къоргъашынча болуб юсюмю бассала, башыма кийген бёркюмю джазыкъсышган этеме,— деб тегюлюб башлагъанында, Сю-

лемен Энверни аузуна чамбай тынгылаб, хапар айгмагъа кьойду.

— Андан бери — деб башлады Энвер, — иги кесек джыл болду. Атамдан, анамдан бек джашлай кьалыб, Джитисуу башында малчыкъларым бла айлана келиб, эм артында Нарсанада кьасабчылыкъ этиб башлагъан эдим. Орус баришник тенглерим бла мен баджармагъан, мен хатер этмеген бир джангыз харчовня кьалмагъанча, саулай ол тегерекде шахарлагъа кьой эт табдыргъанлай турдум. Аякъ юсюне миннгенлей эт сатханны кьоюб, байталла джарашдырыб, курсну заманында, аланы кьымызларын сатыб, аякъ юсюне миниб, туура Минутканы юсюнде эм мазаллы юйню сатыб алдым.

Андан сора, джарагъан кьабарты атланы джайыб, фаэтонла бла бир адам миннген атланы тутуб, аланы юслери бла бюгюнлюкде белгили бай адам болуб кьалгъанма. Чот анда тюлдю; чот ма муну юсюндеди.

Бир кесек джылынган да этиб, юйюме кьайтыб келе тургъанлайыма аллыма фаэтонларымы бирн чыкьды. Фаэтоннга «Айторула» деген эки джарагъан атым джегилиб келгенин кьргенимде, джайдан-джайгъа десетиначы чалкы тутуб, кьышдан-кьышха арбачы болуб ишлеучю кьарачайча суу уста Хабиж деген черкесли джюрютген фаэтон болгъанын билиб, аланы таб джарашдырылыб баргъанларын онгсунуб, бир джаныма кьараб кетиб баргъанлайыма;

— Энвер, кел фаэтон бла элтейим, — деб Хабиж таууш этди.

Барыб башы джабылыб тургъан фаэтонну ичине кьарадым.

— Кьайдан тутуб келесе бу мелекни, Хабиж, — деб накьырда эте олтурдум. Саулай санларымда бир тюрю от кьозгъалыб, тилим тутулуб, аллыма кьараб тохдадым.

Келиб бизни арбазда тохдадыкъ. Аллы бла кесим тюшюб, кьолундан тутуб Китаны тюшмеге кьойдум. Кетиб да кьалалмай, джукъ да айтмай мурукгу этгенимде:

— Тамблагъа да меннге миниб чыгъаргъа фаэтон керек эди, — дей келиб, сумкасын ачыб, андан бир ариу гокга ханс суратчыкълары болгъан кагъытчыкьны Прудная орам № 16, мадам Межевицкая деб джазыб, Хабижни кьолуна тутурду. Арлакъ кете барыб бизден киши джукъ айтмагъанын кьргенинде:

— Кавалерле, мени кесими ийибми кьоярыкъсыз?— деб кёл къалдыргъан ауазы бла алай айта, бери къарады.

— Не зат керек эсе да айт, сени кибик джандан аяр затым джокъду,— дедим.

— Айтханынг тенглик, шохлукъ кюсеб тургъан джанымы бек илешдирди,— деди.

— Такъыйкъа чакълы бир заманнга кесинги кьойгъанымы кеч, ызыма кириб чыкъмасам болмайды,— деб арбазгъа кириб кетдим. Хабижге:

— Атланы иймеген эсенг, фаэтонну орамгъа чыкъма кьой,— деб, гузаба-гузаба мадам Межевицкаягъа тебредим. Къара дарий къолкъабларыны бармакъларындан тырнакъ учлары къараб тургъан къолун батыб баргъан кюннге кёлекге этиб, ышара-ышара манга къараб тургъан мадам Межевицкая къатына джуукъ баргъанымда:

— Юйюме кетме кьой, нек этгенин билмейме, джюрегим бир тюрлю-тюрлю чанчды. Кесингден да къоркъгъан этеме,— деб, мени таба атлады.

Фаэтонну вожжаларын къолума алыб, экили бола тургъан мадам Межевицкаягъа:

— Минеринги тилейме,— деб къарадым.

Бир зат да айтмай миниб, фаэтонну ийилиб тургъан башыны тюбюне кирди. Атланы ауузлары бурмагъанлай бармагъа кьойдум. Къууаннгандан, къанатла битгенча болуб, ол барыуудан Лермонтовну къаясы деген гугук ташны къатына барыб тохдадыкъ. Кюнню кёзю Калинин деген помещикни хуторуну башы дуббурлагъа къысылыб, ичине мазаллы марал чёббашы тюшгенча, къызарыб къарай эди.

— Энди уа не айтырыкъса?— деб кюле-кюле сорду.

— Мындан сора бир зат да айтырыкъ тюлме.

— Мындан башха айтыр затынг джокъ эсе, бир джангыз зат тилейим да, аны этиб, мени къачымы бир кёрюрюнгю бек кючлю тилейме.

— Не айтсанг да джашауум сени къолунгдады,— Биринчи кёргенлей огъуна джюрегини кючлегенсе.

— Къолунгдан алгъан джюрегинги орнуна менден да бир джюрек табылыр, кеч болуб, суукъ тюшюб келеди, юйюме бир элт.

— Тилегинги толусу бла разы этейим, алай болгъанлыкъгъа аны орнуна меннге сенден не чыгъарыкъды?— деб сордум.

— Тамбла сагъат онда фазтонунг бла мени особнягыма кел, айтхан сёзюнге табылмасанг терс сенсе.

— Эшитирге излегеим ол эди...

Муну кьолундан ычхыныргъа аллах джазгъан болмаз, не этерге билмей, хаман биргесине тагъылгъанлай айланама, бюгюн келгеним да муну пелахыды. Эрини биргесине айланган ма ол тиширыу, мен Китагъа тагъылгъанча тагъылыб айланады,— деб терен ушакъны бардыра тургъанларын эслеб, Межевицкий кеси:

— Джюйюсханла алыгъыз! Сизни бла ичерге суюме,— деб ала кьумачны кюнде онгнган оюуларыча, кёзлерин джандырыб, Энвер бла Сюлеменге къарады.

2.

Ашаб бошагъанлай, Сюлемен шкафны ачды. Ол байрам кюн кийиучю кийимлерин кийгенин кёрюб, компот иче тургъан Мурат:

— Бюгюн да кьонакгъаamy бараса? — деб сорду.

— Тюнене кече кьонакда айланганым алкхын тели этгенлей турады, хаман кьонакгъа барыбмы турлукъма.

Кийимлерин кийиб бошаб, кюзгюге къараб, джамбаш таралгъан чачын да джарашдырыб, кьолу бла сылай Сюлемен:

— Мурат, бюгюн а экибиз да бирге барлыкъбыз, сауутланы джый да джолгъа хазырлан,— деди.

Муратны юсюнде гимназия кийимлери, университетни восток тиллерини аспиранты Сюлеменни туугъан эгичини джашы (Петербургга келгенли атын алайгъа чыгъаргъандыла), хар ким эркетелген, аламат сабий. Кесине да оналты джыл толуб, хазырланыб, гимназияны курсларыны экисин бир джылгъа бошай, баш классланы биринде окъуйду. Кеслери тургъан патарда джумуш этген тиширыу тутмайдыла. Бир-бирде келиб тётя Паша джуууллукъларын, тазаланнукъларын тазалаб кетеди. Башха ишлерин кеслери баджарадыла.

Мурат кийиниб бошагъанында, Сюлемен башындан аягъына дери къараб: тюймелерин, белибауун джарашдырыб, картузун иги кийдириб:

— Ал ачхычланы, хайда тебре,— деб эшик таба чыгъа башлады. Юйлерини киритин салыб, Мурат ачхы-

чны асыраучу джерлеринде джашырды. Тар тыгырыкъ бла бара-барыб, чыракъла кюндюзгю кюнча джарытыб тургъан уллу орамгъа чыкъдыла. Онг джанына бурулуб Биринчи Петрну заманында ишленген мийик таш юйлени къатларында сабыр эте Сюлемен:

— Джюр джаяулай барайыкъ,— деб, таукел атлаб, Грибоедовну илипинини джагъасы бла, экиси да орамны аякъ джанындан кирдиле.

— Мурат, бюгечеге дери быллай джерге келиб бетден-бетге къараб сѣлешмегенсе. Мен айтханны этгенлей туурса,— дей, «арабин не айтырыкъды» дегенча Сюлемен тынгылаб турду. Мурат джукъ айтмады.

Революционерни джолу къыйын джолду. Джерни алтыдан бирин кючлеб тургъан россия патчахлыкъны кюн чыкъгъандан, кюн батхан джанына дери тартылыб тургъан къурч бугъоуларын ууатхан тынч иш тюлдю. Кесини джашауу ючюн къалтырагъан, къызбай адам, революция ишлени баджараллыкъ тюлдю.

Сюлемен урунган халкъны джашауу ючюн къолундан келлик затланы аямазгъа ант этиб тургъан адамды. Алай'а ол да РСДРП-ге членнге кирирге керек болганында кѣб сагъыш этиб, «аны уставы бла программасы излегенча, партия айтханны баджаралырмамы, керек кюн экили болмай, джюрегими ургъаны тюрленмегенлей, бойнуму асмакъгъа салалырмамы», деб сагъыш эте келиб, узакъ тауланы тюбюнде, лобан забалача, топ-пракъбаш юйчюкlege кириб, джыламугъу бла гырджынын тенг ашаб тургъан халкъы эсине тюшгенинде, акгыл болмай, къолуна билетин алгъан заманда, партияны аллында: «Пролетар революцияны хорламы ючюн, керек болса, джанымы аямам»,— деб ант этген эди. Партияны члени болуб ишлеген джылларында антында берген сѣзю бла бардыргъан иши бир-биринден кетмейди. Кеси ишлеген джерде окъутуучула бла окъуучулары арасында башлары тубаннга айланыб тургъан кѣб адамны кѣзюн тюзлюкню керти джолнуа ачдыргъанды.

Кърал университетни эшигинден Ленини «Не этерге керекди?» ,«Алгъа бир атлам ызына эки атлам» деген китаблары «Джилтин» гезетни «Джилтинден шынкъарт джанар» деген джазмалары бла биринчи кере университетни эшигинден аны къолтугъунда, къойнунда киргендиле.

Бусагъатда келе тургъанлай минут чакълы заман-

чыккыны ичинде Сюлеменни акылына кыалай ишлеб башлагъаны келиб, Муратны кыалай ишлериги аллына келиб сюелди.

Мурат... Мурат революционер ишлени бардыралырма? Бир кесек джашлыкъ этерми, ансы, хыйлалыгы, акылы джетмей, не да джанын аяб кыоярыкъ тюлдю. Муратны болумунда, аны джашауунда партиягъа алыргъа тыйгыч болгъан зат джокъду. Джаб-джангыз анасы бла эгечи эсине тюсселе, кезлерине бир кесек джыламукъ урады...

Сюлемен бу сагышланы эте, Мурат да төрт джанына сейирсиниб кыарай, джангыз этажлы бир гитче юйчюкню аллына келдиле. Сюлемен алгъа атлаб, кыангадан ишленген джарашуу эшиклени кыакъды. Юйден бир тиширыу чыгыб:

— Не керекди? — деб сорду.

Сюлемен сол кыолу бла бойнундагы боюнлугъуна узалыб:

— Чурукъларым битгенмидиле? — деди.

— Ала битгенли иги кесек болады,— деб, ол тиширыу аланы юйге кирме кыюб, ызларындан эшикни кылычын салды.

Сюлемен бла Муратны тыш юйчюкде кыюб, кеси ичине кириб кетди. Эшик аллындан не аз да шыкырт эшитилмегенинде, Сюлемен сол эшик артындан таз бла сибиртгини алыб, онг мюйюшге салды. Сюлемен сол кыабыргъаны ары тебергенлей, джашыртын тагъылгъан безгилери болгъан кыабыргъа ичине ачылыб калды.

— Кир ары,—дей, Муратны кирмеге кыюйду. Экиси да алай киргенлей, Мурат, ызларындан, ол тиширыуму болду огъесе башха адаммы болду, ким эсе да таз бла сибиртгини орунларына салгъанын эшитди. Таш басхычла бла тюшюб барыб экинчи эшикни ачыб, ичин чыракъ кюндюзча джарытыб тургъан бир кенг джер юйге кирдиле. Анда олтуруб тургъанла ёрге-ёрге туруб экисини да кълларын тутдула.

Хар заманда да кесин джюрютюучюсюча, айтдырмай кыюймай эсегиз юйде Муратха сёлешнучю ауазы бла Сюлемен:

— Танышыгъыз, Мачарны джашы Муратды,— деди.

Барысы да Муратны кыолун тутуб, кеслерини атларын айтдыла. Аланы ичинде иги джылы келген бир то-

гъуракъ адам, юсюнде да бир къауум кийимлери тенгиз-чиникилеча тигилген:

— Андрей,— деб къойду.

Мурат аллы бла джунчуй келди. Джолда келе-келе Сюлемен бла этген ушагъы эсине тюшюб, «энди уа не айтырыкъдыла» дегенча къараб тохдады. Андрей деген кишини сары мыйыкълары ёрге бурулуб, къолларыны сыртына къурум мерекеб бла неле эсе да джазылыб тургъанын кёрдю. Эсине узакъ Кавказда дядя Ваня тюшдю. Дядя Андрейни чачы да мангылайына тюшюб, сынаб къарагъанча Муратны башындан аягъына дери къарай келиб:

— Атасына къалай бек ушайды,— деди.

Кесин не бек иги тутаргъа айтыб тура эди эсе да, ол алай айтханында Муратны саплары башдан аякъ джызылдадыла.

Эшикден киргенлей Сюлемен: «Мачарны джашыды» дегенинде акъылына «арабин, алай нек айтды» — деб келген эди. Андан сора хар ким бла танышхандан сора Андрей «атасына къалай бек ушайды»,— дегенинде, «бу адам мени атамы къайдан танийды»,— деб сейирсинди.

Андрей алай айтхандан сора кетген заманчыкъ кёзюне джыллача кёрюнюб, Мурат:

— Мени атамы къайдан танийсыз? — деди.

— Дядя Андрей бошуна сёлешмейди,— деб, Андрей олтуруб тургъан джеринден ёрге туруб, матрос куртказыны хурджунуна узалды. Андан къагъытланы чыгъарыб, аланы ичлеринден суратны алыб, Муратха берди. Суратда кесича тёртеулен бла тюшюб тургъан Мачарны кёзюню къыйыры джетгенлей таныб:

— Атам! — деб кычыргъаны бла кёзлерине джыламукъ ургъаны тенг болду.

Джашчыкъны джюреги къыйналгъанын кёрюб Андрей къатына келиб:

— Къайгъырмаз, хомух болма, сени атангча атасы болгъан джыларгъа керек тюлдю, къууаннгандан башы кёкге джетерге керекди,— деб чачындан сылады. Алай айтыб да тыялмагъанында:— Болду, болду энди тохда,— дей, къоюнуна къысды.

Андрейни къолу башына джетгени туугъан атасы тийгенча болуб, санларындан къалтырагъаны кетди.

Ёмюрюнден бери таныгъан халал тенглерини арасында олтургъанча болуб эс джыйды.

Джылагъаны басылыб, хурджунундан къол джау-лугъун чыгъарыб кёзлери бла бетип сюрте, картха экинчи кере къарагъанында, Мачарны имбашысындан тутуб тургъан адам Андрей болгъанын кёрдю.

— Сизнича адамла бла танышыкъ джюрюте, тенглик тута билген атам болгъаны меннге махданырчады. Алай болгъанлыкъгъа,— деб Мурат кеси эс билгенли кёргенин, сынагъан затын, тюбеген ишлерин толусу бла, газетни ачыб окъугъанча, эсине тюшюрюб, хапарын айтды.

Большевиклени Петербург комитетини членлери болуб ишлеген беш адам къанлы историяны хапарына уллу эс ийиб тынгыладыла.

— Мурат, Сюлемен, китабла бла джырлада айтылыб эшитген болмаса, сиз туууб ёсген джерледен мени уллу хапарым джожьду. Алай болгъанлыкъгъа сизни кибик юч аламат адамны таныгъандан сора къарачай тауланы ичинде, гакгыны къаягъа ургъанча, реакцияны уруб чачаргъа уллу къарыу болгъанына Ара Комитетни не аз да экили джери джожьду,— деб андан сора хурджунундан хазыр папиросларын чыгъарыб, хар кимге бирерин бериб, кеси да къабындырды.

Папиросну тютюнюн джутланыб ичине тарта:

— Мурат, атанг этап бла биз тургъан лагерге келген эди. Бююн да эсимден кетмейди, къолларында бугъоулары зынгырдай, эки джауорунуну ортасы сау метр келген деу, тюзлюк, ючюн бардырылгъан кюрешни келечиси кибик арбазгъа кириб келгенинде, революция ючюн тутулгъан къауум бек уллу къууаннган эдик. Джангы кёргенинде Молдавия джанындан болур деб акъылыбызгъа алай келген эди. Миллетле джашагъан джерлеге да джилтинледен джарыкъ от джаныб, халкъны атларыкъ джерин кёргюзтюб башлагъаны джюрегибизни кёлтюрюб, тутхан ишибизден бек уллу къууандыргъан эди. Артдан-артха Қъарачайдан болгъанын билиб, андан да бек къууандыкъ. Аллында тилге алай уста болмай айтырын иги ангылаталмай эди. Бизни бла бирге, туугъан къарнашыбызча, къыйын джерде ишлеб, бир туз дамы ашаб, хар барыбызны джашауубузну, иннетибизни толусу бла ангылаб башлагъанында, рево-

люцияны джолун тутуб, кёзлерин джангы дунягъа ачды. Алай болса да Мачарны джюрегинде революцияны сабаны сюрюлюб, урлукъ керек болуб тура эди. Сибирге келиб бизни арабызгъа киргенден сора уа сюрюлюб тургъан джерге урлукъ атылыб, дженгил заманны ичинде чагъыб башлады,— деб сёзюн бошады Андрей.

Мурат джаш адам болса да Андрей атасыны юсюнден иги хапар айтханын ангылаб, сау эсен тургъанына да къууаныб, къанатлары болса учуб келиб эски джуртда анасына хапар айтыб, эски юлерини тыбыр ташын къучакъларча болду. Джюрегине тюрелиб, джара болуб тургъан атасы бошлукъ ючюн кюрешген халкъны келечиси болуб, революцияны ишин бардырады.

Киши джукъ айтыб унутдуруб къояды дегенча этиб, Мурат:

— Атам бусагъатда къайдады? — деб сорду.

— Уралда; Березники деген шахарда туз чыкыгъан джерде ишлейди, не аз да сен аны къайгысын этме, джерни башына халкъ тулпары болуб туугъан атанг керекли кюн салыб тауларыгъызгъа келир. Кавказда къалгъан ананг бла эгечинге къайгы этгенлей тура болурса. Алагъа да къайгы этме, бизни ишибиз хорлагъынчы РСДСРП-ни Баталпашинск комитетини юсю бла экисине да болушлукъ болгъанлай турлукъду,— деб Андрей юдегилерини юсюнден толусу бла хапар айтыб ангылатды. Муратха алай айтыб столну тёрджанында олтуруб тургъан Сюлеменнге къараб Андрей:

— Бет чырайыча къалгъан халиси да атасына ушай эсе, керекли кюн Мачарны джашы бизни джерге къаратыб, мыдах этмезине мен толу ийнанама. Сау бол, бизни барыбызны да бек къууандырдынг. Хаман ашыгъыб туруучан эдинг да, хар нени да кесипи заманы болады, ма бюгюн кёзюу келиб Мурат бла танышдыкъ,— деб къолун тутду.

Андрей чурукъ кереклери болгъан бир ящикни ичин къотарыб, аны эки къат салыннган тюбюнден бир талай китабны чыгъарды. Алагъа аллы бла кеси къараб, андан сора барысын да Сюлеменнге берди. Сюлемен китабланы къолуна алыб Андрей бла сёлеше тургъан заманда, Мурат бирини тышында: В. И. Ленин. «Социалист революцияны бардырыуда социал демократланы эки тактикалары» деб джазылгъанын окъуду.

Илениб къолуна тышген тылыдан тиширыу суйсе хычын, суйсе хинкел, суйсе гырджын этеди. Къаты сюек саулугъу болгъан Энвер да, башхасы болмай Китаны къолуна тылы болуб тышгенди. Ызына къайтыргъа къоймай Кита аны кетерин созуб барады. Хар кюнлери байрам болуб, кечелери-кюнлери да къонакъда айланган Межевицкийлери туру да, таша да Энверге керекли заманда тюбегенлей турадыла. Китаны эри Энверни юсюнден толу хапарлыды. Кесини да аллай бир такъмагъы болгъаныны себепинден аузу тилсиз, къулагъы сангырау, кёзю сокъур болуб джюрюйдю. Энверге тюбегенин да, кёргенин да, тюбегенча, кёрмегенча этиб къояды. Алай болса да джюрегинде бир къызгъанган заты болур; айлана баргъан джерде Энверни кёргенлей аллы бла юсюн башын тюзетиб, чынларын джарашдырыб, башхасы болмай, кеси тенгли бир генералгъа тюбегенча этеди. Джюрегини бек терен джеринде, киши кёрмезча джашырылыб тургъан, «туземли» деб джийиргендирген бир затчыгъы да барды. Алай болса да чагъыр ичген заманда стаканга джетдириб, Энверни базыкъ къызыл эринлерини къымылдагъанларын, Чайковскийни бармакъларыча узун акъ бармакъларын, пил, буу сюекден бичилгенча джылтырауукъ тырнакъларын, алтын белибауу бууб тургъан ингичге белли бла, акъ шпан чебгенини тюбюнден белгили болуб тургъан кенг джауорунларын кёрсе, Китаны джюрегине шайтанны къалай киргенин ангылаб, андан ары алай, былай дегенден хайыр чыкъмазын билиб, джашаугъа бой бериб джюрюйдю.

Джангы танышхан заманда. Энвер аны къачын кёрюб, уяла-уяла да бир тебреди, алая кеслери къалгъан заманда Кита:

— Нек мыдахса, джаным, «аны», (аны деб юй несине айта эди), къулакъгъа алма, бизни юйюбюзде Кавказы таулуларыны адетлеринден бир тукъум бир затны джюрютме. Петербургда уа джашаугъа кенг джол ачылыбды ангылагъан адам болуб сеннге джаб-джангыз бири не айыб этерик тюлдю, не да ауузундан чыгъарыб бир джангыз сёз айтырыкъ тюлдю,— деучен эди. Андан кёл табыб, Энвер да «кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла» дейдиле, быланы адетлери былай

эсе, нек кзулакъгъа алама,— деб джюреги айтханча этиб айланады.

Бай адамны кюз гюрбени ичине салыб турсанг да, аллында кзууана келиб, ардан артха не алакат джашаудан да эригиб, кирирге джер тамбай къалады. Энверни да аллай кюнлери боладыла. Джюреги неге эсе да учунуб, джаны тынчлыкъ табса, анга атаб джасалгъан отоугъа кириб, бир талай кюнню кишиге кърюнмей турады. Аллай къыйын кюнлерини биринде отоунда олтура туруб эрикгенинде, эшик аллына чыгъыб айлана тургъанлай, къолтугъунда да китаблары бла келе тургъан Сюлеменге тюбеди. Аны къргенинде бек кзууаныб, саламлашыб бошагъанлай, биргесинден айырылыргъа унамай, ушакъны кызыудан-кызыу бардырыб башлады. Сюлемен джарашулукугъа:

— Алан, Энвер, юде келин болмаса да къарыугъа кере сыйларбыз, джур бизни юнню да бир таны,— деди.

Дуниядан эригиб, заманын къалай ашырыргъа билмей тургъан Энвер:

— Айхай, барайыкъ, нек бармайбыз,— деди.

Площадда арбачыны тутуб, экиси да Сюлеменлагъа тебретиле. Адресни айтханлай арбачы атланы джоргалатыб кетди. Фаэтон келиб Сюлеменни фатарыны аллында тохдады. Бир-бири аллына чабыб арбачыгъа хакъ телей, экиси да тюшдюле. Бара-барыб 14 номерли фатарны аллында тохдаб, къонгурауну басыб, бир кесек сабыр этдиле. Эшикле ачылыб, юсюнде гимназия кийимлери бла онбеш-оналты джыл болгъан бир джашчыкъ чыкъды. Къараб Энверни къргенлей, узун къара кирпичлерин кымылдата:

— Салам алейкум! — деб къолун узатды.

— Алейкум салам...

— Да саулай къарачай бери джыйылыб къалгъансыз да, энди уа бармыды киши? — дей, юйге кирди. Сюлемен бла Мурат ышаргъан болмаса джукъ айтмагъанлары бла кеслеринден башха адам болмагъанын билдирдиле.

Энвер төрт джанына къарагъанында кирген юлеринде, кенг джарыкъ терезелеге джууугъуракъ джерде, юсюне китабла салыныб бир стол, мюйюшге джууукъ джерде да экинчи стол, төр къабыргъагъа салыныб бир джумушакъ табдан, бир талай таянчакъ шиндик, тюз

мюйюше да бр гитче төгерек столчукъ, юсюне да мазаллы гокга ханс салыныб. Андан башха бу юлеринде джукъ кёрмеди. Андан эки эшик ич юлеге кире эдиле. Энверни эсине аланы бири джукълагъан юлери, бири да ашаучу юлери болур деб, келди. Ючюсю да бу юде селеше тургъанлай Сюлемен бир шиндикни алыб, аны табыракъ салыб:

— Энвер, ёт бери, олтур — деди.

— Олтуругъуз сиз да, олтуругъуз,— дей олтурду. Олтургъандан сора Сюлеменни джунчугъанын сезиб Энвер:

— Былай джарашыб тургъан джашауунга бир келин керекди ансы башха хатаи джокъду. Энди къайгыларыма сен да къайгы болуб тюшюб къалдың, кимни этейим сениге уа? — деб, юйюча селеше башлады.

Сюлеменни джууаб этмезин тапыб Энвер:

— Эригиб да къурт болдукъ, кетеме, кетеме дейме, алай болгъанлыкъгъа эбзеле «го», «го» эдиле да таудан ауалмай эдиле» — дегенча болгъанма да, таукел болуб джолгъа чыгъалмайма,— деди.

— Да, къалай кёресе Петербургну? Нек эригесе ара шахардан? Джаратмагъанлыкъмы этесе... деди Сюлемен.

— Ой, огъесе сени эчкиле ашасынла. Былай этиб, къумурсха тебеге киргенча, мазаллы шахарда тургъаны уллу игиликгеми санайса. Оллахий билляхий, сени сыйынгы кёргенни къой бу шахарны адамларыны акъыллары экиге бёлюнюб, не этерге билмей айланадыла. Мында бу туруудан тур да шахарны байлары бир къауум, джарлылары да бир къауум болуб, бир бирлерин ашамасала кёрюрге — деди Энвер.

— Адамла бир-бири этин ашар кыйынлыкъдан аллах сакъласын,къой айтма алай.

— Оллахий, бери келгенли бир затла эшитеме да, башханы кююб джаныма къоркгъаныма.

— Не затла?

— Ой, къарнашым, джаным, кёзюм, Кита мени алыб тыгъылмагъан бир джангыз юй къалмагъанды десем, адам ийнанырчады. Айтдырмай кюймай эсенг, быйыл джангы джылны къууанчын этерге барыб, патчахны кваласында саулай Россиягъа башчылыкъ этиб тургъан офицерле, генералла, дагъы да ала кибик уллу адамла

джыйылган тойда да болдум. Селешген заманда хар кимни аузундан чыкган сёзге сагыш этиб тынгыласанг, дунягъа бир уллу кыйынлык келирге тебрегенин билдиреди,— дей келиб Энвер, сёзюн сабырырак этгенлей Сюлемен:

— Ахырмаман боллукдуму дейдиле? — деб сорду.

— Эшда-эшда, къара сен мынга, эгечден тууганнга! Алан сени уллу окъунг болганлыкгъа къарангы адамча селеше кереме, — Ахырмаманни бек къулакгъа аладыла: ишчиледен къоркъадыла, Ленин бла социализм—деб эки адам чыкгандыла дейдиле. Аланы башчылыклары бла Ресейни сары мыжыгы къозгъалыб, къраллыкны къолгъа алыргъа тырмашадыла; къайдам, Россияны адамлары бир-бирине чабыб Ата джуртларын джаулары табасы этерге айланадыла, дейдиле.

Энвер была «эшитмей» турган затны юсюнден хапар айтыб къулаклары джангыртханына къууаныб, къараб юйде Муратны кермегенинде:

— Алан, ол джашчык не болду? — деб сорду.

— Дерслерин этерге танышларынамы кетгенди, бир-эки сагъатдан къайтырык болур...

— Окъуганмы этеди?

— Хы, атасы орус тилге юренир, бир да къуруса да сабийлени сатыуларын эте билрча бир болса деб ийгенинде школгъа салганма да, хайт деб тырмашыб ба рады.

— Да юренмей а, джаш адам тюлмюдю, ай сау къалгын, бизни таулары адетлерин унутмай, джарлынга, джуугъунга, дженинге болушуб айлана эсенг; кимди кеси уа, айыб этме сорганыма.

— Эгечимден тууганчыкъды.

Андан сора Энвер джук айтмады. Сюлемен а унутдура барыб джангыдан къозгъаб:

— Бир зат сорайым: Ленин дегенлери кимди?

— Къайдам, билмейме ким эсе да къайда эсе да аны хапарын айтмайдыла. Алай болганлыкгъа бир-бирлерине тобеселе, «Ленин», социализм» деб башлайдыла. Мен ангылаганнга кере, Ленин дегенлери былагъа кесин табдырмай, хаман джашырылыб ишчилеге, эллилеге башчылык этиб айланган адам болур дейме, — деди Энвер.

— Да аллай бир адам чыкъса, бизни таулагъа да бир игилик келир эди, — деди Сюлемен.

Энвер Сюлеменни сёзлерин онгсунмай, бир кесек суукъ къан алыб айтды:

— Аллах сакъласын, бизни таулагъа аллай ёртен тюшсе, сора джашаудан не татыу къаллыкъды.

— Да, анда да тюзлюк джокъду, халкъ къарангыды, «эки къуш джагъалашса, садакъчыгъа тюк тюшер» дегенлей, Россияны адамлары, сен айтханча, эки бёлюнюб салышыб башласала, бизни джерледе да бир тюрлениуле болурму эдиле дей эдим, — деди Сюлемен.

— Кертиди, бизни таулада да бек уллу къарангылыкъ бла артыкълыкъла бардыла; аугъа тюшген къушча иги джашаугъа термилмеген таулуму барды,— деди Энвер.

Мурат къайры кетген эсе да иги кеч болгъунчу къайтмады. Сюлемен къалай этерге билмей: «джюр, хамаи байлагъа къонакъгъа айланыб турма да, барайыкъ да бизни бла да бир ауузлан,— деди.

— Анга уа ким огъай дейди, кесими акъылыма да алай келиб тура эди,— деб Энвер ёрге туруб тыш кийимлерин кийе башлады.

Экиси да барыб шахарны эм маджал ресторанында иги адамыча ашагъан да, тартханчыкъ да этиб, кеч бола юйге келдиле. Мурат чыракъланы джукълатыб, орунга кириб тура эди. Сёлеше туруб, джукълар заман болгъанында, Сюлемен джумушакъ табджанны юсюне орун салыб, Энверни джатмагъа къойду.

Эртден бла уяшыб, Сюлемен кесини джалан кийимлерини тышындан джылы халатны къаблаб:

— Танг ашхы болсун,— деб бу юйге чыкъгъанында, Энвер кийиниб, кетерге хазыр болуб тура эди.

Сюлемен кийиниб, Энвер бла орамгъа чыкъгъанында кесини эшигине да, башха эшикlege да, Ленинини «социалист революцияны бардырыуну юсюнден социал-демократланы эки тактикалары» деген китабы чыкъгъанына байламлы, РСДРП-ны Петербург шахар комитетини чакъырыуу басмаланган къагъытла тагъылыб тура эдиле.

— Ашхы джолгъа,— деб, Энверни да ашырыб, Сюлемен ызына кириб къагъытланы бюгече Мурат джабыштыргъанын билиб:

— Кесинги революцион ишинги джолун къууанч бла башла, — деб ичинден шыбырдаб, алгъыш этди.

4.

Хаман студентлени арасында кѡаугѡа чыгѡыб, окѡуулары да, иннетлери да, патчахлыкѡгѡа кѡаршчы тауушха айланыб башлагѡанлы талай джыл болду. Шахарда не аз да стачка, митинг, не да аны кибик бир пролетар джыйылыу болгѡанлай университетни окѡуучулары джанларын аямай кѡошуладыла. Петербург полицияны эм да жандармерияны баш управлениеси шахарны уллу заводлары, фабрикалары, ишчиле джашагѡан кварталлары бла бирге, университетни да кѡара тизимге тюшюргенди. Университетни окѡуучулары бла окѡутуучуларыны ичинде да полициягѡа тилчилик этиб айланганла да бардыла. Окѡуучулукѡну татлылыгѡы бла бир кѡазандан ашагѡанларыны хатерин этиб биргелеринде джюрюгенлеге ичги сѡзлерин айтыб тутулгѡан, асмакѡгѡа асылгѡан, Сибирге джиберилгенле да бардыла. Алай болгѡанлыкѡгѡа, революцион иннетли окѡуучула джетген кюп туракѡламай:

— Революция хорларыкѡды! Джашасын Социалист революция! — деб джиберген болмаса, не «кечигиз» деб тилемейдиле, не кѡоркѡа билмейдиле.

Университетни ректору Максимиллан Городецкий, — патчахны сюйген эм да ол сюйген бир кѡулуду. Ашагѡаны ичине джарашыб, джыл сайын белибаууну бир чыгын ийе, алты ай озгѡаны сайын келегини джагѡасы тарлыкѡ эте барады. Аны халисин, кѡылыгѡын да терен сезиб, Сюлемен тюгон баргѡан джанына сылаб, джангы окѡуб башлагѡан джылларында огѡуна кѡзюне хабджюк болуб тюшсе уумазча этген эди. Кѡайда кѡрсе да, кѡайда тюбесе да башындан шляпасын тешиб:

— Саулукѡ тилейме сеннге, джаратханны кесинден, — десе, Гордецкий акѡылына: «Бу адамны аламатылыгѡына бир кѡара, кѡайдан да джаратылгѡан эди быллай ишленген» — деб келе, ышара-ышара кенгден огѡуна кѡолларын узатыб:

— Экибизге да бирден, — деб Сюлеменни кѡолун тутады.

Сюлемен окѡуб бошагѡандан сора тиллени араб кѡауумларына бек уста болгѡанын ачыкѡлады. Джашырын комитетде ишлеген иѡгерлери да:

— Не аз амалынг болса университетни кѡоюб кетме, — деб уллу борч салдыла. Илму ишле бардырыгѡа

башлагъанларында, окъутуучула бир адамча, Сюлеменни атын айтдыла. Алай болгъанлыкъгъа аны джарлы юдегиден чыкъгъан, гитче миллетчикни келечиси болгъаны себебли, сёзлерин аягъына джетдирмей къоя эдиле. Окъутуучулары кенгешинде сёлеше, даулаша келиб, чынг артында аты тукъуму да кюн чыкъгъан джаныны адамларыча келгенин бек алапатха санаб, университетни аспиранты этиб къойдула.

Сценада ойнагъан артист кесини ролюна киргенча, дерсге киргенлей, китабларын, къагъытларын ачыб къарамагъанлай столгъа салыб, бир къолуна мелни, экинчи къолуна да досканы сюртюучю буштугъун алыб, дерс бериб башлайды.

Кесини сёлешген сёзю бла окъуучулары Иорданиягъа, эски Египетге, кюн къызыдырыб тургъан Иранга, илмуну эски уясы, джерни башына джыр эм да джарыкълыкъ бла джаратылгъан Таджикстанга дагъы да ала кибик кюн чыкъгъанны башха къралларына элтеди. Окъуучулары кёзлерине муслиман межгитлени минаралары, уллу гетменле бла джерни къаза тургъан дехканла, сууну джутуб канмагъан къургъакъ джерле, бетлерине пердау атылгъан, кёзлери кёкден тюшген гокгалача джана къалюфаледен къалгъан эски къыбыланы ариу тиширыулары, саулай дунягъа айтылыб тургъан Арабстанны акъджал аджирлери кёрюнедиле. Сюлемен берген дерсге тынгылаб тургъанла, кеслери къайда болгъанларын унутуб, къонгурау къагъылса:

— Дерс не дженгил ётюб кетди, — дейдиле.

Хар не заты да сют уюгъанча болуб тургъан коллективни хаман бир джанында «керексиз» китабланы джайыб, окъуучулары «аман иннетге» юретиб, кърал джорукъну бузуб тургъан, ёртен тюшгенча бир кюч барды. Быллай затлагъа акъылы джетмегенликден Городецкий уллу магъана бермейди. Ол сагъыш этгеннге кёре орусну историясында аз зат болмагъанды, — Разин бла Пугачевну, Рылеев бла Александр Ульяновну ишлери уа... Алай болгъанлыкъгъа орус патчахха аны ючюн не боллукъду, эринлеринден ичген сютлери кебмей тургъан окъуучула не эталлыкъдыла, — деб Городецкий алай сагъыш эте келиб: «Запад къраллада социалистледен-аллах сакъласын, ала тюлмюдуле ачыкъ газет, китаб чыгъарыб, халкъны аллында социализм къурайбыз деб сёлешиб айланганла. Россияны мыжыкълылары кимни

болса да байлыгъын тонагъан болмаса не зат эталлыкъдыла»,— деб Городецкий кеси-кесине кёл этеди. Андан ары сагъыш эте келсе, мындан алда ётуб кетген «Къанлы ыйых кюн», «Князь Потемкин Таврический» кемени мотросларыны къозгъалыулары, Азов-Черномор крайда эллиле джер иелени энчи мюлклерине от тыгъыб чачханлары эсине тюшедиле.

Университетни окъуучулары джылны ючюнчю четвертинде сынаулагъа хазырланадыла. Кюндюзгю дерследен сора да расписание салыб, хар ингир сайын окъуучула устазла бла бирге экзамен боллукъ дерслеге хазырланадыла. Алай джыйгъан заманда устазла, озгъан дерслери сорулмай къалгъан къауумдан соруб, багъа салыб, зачет книжкаларына джазадыла.

Сюлемен басымлы къарамы бла «араб тилни кесеклери эм да аланы хар бирини толусу бла хапарын айтыргъа»,— деген сорууну саулай классха соруб, андан сора энгишге айланыб журналгъа къарады. Окъуучулары тизимлерине къарай келиб, «Олейниченко» — деди.

Олейниченко кеси Одесса джанындан келиб окъуйду.

Атасы къралла арасы иш джюрютююню устасы болуб Турцияда джашагъанды. Анда тутхан эмчек аналары, къуллукъчулары юретиб, восток тиллени бир талайына Олейниченко иги усдады. Кеси да къралла арасы ишлени бардырыгъа хазырланады.

Джангы келиб университетге тюшген заманында билмиллиги саулай профессорланы сейирсиндиргенча, бир кесек заманны окъугъанлай огъуа, эринчеклиги бла аланы андан да бек сейирсиндириб башлады.

Къара шилли, бою эки метрге джете, Олейниченко ёрге туруб:

— Хы-хы,— деб башлагъанында, окъуучула кюллюклерин тыялмай «пырх-чырх» болдула. Алагъа къошулуб Сюлемен да кюлдю. Керек заманда ким болса да эригиб тургъан окъуучулары кюлдюрсе, къууаныб къойгъан болмаса, Сюлемен башха педагоглача ачуланмайды. Олейниченко неге дуппукъ болса да чам бла накъырдагъа кёблени сатарыкъды. Хар ким кюлгенлеринде Олейниченко алагъа къараб: «неге кюлесиз»,— деб кесин ачуландырыб, устазгъа къараб:

— Сюлемен Карачаевич! Тилледе мени къыйнагъан зат джокъду, алай болгъандыкъгъа сагъыш эте билмей,

аллы бла украйынча ойланыб андан да уллу орус тилге кёчюрюб, сизге андан сора айтама, — деди.

Аны не айтханын ангыламай бир кесек турдула. Ангылагъандан сора уа кюлюб биягъыла аудиторияны ичин тазны къакъгъанча сасытдыла. Аланы дауурларын, эшикге чыгъаргъа урулгъан кьонгурау тыйды.

— Солуб къайтайыкъ да андан сора, — деб Сюлемен столну юсюнде ачылыб тургъан портфелин да кюлюб, хурджунундан папирос орунун ала, эшикге чыгъыб кетди.

Эшикге чыгъа башлагъанлай, Олейниченкону къатында олтуруб тургъан биреу:

— Окъутуучуну конспектлерин ал да къара, ол энтда он такъыйкъадан къайтырыкъды, — деди.

Сорууну толусу бла ангылагъанлыкъгъа, не айтыб джууаб этерин билмей тургъан Олейниченко нёгерини айтхан акъылын бек табха санаб, Сюлемени портфелин бери ачыб бир китабны былай чыгъаргъанлай, аны тышында:

«В. И. Ульянов (Ленин)», деб джазылгъанын кёрдю. Андан ары не джазылгъанына къарамагъанлай бюклеб, хурджунуна салды. Дерследен эригиб айланган джаш къауумну ичинде аны къайгъылы киши кёрмегенинде, туруб аудиториядан акъырын чыгъыб кетди...

5.

Сюлемен накъырда эте, окъуучулары къатлары бла гузаба ётюб кафедрагъа киргенлей, джангы къабындырыб келген папиросун экинчи кере тартды. Терезе таба айланганлай, бююн бир адамгъа берирге алыб келген, В. И. Ленини «Социал революцияны бардыруда социал демократлары эки тактикасы» деген китабын портвелинде унутуб кетгени шаркъ деб эсине тюшдю. Папиросундан да тарта, джюреги кызыу-кызыу ура, чабыб классха киргенинде, ачылыб тургъан портфелин эследи. Эрлай салгъан джерине къарагъанында китаб джокъ, башха бёлумлеринде да табмады. Сюлемен ол сагъат китабны ким эсе да иш этиб алгъанын ангылады. Бир мадар эталмаса заманны хар такъыйкъасы аджал келтириб кюяргъа боллукълду, — деб, башына ол сагъыш келди. Кесини джанын алай бек багъалатмагъанлы-

кыгъа партия бла пролетариатны хорламыша чырмау болургъа болмайды. «Не бош затны юсюнден ююм кыуруб кыалды», — деген сагышланы эте тургъанлай, дерсге кирирге кыонгурау кыагъылды. Окыуучула классха джыйылыб башладыла. Сюлемен портфелин кыолтугъуна алыб, тышына чыгыб тебреди. Кыайсы эсе да бири, ким болгъанын да танымады, бир джанына джанлаб джол кыоя башлагъанлай:

— Чачылмай туругъуз, мен бусагъатдан кыайтайым,— дей, дженгил-дженгил атлаб коридорну ичи бла кыайры эсе да кетиб кыалды. Вестибюлде тыш кийимлерин кыйиб бошаргъа, джан хурджунундан чыгъарыб тюменлик ачханы швейцарны кыолуна тутдурду. Ёмюрюнде бир джангыз адам кыолуна кыагъыт ачха салмагъан швейцар:

— Бу не этгенлигинди? — деб сорду.

Орамгъа чыгыб баргъан Сюлемен босагъадан ызына айланым:

— Мени соргъан адамгъа кырмегенме де,— деб, джелургъанча кетиб кыалды.

Швейцарны акылына: «арабин, кыатын алама дебми айланады экен?» — деб келиб, ышарды. Былайдан дженгил кетерге улоу излей эки кварталны баргъанлай, малзаллы проспекте чыккыды.

Кышиге джол берир акылы болмай, электричество бла джерленген адамча, кызыу атлаб, Неваны джыгъасы бла бир кесек баргъанлай ызындан бир фазтон джетди. Соргъан да этмегенлей фазтоннга миниб.

— Набережная, 64,— деб буюрду.

Сюлемен тюшюб джыаулай чабарча болуб баргъанлыкыгъа аллай кыблени кырген арбачы ашыкымай, кыолуна вожжаланы алыб:

— Но-но-но!—дегенлей, таш орамда наллары джилтин эте, атла кызыу джортуб тебредиле.

Сюлемен сагыш эте келиб ичинден: «Огъай, мен тюзлюк джыашауну кыуанчыны тенгизине джетерге керекме, джетгенни кыой кыолум бла ишлерге керекме» — деб, не уллу джыау аллына келсе да кыкюрегин буруб, кыадама болуб тохдаргъа таукел болду. Бусагъатда тюшюб тургъан болумунда бир да уллу тирилик болмаса, иги муратларына джетмей кыаллыгъын ангылаб, не табхан джигитлигин салды.

Хар кюн сайын эки юч кере джорюб, ташларына,

терезелерине, аладан къарагъан гокга ханслагъа дери, юйлени къабыргъаларындан башлаб арбазларына дери азбарлай билген орамла бла келиб, патарыны аллында арбачыгъа бир къагъыт ачханы тутдуруб, фаэтондан тюшдю. «Но» деб тебрегенлей эсине неле эсе да келиб:

— Сабырчыкъ эт энтда барыр джерим барды,— дей мазаллы юйню эшигинден кириб кетди. Кёб мычымай эки чемоданы бла чыгъыб, фаэтоннга олтура:

— Выборг джанына! — деди.

Юйюне киргенлей къоркъуулу къагъытларын ачхасын, багъалы затларын чемоданнга джыйыб, ары бла бери къарай келиб: «Муратха бир къагъытчыкъ джаза кетейим — деб башлады.— Полиция Муратдан алгъа келиб къагъытчыкъны алыб къойса къалай болур»,— деген акъыл бла джукъ джазмай къойду.

Керекли затдан бир-бирлерине хапар берирча бир амаллары бар эди. Юйге келирге къоркъуулу болгъанын билдирир ючюн, аш юйню орамгъа айланган терезесини джабыуун саулай да джабыб къояргъа, сакъ болургъа керек болса, джабыуу бла терезени джарымын джабаргъа, чыртда, къоркъуу болмаса, терезени ачыкълай къояргъа, деб келншген эдиле. Сюлемен болгъан терезелерине да джабыуу ийиб кетди.

Ол кече Мурат бла бирге Андрейге тубеген юйге тугел джетгинчи тохдатыб, Сюлемен фаэтондан тюшдю.

— Бусагъатдан бир тиширыу келиб эки чемоданны да аллыкъды, — дей арбачыгъа, бир бирине басыныб тар ишленген юйлени арасы бла баргъан тыгъырыкъгъа кириб кетди.

Сюлемен айтхан тиширыу эрлай барыб, чемоданланы юйге келтириб:

— Не болгъанды? — деб къоркъуулу сорду.

— Полицияны ызчылары ызымдан тюшгендиле, толусу бла хапарны артда эшитирсе, эки чемоданны да киши табмазча джашыр; мен кетеме, къайда тохдагъанымы хапарын артда билдирirme,— деб эшикге чыгъыб кетди. Чемоданларын къоюб Сюлемен тынгылы джерге чыкъгъанында, Выборгну кюпбатхан джанындан, къайсы эсе да бир заводну ишни бошалгъанына белги берген таушуу чыкъды...

...Городецкий кесини кабинетинде олтуруб, «кесекледен кесими багъама» деб пипетка бла эки бурун те-

шигинен эзилген соханны сууун тамыза тургъанлай; эшикле кызыу-кызыу кыагъылдыла. Алайсыз да хумха бурнуна соханны сууу джетиб, эки кёзюнден да бурнундан да суу келе тургъанлай, ким эсе да бойнундан буугъанча:

— Да, да! — деди.

Ызындан джел сюргенча, боран-гылан этдириб, Олейниченко эшикден гузаба-гузаба:

— Эки сёз айтыргъа эркинлик беригиз, — деди.

— Не керекди, айт?

Олейниченко бир эшик таба къарай, бир да Городецкийни имбашысы бла экинчи Николайны кыабыргъада тагъылыб тургъан суратына къарай келиб, Сюлеменни портфелинден урлаб алгъан китабны чыгъарыб, столга салды.

Кёзюню кыйыры джетгенлей не зат болгъанын ангылаб, башхасы болмай, иссилигин билмей кыайнай тургъан сютню урлаб джибергенча болуб, не айтханын кеси да ангыламай:

— Чыкъ мында, кёзюме керюнемей, кишиге айтма! — деб кычырды Городецкий.

— Халкъынгы суйген джанынгы сыйы сынмасын, тилейме, ангыларча ачыкъ айтыгъыз, — дей Олейниченко эшик таба джанлады.

— Муну бери нек алыб келгенсе? — деб Городецкий китабны, кыагъытлары джел этдире, ёрге кёлтюрдю.

— Сюлеменни портфелинде табыб алыб келеме, — деб Олейниченко ачыууракъ да болуб айтды.

Городецкий олтуруб тургъан джеринден ёрге туруб:

— А, Сюлеменни, туземлини! анга уа не Ленин керекди, орус босякла бла бирге кесини кийик юйюрюне Ленинден игиликми излейди. Сеир ишле, сеир ишле... Ийнекге ат джерни салгъанча, аны тауларына уа не социализм керекди, ол да революционерми болгъанды... Итни къарангы джанына чомарт патчахлыкъ окъуу-билим бергенинде, энди ол да Россияны ууучунда тутхан патчахха къаршчы боламы тебрегенди, — деди.

Ачыуланыб Городецкий аллайла сёлешген заманда, аны хар сёзюню тюзлюгюне башын силкиб тургъан Олейниченко «арабин, мени мында болгъанымы унутубму къойду» дегенча болуб, эки кьолун чыркъ-чыркъы бла энишге джибериб, кесин да сын къатдырыб, кёзлерин терезе таба чыракъ ийиб, тохдады. Бир кесек кеси-

кесин басхандан сора, ректор келиб, Олейниченкону им-
башысындан кьолу бла кьагъыб:

— Таза кирсиз джанлы оруслу кёре эдим сен. Рос-
сияны барыб тохдагъан патриоту, сени болушлугъунг
бла университетдеги кьайгъычыланы артларын этер
эсек а.

Ленинни китабын аллына алыб, кьолу бла тийерге
кьоркьгъанча этиб, эки кьолун кёнчегини хурджунла-
рына салыб:

— Энди муну полициягъа да элтиб кьалай берейим,
мен тамадалыкъ этиб ишлеген джерде быллай затла
чыкьгъандан меннге игиликми келликди, — деди. Юй
бийчесине тюбег аны бла сёлеширге джюреги тартды.
Ол не джазыкъсыныр, не да иги адамча урушур да,
андап сора бир эс джыярма деб, кабинетине кылыч са-
лыб, ююю таба тебреди...

Иги кьарангы да болуб, Городецкий юйюне барыргъа
арба излей айланган заманда, Сюлемен да Андрейни
юйюню эшиклерин кьагъыб лампа джарыкьдан арты
таба туракълай сабыр этгенлей:

— Киригиз, — деб юйню ичинден Андрейни таууш
этгени эштилди.

6.

Мурат арбазгъа киргенлей, бек кьоркьзуулу иш тюш-
генин ангылады. Бир кесек сабыр эте туруб, патарны
иеси кьатынны чыракъ джарытыб тургъан терезесин
кьакъды.

Юйню ийеси кьатын валерьянка ичиб, башына да
джибиген джанджаулукъну кысыб, джумушакъ таян-
чакъ шиндикге олтуруб тургъанлай, терезени кьа-
гъылгъанындан илгениб:

— Кимсе? — деб сорду.

Киши таууш чыгъармай тохдагъанында, олтургъан
джеринден кымылдамай тургъан тиширыу:

— Ким эсенг да кел, эшикле ачыкьдыла, юйде ке-
симден сора киши джокьду! — деб кьабырдан сёлеш-
ген адамча кычырды.

«Юйде кесимден сора киши джокьду» — дегенин
эшитгенинде, Мурат кьоркьмай, кириб барды.

— Къан джаудуруб кьойдугъуз да. Сизни излей
келгенле тинтиуюл этиб, джукъ табмагъанларында,

къартлыгъымда мен джарлыны туюб аман кюнюмю бериб кетдиле да, — дей джанджаулукъну къанатын кёзлерине тартды.

— Не болгъанды, тётя Нина, бизни нек излейдиле?— деб къайгылы болуб сорду.

— Сени атынгы сагъынадыла, Сюлеменни уа, тишлик этерик эдиле полицияны тамадасыны башчылыгъы бла келиб, печ къаланганга дери оуб, юйюгюзде джукъ къоймай, столну, чемоданланы, шкафны чачыб, бек кючлю тинтиуул этдиле. Джукъ табмагъанларында Сюлеменни суратларын алыб кетдиле.

— Не излей эдиле?

— Къайдан билейим, не излегенлерин манга айтмадыла, алай болгъанлыкъгъа, гакгыны ичинде тюк излегенча, къолларына тюшген къагъытланы бек кючлю тинтиб къарай эдиле.

Ол «къагъытланы излеб джукъ табмагъандыла» дегенинде, аркъасына кёлтюрюб айланган джюгюн джерге салгъанча, Мурат эс джыйды. Тётя Нинагъа джукъ айтмагъанлай, юлерине кетди. Юйге кирсе алагъа кирсин, таудан келиб, ырхы басханча, хабджюклерин къатышдырыб, не орун, не къагъыт, не къуш джастыкъ, не мияла сауут, не башха зат къалмай болгъан башы тубюне айланыб тура.

Юйде блумну кёзю бла кёргенинде Мурат Сюлеменден хапар билер мурат бла мыллыгын орамгъа атды. Тюз юйню туурасында къысха полтонуну тубюнден да ннгичге бучхакълары къараб, башында шляпасы бла бир алаша бойлу адам чыракъла джарытыб тургъан джерден къачыб, къарангыгъа кирди. Аны кёргенинде полицияны ызчылары юйге ким келлигин, ким кетгенин мараб айланганларын билди. Не аз да мурукгу этерге джарарыкъ тюл эди. Орамны барыргъа къоркъуб, экинчи юйню хуржава темирледен ишленген къабакъ эшигини юсю бла арбазына тюшюб, кесек заманны ийилиб сакъ тынгылады. Орта орамда адамланы фаэтонланы баргъан тауушлары болмаса, башха таууш эшитилмеди. Арбаздан юйню терекле салынган таба джанына кетиб, алайда терен илипинни джаны бла баргъан джаяу джолчукъну кетиб башлады. Ырджылагъа этилинген хуналагъа тирелиб къалса, ызына къайтыргъа табсыз кёрюб, белине дери кириб сууну ичин ёте эди. Кеслери джашагъан кварталдан къоркъмазча

узайгъанында кийимлерин бирем-бирем сыгъыб кийди. Мурат, аллын не полицияны ызчылары, не Петербургну темир бурулары, неда Неваны толкъунлары тыялмай, быллай кёзюуде барыргъа керек болгъан джерге барды.

Сюлемен биринчи кере элтген юлерине барыб, терезени къакъгъанында, башына да схарла джаулукъчукъну атыб, биягъы тиширыу аллына чыкъды. Башына ол дажулукъчукъну атыб чыкъса, джукъ да сорма да кир, къоркъар зат джокъду, деген белги эди. Мурат тиширыугъа бир затда сормагъанлай, эшик артына сюелиб тургъан таз бла сибиртгини алыб, джер юню бачычларындан тюшюб баргъанлай, таз бла сибиртгини орунларына салынганларын эшитди. Джер юнге киргенинде Андрей, Сюлемен дагъыда бир талай адам джыйылыб тура эдиле.

— Кече ашхы болсун, — деб Мурат барысыны да къолларын тутду. Андрей:

— Ашхылыкъ кёр, — деб Муратны къолун тутуб:

— Къалай къайтдыгъыз, ишигиз, джолугъыз болдуму? — деб сорду.

— Бизни бойнубузгъа салынган затланы толусу бла толтурдукъ, — деб Мурат аскер сафны аллында джууаб этгенча, этди.

Бююн кесин шарманкачыча этиб баргъан бир революционерни да къошуб, Муратны Царское селода тургъан аскерлеге политика литератураны, РСДРП-ны Петербургда комитетини патчахлыкъны адуруугъа чакъырыуларын джиберген эдиле. Мурат бла нёгери ызларына къайтхынчы Сюлеменни иши да былай болуб чыкъгъанды. Аланы алларына къараб, «не болгъан болурла» деб тура эдиле.

— Аманатыгъызны толтургъанбыз. Ма муну сизге Царское селодагъы джолдашла джибергендиле деб, эки къууаныб, кёзю-башы джарыб тобугъун уруб:

Мурат келтирген къагъытны Андрей окъуй тургъан сагъатда, антха тынгылагъанча барысы да тыгылауну ийиб турдула. Ол окъуб бошагъандан сора Андрей бек къууаныб, кёзю-башы джарыб онг къолу бла тобугъун уруб:

— Да, — дегенинде андан арысыны юсюнден джукъ айтмагъанлай Царское селодагъы аскерлени ишлери за-

ман излегенча баргъанын барысы да ангыладыла. «Да» дегенден сора Андрей, — Патчах элдеги аскерлени ичинден да РСДРП-ге членнге адамла ала башлар заман болду, — деди.

Сюлеменни алай къайгъылыча кърмегенинде Мурат эс ташлаб айланнганын, къоюб, кесин басды.

— Юйююзде болдунгму? — деб сорду Андрей.

— Юйююзден келе турама.

— Не кърдюнг?

— Болгъанны башы-тюбюне айландыргъандыла, келгенинде юйде тётя Нинадан сора башха адам джокъ, чыракъла да кърмалыб, — деб андан ары къалай келгенини хапарын айтды. Джити кёзлю, сингирден ишленнген, керекли, джерде тауну-ташны юсю бла да чынгаб кетиучю Мурат ийнеге суургъан халыча, не тар джерден да эки имбашысы ётсе сыбдырылыб кетиучю, орус тилге суу уста къаллай болумгъа тюшсе да кеси-кесинден акъыл таба биледи. Царское селогъа аскерчилеге (фабрика, завод болгъан джерге, ишчилеге тюл, аскерчилеге) партияны ишлерини юсюнден бир талай кере барыб, ишни бек деменгили тындырыб къайтхан эди. Арт джол революциягъа чыгъаргъан къагъытланы элтирге керек болгъанында Андрей не арий не тала билмеген бир къобузгъа уста революционерчини Муратха къошуб ийген эди, Петербурдан чыкъгъанлай огъуна нёгери шарманканы согъуб Мурат да анга къошулуб джырлаб, аскерле тургъан элни кыйырындан кирдиле. Шарманкачыны къобузуну эки къат тюбю болгъан къабыны ичинде литератураны джашыргъандыла. Джолланы хар мюйюшюнде джер бла джелни, кёк бла чыпчыкъны джибермей тургъан къарауулладан Мурат бла нёгери ётуб кетдиле. Кийимлери сагал-сугал, этлери ачылыб, бетлери кир болуб, бёрклерини ичлерин айландырыб нёгери къобузну согъуб башлагъанлай, ауазын да джалангачлача этиб Мурат:

Питерни узуну бла кенгине ой-ой...

Бирча таралыб эшитилгенлей турады

Къонгураучукъну тауушу...»

Дагъыда ала кибик орус халкъ джырланы джырлай келселе бир джангыз ызчы ишек этмей, алай къайгъылы болмай къаладыла. Ингир ала казармаланы къатларына джетиб, джырлаб башладыла.

Бир къауум «эрикген» солдат кюле, накъырда эте

келиб, экинчи да джырлата, шарманкаларын да сокъдура турдула. Экинчи этажны терезесин ачыб, биреулен:

— Бондарев, музыканы бери чакъыр, эшитемисе, сеннге айтама! — деб кычырды.

Музыканы бардыра тургъанланы юслерини башларыны аманлыгъына да къарамай, Бондарев:

— Джюрюгюз, джашла, — деди.

Ол чакъыргъанында Муратны нѳгери:

— Тартарыкъ затыгъыз бар эсе уа барайыкъ, — деб джууаб этди.

— Келигиз ол да табылыр, — деб Бондарев къатларына келгенлей иш тереннге кирлигин ангылаб, Муратны нѳгери берлик къагъытларын чыгъарды. Бондарев къобузну тауушу нек тохдады деб тургъанлай, къобузчу къагъытланы къолуна туттурду. Андан сора къобузну согъуб анга да Мурат къошулуб:

«Мен почта да арбачы болуб ишлеген заманда», — деген джырны джырлай, джаллаб тебретиле. Алайгъа джыйылгъанланы кѳбюсю кече къарангыда Муратны джаш тауушуна ышарыб тынгыладыла. Арлакъгъа джанлагъанлай, джырлагъанны да, сокъгъанны да къоюб, ашыгъыш кетиб къалдыла.

Мурат хапарын толусу бла айтхан заманда аны сезюне бек эс не тынгылаб, Андрей:

— Революция ишлени барыб тохдагъан устасы, аперим. Нѳгеринг а не болду? — деб сорду.

Петербургга келиб поездден тюшгенлей, джукъ айтмагъанлай бир тас болуб кетди, — деб олтуруб тургъанланы кюдюрдю.

Мурат хапарын айтыб бошагъанлай бир мийик табанланы кийиб, бетине да пердау атханча къара харчыкны ийиб, чибин къоннганча баш эринини юсюне да бир къара точкачыкны салыб, Ната эшикден кириб къалды. Къол къабларын теше келиб, бетине ийиб тургъан харчыкны да ѳрге атыб:

— Кече ашхы болсун, — деб саламлашды.

Ол къаллай болумгъа тюшсе да къалгъан тиширыуладан бир башхалыгъы — не бети, не къарагъаны, не да ауазы тюрленмейди. Аны ол затына тиширыула къой эсенг, эркишиле да бек сукъланадыла.

Аман хапар эшитсе бети тюрленмегенликге, ичинден бек къыйналады. Келирге керек болгъаныны хапарын

эшитгенинде, кёзюусюз нек чакъырадыла деб уллу къайгы этиб келгенди. Эшикден кириб аны бла бир ишни бардыргъан багъалы адамланы кергенинде, кеси-кесин басды.

— Былай нек къуу-шуусуз? Не болгъанды? — деб сорду.

Андрей джарыкъ-джарыкъ:

— Болуб бир зат да болмагъанды революциячыланы бардыргъан ишлеринде болургъа боллукъ бир зат болду да, — деди.

Аны алай айтханына Ната:

— Революциячыланы ишлеринде кёб зат болургъа боллукъду, аман, иги да, болады, — дей келгенлей Андрей аузуна чабыб:

— Сюлемен ише бир кесек къоркъуу салгъанды, — деб андан ары хапарын къысхача айтды. Джарашыб Сюлемен бардырыб тургъан революцион ишни джарсыгъанына Ната бек уллу бушуу этди. Алай болгъанлыкъгъа революциончу тенгини къыйналыб тургъан джюрегине не келеди, не къалады деб джукъ айтмай, джаб-джангыз:

— Чырмалгъан ишни тюзетирге бир амал табаргъа керекди, къалай этейик? — деб Ната кеси-кесине соргъанча сорду.

Не тукъум болумда да акъыл таба билген Андрей:

— Партияны Ара Комитети белгили бегим чыгъаргъынчы, къалай этерик эсенг да Сюлеменни сени къолунга беребиз. Мурат, сен да мындан кеч этмей юйге барыб, джукъ излей киши келсе «билмейме» деген джангыз сёзю басыб тур. Сени юсюнгден иш аманга кетгени болса, бир да къоркъма, къолубузну узатырбыз. Қъайда болсанг да, къайда айлансанг да бардырлыкъ ишинги кесинг билесе. Партия болмагъан, ол иш джюрюмен бусагъатда Россияны джерлеринде бир къарангы къулакъ табмазса, экигиз да бирден тас болуб къалсагъыз асыры чюйре боллукъду, — деб Андрей, андан башха айтыры болгъан бармыды дегенча къарады...

7.

Къысха заманны ичинде Муратны полициягъа чакъырыб башладыла. Хар келгени сайын дядя Андрейни «билмейме» бир сез «билеме» минг сез», — деучюсюн

унутмай, «билмеймени» басыб турду. Бети тиширыуну боялган бетине ушаган бир кзутсуз адамны Мурат бла этиб кермегени кзалмады. Ариу айтыб, аракы ичириб, урушуб, уруб, алай болганлыкыга джукь айтдыралмаганында аны терслиги болмаганына ийнаныб, кыстаб джиберди.

Мурат быйыл гимназияны бошайды, окзуууну юсюнден да сагыш этмесе болмайды. Алай болганлыкыга табийгзат берген фахмусуну кючлююгюнден, дерслени кыарыусуз билгенни кый эсенг джюрегинде кыйгыысы кзаллай бир болса, аллай бир баджарыб барады. Бир джангыз кюркыганы—гимназияда окзуудан тыйдырыб кыйсала, быйыл да орта билим алалмай кзалаб кетеме деб,—олду. Бу сагышда Мурат хар несин джарашдырыб, биягы юлеринде джашайды. Тетя Вина кыйгыылы болуб, «дядясы» кыйоб кетди эсе кзалай болсун да — деб ексюзге кыараганча кыарайды — бир-бирде кзуру экиси кзалсала Муратха кел этиб:

— Кыйгырмаз, гимназияны бошай эсенг экибиз да Кавказга барырбыз,—деди.

Дерсен келиб юлеринде бир джукь ашаса, китабларын алыб биргесине окзуганланы бир кзауумуна барады. Ары келсе, ала аналарныны кзулагына:

— Мама, бу джашны дядясы кыйоб Кавказга кычыб кетгенди, — деб джашыртын шыбырдайдыла. Андрейни буйругуна кере, келиб адам джоклагычы Мурат кишини излемезге керекди. Ол себебден Мурат барыб ары дери таныган юлерини бирини эшигин ачыб кирирге болмайды. Аланы мындан толу хапарлары болуб тура эсе да ким биледи...

Кимге туберге, кзалай этерге билмей турганлай, бир кюн, кеч эте, юйге келгенинде, тетя Нина эшикни, терезени да джабыб шкафны келекгесине кириб, бети кзуту да кетиб:

— Ма муну сенге бир барышня бериб кетгенди,—деб, акырын шыбырдаб, кыйнундан чыгарыб адреси джазылмаган бир конвертни берди.

Асыры кзууаннгандан не этерге билмей, эрлай ичин ачыб окзуганында, Натаны кзол ызы бла былай джазылган эди:

«Кече кюн деб кыарамай келиучю джолунг бла бизге кел». Тетя Нинага да джукь айтмаганлай бёр-

кюн кийе башлады. Алай болгъанлыкъгъа эрлай акъылына:— адам аз заманда хар юйню, хар ташны, хар тыгъырыкъны къулагъы болады. Адам кёб заманда барырма, къууанч бла атсын, мени ючюнмю атарыкъды танг—деб кеси-кеси бла алайгъа келишди. Тётя Нинагъа да:

— Мени окъутхан усташы къайын кызындан келген письмоду. Иги окъугъаным ючюн бек сюедиле. Кел да бизни бла тур деген эдиле да бармагъанымда жангыдан эсиме салгъанлыкълары болур, ала не да этиб школну бошатыргъа излейдиле,— деб кёйдю.

Аны айтханын онгсунмай, тётя Нина:

— Кесими балама къарагъанча къараб туруб, бюгюн сени алагъа берибми къорыкъма, бир кёрсюнлечи элтиб, — деб ачыуланды.

* * *

Натаны письмосун алгъанында, Муратны кёлюне келмеген зат къалмады. Танг кесини бояусуз шынкъартын джагъыб, джерни башын джарытханлай, Мурат кийиниб, къолун бетин джууб ачкъарангылай орамгъа чыкъды.

Иши болмагъанлай адам кёб джюрюген орамлада иги кесекни айланды. Кюн ортагъа джуукълаша бир уллу юйню аллында тохтады. Экинчи этажда Натаны юйюню терезелерине джабыу ийилиб кёрмегенинде, мазаллы эмен эшикни ачыб, коридоргъа кирди. Коридорну эшиги ачылды. Юсю башыда иги, бир токъ эркиши дженгил-дженгил атлаб акъырын ауаз бла не эсе да бир джырны дыжрлай аллына тюшюб келе эди. Джюреги ушатхан ашарыкъдан иги адамыча ашабмы келе эди огъесе, джыры къайгъылымы эди, Муратха эс бёлмей, ол аны къаты бла озуб кетди.

Башына чыкъгъанлай сол джанына бурулуб Натаны юйю болгъан коридоргъа кирди. Атасыны тыбырыча багъалы босагъа; майна тёртюнчю эшик. Джюрегини ургъаны эшитиле, гузаба-гузаба атлаб барыб, эшикни къонгурауундан басыб, тынгылады. Ичинден бир эркиши таууш:

— Боллукъду,— дегенин эшитди.

Акъырын эшикни ачыб киргенинде, къоллары эки

джан сюегине салыб, бир орус офицер сыртын эшикге буруб, терезеден къайры эсе да къараб тура эди.

Бир кесек къоркъаракъ болса да ауазын тюрлендир-мезге кюрешиб:

— Кюн ашхы болсун,— деди Мурат.

— Сау бол, не керекди?

— Мен Наталья Павловнаны юйюне джюрюб дерс-алыучу сохталарынданма.

— Юйюне джюрюб дерс алыучу сохдаларындан эсенг, Наталья Павловна болмагъан сагъатда нек келесе?

— Огъай бюгюн болургъа керек эди, ангыламагъан затларым бар эдиле да, аланы сорургъа бир джангыз минутчукъгъа келген эдим, — деб Мурат, ол сюелиб тургъан адам джууабын мурукгуракъ этиб айтханында, «арабин къан джауубму къалды экен» деб, бир кесек къоркъаракъ да болду.

Ол сакълаб тургъанлай, терезеден къараб тургъан офицер бери айланыб:

— Сен да социализм ючюн кюрешиучю кауумладан болурмуса! Ната бла Сюлеменни тутханбыз, энди бери ким келсе аны да тутургъа деб сакълаб турабыз, — деб Мурат таба тебреди.

Кёзню джумуб ачханча бир заманчыкъны ичине Мурат хурджунундан джерлениб тургъан герохун чыгъарды. Аны Мурат ёрге кёлтюргенлей, офицер уруб джерге тюшюрюб джиберди. Къолундан тюшюб кетген герохну ызындан мыллыгын атханлай, офицер сермеб джагъасындан алыб, барыб, зор бла джелкесинден басыб, таянчакъ шиндикге олтуртду. Тырпылдаб, къабланны баласыча, олтургъан джеринден ёрге туруб келген Муратны тобукъларындан не басалгъанын басыб, кымылдатмай, не кюлалгъанын кюлдю. Ол кюлгенинде къайдан эсе да Сюлеменни тауушу кюулагъына келиб, аллында экили бола да бир тебреди, ардан артха эс джыйыб офицерни чырайы алджытыб, кеси кесин басды. Алай болгъанлыкъгъа джагъасындан тутуб тургъан офицер, ары-бери кымылдаргъа къоймай, ёрге турама деб кюрешгенин кююб, аны бетине къараб, сейирсиниб тохдады, «Астоприлла, кёзлери бла тишлери Сюлеменникеледиле, башха ушагъан заты да...» — деб Мурат алай сагъыш эте тургъанлай:

— Мурат, ой сени огъесе, герохунгу къолунгдан тю-

шюрмесем гимикдириб кьоя эдинг да,— дегенинде Сюлемен болгъанын билди.

Мурат асыры сейирсингенден не айтырын билмей аузун ачыб къараб туруб Сюлеменни сары чачы бла себил бетине къараб:

— Джанымы алыб кьоя эдинг да юйюнг кьурумазлыкь,—деб ёрге туруб Сюлеменни бойнундан не къаты кьучакълаялгъанын кьучакълады.

Сюлеменни кьундузну кьанатыча къара чачы, будай саламдан сары боялыб, мыйыкълары, кирпичкери къашлары акъ гетенча онгуб, бетине мор себилчикле тюшюб, ким да аджашырча болуб кьалгъанды.

Университетни арасына элтиб атсанг да киши танымазча хар несин боягъанны Натадан чыкьгъанын аныглаб, Мурат:

— Натадан чыкьмагъан амал кьалмагъан эди, энди сени да ананг берген тюрсюнюгю алмашдырыбмы башлады,— деди.

— Бусагъатда манга шахардан кетерге чыртда болмайды. Не боллугъун ким биледи... Къолгъа тюшсенг Гырауну отказын берирге былай табды. Ната китаблагъа къараб дарман табылгъанны джыйыб, къашымы, чачымы да бир джангыз кюнню ичине агъартыб кьойду да,— деди Сюлемен.

— Да энди не оноу, къалай этесе, къайры кетесе, былай этиб турсанг къолгъа тюшгенни кьой эсенг, Сибирге тюшюб тургъанынгы кёрюрге,— деди Мурат.

Комитетде меньшевикле бардыла, ала Ленинини кёрюзген джолундан партияны терсине бурургъа излейдиле. Кюч бла сауут бла патчахха джукъ этеллик тюлбюз, джарашыудукъ бла келишейик — деб кысхандай турадыла. Ала айтханнга кёре, урунган халкъ къолгъа сауут алыб, патчахны тот бугьоуларын ууатмай, мындан ары да боюнларын боюнсхада кьояргъа, байланы ууакъ хатерлерине ауузларын ачыб урунургъа керекдиле. Мени къайда болгъанымы Ната бла Андрей болмаса башха адам билмейди. Алай а хапарым белгили болгъанды да, большевикле шахардан кетиб, Кавказ джанында революцион ишге башчылыкъ этсин дейдиле, меньшевикле уа, огъай кьалсын да мында ишлесин дейдиле,—деб Сюлемен хапар айта тургъанлай, Мурат аны аузуна чабыб:

— Мени акъылым бла сениге бир джангыз кюнню сахарда къалыргъа боллукъ тюлдю,— деди.

— Мени акъылым да, революцияны джакълагъанлары акъылары да алайды. Алай болгъанлыкъгъа мен партияны джашыма, партияны уставы айтханны бузаргъа болмайды. Комитет чыгъаргъан бегимге кере этерикме,— деб Сюлемен сёзюн бошады.

Алайгъа джетишген ишге оноу этген да бек къыйынды. Мурат не айтыргъа да билмей тургъанлай, эшикле ачылыб, Ната ашыгъыш кирди. Бети къуту да кетиб, Мурат бла да саламлашмагъанлай, юйню тёрюне ётюр, башында джашил схарла бёркчюгюн гитче тегерек столчукъну юсюне атыб джигерди. Андан сора стол шидикге олтуруб, бетин эки къолу бла джабыб джылады.

Нек джылагъанын ангыламай, Сюлемен бла Мурат сагъайыб, Натаны эки джанындан сюелдиле:

— Нек джылайса, не болгъанды, быллайла этме да хапар айт, ёмюрде да келген къыйынлыкъны аллын джыламукъ бла тыяллыкъ тюлсе,— дедиле.

Асыры ачыгъандан джукъ айталмай, къалтырай тургъан къоллары бла къойнундан бир письмону чыгъарыб экисине да узатды. Ол къарачайдан келген письмо эди.

8.

«Джашауумдан, джанымдан суйген джангыз балам, Ната. Кёзден акъгъан джыламукълача, таза толкъунлу Къобанны джагъасында адамла да, аджал да унутуб, джангыз кеси къалыб кетген анангдан салам ал.

Уллу сууланы да болады чыкъгъан джерлери, кёз джетмеген биченликлени да болады къыйырлары, хар неге да келеди тауусулур заман. Мени бу дуняда табарыкъ, алдаулукъ, насыбыма тауусулур кюн келди. Қаллай адам эди эсе да атанг, сени джокъдан бюртюк этген атанг... Павел бек ажымлы ёлюб, дунядан къуруб кетди. Алгъаракъ кёзюледеча болмай, арт заманда ичгиге башын салыб къойгъан эди. Қайда болса да бир ичген джеринде ёлюбмю къалды, биреулен союбму кетди деб ненча кечени джукъусуз ашыргъанма. Қолума таякъ алыб, ызындан къарауул болуб, ненча кюнню айланганма. Не кюрешдим эсе да бетсизден-бетсиз,

ётюрюкчюден-ётюрюкчю болуб баргъан болмаса, башын бери алдырылмадым.

Аны бла бирге сен да къууандырмадыңг. Джерни башына джаратылыб, джаб-джангыз эмчегимден аузунг бла тартыб, ана тылпыууму къозгъагъан болмаса, аякъ юсюне миннген кюнюнгден башлаб бюгюннге дери сенден да бир джюрек тынчлыкъ табмадым — деген джерине джетгенлей, вагонну бир джанындан кимни эсе да:

— Джолоучу къагъытларыгъыз,— деген тауушу келди.

Ната джукълаб, Сюлемен Энверге письмону окъуй келе эди. «Джолоучу къагъытла дегенни эшитгенлей, Сюлемен окъугъанны къойду. Къулакълары билир-билмез бегирек Энвер, нек мурукгу этгенин да ангыламай:

— Не болуб елгенди хариб? — деб сорду.

Сюлемен аны соргъанына джууаб этгинчи, джолоучу къагъытланы сора айланганла быланы купеге джетдиле:

— Джолоучу къагъытларыгъызны,— деб къолларын узатыб тохдадыла. Ната даууругъа уяныб француз тилде:

— Не дауурду бу? — деб ышарды.

Къагъыт сора айланган адамла, уууртлары салыныб, узун мыйыкъларыны учлары усдукгу-устукгу болуб, кёзлерин джангы туугъан кючюкчюкнюкюлеча теренден къараб, быдырлары салыныб, адамны джюрегин буз этиучю полициядан эдиле.

Къарыусуз джашил схарладан офицер форма бла тигилген къабдалыны кёкюрек хурджунундан Сюлемен бир къагъытланы чыгъарыб, сансыз эте, кёзлерине къарамагъанлай, къолларына тутдурду.

Тамадалары, Сюлеменни къагъытына кезюню къыйры джетгенлей.

— Джюйюсхан Межевицкий, кечигиз,— деди.

— Къайгъырмаз,— деб полициячыны къолунда къагъытын алыб хурджунуна сала, Сюлемен терезеден къараб эснеди. Энверни джолоучу къагъытына кеб заманны къарадыла. Бир къолларында уллу китабха, андан Энверге къараб, нелени эсе да тенглешидириб кюрешидиле. Полиция тамаданы артына кириб тургъан биреу, къолуну аязындагъы сурат бла, Энверге къарай туруб, нелени эсе да шыбырдады. Башха адамлагъа сездирмез усталыкъ бла тамадалары,— джюрюгюз, деге-

нинде сумкасында кягъытларын чыгъарыб тургъан Натагъа:

— Сени кягъытларынгы тинтиб не этерикбиз,— деб, Накъырда эте; экинчи купеге озуб кетдиле. Ала къатларындан кетгенлей, Энвер ауузун ача башлады. Аны къарачайча селеширин ангылаб Сюлемен онг кьолуну бармакъларын аузуна джетдирди.

Терезеден къарагъан заманда эмен, кёгет терекле, сары байракъчыкъны алыб сир къатыб тургъан темир джолчу, къайры эсе да дангыл тюзге кетиб баргъан арба джолла бир бирлерин ауушдуруб башладыла.

Сюлемен терезеден къарагъанын кьоюб бери айланганында, Энвер:

— Алан, оллахий не заманда да алай уллу акъылым джокъ эди, бу арт кюнледе уа санга сейирсине сылхыр болуб кьалгъанма,— деди.

Сюлемен иги кесек заманны ышарыб туруб:

— Нек? — деб сорду.

Сюлеменни сорууну магъанасын ангылай тургъанлай, къайтарыб соргъаны Энверни къыздырыб:

— Чачынгы саргъалгъанын — ариулукъгъа этдиргенме, бетинге тюшген себгиллени — чабыным тутуб чыкъгъандыла, ишингден чыкъгъанынгы — Кавказгъа тансыкъ болгъанма деб келдинг. Ойнабашны (Сюлемен бла селешген заманда Китагъа Ойнабаш дейди) эрини тукъумуна уа къалай кечдюн? — деди.

— Бери къара, Энвер... — деб тебрегенлей Сюлеменни не айтырын билиб тургъан Энвер:

— Ары къаратыб не этериксе, кьой, арта хапар айтырса... письмонгу аягъын бир окъу аллах ючюн,— деди.

Сюлемен гитче столчукну юсюне джайылыб тургъан газетни тюбюнден письмону алыб, Натагъа:

— Энвер письмонгу эшитирге сюеди, окъуюмму? — деб сорду. Письмону сагъынганларында, Натаны бети тюрлениб:

— Нек болмайды, боллукъду. Быллай кыйынлыкъ сезген кюнюмде Энверча адам жан аурутса, джюрегиме бир кесек себеб боллукъду,— деб Ната джастыкъгъа таяныб ахсынды.

«Къачан эсе да къучакъларын ачыб сыйлаучу адамла, тюбеген джерде саламын да алмай башладыла. Джарлы Павелни (аллах кёкдеги патчахлыкъдан орун бер-

ген заманда кыйынланы унутуб кыймасын), керекли заманда төгерегине айланыучула, ардан-артха танымай кыйдула. Джюрегин терсине айландырыбмы эте эди,— Россиягъа къара кюн келликди, джашаууму бош джашадым, мен тутхан джолну магъанасызлыгъы ачыклангандан-ачыкълана келеди. Эриген алтынча, XIX ёмюрню да кыйтмазла,— деп эсирсе, чачын башын джыртыб джылаучан эди. Аязыса уа аузундан сёзюн чыгъармай, кёзюн чыракъ ийиб, къара тынгылауну салыб, тютюню төппесинден куюуб, аузуна джукъ элтирге унамай, табхан джашауу ол эди. Аны хаман эсириб джюрюгенине халкъ: асыры бек юреннгенден орамда аязыб кёрселе, элге кюян киргенча болуб, адамла бир бири кюулагъына шыбырдашыб, сейирсине эдиле. Хиликгеликге кыйгъан джарлы джаным: айхай джётгюргенинг сайын «аптюш» деб баралсанг а. Бир кюн кибик ётюб кетген джашауунгда алапат мурат эте, оноу сала бараса. Алай болгъанлыкъгъа, джаз болса кыйчада, кыйш тюшсе, джаз деб, болджал сала баргъан болмаса, кыйгъыб алыб бир ишни тындыраб кыйламайса. Юйде экибиз кыйлыб сёзге ачылгъан кёзюуде Павел ариулукъ бла:

— Кыйырда айланганыбыз болду, Павлуша, акыйлы джаным, рапорт джаз да ишингден чыкъ. Россиягъа кетейик,— не айтырыкъды — деб джан алыучуну сакълагъанча, джууабын сакъласам:

— Не дейсе... Россиягъа айхай кетейик, акъ кыйылагъа, чегет джууалагъа,— дей келиб, кыйын кегетлени шуулдагъанлары, чегет джууала, булбулланы джырлагъанлары... джанымдан татлы Россияны сала турма эсеме,— деучен эди. Алай эте келиб кыйтымда сюелиб, кёзюме джити кыйраб туруб:

— Сенсе мени Россиям, Россияны кёзюнден кёреме сени чачынгы ийиси нарат тереклени эсеме тюшюредди,— деучен эди. Алай бла термилгенлей турдукъ, алая не медет, джолгъа чыгъыб кыйалмадыкъ. Кыйала-кыйала кетиб, чынг артында уа джарлы Павелни сюеклери да туугъан джаринден тышында кыйлыб кетдиле. Алгъынны джигитлигинден ётгюрлюгюнден бир тукъум бир заты кыйлмагъан эди. Иче-иче барындан да айырылгъан эди. Узакъ элlege барыучусун кыйюуб, кюн сайын баргъанча сууну ары джанында элге тюзелиб, кыйгъытлары не да бёркюн тас этиб келе эди. Бир-бирледе уа

ким болса да биреу алыб келиб, ёлюр соусуз болуб тургъанлай, юйге атыб кете эди. Кёзюм бла кёрмегенме, хапар айтханларына кёре, тийрени кыйырына джетгенлей кимни ююне болса да кириб, иги ашхы ичиб кыза башлагъанлай той этсдиригиз деб, кысыб, ала да таулуланы эски адетлери бла джаш къауумгъа буйрукъ бериб, элни джашын, кызын джыйыб къобуз сокъдуруб, харс уруб, аууб къалгъынчы Павелни тебсетиб тургъандыла.

Бир кере уа, тюшден джаллай, тачанканы къабакъ эшикледен чыгыб баргъанын кёрдюм. Алай болгъанлыкъгъа биягъы мен юй джарлылыкъдан бошамай, муркугу этдим да, чыгыб къарагъанымда, орамны букъусун кёлтюре кетиб тура эдиле. Не этерик эдим, сени къаллынга меннге келген кюн келге эди, ёре соусуз болуб юйге къайтдым. Ол джарлы уа, ол баргъаны бла салыб биягъы тийреге баргъанды. Анда кимни эсе да юйюне кириб, адамны джашауундан айыргъан ичгини кечени ортасынва дери бардыргъандыла. Алайда ичиб тугъанланы барысы да бири бири бла кеслерини ана тиллеринде сёлеширге болгъандыла. Джылыннганы бла бу да кеси башына кюн чакъырыргъа къалгъанды. Ала уа муну сан этмегендиле. Алай бла кёлю къалыб, кишиге да джукъ айтмай, ёбгелеб, бир чуругъун да къолтукъ тюбюне кысыб, джалан аякъ кетиб тебрегенди. Ол юйде олтуруб джылыныб тургъан адамла сан этмегендиле, къайтмай мычыгъанында, излей джайылгъандыла Павел кыйынлы джол салыб кёпюр табагъа келе-келгенди Таза хауада эсириб не этгенин билмей, Къобанны кыйырындан суугъа киргенди. Асыры эсиргенден ызына къайтыргъа билмей, теренинден теренине кириб кычырыкъ эте суугъа ташайыб кетгенди. Ол сагъатда аны излеб айланганла айтханнга кёре, сууну ичинде — о, хахай сойдула, кесдиле, болушугъуз, — деб кычыра башына болушлукъ излей эди дейдиле.

Экинчи кюнюнде кюн кышлыкъ болуб, къаллымы юйюне аллай хапар келсин. Джёгетей-Аягъы станицени туурасында суу ёлюгюн айрымканнга чыгъарыб тургъанын тууарчыла кёргендиле, — деб аллы бла атлы келди. Аны ызындан тоб арбагъа сал этиб кесин да келтирдиле. Бир джангыз шайны артха аямай, хар не этиллигин да бек деменгили этдим. Кёбле келиб къайгъы сёз бердиле.

Ёлюгон Баталпашинскеде уллу соборну аллында къабырланы ичинде асыратханма. Павелни ахыр джолуна ашырыргъа тамада къауумдан бир джнгыз адам къалмагъанча чыкъгъан эдиле. Къабырына онюч гокга ханс венюк салдыла.

Уясындан замансыз учуб кетген кёгюрчюнчюгом, джангыз балам: бу письмону джюрегими джылы къаны бла джазама. Атангы къабырындан разылыкъ алырса, мени да бу джерледен къоратырса. Къалай да эт бери келмей къалма. Сау эсен кёрюшейик, Натачыгъым, ананг Клавдия.

Р. С. алгъаракъ письмоларымда джазгъанымча, бир къачхыпчы солдатха къошулуб Матильда таулагъа кетгени бла табылмай турады. Кюрт оюлубму басды, джаныуар тюбемми чачды, огъесе къагъытларын джарашдырыб, насыблы юй юйдеги болубму джашайды, ким биледи, гюнахы кесини болсун. Разы уа этмеди. Ёмюрден бери биргебизге джашаб, джетген кюн, аманнга игилик этсенг юйюнге сау бармазса дегенча этиб къойду...»

Сюлемен письмону окъугъан заманда бек кючлю э ийиб тынгылагъан Энвер:
Ната таба къарады.

— Не уулу къыйынлыкъ джетгенди харибге,— деб

...Сюлемен тынчайгъан орнунда туруб терезеден къарагъаннына, кюн батаргъа барыб, тенгизни акъ ташла бла кёк кумну келе да къучакълай, дагъы да ызына къайта тургъан толкъунларын кердю.

Алайыны Азов тенгиз болгъанын билиб:

— Энвер, ой Энвер, Ростовгъа джуукълашыб келебиз,— деб Энверни уятды.

— Не дейсе, джукълабмы къалдыкъ,— дей джукъу арасында Энвер джатыб тургъан джеринден эрге турду. Мийик джарлы, ханс басыб тургъан къабхакъланы юслери бла тенгизни кёкге тирелиб, къалгъан толкъунлары кёрюне эдиле. Алагъа къараб джукъ да айтмай келе тургъанлай, къолтугъунда да китабы бла Ната кириб келди.

Кече эте Ростовгъа джетдиле. Поезд иги кесек заманны тохтаб турду. Бизни танышларыбызны да харкимни кесини сагъышы, къайгъысы басыб, бир-бири бла кёб сёлешмейдиле. Сюлемен, таулада джашарыны,

къалай ишлерини, кимле бла къалай ушакъ этиб башларыны сагъышын этеди.

Ната, анасына тюеб, иги ашхы джылаб, андан сора биргесине алыб келиб, Петербургда, не да бир башха джерде джангыдан къалай джашау къураб башларыны сагъышын этеди. Энвер да сатыу-алыу чотларым къалай барадыла, кимле къалай ишлейдиле быйыл байталланы саууу, аладан курсда кымыз этерге боллукъмуду. Огъесе Оракъ аулгъа не да Сорк ауулгъа барыб Генджалийни не да Къапайны табса, ишин баджарыргъа нек болмайды, хайыр тюшген болмаса не аз да хата тюшерик тюлдю. Арт джыллада сютлерин хайырландыргъан байталланы амалы болмагъанча тюрлю-тюрлю ауруулагъа тинтерге керекди деб, аны да къайдан табдыла. Быйыл Кита бла эри джарашыб Карлсбатха солургъа барадыла. Аладан да киши келлик тюлдю... къайгъырмаз, аны кылыкъларындан да бир тынчайырма, алай а дагъы да ким биледи, джюрегим кюсеб башлаб бир къан джаудурмасын. Алай болгъанлыкъгъа туура Китача адамла да къалай табылсынла» — деб Энверни сагъышлары да башында ары-бери къатышдыла.

Экинчи кюн тюгел тюш болгъунчу поезд келиб Невинномысская станцияда тохдады. Ната бла Сюлемен Энверни къоюб тюшдюле.

Натаны вокзалны ичинде олтуртуб Сюлемен чыгъыб кетди.

Сакълагъан залны бир мюйюшюнде эки келбегли таулу олтуруб тура эдиле. Бирине къараб «ол ким эди» деб Ната иги кесек заманны сагъыш этиб турду.

Ол ушакъ эте тургъан эки таулугъа къараб тургъанлай, Сюлемен эшикден кириб,— файетон хазыр болгъанын билдирди. Ната кёзю-башы бла ол эки адамны кёргоздю. Сюлемен Натагъа джукъ айтмагъанлай ала таба кетди. Къатларына джетгенлей, бири ёрге туруб, Сюлеменни къучагъына джыйды, иги кесек заманны сёлешгенден сора, Сюлемен келиб Натагъа:

— Аланы бири Коста Хетагуровну къысха джуугъуду, экинчиси Коста бла Ярошенкону татлы тенги, къарачайны белгили художниги эм да назмучусу Кърымшаухал улуду,— деди. Нага чачын тюзете бёркчюгюн джангыдан джарашдырыб кийиб, барыб экисн бла да танышды.

Бир-бирлери бла танышхандан сора,— сөлеше ту-
руб Сюлемен:

— Джюрюгюз, мени фаэтонум бла кетейик,— деди,
Костаны кысха джуугъу да Кърымшаухал улу да хаб-
джюклерин алыб эшик аллына чыкъдыла. Арбачы,
джыланча атланы ауузларын тарта да джырлай. Къо-
банны джагъсы бла Баталпашинскеге айландыла.

Джолда келе Костаны джуугъу джанындан суйген
назмучу къарнашыны ёлгенини хапарын айтыб, адам-
ны джюреги кыйналырча, уллу шохлукъдагъы тенг-
лерини ёлюб кетгенин эсине тюшюрдю. Аны бла бирге
экиси да Нарсанагъа барыб, Ярошенкону къатыны
эрини мер-мер ташдан памятник салдыргъанын эм да
аланы ары чакъырыб, халкъ бла бирге ол джыйылуда
болгъанларыны хапарын айтды. Арбачы, фаэтонда-
гъыла джангы хапар башламагъанларында, бир талай
джылны мындан алгъа, ол ишлеген джерде ишлеб тур-
гъан, къарачайдан келген бир таулуну бош джерге ту-
туб, ёмюрлюкге Сибирге ийиб къойгъанларыны хапа-
рын айтды.

Аны биргесине гитче джашчыгъын тутхан эдиле да
туугъан эллерине тас болуб кетгенди деген сёз джю-
рюйдю. Кертиси уа ол таудан къачыб келиб, Баталпа-
шинскени адамларыны болушлугъу бла Петербургга ке-
тиб къалгъан эди. Билмейме ары джетелгенмиди,
огъесе джолда тутуб къайда болса да ёлтюрюбмю
къойдула,— деб бошагъандан сора «Тюбегеннге да айт-
майма аллай хапарны, сизге айтама» дегенча къарамы
бла миндириб келген адамларына къарады. Ногъай,
черкес, абаза эллени къаты бла ётуб келгенлей стани-
сени соборуну башларыны батыб баргъан кюнде джыл-
тырагъанлары кёрюндю...

Кюн тюшден джаллай тёбен тардан чыгъыб, Гитче
Тюз таласында тохдадыла. Отлай тургъан къой сюрю-
уну юркютюб чачханча, кёз кёргенни барын чегет
басханды. Асыры мийкден терекле чыгъалмай къал-
гъан джитилени юслери джалпакъ-джалпакъ болуб
кёрюнедиле.

Тууб ёсген элине джууукълашханында Сюлемен
арыгъанын унутуб, асыры къууаннгандан анасындан
джангы туугъанча болду. Джыйылгъан джерде джыр-
ланнган халкъ джыр, адамны джюрегинде иги мурат-
ларын къозгъагъанча, сабийчик болуб былайда ийнек

лени кютюочюсю, тенглери бла майна ол гугук къаяны башына чыгыб, бешеулен-алтаулан да болуб, бир суу-лукъдан уртлаб, азыкъ ашаучулары, джай чиллени аллы бла мусхотла, зыкала джыйычулары, къурман-ораза ачылгъан кюнледе элни омакъ кийинген къызлары бла акъкъабдал джашлары келиб былайда уллу той этнучюлери эсине тюшдю. Аны эртде ётуб кетген, алай болса да башхаланы сабийликлеринде хаман къайтарылыб, чагыб тургъан нарат терекча, сабийчик заманы, эсине тюшгениндеа кёлю кёлтюрюлюб, арбачыгъа:
— Сюр марджа атланы,— деди.

Миниб келгенлени тиллерин ангылагъанча, атла джортуб башладыла. Тийрени къыйырындан киргенлей, ныгышда олтуруб тургъан къартладан берлакъдан бир талай джаш адам:

— Аланла, джюрюгюз бу орусуланы къайры баргъанларындан бир хапар сорайыкъ,— деди.

Атла тик ёрге чыгыб бара, ол алай айта тургъан адамладан бир-эки джаш келиб, орусча:

9.

— Къайры барасыз? — деб сордула.

Сюлемен таза къарачай тилде:,

— Узакъ джолоучу эдик, энди келир джерибизге джетдик, къонакъгъа аллыкъ эсегиз,— деди.

Ала оруслуду деб тургъан адам къарачайча сёлешиб башлагъанында, джашланы бири:

— Сюлеменмисе?! — деб, къонакъны тартыб джерге тюшюрюб, къучагына джыйды. Къараб тургъан къартла да «Сюлеменмисе»—деген тауушну эшитгенлеринде, къозгъала башладыла. Хапар джайылыб тийрени къарты джашы да джыйылдыла.

Сакъаллары агъаргъан къартла Сюлеменни орталарына алыб, тар тыгырыкъла бла атасыны эски юю таба тебретиле. Тийрени Къанджал Къаяны белине къысылыб орналгъан къуш уялача, къабыргъалары бир-бирине къысылыб ишленген юйлери кёб джерин аллыкъ эдиле.

Къартланы бир къаумуну аллында Сюлемен да ала-ны ызларындан, бир эски топракъбаш юйню къатында

мурукгу этдиле. Сюелиб тургъанлай, къолунда челеклери бла бир къызыл къанлы тиширыу чыкъды. Къуру челеклери бла эркишилени алларына чыгъыб къалгъанына уялыб, ызына къайта башлагъанлай къартланы бери:

— Аминат, тас болгъан къайынынгы алыб келебиз— деди.

— Оу мен джарлы, джашыбызны джашы,— деб Сюлеменнге мыллык атды. Аминат къайынындан туугъанны бойнундан къаты къысыб тургъанлай:

— Оу, мен джарлы, оу, мен хариб, андан эсе мен дуниядан ёлюб къораб къалгъа эдим. Быллай бирни къайда айландынг, къайда тас болуб джюрюдюнг! Хапар къалай бермединг,— деб Аминат хаман сарынны бериб Сюлеменни да къоюб, къабакъ эшиклени аллында джылайды. Аны джыламагъа къоюб, эркишиле кеслери юйге кирдиле.

Бети акъ учхум болуб ауузундан сёз чыкъмай, Сюлеменн юйге киргенден сора не этерге билмей, ёрге сюелиб аралыкъгъа къарады. Аминатны сарыны къонгурау къакъгъанча, саулай тийрени зангырдатды. Аны эшитген тиширыула бири-бири ызындан дженгил-дженгил атлаб, бери келедиле.

Тиширыула да не этсинде заман заманы бла бир хапар эшитиб, кёзлерин ачмасала, тар ёзенни ичинде сангырау болуб да къалырла.

Ала ашыгъышыб алларына тюбегеннге:

— Не болгъанды? — деб сора, джууаб алгъынчы да тынгыламай, Сюлемен келген юй таба башларын атадыла. Арбазда, юйню ичинде да адамдан толуб, бармакъ басар джер къалмагъанды. Хошкелдиге келген-келген кёзюу-кёзюуюу бла барыб, аллы бла Сюлеменни бойнундан къысыб, аны ызындан къолун тутуб,, ызларына джаллайдыла.

Тюз эт джуукъ джетгенле болмасала, башха атауул къарнашладан туугъанла, кеслерин бир къояйыкъ, ичги сёзлери, оноулары да болур» — деб эте болурла, чачыла-чачыла барадыла. Шиндикчиклеге, тыркыклагъа, агъач орундукълагъа олтургъанлагъа Сюлемен сынаб къараганында, кесинден тамадаланы болмаса, джашыракъ къауумдан хазна кишини танымады. Таныгъанлары да шатык хансны биринчи къырау мууал этгенча, кимини тиши тюшюб, кимини кёз къабакълары къызарыб,

бети джангы сюрюлген джерни баразаларыча, джыйрыкъ-джыйрыкъ болуб тургъанын кѳргенинде, «джашау бир адамны да джазыкъсынмайды, джылла былагъа да этериклерин этгендиле» — деб аны акъылына алай келди.

Кѳзлери-къашары бла бир-бирлерин эшик арты табагъа чакътырыб, эки-юч адам нелени эсе да шыбырдаша юйден чыкъдыла. Хар ким олтуруб Аминат да отну юсюне отунла сала тургъанлай, эшикге чыгъыб кетгенлани бири:

— Аминат, ой Аминат,— дей босагъагъа келди. Кимге айтханын кеси да иги билмегенлей, Аминат:

— Къара да отну бир джандырчы, — дей чыгъыб кетди.

Эшик аллындан къобуз согъулгъан, харс урулгъан таууш келиб, арбазгъа киргенлей, той тохдаб къалды.

— Келигиз, акъыз,— деб кимлени эсе да алларына чыкъгъанын юйдегиле эшитиб турдула. Бир кесек замандан паетекле, къутунекъабдалла, лауданджаулукъла шууулдай келиб, тийреде тамадагъа къалгъан къызла Къызылланы джанкъозларыча, юйню толтуруб къойдула. Акъбетле, тогъай къара къашлыла, бирем-бирем келиб Сюлеменни къолун тутдула. Толгъан айча эски юйню ичин джарыта, таудан акъгъан сууну тауушуча шуулдагъанлары адамланы ышарта, узун дженг учларыны тюрюнден кийик къазны боюнуча, ингичке акъ къоллары къараб, джангыз бири олтурургъа унамай сюелишдиле. Алай этиб бир кесек тургъандан сора, агъачдан тухдуй тюрюген, къыбдысындан къан тамгъан, тузлу гютдю ойнагъан заманда парийле эм алгъа гютдюсюн ашаучу, Абсатыча хар не тюрлю болумда да тийрени къызларына башчылыкъ этиб айланган Зарият къобузну къолуна алыб:

Къалгъанланы оноулары къалай эсе да билмейбиз, ичибизден тас болуб кетген къарнашыбыз, кесин кишиге да излетмей, бизни джерледе ёмюр къыямадан бери джюрюмеген, къымылдамагъан адам болуб къайтхан къууанч кюн Сеит джарлыны къарасын унутуб, кѳз ачаргъа оноулашханбыз,— деб эркишиле табагъа къарады.

Къартланы ичинде эм тамада,— арабин былайда менден абадан адам бармыды,— деб къарагъанча, тѳрт джанына къараб:

— Сау болугъуз, тийрени кызылары ёмюрде да башыбызны энишге тутдурмагъандыла. Тюз этгенсиз, Сеит харибни да джатхан джери кенг болсун. Бюгюн а аны унутур къууанч келди. Къарагъызыны ачыгъыз, къууанчыгъызыны этигиз,— деди.

Юйню ичиндегиле ёрге-ёрге туруб, ол сёзюн бошагъынчы сюелишиб турдула.

Къарт сёзюн бошагъанлай, Зарият къобузну тартыб, джашла да харс уруб башладыла.

Къобуз харс тамам джарашханында, той тамадагъа айырылгъан бир джаш:

— Ай, марджа, тамадала, къобуз кетди, — деб кычырды. Халкъны аллында этерге не амал... ол бусагъатда той этерге эркинлик берген, таягъын да къатында олтуруб тургъанланы бирине бериб, эки джанына да къараб, кесин тартдырмагъанлай арагъа чыкъды. Бек эртдеден бери тойгъа чыгъыб арты бла аллына бармай турса да, башхасы болмай юч джыйырма джылны мындан алгъа, биринчи кере уллу джыйын тойда тебсегенча, бетине нюр ура, сюзюлюб, бурунгу джашлача тебсеб башлады. Къарт бла сау чилле джаулукъну юсюнден да окъа берк кийиб, тау маралча, бир иги къарамлы кызы, сюзюлюб тебсейди. Ала бир кере ары бла бери ётгенлей, дагъыда бир кызы чыгъыб, саулай тийреге оноу этиб тургъан сыйлы акъсакъл къартны сыйырды. Кызыла сыйыра келиб, къобуз кысхагъа согъулуб башлады. Кысхагъа джангы тартылыб башлагъанында, къарт бир элде туууб ёсген адамларыны бетлерин ышарыб кёргенинде, кызыгъан джюреги джылыныб, джангызгъа барыб тебреди. Белинден огъары джаны сир къатыб тургъанлай, аякъларын ойнатыб, джангызгъа бек ариу баргъанын къоя:

— Бек сау болугъуз,— деб кызылагъа да, джашлагъа да бююреу этиб, орнуна олтурду.

Аны ызындан Сюлеменни чыгъардыла. Алайда адамланы бир къаууму «унутхан болур» деб, Сюлеменни орнуна уяларакъ болуб тургъанлайларына, адамны юсюнде эм багъалы заты, джашауну туура кереклисича суйген адам тебсеялмай бек да къалыр эди. Тюзге тебсегени адам сукъланырча аламат, ариу болду. Алай джарашыб, кёблени джюреклерин, кёллерин аякъны башы кёкге ачыкъча, бир-бирине ачыкъ этген тийре той башланды.

Была юйде той эте тургъан заманда ол Аминатны чакъырыб кетген къаум хоншуларыны юйюнде бир уллу иркни союб ичин, башын джарашдырыб, эшик алында эки уллу къазанны ючаякълагъа салыб, бише тургъан этлени тубюнден отларын ышырыб кюрешедиле.

Тийреде табхан тебсилерин, сахан табакъларын, аракъы ичерге, къарасауут джагъылгъан, кюмюшден тубчюкле бла къуршоучукъла салыннган, мазаллы мюйюзлени джыйыб, исси суу бла таза джууб, суукъ сууда чайкъаб, джарашдырадыла. Быллай джерде хар ким да кесини чемерлигине кёре, орунуна джарашыб къалады,— малны онеки джилиги, баш джартылары, ашхын сохтасы кимге барлыгъын билген, къайсы тебсиге къаллай сюекле салынныгъын алджамай ангылагъан адам шапалыкъ орнун кимге болса да бериб къоярыкъ тюлдю. Джаш келинле, тойгъа къошулургъа тамада эгечлери чырмау болуб, джыллары джетген къызла джууб сауутланы тебсилени хазырлайдыла.

Къызыу той бара тургъанлай, бюгюн Сюлеменни биргесине келген арбачы эшикден кириб:

— Мени юсюмден бир оноу этигиз: къалай этерикме, кетиб къалыргъа кеч болгъанды, мында къалыргъа керек болса — атлагъа аш къайгъы этерге керекди: мени джемден башха затым джокъду,— деди.

Сюлемен анга джууаб этгинчи, тебсилени аллары келиб башлагъанын кёрюб, тийрелеринден бир джаш:

— Бери келиб, бизни къолубузгъа тюшдюнг эсе, не атла, не да арба къайгъылы болмай, оюнубузгъа, къууанчыбызгъа къошул,— деб бир джаны бла кёл къалдыра, экинчи джаны бла къонакъбайлыкъ эте, арбачыны алыб келиб, тёрдегилени орталарына олтуртду. Къобуз тохдады. Зарият, башхала да эшитирча, абаданыракъ:

— Кетейик, кетейик,— деди.

Аны алай айтханын эшитгенлеринде къызла барысы да сюелиб тургъан джерлеринден тебджилдей башладыла.

Къууанчха тамадалыкъ да, шапалыкъ да этген адам:

— Огъай, къызла, къабарыкъ хазыр болду, деб къууанч чачылмайды; Чепеллеулада сизге да тебси джарашдырыла турады,— деди.

«Чепеллеулери» — деб хоншуларына айтханын аныгылаб, Сюлемен:

— Ушатсагъыз барыгъыздан да бир зат тилерик эдим,— деди. Бир талай адам да бирден:

— Нек ушатмайбыз, къарама да кёлюнге келгенни айт,— дедиле.

— Былайда уялыр адам джокъду. Къаза кетсек ичибизде тышындан келген джангыз адам барды,— деб къолу бла арбачыны кёргюздю. Быланы адетде да эркиши къабарыкъни аузуна элтгенлей, тиширыу къачыб эшикге чыкъмайды да, олтуруб, къалгъанла бла бирге ашаб башлайды. Барыбыз да бирге олтуруб, бирден бир ауузланайык,— деди.

Биягъы акъсакъал къарт тынгылай туруб:

— Да, Сюлемен, былайда уа табсыз затны айтыб тилейсе, алай болса да сени айтханынга къарамай кёлюнгю мыдах этер къыйынлыкъдан аллах сакъласын,— деди.

Къызла уа, «оу, акъыз», деб чарлагъан кибик эте да бир тебретиле, алай'а башына эркишиле бла тенг сыйны ушатмагъан аланы арасында да ким барды...

Тебсиле бла шиндикле джарышыб, хар ким орнуна олтургъандан сора, эшик артындан ичгиден толуб тургъан гыбытны алыб, бучхагъын тешдиле. Шапа мияла стаканлагъа, тууар мюйюзлеге къуукъ мынчакъ бетли чагъырдан къуюб тебрети. Стаканланы эмда тууар мюйюзлени хар ким къолуна алыб башладыла. Тебсеб къууанчны башлагъан акъсакъал киши:

— Да, аллах бюгечеден аман кюнююзге тюбетмесин: хар кимни кёлюндеги иги муратына тюбетсин. Сюлемен кибик джашларыбыз мындан ары да былай къайтыб келсинле. Не десенг да Эресейде айланган адамдан бир хапар чыгъарыкъды, джарлы, къыйынлы кимди десенг,— ол Тюркге кетген, тыш къраллагъа чыкъгъан, арабланы къолларына тюшген джарлы, къарангы таулуладыла. Бу ичги деген затны адам улу къууанч, къыйынлыкъ кюнде да ичеди. Джюрек къыйналса да, къууанса да, дарман бумуду да, аузунга бир джетмесе болмайды. Мени кеб сёлешир акъылым да джокъду, алая бир айтырым, бюгече элине юйюне къайтыб келген Сюлемен къаранашыгъыз кесини тутхан ашхы муратларына джетиб, ким эди ол дерча онгуб, суйгенлери къууаныб, суймегенлери джарылыб, аллай

кюнлеге джетген кюнюнде да былай ичейик; джашауу узакъ болсун, хар адамны джюреги неге таралгъанын биллик толсе да аны ючюн къайтарыб айтама, хар ким да тутхан иги муратына джетсин. Да, ичигиз, мен алгъыш эте да билмейме, атыгъыз алгъышда айтылырча болсун,—деб къолундагъы мюйюзню ичин тартыб бошады.

Ичиб бошагъандан сора:

— Муну бла энди мен болдум, къуймагъыз меннге,—деб, шапагъа узатды. Ол этген алгъышха джукъ къошмагъанлай-къалгъанла да къолларына алыб тургъан ичгилерин ичдиле.

Стаканла экинчи кере айланыб къолларында, Сюле-менни биргесинде келген къонакыгъа сез джетиб, ол:

— Урунууну суйген, къонакъны аллына юйюнде габылгъанны аямай, къызгъанмай салыб, эм маджал тешегинде джатдыргъан, от хоншуча, бизни къысха хоншуларыбыз, багъалы къарачайлыла, бюгече туугъан къарнашларымы биргесине олтуруб тургъанча сизни бла джюрегим къууана олтуруб турама. Ичги ючюн айтады деб кёлююзге келмезлигин тилейме. Ичги къайда да табылады джюрегинг ушатхан адамны табханды къыйын. Таза джюрекден разылыгъымы ангыларыгъызны тилейме. Алыгъыз ичейик, быллай кюнле кеб болсунла — деб, къыйналаркъ да болуб, иги абаданыракъ ёгюз мюйюзню ичиб бошады Джаш къауумну арасында биреулен уакъ-уакъ Андан сора бир кесек замандан ерге туруб:

— Зекериялагъа хар къан ичген келгени сайын, къарачайны харам хакъдан тоймагъан тоймагъаны джыйылыб, тамам эсириб къалгъынчы ичселе, кеслерин туура Тифлисте тургъан джарым патчахха санайдыла. Алыгъыз, ай аман джашла, бюгюн бизни кюнубюздю,—стаканын ёрге кёлтюрю.

10.

Тауланы башларында тереклени суратларын тейри джарыкъ мерекеб бла кёкге сала келиб, ингирги къарангы къулакъ къулакъны толтуруб, къалын уюду. Юлини тютюнлери бурулуб-бурулуб оджакъларындан чыгъады. Ушхуур этилген юйледен джау ийис тегерекге джайылады. Къыбыла джуддузла мийик кёкню ала

кийизинде джаныб, кирпичлерин акъырын-акъырын къагъадыла. Зыка дорбун таба джанындан гылын къушну къычыргъан тауушу келеди. Хар кимни къонакъгъа чакъыргъаны да, хошелдиге келгени да сабыр болуб, Сюлемен кеси джангыз эски юйню арбазында олтурады. Ингирги таза хауада олтуруб, башында къайгъылары атлана келиб, Петербургга, тюшюб тургъанлай, ким эсе да къабакъ эшиклени аллына келиб:

— Эй-и-и! — деб таууш этди.

Тийреде этиучюлерича уллу таууш этмегенлей, Сюлемен туруб барыб, эшиклени ачыб:

— Кел, джуукъ бол! Кимсе! — дедн.

Иги кесекни джолоучу болуб келгени танылгъан бир адам:

— Менме... Салам алейкум: — деб, атдан тюше келиб, мазаллы къолун Сюлеменнге узатды.

Сюлемен бир къолу бла аны къолун, экинчи къолу бла да джюгенни билеклеринден тутуб:

— Алейкум салам, кел джуукъ бол, — деб къонакъны атын алыб экиси да арбазгъа кирдиле.

Аллары къыбылагъа айланыб ишленген узун топракъбаш юйлени сол джанларында бир пешчикге кириб, ёрге сюелиб тохдадыла.

Хурджунундан сернеклерин чыгъарыб, Сюлемен столну юсюнде башлы лампаны джандырды. Лампа джарыкъда юсюнде тау кийимлери, имбашысына бир уллу бычакъ тагъылыб, белинде да агъач къаблы героху бла бирзуленни Сюлемен башындан аягъына дерн къарады.

— Олтур, алан, — деб шиндикни джарыкъгъа джууугъуракъ джерге салды. Бек уллу ышандырырча тауушу бла:

— Да, ант этдир, энди къысдайма десенг да олтурлукъбуз, — дей сауутларын агъач орундукъну юсюне сала, Сюлемен теджеген шиндикге олтурду.

Сюлемен юйден чыкъды.

Кечеги къонакъ тёрт джанына иги эс ийиб къарады. Омакълыкъгъа керексиз джасалгъан заты болмай, окъууу—билими болгъан адамны отоуунда бир джангыз орундукъ, аны арты бла къабыргъагъа къатапа кюйюз урулуб, аллында да джерге айю тери джайылыб, талай тыш кийим такъгъычха тагъылыб, мняла эшикле уллу шкафны табхалары китабладан къаланыб тургъанын

кёрдю. Терезе таба айланыб къарагъанында, къолунда джана тургъан чыракъ джаркъасы, алтынча джылтыраб, тазаланган джез самовары бла тиширыуну баугъа кириб баргъанын эследи. Къонакъбайы ашарыкъ къайгъы эте айланганларына тартыныб, ызына къарай келиб, столну юсюнде ышарыб анга къараб тургъан бир джаш орус тиширыуну суратын кёрдю. Ол суратдан къараб тургъан тиширыуну къонакъбайны суйген къызы болгъанын билиб,— ким билсин, анга къараб тургъанлайыма Сюлемен эшикден кириб къалса, къызгъанмасын, деген акъыл келиб, баш энишге къараб тохдады. Сюлемен кириб келиб, шиндикге олтурду.

Экиси да бир кесек замчыкъны не айтыргъа билмегенча тынгалауну ийиб турдула. Андан сора Сюлемен:

— Аша, ич болмагъанлай соргъаныбызгъа, къонакъ, айыб этме, къайдан ашхы джолданса, кимсе, айт хапар? — деди.

Къонакъ олтуруб тургъан джеринден кесин бир кесек къымылдатыб, башындан бёркюн тешиб, онг къолуну аязы бла тѣббесин сылаб, ышара-ышара:

— Мени атым Абдулду; туугъан джерим Эмине ёзенди. Халкъны ичинден хапарынгы эшитиб, сени бла махтанмагъан бир джангыз адам джокъду. Кесим агъашчылада къоруучу болуб ишлейме; малчылагъа да, иш излеб айланган адамлагъа да тюбѣб сѣлешеме. Аладан тюбеген адам, «джол болсун» деб бошагъанлай «Алан, не хапар Сюлеменнге хошкелдиге бардынгмы?»—деб сорадыла.

Иш этиб сенинге хошкелдиге, аны бла бирге, бош заманынг болса бизге да келиб юйюмю-юйдегими бир къууандыр, деб тилекчи болуб келгенме,— деди.

Джарашуу, ариу ауазы бла Сюлемен:

Мен окъуу билим алыб къайтхандан сора, халкъ алай багъалатырча кишиге этген игилигим джокъду. Сау болсунла, манга сый берген адамла. Мындан ары бир-бирибизни таныгъан, баргъан келген да этербиз, эсенболсакъ,— деб Сюлемен башсызыракъ джууаб берди.

— Да, Сюлемен, къарнашым, халкъым деб кимлеге айтаса? Зекерияла, Алий хаджи, Ташалдарлары, Мингджылкъыларымыдыла сени халкъынг да, огъесе урунган къарачайлыламыдыла?— деб Абдул кѣзюне джити къараб тохдады.

Джукъ да билмей тургъанлай алай соргъанында, «Къанлы патчах таулары да ызчыладан толтуруб кьойгъан эсе уа» деген сакълыкъ джюрегине кириб Сюлемен:

— Абдул, халкъ деген затха амань игиси да кире-ди. Алай болса да алай тик нек сордунг? — деди.

— Соруб'а нек сордум, мен джерни башында, къарачайны ичинде джюрюген адам кьой эсенг, пыргъауунну эмчек къарнашы тѣзмезлик керти затлары тири шагъатыма.

Бир кесек эслеб атламасанг, джашау шыбыла ургъанча уруб, къаралтыб кьояды. Итни териси тѣзгенча мен тѣмеген къалмады. Аны ючюн'а не кѣзюмден джыламукъ акъмагъанды, не да бюкюлмегенме.

Таудан келген ырхыдан кьобанны джагъалары толгъанча, джюрегим ачудан толуб тургъанлыкъгъа ташча къатыб, ичимде от къазанлары кьайнатыб турама,— деди Абдул.

Ол алай айтханында, Сюлемен сакъ сорду:

«Аланы барысын да манга нек айтаса?»

Джырлай тургъан тауушха тынгылай, бир къауум адам баш къагъыб башлагъан заманда ачу болуучусу-ча, ачу болуб, Абдул:

— Да — деб тебрегенлей, эшик ачылыб, ичинде акъ къарча иленген бастасы бла, юсюне да къакъ этден тишлик этилиб салынган саханны алыб. Аминат эшикден кириб къалды. Абдул ѳрге турду. Аминат саханны стол юсюне салыб, кѣзюне да къарамагъанлай:

— Сау келигиз, — деб къолун узатды.

— Сау болугъуз,— деб Абдул хыртды къолу бла Аминатны къолун къаты къысды.

Абдул орнуна олтурду. Сабырчыкъ эте туруб, Аминат хотасыны хурджунундан чыгъарыб бир тѳрт бюкленген къагъытны Сюлеменге узатды.

— Алимлени Ансар келтириб барады,— деди.

— Ким Ансарды?

— Ташчыда ишлейдиде. Ол юч къарнашны бириди. Адам табылмагъанында малчыладан бир джайдакъ ат тилеб, аны бла келгенме — деб барады. Юйге кирирге унамай ашыгъыб кетди.

Аминат джаулугъуну къанаты бла бетин джабхан кирик эте, шыбыртсыз чыгъыб кетди. Келини алыб кел-

ген кѡагытны лампа жарыкѡга тутуб, кѡюню кѡйыры джетгенлей, хурджуна салды.

Сюлемен, юй ийесича, ашарыкѡны кѡнакѡга те-джей:

— Алан, кел, бастадан ашайыкѡ. Бери таб олтур, кече узунду... Таныш оруслула Нарсанага чакѡырадыла... Хапарынга тынгылайма да экибиз да келиширча кѡюнебиз,— деб сѡюню аягын накѡырадага бурду. «Кѡнакѡ кѡйдан джууашды» — дегенлей, Сюлемен алай айтханында, Абдул этеклери, дженглери джунчутуб турган чебгенин тешиб, ѡрге сюелиб турган Сюлеменге узатханында, мийик джагѡасыны малгар тѡймеле бууб турган кѡара жарымсхарла кѡабдалыны кѡкюрегинде эки Георгий крести ачылды. Кѡолундан чебгени алыб кийим такѡгычча тага, Сюлемен:

— Бек уллу саугѡаларын бардыла, оллахий, кѡйда алганса? — деб сорду.

— Япон урушда.

— Сора кѡрачайдан саналыб япон урушча барганланы бири сенсе.

Деуден башхасы болмаган Абдул, таб-таб сѡлешгенича, кѡашыкѡны да таб-таб джѡрѡтеди. Алай джубана келиб, аузундагы кѡабынын джутуб бошаганлай:

— Болганны несин айтаса, туура отну ичине кириб, салышыб келдик да,— дегенден сора, Сюлемен Махданганга бардырыр — деб тартынганмы этди да, уллу хапар айтыб кѡрешмеди.

— Саугѡала кеслери алларына берилмегендиле...

— Кѡалайланы хапарларыны сораса? Бизни аскерле чабуул этиб алга бара турганлай, ызыбыздан пулемет атылыб, солдатла чаукалача чачылышыб башладыла.

Мен сафны арты сѡреминде эдим. Энишге ийилгеним бла балай кѡраганымда, кѡулакѡ сызганы ичин пулемет уя болган джерге барыб кѡалыргѡ таб болганын эследим.

Бир кесек тогай да айланыргѡ керек эди, алай болса да атдым мыллыкны. Бауурум бла сѡркеле, шыбыртсыз, бизни аскерге кѡоргѡашын джангур кѡуя турган пулемѡт расчехта келдим да кѡалдым. Кѡырганларына кѡууаныб, эслери майданга кетиб турганланы, аркѡаларындан джетиб бир сермегенлей, экисин

гимикдирдим. Ючюнчю пулемётну кьоуб мыллыгын менге атды. Мен японлуланы ол чотларын билмей эдим: сау кьалгъан солдат эки бармагъын кёзлериме тыгъа тебреди.

Къалай этгеними кесим да билмей эрлай кылыч бла сермеб, бош кьолун чорт кесдирдим. Пулемётну оту тохдагъанында аскерибиз флангадан кирди да, джауну бегиб тургъан джеринден кьуш тьогюнлей чачды. Джесир солдат бла пулемётну командованиеге табдырдым. Биринчи крест аны ючюн берилген эди. Андан сора да талай джигитлик этдик да, Сюлемен кьарнаш.

Уруш карт ойнагъанча бир затды; къатышхан тюрлю-тюрлю болумгъа тьуше айланады,— деб хапарын да бошай, Абдул «болдум» — деб хапарын алайда тохтатды.

Экиси да эшикге чыгъыб, Сюлемен агъач сенек бла кёлтюрюб джангы чалыннган биченден кьонакъны атына аш салды.

Къайтыб юйге киргенлеринде, иги адамыча тегюлмегенине джюреги кыйналыб тургъан Абдул:

— Алан, Сюлемен, кьарайма да сен кишиге уллу хатасы болгъан адам кёрюнмейсе. Мангылайыма джазылгъан болур эди, мен бюгече сени юйюнге кьонакъ болуб келгенме. Къалай этерге билмейме ансы, айтырыкъларым, тарыгъуларым бек кёбдю. Эшитген болурса Пёлкде хозыйынын ёлтюрюб ёмюрлюкге джоюлуб кетген Ма-чарны?..

Мен аны кюеуюме. Атам тели ауруудан ёлюб, джети айда ёксюз кьалгъанма. Андан сора уа «онгмагъаннга хапар сорма» дейдиле, тамада эгечим онджетиге, мен да онеки бла джарымгъа чыкьгъанлай анам да ёлюб, кесибизге аман бла джашау этерге кюрешгенбиз.

Бизни болумда не малынг, не мюлк джеринг болмаса рысхы этген тынчмыды. Кьолума таякъ алырча болгъанлай, Дударкьалагъа беш джыллыкь джалгъа кириб, башыма джашау этейим деб тебрэдим. Алай болгъанлыкьгъа сьуйген кызыма термиле япон урушха кетдим.

Анда джылдан артыкъны айланыб келдим. Насыбыма кёре урушдан сау эсен къайтыб, сьуйген кызым бла юйленнгенме да, дуняда эм уллу насыбым олду.

Аланы да аталары джоюлуб кетгенден сора джа-

нгыз кърнашлары Муратны ишленмеклик бла чыныккыдырыр ючюн сют бла кесиб, ёмюрлюкге Дударкылагы кърарын джалгы берген эдиле. Ол да аланы кыошларында тёзелмей кыачыб кетди эсе да, ёлюб кыалгыан эсе да, бюгюн да, бюгече да хапары чыкымайды. Юйге кыачыб келгенди деб Зекерия тинтиуюл этдире да айланнганды. Аталары тутулуб, джашлары да тас болуб кетгенден сора, сагыу алыугы Пелкден келиучю Иван деб бир «знакомлары» мюрзеу келтириб, ачхачык да бериб турганды.

Ол Иван деген адам айтханга кере, Мурат, сауду, алай а ол аны несин бледи. Ол аперим кёллерин басдырама деб алдаулукгы айтады да. Кызлары уа, сени сыйынг да тёббемде болсун, аты Ёлмезди, бусагыатда бизни юйдеги, Зекерияланы юйде джумушларын этиб айланнганды.

Алай бла Зекерия кесиме некыхсыз тос этеме деб, артыкылык этерге умут этиб башлагыанында, башын алыб кыачыб, экинчи кыатларына басмай кыалгыанды.

Тийрени уялмаз-уялмазы экисини айланнганларын кёзюбюз бла кёргенбиз деб ант кырал этедиле. Ёлмезни кыаллай болгыаны мени кыолумдады, аны Зекерия бла айланнганы бла айланмагыанын барысындан да мен иги билеме. Да, Сюлемен, кыарнашым, чотла алайдыла. Джаншаб башынгы да аурутдум,— деб Абдул, аллына кыараб, терен ахсынды...

* * *

— Бюгече былай кыаллык тюлмюсе?

— Огыай кетеме,— деди Сюлемен.

Кыонак юйню администратору, чачын джанбаш та раб, эки мыйыкычыгынын гыланч айландырыб, бир сарыбет эркиши, башха джук сормай, Сюлеменни джолоучу кыагытын берди.

— Игилик бла тюбешейик,— деб Сюлемен паспортун гитче джан хурджунчугына сала, терезечикден администратор бла хошланыб, ашыгыш эшикге чыкыды.

Нарзан галереяны китаб юйюню эшигинден чыкыгыан джерде сюелиб тургыан бир адамны кыатына барыб, «не айтырыкыды» дегенча сабыр болуб сюелди.

— Ишинги тындырдынгмы?— деб сорду ол сакылаб

— Джангъыз паспортуму аллыкъ эдим... иш болуб башха ишим джокъ эди.

— Онеки сагъатда кетерик поездге заман джетиб келеди. Джюр. Кечигиб къалмайкъ,— деб Сюлеменни нёгери тарта тургъан папиросун урнагъа атыб. Джюзюм аллеягъа айланган джер таба бурулдула.

Сакълаб тургъан адамлагъа къошулуб экиси да бир вагоннга кирдиле. Ала тынгылауну салыб тургъанлай, алларындагъы шиндикге келиб джылы келген эки тиширыу чёкдюле. Поезд джолуна чыкъды. Бара-барыб станиседе бир кесек заманчыкъны тохтагъандан сора, поезд джолуна тебреди. Гум сууну юсю бла ётген кёпюрге джетерни аллы бла кёзге Гяуурланы, Бёденеланы, Абукланы мюлк джерлеге баргъан ёзенни аузунда мийикге хомхот болуб чыкъгъан уллу тешик таш кёрюндю. Сюлеменни нёгери акъ-кёмюр станциягъа джктген терезеден эс ийиб къарады. Былайда 1898 джыл Россияда биринчи гидростанция ишленгенди.

— Мен мында ишлейме,— деди Сюлеменни нёгери.

— Неди былайы?

— Гидростанция.

Андан башха ушакъ болмады. Поездге миниб келгенле быллагъа таныш адамладыла деб айтырыкъ тюлдюле. Кертиси бла да ала танышханлы кёб суу кетмегенди.

Сюлемен Петербургдан кете тебрегенинде Андрей Нарсанада бир юйню адресин берген эди. Джанына джазыб алмагъанлай унутмай туруб, керек болгъанында излеб ол адрес бла нёгерин табыб келеди. Тюнене къонакъ юйде тохтаб, ингирде бу адамгъа тюбеген эди. Нарсаначы кёб сёлешмей Сюлеменнге:

— Къонакъ юйде тохтагъанынги иги этгенсе; эртденбла келирме да экибиз да Иссисуугъа барырбыз,— деген эди.

Кавказ революционерлерни баш центрлерини бири Пятигорске деди. Бир талай джерде тохдай да дагъыда тебрей, алай бла келиб поезд Пятигорскеге джетди. Халкъ бла бирге экиси да тюшюб, вокзалдан чыкъдыла. Площадны юсю бла ётюб, гитче свержикде тохтадыла. Нёгери бла Сюлемен трамвайгъа миндиле. Гланч айлана келиб трамвайны вагонлары шахарны орта орамын тебредиле. Вагонда келе Сюлемен Бештауну ачыкъ мангылайын кёргенинде, Тауладан къараб кёрючюсю

эсине тышдю. Ол аны сагъышын эте келгенлей, трамвай тохдады. Негери кёзюню кыйыры бла Сюлеменнге кьараб, тюшерге керекди деген белгини берди. Экиси да тышдюле. Къабхакъны тубюнден башлаб, Машукну этегине дери салынган цветникни арасын келиб, Лермонтовну эскертгич ташыны къатында сабыр этдиле. Алайда Сюлеменни джолдашы:

— Сен былайда тур, мен бир джерге кириб хапар билейим... менден башха адам келирге да болур, «Ненча сагъат болгъанды», деб соргъанындан аны бизден келгенин бил, — деди.

Сюлемен «болсун» деб памятникни къатындагъы скамейкагъа олтурду. «Джылла барадыла — деб келди Сюлеменни акъылына, кёбмю болады ётгюр джюреги ни булбул кыйлары болгъан Коста, юсуне къарачай тиширыу тикген акъ чебгенин кийиб, бу эскертгини ачылгъан кюн былайда суратха тышгенли».

Ол суратны Сюлемен гитче джашчыкъ болуб, гимназиягъа окъургъа кете айланган заманында Кърымшаухаллары Ярошенкогъа айыблаб тутхан юде кёрген эди.

Суратдан сора чебгени тарихи... Мухаммат бла Коста улу, халал тенгле болгъандыла.

Мухамматны юй бийчеси—Байдымат (кеси да Халилланы кызы), къолу бла ийириб, согъуб, бичиб, акъ шпандан Костагъа чебгени этиб кийдиргенди. Байдымат тикгек чебгени тешмегенлей Костаны ёмюрю кетгенди: Херсон ссылкасында, Ташчыда ишлеген кёзююнде, Терк башында айланган джылларында Коста къарачай тиширыу тикген чебгенин айыблаб кийгенлей тургъанды...

Сюлемен аллай сагъышлагъа кириб тургъанлай, орта бойлу, акъ шилли, иги адам ортасы болгъан бир эркиши къатына келиб, мурукгу эте башлады. Кёзюню кыйыры бла кёре тургъанлай Сюлемен анга сан этиб къарамады. Алай болса да ол эркиши да Сюлемен аны кёре тургъанын джюреги бла ишек эте болур эди.

— Ненча сагъат болгъанды? — деб сорду.

Сюлемен джан сагъатын чыгъарыб анга къарай, олтуруб тургъан джеринден туруб келечини къатына барды.

— Джюр,— деб, ол адам Сюлеменни аллында тебреди.

Кварталдан ётгенден сора шахарны уллу орамларыны биринде орналган бир мийик юйге кирдиле. Ичине киргенлей огъуна Сюлемен бу юй библиотека болганын билди. Китабла бериличю джерде негери тас болуб квалды. Иги джылы келген, алай а кырамында джаш суююю сакъланган бир тиширыу джарыккышарыб:

— Бери келигиз,— деб Сюлеменни аллында тебреди.

Ич эшиклени ачыб, арт джанындагы белмелени бирине кирдиле.

Столну джанына олтуруб, китабха кыраб турган бир эркиши ёрге туруб:

— Сергей Миронович,— деб Сюлеменнге кълун узатды.

— Сюлемен,— деб, таулу аны кълун кыаты кысыды.

— Билеме, эшитгенме, сыртдан таныма.

— Мен да билеме, таныма сизни, алая былай тюбел кваллыкыма деб турмай эдим.

Не тюрлю болумда да кесин джарашдырыб тута билген Сюлемен революцияны кыаблан кибик джашына не айтырга билмей квалды. Аны джунчуганын сезиб Сергей Миронович:

— Олтур, кыалайдыла ишле. Джангы болумгы джарашаламыса,— огъесе эс ташлабмы кыойдунг?— деди.

— Келгенли таныш, шагърей, джуукъ бла тюбешиб, тансыкылаб айланган болмаса былай айтырча башлаган ишим джокъду,— дей Сюлемен беркюн тешиб терезе тюбуне салды.

— Бююн келмей кваласа деб кыоркыу эте тура эдим... алай болса да Григорийни эсине бир салынса болду да... кыачан хапар берген эдиле:

— Бир кыонак да келиб, кызыу ушакыга кириб, турганлай, келинме кыагытыкыкы бериб кетгенди.

— Ким кыонак эди ол.

— Япон урушда болган, иги саугыалары да барды; бусагыатда агыачха объездчик болуб ишлейди,— Мачарны кыуюу Абдул деб биреулен.

— Не айтады?

— Былай деб айтханы джокъду; джашаудан тарыгады; ёмюрюм аман бла кетиб барады,— дейди.

— Андан сора уа?

— Кыонакыга чакырады. Келмесенг боллукы

тюдю, тилейбиз — деб бек кьаты айтды. Мен, чакъыр-
гъаныгъызыны эшитиб, джууаб бермедим.

— Барыргъа керекди, кёрюрге керекди...

— Петербургдан алай табсыз болуб къайтханыма
не этерге билмей кьатышыб турама.

— Къатышыб турургъа боллукъ тюлдю. Ишни кьол-
гъа алыргъа керекди. Кёбге созмай къарачайлыланы
ичлеринде да кружокла кьураб, ишни бардырыб баш-
ларгъа керекди. Къалайды болум. Къарачайны джер-
леринде айлана тургъанма, уллу танышлыкъ этерча
болмагъанма. Бурмамытда, Бийчесында, Тебердиде,
Нарсана тегерегинде кёб малчыгъа, байгъа, окъууу бол-
гъан адамгъа тюбегенме...

— Къаллай болум?

— Окъуу, байлыкъ адамланы джашаулары, къара-
чайлыны башха миллетле бла байламлылыкълары.

— Окъууну юсюнден: 1878 джыл биринчи школ Уч-
куланда ачылгъанды. Бусагъатда Къарачайны онеки
элинде да школла бардыла. Бизни таулада сабийлени
пахмулу болгъанларыны юсюнден орус алимле В. Сеп-
цов, Е. Талицкий кеслерини джазгъанларында чертеди-
ле. Ал башланган школланы бошаб, Ставропольну,
Темир-хан-Шураны, Баталпашинскени орта школларын
бошагъанла да бардыла.

— Гимназиялада окъугъанла байланы, бийлени са-
бийлери болурла?

— Айтдым да. Кърымшаухаллары, Дудалары, да-
гъыда ала кибиб тукъумла, бек озгъан байла-бийледиле.
Ала джамагъатны кьолундан келлик затлагъа эки-
ли бола турадыла.

— Ол зат бютеудуния аурууду: бек байла халкъны
кючюне ышанмайдыла.

— Къалгъанла орта юйдегиледендиле; кеслери да
уллу кючлери болгъан кишилени джашларыдыла.

— Бусагъатда къарачай миллетден ишлеб тургъан
учитель бармыды?

— Байрамукъланы Ильяс, Биджиланы Тохдар, Ху-
бийланы Иммолат, Токъланы Наны, тохдаусуз ишлеб
айланадыла. Тышындан келген учителле да бардыла.
Епхиева Аминат деб бир тегей тиширыу да устазлыкъ
этеди. Докторлукъ этген къарачайлыла да бардыла.

— Игиди... Халкъны ичинден артыкълыкыгъа къарш-
чы туруб кимни билесе? Бармыды аллай адам?

— Гимназияны бошаб, мен Перербургга кете айланган заманлада огъуна бизни миллетни ичинде заманнга, байлыкъгъа, артыкълыкъгъа къаршчы къозгръалыу кючлю эди Эмина къырыб, экиджюз джылгъа джуукъзаманны ёзен атылыб тургъандан сора Тебердиге биринчи келиб къазыкъ ургъан Ожай хаджи болгъанды. Ол кеси джерлени, сабан ызын да, бичен ызын да къара халкъгъа теппе-тенг юлешиб тургъанды. Арт джыллада байла, бийле патчахлыкъдан къагъытла джарашдырыб, джерлени кеслерини къолларына джыйгъандыла, эмда мюлк участоклагъа джарашдырыб, тегереклерине буруу этиб бегитгендиле. Артыкълыкъны кёре тургъанлай халкъ кёлтиюралмай Ожай хаджини кеслерине башчы этиб Тебердичиле бурууларын чачыб, джерлени хар кимге юлешгендиле. Аны ючюн 1900 джылда Ожай хаджини Новочеркасскга судебная палата кесим этиб тутмакъгъа ийгенди. Аны ызындан Мачар тутулуб кетгенди. Ожай къайтыб келгенди, Мачар'а бюгюн да каторгада тутмакъла бла биргеди. 1905—1906 джыллада Хурзукда байланы мюлк джерлерине эллиле чабыуул этгендиле. Алагъа башчыкълыкъ ол заманда гимназияда окъугъан, бусагъатда уа халкъ учитель болуб айланган — Хубийланы Иммолат бла Токъланы Наны этгендиле. Патчахлыкъны аскерлери келиб, чабыуулну джукълатхандыла. Халкъдан сыйырыб джерлени биягъы байлагъа бергендиле.

Чабыуулгъа къошулгъан эм да халкъгъа башчылыкъ этген Къазий улу бла Шаман улуну тутуб, ёмюрлюкге Сибирге ийгендиле.

— Мачарны билеме. Ожай хаджини хапарын да эшитгенме, Къазий улу бла Шаман улуну къалайда болгъанларын ачыкъларгъа керекди,— деб Киров джанындан чыгъарыб хурджун тефдерине тукъумларын джазды.

— Башчылыкъ этерге керекди,— деб башлады Сергей Миронович тефдерин хурджунуна сала,— Пашинкада партняны кружогу ишлегенли талай джыл болады, Пятигорскеде партняны комитети барды. Сен джашагъан джерде да аллы бла партия кружок ачыб, аны членлерини юсю бла халкъны арасында партняны идеяларын джаяргъа эм да джамагъатны ахыр салышыугъа къобарча хазыр этерге керекди. Аны этерик, аны тындырлыкъ кимди?

Аны ачарыкъ сенсе,—сабыр, алай а деменгили Сергей Миронович Сюлеменнге къарады.

Киров орта бойлу, токъ санлы, чачы бал бетли, кийген кийиминден адамны кѣлюне халкъ учительди деб келликди. Сюлемен хапарын айта тургъан заманында бир кесек заманчыкъгъа сѣзюю бошасам Киров не айтырыкъды» — деб келген эди акъылына. Сергей Миронович «аны ачарыкъ сенсе» дегенинде, Сюлемен былай деб джукъ айтмады. Киров Сюлеменни акъылын билгенча:

— Сен ара сахарны партия комитетлерини биринде чыныгъыб, революцион ишледен терен хапары, сынамы болгъан адамса. Мен юретир затынг джожу. Джаджангыз бир айтырым: сакъ бол; кружогунга правокатор тюшмезча эт ишлени. Не аз да аллай адам тюшгенлей, патчахлыкъны эгетлерине ашау боллукъсуз. Кавказны башха джерлеринде аллай затла тюбей турадыла.

Да ол джангыз Кавказда тюлдю, саулай Россияны алсакъ, алада да алай бола турады. Школланы бирине ишге джараш. Петербургдан излей келиб сени мында табаргъа да боллукъдула.

Алай болса да андагъы джолдашла сени ызынги аджашдырар ючюн къолдан келгенни аямай кюреширикдиле. Не болмагъан заманда да сени Къарачайны джеринде излеб башларыкъ тюлдюле. Ким биледи, ол джаны бла сакъ бол. Мен бу сахаргъа санлаб келе турлукъма. Ишигизни джарашдырыб бардырыгъа центр бла байламлы болуб турур ючюн сени Нарсанадагъы комитет бла тынышдырайым.

Тюз къатыгъызда-рудникде кружок ишлейди. Анга Григорий Чучирин, ол сеннге къагъытчыкъны ийген адам, башчылыкъ этеди. Къарачай бараклада джашагъанладан да аны кружогуна къошулгъан талай адам бардыла.

Сизни элlege да халкъ окъууну, саулукъ сакълауну, юслери бла партия ишледен уллу хапарлары болгъан подпольщикле джибере турлукъбуз... Дуня да тынчылыкъ да алай иги тюлдю. Запад къралла кеслерине джангы базарла излеб, болгъанны дардагъан этиб башлагъандыла.

Сергей Миронович хапар айтхан заманда Сюлемен тынгылаб турду.

— Нек джукъ айтмайса. Нек тынгылайса,— деб сорду Киров.

— Къолдан келгенни аярыкъ тюлбюз... Кружок къурауну юсюнден кимлени алсам таб боллукъ болур деб, аланы юслеринден сагъыш этеме.

— Кесинг билесе, ол затны юсюнден былай деб джорукъ джожуду Энтда къайтарыб айтырым — сакъ сол. Нарсанада кече къалырча танышынг бармыды?

— Бек кеб болмасала да, танышла бардыла. Алы болгъанлыкъгъа ала тюрлю-тюрлю эллени бийлерини юдегилеридиле, не да бек байладыла. Мени бла Петербургда танышхан, бек татлы тенгнге кесин санаб тургъан, Энвер деб да барды бир юй ие адам. Аланы барысына да таблыгъы тюшгенча эте барырбыз.

— Таб тюшгеннге, керекли болгъаннга кере меннге да тюбей турлукъса. Экинчи кере да айтама,— амалы болмагъанча Нарсанадагъы комитетге тюбе,— деб Сергей Миронович къагъытчыкъгъа нелени эсе да джазыб, Сюлеменнге берди.

11.

Кзулакъ суучукъгъа джетерге Абдулну аты мыллыгын атды. Ийисгей келиб джугтланыб таза суудан ичиб башлады. Абдул атындан тюшюб, айылларын бошлаб, ауузлугъун алыб, ичмеге къойду. Ат суу ичген заманда сууну кезлеучюк болуб тургъан джерини кюзюсюнде толгъан айны сураты керюндю. Башха сагъышлары басыб тургъан атлы аллы бла сан этмеди. Эслеб къарагъанында джангыз аякъ сюрюучюсю суу толкунчукъла бла бирге къымылдай, айны керюб, кекге къарады. Тауланы артындан чыгъыб келген ай къалай эсе да джашил маталлы болуб, джангыз аякълы сюрюучюню тегереги агъарыб келе эди. Кеси джангыз болгъанына къоркъаракъ болуб ичинден нелени эсе да шыбырдай башлады. Не кюрешиб да азбар билген дуа табмады. «Астоприлла» деб сеърсине,— таулада ёсюб бир джангыз дууаны азбар билмегенине, экинчи джаны бла да келю аз болгъанында къурандан умут этгенине, суу ичиб бошагъан атына миниб джолгъа джарашды.

Тёбен джаны да, огъары джаны да бек тик, мазаллы терекли чегет басхан къаяланы орталары бла баргъан джолну келеди. Абдулну башында тюрлю-тюрлю

сагъышла ойнай, аты да, ингирикде ашыгъыб отла-
гъан туарча, кызыу-кызыу атлаб барады. Уллу хом-
хотну кыйырында киргенлей ат юрген кирик этиб, не
аз да атларгъа унамай тохдады. Абдул джюгенден тар-
тыб, къамчи бла эки-юч кере урду. Аны бла да ат аллы-
на атларгъа унамады. Абдул эс джыйыб, огъары джа-
нына къарагъанында бир уллу айю терекни бутагъын-
дан къучакълаб, джолоучулагъа къараб тура эди. Бы-
лай кергенлей джунчуй келиб, болмагъанында иги та-
ууш этдириб адамыча урду. Ат садакыны тартханча
кесин алгъа уруб, мыллыгын джолгъа атды. Абдул
тынгылауну салыб иги кесек заманны барды. Ызына
айланыб джукъ кермеди; айю къайда эсе да кёрюнмей,
тас болуб къалды.

— Ай, зауаллы, мен кёзюм бла айюню кёрюнчю
аллынъа атларгъа унамай турдунг да,— деб кызыу ке-
тиб баргъан атны бойнундан сылады.

Ала уллу джолгъа тюшерге иги къарангы болду.
Мазаллы джитини джанындан чыгъыб келген айны ту-
тулуб башлагъанын кёрюб, Абдул атын джоргъалатыб
башлады. Гитче заманында анасыны, «сакълаб тур-
гъан эгерле джукълаб ай андан тутулады»,— дегени эси-
не тюшдю.

Айны сакълагъан эгерле бар эселе къалай джукълай
болурла, джелмаууз да къайдан чаба болур; иш анда
болмаз, алая бир ышан болгъанына не сёз барды. Ара-
бин не себебден тутула болур... Сюлеменнге бир сормай
къоймам, ол аны билмей амалы джокъду— деген са-
гъышла келедиле.

Тауланы артларындан чыгъыб бир эки булут, джа-
нгы сабаланган джюнча, удукгу-усдукгу болуб арауун-
да кюйген нартюк гырджынча, къаралыб келген айны
юсю бла кызыу ётюб кетдиле. Къазанчыкъланы ырхы-
нгы сабаланиган джюнча, усдукгу-усдукгу болуб арауун-
кыйырындан киргенлей, Къабдырмазланы. Айшат бла
Къалмукъну сарнагъан тауушлары келди. Тийрени ичи
бла келе тургъанлай, Тепейланы Гыджи аллына чы-
гъыб:

— Джанынга къурман болайым, не хапар барды:
Къайдан ашхы джолданса? Кимсе? — деб сорду.

— Не болгъанды, Гыджи; не хапар излейсе? — де-
генинде, Абдул болгъанын таныб:

— Абдул, артымда къалгъын, къалай этебиз, айны

тутуб барадыла... Тауусулуб кьалады... ой мен, джарлы! — деди.

— Къайгырмаз,— деб Абдул аузун ача башлагъанлай аны сёзюне тынгыламай, Гыджы арбазгъа кириб кетди.

— Кимди не дейди? — деб Гыджыны кызы Къанитат хапар сора айланнганын узайыб баргъан Абдул эшитди.

Болат сууну бойнунда орналгъан элледен шок атылгъан, таз къагъылгъан тауушла келди.

Халкъны кьалабалыкъ этиб айланнганын кергенинде, джаны къыйналыб, не этерге да билмей, юйюне дженгил джетер, къайгылы болду. Асыры ашыкъгъандан, тегерек айланыб кёпюрге бара турмай, чорт уруб Къобандан ётуб кетер акъылгъа кирди. Сапалсызланы тыгъырыкъгъа джетгенлей, суу таба бурулуб, туура Къобанны джагъасына келиб тирелди.

Бир кесек энишгерек джерине барыб, алайдан «таукел» деб атындан да тюшмегенлей, уллу суугъа кирди. Бара-барыб тюз сууну арасына джетгенлей ат бир уллу сослан ташны юсюне миниб тайды. Абдул аягъын ёзенгиден ала келиб, атны джалындан къаты тутуб, тауушл этди.

Аягъы тайгъан ташдан тюшгенлей, кычырыкъ этиб келе тургъан толкъунлагъа ачугъа этгенча, ат сюркелиб ёрге турду. Абдул иги эс джыйгъынчы ат атиуб кетди.

Атдан суу саркъа, Сернеклени тийреден чыкъгъанлай, кеслерини элге джетди. Абдул атны башындан тартыб арбазгъа киргенинде, Ёлмез юй башында джаркъа бла джез тазны уруб, кычырыкъ эта тура эди. Юйден чыкъгъан джерде бир сабийчиклери бешикге белениб, аны къатында уллу кызчыкълары олтуруб, тынгылауну салыб тура. Себийлени сейирге къараб тургъанларын кёрюб Абдул:

— Не этесе, тюш бери! — деди юй башындагъы Ёлмезге.

— Айны джибериб барадыла. Бир кесек таууш этсек бошлаб къоярыкъ эдиле.

Абдул анга джуаб бермеди. Ёлмез биягъы джаркъа бла тазны туюуб, не кычыралгъанын кычырды.

Сокъур сау да танырча, айны джарымындан артыгъы бошланыб башлагъанында, адамланы кими арыб, кими

кѣл табыб, таз къакъгъанларын, шок атханларын, къойдула.

Юй неси келгени бла юй къайгъылы болуб тургъан Ёлмез, тазны бир эки зынгырдатыб, андан сора кимге айтды эсе да:

— Эгерле уяндыла,— дей арбазгъа тюшюб келди.

— Сабийлени кеслерин къоюб аллай бир къычыр-масанг керти да айны Джелмаууз ашабмы кетерик эди,— дей Абдул Ёлмезни аллына барды.

— Къайдам, къарангы кечени джарытыучу джангыз айны джанууарлагъа ашатыб къалай къояйыкъ,— деб, Ёлмез юйге кириб кетди.

— Келигиз юйге,— дей Ёлмез чыгъыб, джукълаб тургъан сабийчигин бешиги бла кѣлтюрюб, юйге кетди. Аны ызындан къызы бла атасы кирдиле.

— Сени келлигинги билмегенбиз, хазыр къабарыбыз джокъду, ушхууур этерге керекди,— дей Ёлмез саутха-сабагъа узала башлады.

Джукъланыб баргъан отха отунла сала Ёлмез оджакъгъа къараб:

— Бир кесекчиги къалгъанды,— деди.

— Ання, джукъум келгенди — деди къызчыгъы.

— Дагибат, сюелиб турма да, иги къызча, орунунгу ач да джат, мен атанга къабарыкъ этейим,— деб Ёлмез чоюнчукъну асды. Дагибат орунну къыйырын ачыб джатды. Абдул эшикге чыгъыб кетди. Ол атын баугъа джарашдыра айланган заманда, Ёлмез бир къакъ джѣрмени ууакъ туураб къазаннга салды.

— Ай сютча джарытыб келеди,— дей Абдул эшикден кириб келиб тѣрге олтурду.

— Хинкелчик этейим, ансы,— дей Ёлмез гѣзенчикге кириб кетди. Абдул отну ышыра тургъанлай юй бийчеси гѣзенден тегенени алыб келиб, акъ будай унну къыл элекге къуоб, элеб башлады.

— Ай тутуллугъун да, сени мында болгъанынги да билмей эдим, — деб башлады Абдул.

— Танг ата эсе, аллах айтса, барайым... джарлы къатын не эте турады... Бирда къуруса да тахдаларын сугърыб келирме. Тансынъ да болгъанма,— деб Ёлмез тылы джайыб кюрешеди. Гитче джазгъышчыкъны тапханы юсюнден алыб, аны бла тегенеге ийиле:

— Къалыб кетдинг да, къайда эдинг? — деб сорду.

— Иш кѣбдю. Малла таудан къайтыр кѣзюуге биз да

бир кесек хазырланмасакъ болмайды. Бусагъат, къараб-къарагъынчы, заман джетиб, хар ким бау, чалман иш-лерге агъач деб башларыкъдыла. Биченнге чыгъарны аллы бла хар ким агъач этиб Нарсанагъа, Пашинскеге ташаб кюрешедиле. Хаман ишни юсюнде турмасанг бол-майды,— деди Абдул.

Елмез аны айтханларына да тынгылай, хинкелни къайнай тургъан къазаннга къуйду.

— Не эте тура эсе да мен айгъа къараб бир келей-им,— деб Елмез, Хинкелни къазаннга къуюб бошагъан-лай, юйден чыгъыб кетди. Эшикле ачылгъан тауушхамы этди да, джукълаб тургъан сабийчик ынгырдады. Абдул къулагъындан бери тартыб бешикни къымылдатды.

— Ачылды! Ачылды, аллахха шукур! — дей боса-гъадан тюшюб, Елмез къылычланы салыб, эшиклени къаты бегитди.

Эрлей джетиб чоюнну отдан тюшюрюб Елмез барыб бютеу къабыргъаны узунуна джетген тапхаладан керек-ли саутун алыб тепси къурады.

Тепсини келтириб Елмез Абдулну аллына салыб бир джанына джаллады.

— Олтур, кел сен да ауузлан,— деб Абдул ашарыкъ-гъа узалды.

Аузума келе турады, тюз сен келирни аллында ашаб чачылгъанбыз,— дей Елмез башсыз лампаны джандырыб къууушчукъгъа салды. Абдул ашаб бошаб къашыгъын тебсини юсюне сала:

— Суусабынг бар эсе, марджа,— деди.

— Локъманлагъа бююн айран келген эди да, ала ийген бир бек къайнагъан айран барды.

Артыкъ да аламатды да ол.

Елмез къамиш аякъны толтуруб, сусабны Абдулгъа туттурду. Арыгъаны кетиб, ашагъаны да кёлуне джа-рашхан Абдул, айранны ичиб бошады.

— Сагъайыб къалдыкъ,— дей, тургъан лампагъа къарады Абдул.

— Ай тутулгъаннга къайгъы этиб не этесе.

— Ай тутулгъандан тышында да халкъ джыйылыб къычырыкъ— сыйыт этгенлери аязытыб къойду дейме джукъудан.

Елмез сауутланы джууб, табхагъа салды. Къйум-гъанны алыб, гылджа-гылджа айландырыб суу сешиб,

сибиртги бла отджагъаны сибирди. Абдул аны кымылдагъанына къараб тургъанлай, эки кёзюн да чыракъ ийиб «алайды да» деб джиберди.

— Не болгъанды; неле-неле дейсе? — деб сорду Ёлмез.

— Джукъ да демейме.

— Шайтанларынг бла сёлешмей эсенг, нек ахсыныб шыбырдайса?

— Адамны сагъыш этдирир затла бардыла.

— Не затла? — дей Ёлмез къуушчукъгъа олтурду.

— Къайдам, сен ангыларыкъмыса?

— Нек ангыламайма!

— Джерни башында сен мен билгенден эсе сейир затла бардыла... Ленин дечи.

— Ленин.

— Большевик дечи.

— Баршевек.

— Ангыладынгмы?

— Огъай.

— Аланы ангыларгъа керекди. Э-э-э къаракъаш, къубулчакъ къатын... Миллет кесини джазыуун, келир заманда да игилигин, орус халкъ бла бирге болгъанын алаамат эмда сейирлик иш этгенди. Россияны онглу адамлары урунган, унукъгъан халкъгъа кенг джашау ачар ючюн деб, уллу кюреш бардыргандыла. Ол кюрешни этеги бизни таулагъа да келгенди, — деб Абдул хапар айта тургъанлай, Ёлмез аузуна чабыб.

— И-и-и-и ауругъанынгмы барды, ог:есе мени къозуйму тураса? — деди.

— Не болду санга, аузума нек чабаса,— деб Абдул къагъыб джууаб этди.

— Ий-и ауруунгу алайым, бир иги ангылат: неле-нелее дейсе?

— Не затха неле-неле дейме?

«Ленин» дегенинг бла «боршевек» дегенинги иги ангыламай къалдым. Ала кимледиле?

— Ленин Россияны байлары этген артыкълыкъланы кёлтюремей, алагъа къаршчы къобхан халкъгъа кюрешни къалай бардырыргъа кереклисин юретеди. Бютеу большевиклеге бышчыкылыкъ этеди. Симбирск деген шахарда туугъанды. Джылы джыйырмадан иги огъунакъ атлагъанды. Уллу къарнашы патчахны ёлтюреме деб тутулуб, асмакъгъа асылгъанды. Джаш джылларында,

башлаб бююннге дери патчахлыкны кзурутууну, урунган халггга калай эркинлик берирге боллугуну илмусун чыгарады.

— Ол илмуда не айтылады, анга калай юренирге боллукъду.

— Тохда сен ашыкъма. Россияны урунганлары кый эсенг саулай дуняны башында кеси кыйыны бла джашаган халкъ баш бошлукъну юсюнден селешиб башласа, кярыуларына базыб, кючлерине ышаныб, аллы бла Ленинни атын айтадыла, Ленинни Россияны джерлеринде джашаргга кыймай тутуб Сибирге ийгендиле. Андан ычыннгандан сора тыш краллагга кетиб, кесини ишин джашыртын бардырыб айланады...

— Атам джарлыча, ол да тюзлюк ючюн, тутхан иши ючюн тынчлык табмай, дунясын аман бла не айланады,— дей, Елмез Абдулну аузуна чабды.

«Елгени сагынсанг сауну нюрю кетеди» дегенча, не заманда да джерни башындан джанлары саулай тас болуб кетген атасы бла джангыз кярнашыны атлары сагынылса Елмез бек аман этеди. Абдул Елмезни айтханларына сиз кюшуб кюзггамай кыйду.

— Большевикле деген сиз'а орусну урунганлары бирлеше келген заманда хар элден, хар шахардан адамла саналыб, ишчилени келечилери Инглизни ара шарына джыйылыб, Россияда патчахны кенгешин калай кзурутургга керек болганыны юсюнден оноу этиб башлаганларында эки акыл чыкганды.

Ол чыкган эки акылгга кере джыйылганла эки кяауумгга белюнгендиле. Бир кяаууму патчахлык бла кюрешиб джукъ эталлык тюлбюз, андан эсе джарашуулукъ бла келишиб ишчилени — эллилени джашау болумларын игилендирир ючюн кюрешни бардырыб, патчахлыкгга кяршчы, аны оноун, кенгешин чачар джанындан кюреширге, дегендиле. Экинчи кяаууму: бусагьатда Россияны байлыгын кюлларына джыйыб, адам кыйындан тоймай, джюреклеринде джазыксинмакылыклары болмаган, кянбыдыр итледиле. Ала емюрлеринде да адамгга игилик кергюзюрюк тюлдюле. Ол себебден, уллу Россияны урунган халкы кюлларына сауут алыб, бир иннет бла ахыр урушга чыкьсала, эркинликни дунясына ол заманда чыгарыкьбыз,— дегендиле. Ма алай айтхан адамлагга,

Ленин да аланы ичлеринде болгъанды, «большевикле» дегендиле. «Большевик» деген сёз орусча «больше» бизнича — «аслам» деген сёздю. Ленин дегенибиз бир джангыз адамны атыды, «большевикле» дегенибиз а Ленинини джолу бла джанын, къанын аямай урунганланы джашау эркинликге элтирик адамлагъа айтабыз,— деди Абдул.

Элмез не айтыргъа да билмей ауузун ачыб къараб къалды. Аллы бла «н-й» дей келиб, артда эс джыйыб:

— Сора быланы барысын да сен къайдан билдинг. Бююннге дери джукъ сагъынмай нек турдунг? — деб сорду.

— Аскерде джылларымда да эшите тургъан эдим. Бизни бла бирге тенгизчи джашла къазауат эте эдиле. Аладан эшитген затыбызны юсюнден сагъыш этиб бир-бирибизге къарачайча хапар айтыб башласакъ былай деб тюбюн табалмай къала эдик. Энди уа ана тилибидзе ышангылы адамдан эшитгенимде кёзюм дуниягъа ачылыб...

— Кимди ана тилинге быланы барын да билген?

— Сюлемен!

— Сюлеменни патчахлыкъ адамгъа къошханды, аны уа не иши барды байла бла кюрешиб.

— Биз джукъгъа ишек эте да билмей тургъанлай, ма ол патчахлыкъ окъутхан адамла не айтадыла, билемисе?

— Не айтадыла?

— Джарлы халкъ бирлешиб бусагъатдагъы кенгешни тюбю бла тюшюрюрге керекди,— дейдиле.

— Тюшюрюу эсе тюшюрейик.

— Сен таныгъан Хубийланы Имолат, Шаулухланы Азрет, Токъланы Наны, Сюлеменни башчылыгъы бла джыйылыу ачхандыла. Анга «кружок» дейдиле. Энди сеннге айтама — эки элинги бек кючлю тыйыучу болмасанг юйюнгю къурутурукъдула.

— Мени эки элиме бек кючлю ышаныргъа боллукъ болур деб акъылым алайды. Сюлемен не этеди? Ол джол иги джараялмадыкъ; билмейме: кёлю къала болур деб ичимде джаным джокъну орнундады.

— Бош гурушхаланы къой сен. Кеб болмай Сюлемен Нарсана джанына барыб келди деген эдим да.

— Хо.

— Андан къайтыб келгенден сора Акъ-Къалагъа

да, Пашинкагъа да барыб, школда ишлерге къагъытларын джарашдырыб, сабийлени окъутуб башларыкъды.

Экиси да хапар айта тургъунчу кече арасы болду. Ёлмез къанында эртдеден бери тургъан затланы юсюнден хапар эшитгенинде:

— Адамны джюреги обурду. Билемисе, мен не заманда да быллай бир затланы излеб туруучан эдим. Алай болгъанлыкъгъа, хаман, аллах хар кимге да бирча насыб бермейди дерге болуб, башымы сылхыр этиб тура эдиле. Энди кѳресе... тур, танг атыб келеди; тынчай. Мен амалы болмагъанча тамбла анамлагъа кетейим. Чилле тюшюб къалгъынчы, бир да къуруса да, бачхасына бир суу салайым,— деб Ёлмез ёрге туруб, Абдулну орнун джарашдырды.

12.

Босагъадан чыкъгъанлай Заура эки къолун кѳзлерине кѳлекге этиб:

— Кызчыкъ, о кызчыкъ! — деб къычырды.

Ёлмез суу агъач бла эки челекни кѳлтюрюб, бир къолуна да тоб-толу бир челекни алыб келе тургъанлай анасыны къычыргъанын эшитди. Алай болгъанлыкъгъа узакъдан къычырыб джууаб берирге тартынды. Аны тауушун эшитмей, къайда къалды да деб Заура къайгъалы болуб, эски ырхыгъа атылыб баргъанлай, къызыны аллына чыгъб къалды.

Юйю юйдегиси бла Багъаналлы Къолда джашагъан кызы, заман-заманы бла келиб анасына болушханла турады. Абдул къайын анасыны кеси джангыз тургъанына джюреги къыйналыб, Заурагъа «кел да биргебизге тур», деб, бир талай кере кюрешген эди. Алая, пошот басылгъанча, эски юйню тютюнюн тохдатыб, къадау салыб кетерге ырыслаб, кюеуюню чакъыргъанын къайын анасы джекден джуукъ къатына къоймады. Бетден къараб Заура кѳлюне келген, джюрегинде тутхан затланы толусу бла айтмай, нелени эсе да джашыргъанын ангылай тургъанлай, Абдул къаты селешалмай эди.

Ёлмезни юйю, юйдегиси болгъанлыкъгъа джюреги анасына бекден-бек къайгъырыб, бекден-бек джыгъылыб барады. Бир талай заманны туруб келсе, тий-

рени кыйырындан киргенлей, атасыны эски юйюню бир джанына джампайыб тургъан оджакъындан тютюн чыкыгъанын кѣрюб, кѣзлерине джыламукъ ура:

— Ай, жарлы къатын, этген иги муратларынг толуб, ол оджакъдан къууанч тютюн чыкъсын,— дей, дууа окъугъанча ичинден шыбырдайды.

Ёлмезни бу джол келгенине талай кюн болду. Джай чиллени кызыдыргъан заманында хаман зыгъыр джугуб баргъан гитче илипин суучукъну джолда джубуран, джылан тешиклеге кире да, ала толгъунчу сакълай, сюрюб бачхагъа джетдиргенлей, ким болса да башында кес да кесини бачхасына ий, ол да тохдаб къалгъан сууну ызын ёрге айлан да кюрек ал да чаб, алай бла аманны кеминде гардошчукъну сугъарыб бошагъанды...

Бюгече, кечени не заманы болгъанын Заура кеси да эскералмайды, эки джукъудан да къайтхандан сора болур эди, уяныб къаргъанында сабийин къойнуна алыб, аягъындан джатыб тургъан Ёлмезни табмады. Секириб туруб таууш этерге сабийни уятама деб къоркъа, тыбырда кѣмюлюб тургъан отну кыйырын ачыб, юсюне чыракъ джигурчхала салыб джандыргъанында, излеб, не юйню ичинде, не да гѣзенчикде кызын кѣрмеди. Этилиб тургъан эшикни барыб тартыб кергенинде, тышындан къадауу салыныб тура. Бир уллу аманлыкъ этген адамча эрлай джана тургъан джонгурчхаланы да кюрге тыгъыб, барыб акъырын орнуна джатханындан сора, алай эс джыйды. Джатыб да тынчлыкъ табмай тѣрт джанына къарай келиб, болмагъанында секириб ёрге туруб:

— Бу къайры кетди кече арасында, къайда айланады... Ах, мен къуруум тос тутубму айланады, къабыллыкъ,— деб сермеб эки къолу бла кызыны бош орнун уруб кердю, Андан сора къарт джюрегине къоркъуу келиб, кызындан да кѣлю чыгъыб, кѣзюне Зекерия бла Абдул кѣзюу-кѣзюу кѣрюндюле. Бир Зекериягъа, бир Абдулгъа къараб кызым былай нек этеди деб сагъыш эте келиб, не кюрешди да гитче бармакъларындан башлаб, кѣзлерине, юслерине кийген кийимлерине, кеслерин тутханларына дери экисин да тенгleshдириб, Зекерияны юсюнде кеси джаратхан бир тукъум бир зат табмады.

Абдулну юсюнде уа адамны кѣлю къачар затын

табмады. Эрге чыкыгынчы кызыны юсюнден ат-бет-чыгыб, халкыны арасында джюрюген сёзлеге джюреги бюгече экили болду. Болмагыанында, «ах джер тартарыкъ, не ата, не ана джанында джюрюмеген затланы кылай эте айлана болур» деб кёлюне келди.

Джюреги кызыб, ичинден табхан аманын кыуя турганлай, бир заманда отджагыаны танг джарытыб, эшикни тешиклеринден кююш таякылача, юйге кириб, кыалын кырангыны чагы тура эди.

Джукыудан иги сагыайыб кырагыанында, юй туюнде олтуруб Ёлмез эки чарыгын кие турганын кёрдю. Ачууланыб джукыда айтмай,— кеси не айтырыкыды экен, деб башын джастыкыгы сала да бир тебреди. Алай болганлыкыгы кызыны алай сёлешиучю халиси болмагыанын биле эди да, аны ючю.

— Ай джарлы сен, акылынгдан шашыб айлана кёдеме, кимге ушаб аллайла этесе, джер кыабарыкъ,— деди.

— Ий не болду сеннге. Терс аягынгы басыбмы кирген эдинг орунга,— дей барыб, Ёлмез эшиклени ачыб, кюнню акы таякыларындан юйню ичин толтурду.

— Артда сокыураныrsa, джарлы сен. Ой, кызыланы артлары болсун, ала туюмюдуле аналаны айтханларын этерге унамай, уллу айтханны этмеген улаймаз деген кюннге джетиб, ардан кыара кюнле келсе, озган джангурну ызындан джамчы алыб чабханча болуб кыалыучула,— деб Заура кызыу ауаз берирге киргенлей:

— Тюзде айланганла кыуанч бла келсинге кыолунгдан келлик эсе бош сёзю кыой да отха, юйге кыара. Мен да атда бла Муратны тахдачыкыларына суу ташыйым да кыуайым,—деб Ёлмез джыйгычны туюнден юч челекни да, эшик артында сюелиб турган суу агыачны да алыб, эшикге чыгыб кетди. Анасы аны ызындан кыараб:

— Анга бир кыара, ах мен джарлы, бетибизни джюргыа тебрегенди. Аллах мен джарлыгыа бир кыысха ууахды бер: — дей кийиниб башлады.

Кыачан эсе да бир заманлада Мачар да, Мурат да юйде, Ёлмез да кыуанны джангы бошаб чыкыган рамазан айда, аркыалары бла кыара топракъ ташыб, юч мазаллы джассы ташны юслерин толтурган эдиле. Оюлурча джерине хуна ишлеб, бир талай джылдан бе-

ри топрагы орналыб, бек иги тахдала болгандыла. Юч тахданы бирине Мачарныкы экинчисине Муратныкы, ючюнчюсуне Ёлмезники дейдиле. Джаны сау адам умутсуз болуб, муратын кююб олтурмайды. Заура юйде кеси джангыз кялыб кетгенликге, адамлары юйюне джыйылыб, бир кюуанч келлигинден не сагыш этсе да тюнгюлмейди. Джылла кете барганлыкыга, джюрегинде умут кючлюден-кючлю болуб барган болмаса, не аз да суургя унамайды. Джылны джылы заманларында кегет терекле, бачхала, биченликле, Кюбандан урган салкын аязчык да тенгиз кибик чайкяла, Заура сары эрик терекчиклерини тюбюне барыб, тёрт джанына кярай келиб кишини кермесе, хансланы араларындан излеб учуучу кямжакчыкяланы табуучан эди. Эземе деб кюркюуб, джангы тууган сабийге узалганча акырын узалыб, кюлуна алыб:

— Ол киши келе эсе, уч да кет; ол киши келе эсе, уч да кет,—деб бармакяларында ары бла бери айланмагы кююб, учуб кетсе башхасы болмай, джау-бышлак джюкленген эшегин да аллына сюрюб, Мачар кюшдан келиб кяалганча бола эди.

Аллы бла юй тамадасыны атын сагыннганына кеси-кесине айыб этиб:—Оу, мен кюруюм, джарлы Муратым муну билсе, аз кюлю кяалмаз эди» —деб, излей барыб, экинчи табхан кямжакчыгынын кюлуна алыб:

— Мурат келе эсе, уч да кет; Мурат келе эсе, уч да кет,—деб эки кюлунда кезюу-кезюу джюрютюб тебрей эди. Алай бла бир талай кямжакыны табыб учурган кюнюнде, кюлю келтюрюлюб, тийреде таш салдырыб башлай эди. Кяатынланы кяйсысына келсе да, юйдеги сабийлени эшикге чыгырыб, эки джыйырма бла бир ташны тебсиге кююб:

— Аллах, аллах, Мачар сау-эсен келе эсе,—деб ташланы тебсини юсюнде кюлу бла тегерек-тегерек буруб, ючге юлешиб, дагыда аладан тёртюшерни чыгырыб, башлайды. Салына турган ташны башына ючюшер-ючюшерден тогуз, чыкыса:

— Джетди, келди, ма керемесе, кюлунда джиби, тыбырында кюуанчны арты келтюрюлгенди,—деб бетине кяарамаганлай кызыу-кызыу айтыб, Заураны кюуандырадыла. Сабий джомакыга ийнанганча, Заура хар не тюрюлю ышаннга ийнаныб, тюздеги эркишилерин сакялайды.

Тюнгилюб кьоярыкъ эдиле эсе да Пёлкден Иван деген шагърейлерн джылына бир-эки кере келиб, кесини сатыуун да этиб, былагъа да будай ун, тьюй, чёплеуджау келтириб къайтыучанды. Иван Заураны кеси бла ушакъ этген заманда бир джангыз сезню къарачайча билмегенлей, бармакълары бла кёргюзюб, алагъа да «ашхы», «джаман» деб эки сёзню кьошуб, аны бла кёлюнде затланы толусу бла ангылата эди. Аны айтханларындан Заура ангылагъан джангыз эки зат: Мурат бла Мачар саудула, келликдиле. Ала къайгъылы болма, кесинги сакъла»,— деб ма быладыла. Иван айтырын айтыб бошагъандан сора Заура:

— Къачан? — деб сорады.

— Скоро, скоро,— деб Иван кьолларын ары-бери кымылдатады... Заура, кызы тынгыларгъа унамай, эртденбла челеклени алыб кетгенинде, къайгъы эте туруб, джюрегини экили болгъаны басылыб, аман джаны бла ишек этгенине кеси кесине айыб этиб, эшик таба тебреди.

— Къызчыкъ,— деб кычыргъанында да Ёлмезни таушу чыкъмагъанында «ах, ёлейим, нек мугур этдим джарлы джанны» деб ырхыдан етюб суу алыб келе тургъан кызыны аллына сюелиб тохдады.

Башха затха сескекли болуб айланган Ёлмезни кёзю-къашы тешилмегенинде кызыны мыдахлыгъын кесинден кёрюб:

— Къой, акъыз, къой, кел бир иги бышлакъ биширген этгенме, адам кириб къалгъынчы кесибиз бир ашайыкъ,— деб гитчечик заманында этнучюсюча эди.

Джаяу джолчукъ бла тахдалагъа чыгъыб баргъанлай, Ёлмез ызына да айланмай:

— Бусагъат барайым, сен бара тур,— деди.

Тамам ол кёзюуде къабхакъ башындан:

— О, хахай джамагъат, аллахдан кьоркъгъан адам бар эсегиз болушугъуз, муслиманлагъа бир-бирин сойдурмагъыз,— деб Минатны ачы кычырыгъы келди.

Ёлмез ызына айланыб къарыгъанында, анасы ырхыны джанына олтуруб:

— Ой, мен джарлы не болду, кыйынлы тийреге не къан джауду,— деб ойсураб бара тура эди.

Ёлмез дженгил огъуна анасыны къатына джетиб, башын кёкюрегине кысыб, бетин сылагъанлай, Заура ойсурагъаныча дженгил огъуна кёзлерин ачыб, аязыб

башлады. Қызы анасын аякъ юсюне салғынчы хар ким юй башлагъа, чалдышлагъа, хуналагъа миниб, башхасы болмай, тийреге узакъ джерлеге кетиб баргъан къузгъун къоннганча болду.

Қабхакъ башында бир-бирлери бла туююшген адамланы даурлары къуру тийрени къой эсенг, тауланы зангырдатады. Ызына къайтарыб тургъан буун аллары да бери ийиб, Ёлмез артындан туююб тургъан мор кашемер джаулукъчугъун да эрлай тешиб джаягъадан къысыб, чебгенини этеклерин кёлтюрюб, акъ оючукъла туюшген кёлегини этеклерине къоллары сюртуб, анасына:

— Сен юйге, бар, мен бир къараб келейим,— деб, чабыб ырхыны ол джанына ётуб кетди. Зекериялагъа баргъан тыгъырыкъны ичин тыкъ-тыкълама этиб тургъан адамланы ары-бери тюрте, бек эртдеден бери аягъы тиймей тургъан арбазгъа кирди.

Кирсе аллайгъа кирсин, Бутдукъ къол тёбеге аунай, адамла ангыламазча бир затланы мурулдай, болгъанны букъу-букъу этдире тура. Алыннган адамча чачы да тозураб, кимле эсе да эки къолундан тутуб, бир къолунда да бир петеген шышасы бла Минат:

— Ийигиз бери, бусагъатдан муну къуюб от тыкъма къоюгъуз,— деб къычыра да, тутуб тургъан адамланы къолларындан къабаргъа чаба, юйден чыкъды. Джибек ийиб, къын айырыб тургъан нартюхле орулуб, Зекерияны баууна джыйылыб, ачылыб тургъан эшикни аллына сюелиб бир эки эркиши тура эдиле. Зекерияны суюген тенги, от хоншусу Къазий улу да арлакъда сюелиб:

— Ит мурдарла, кёзлеринде уулары болгъан харамдджиликле, дуня малдан тоймагъан некахсызла.— деб акъ схарла чебгенини бир бёксюню джыртылыб, къолун ёрге этгени сайын, къуш къанатлача ары бла бери салына да джел эте айланады. Аны аузундан бир сёз чыгъаргъа Минатны аузундан минг сёз чыгъыб, была эмина къыра тургъан тауукъланы эртденбла орунлары ачханча этедиле. Кимле эсе да этеклеринден тартыб тыялмай, бир заманда отоуундан чыгъыб Зекерия джерлениб тургъан герохуну сампалындан тарта башлагъанлай, ызындан чыгъыб келгенлени бири сермеб чынасындан тутханлай, окъ барыб сарнай тургъан

Бутдукъгъа тийди. Бутдукъ джатыб тургъан джеринден ёрге туруб, эки кёзю ёлген къойну кёзлерича, адамы къоркъутурча кетиб башладыла. Алай дженгил джыгъылыб къалмады. Кёкюрек ауузун къан джууа, Зекериягъа къараб, аны таба эки юч атлагъанлай бауурундан аууб къалды. Джерни къучакъларгъа тебregenча, эе да бир башлады, алай болгъанлыкъгъа кёбге бармай, кымылдагъанын тохдатды. Бутдукъну ёлгенин кёргенлеринде даулашыу бир кесек басылды.

Джаб-джангыз Минат адамла тутуб тургъан кёлларын тартыб бери алыб, петеген шашаны да джерге атыб, башын ёрге кёлтюрюб, бачхычладан тюшюб келиб, Бутдукъну ёлюсюню къатына джетгенинде:

— Аман кюн келиб, сен ахыратда да бир ёлге эдинг, ич джаулуугъуму джукъгъа джарамазча этиб къойдунг да,— деб аягъыны бурну бла тюртюб Бутдукъну кёкюрегине тюшюб тургъан башын бир джанына бурду.

Ёмюрю да тийреде къайгъы чыгъыб, бюгюнча сейирлик зат болмагъанды. Байла, бийле, къыз алыб, къыз бериб джюрюген джуукъла къагъыб алыб бир-бирлерин тюйюб къойдула да.

Зекерия, не заманда да мурдар Зекерия, Бутдукъну ёлтюрюб къойгъаны кюлакъ-кюлакъ бла джайылыб, къачхы тубан тау башлагъа чыкъгъанча, юй-юйню босагъасындан кирди. «Ичгени ичине сыйынмагъандан бюгюн къарт къатынны герох бла уруб ёлтюрген, тамбласында неге уяллыкъды» деб халкъ атлагъан джеринде тюйюшюрге джараулу ташха-агъычха узала Зекериялары таба келеди. Халкъны тул-тубан болуб келгенин кёргенинде орамгъа чыгъыб юйге къайтыргъа ишек этдиреме деб къоркъуб, Ёлмез Зекерияланы юй алларында бачхалары таба кирди. Тереклени тюбюне джетгенинде Зекерия атына джер салыб, эрлай юсюне миниб, къамчи бла уруб кетиб баргъанын кёргенинде, Ёлмез джерден бир ташны алыб:

— Баргъан джерингден сал болуб къайт,— деб ызындан атды.

Аллында ташайыб баргъан ташны ызындан кызыу-кызыу атлаб баргъанлай Ёлмез:

— Андан суйгенлеринг сал болсунла, къанчыкъ,— деб кычыргъанын эшитди. Ызына айланыб, къарагъанында кёнчегин да ёрге тарта, Даббак сюелиб тура эди. Аны алай кергенинде Ёлмез:

— Джюзге дери аман кезюнге! — деб кьуйругьун уруб кетди.

Хуналадан атлай юйлери туурасына джетгенинде, эшик аллында Абдулну ат илकिге тагъылыб тургъан атын кёрдю. Нек болду эсе да бир кесек кьоркь-аракъ да болду. Март айда джаугъан бла чуакъ кюн ауушханча бусагъат юйге киргенлей джерни башында эм джуукъ адам, джанындан сюйген сабийлерини аталары, Абдулну кёрлюгю эсине тюшгенинде, кьоркьгъаннын унутуб, джюреги кьууанчдан толду.

Джаулугъун да аллына тарта, Ёлмез акъырын босагъадан кириб келгенинде, тёрде гитче шиндикчикде олтуруб тургъан Абдул хаман да экиси кьалгъан заманда ышарыучусуыа ышарды. Ёлмез не этерге билмей:

— Ання кьайдады? — деб сорду.

— Сени излей кетгенди, — деб олтургъан орнунда ёрге турду. Абдул келиб, кесини кёкюрегине Ёлмезни инбашысын джетдиргенинде:

— Кьой, аджаш, юйге биреуле кириб келселе не этериксе, джашдан джаш бола бара болурса дейме, — деб Ёлмез аны кьучагъындан ычхыныб, эшик артындан сибиртгини алыб, отджагъаны сибирди.

— Не болгъанды, неди ол кьычырыкь-хахай? — деб сорду Абдул.

— Ой, кьычырыкьны кьой сен: Сюлемен байла бла кюреширге керекди дей эди да, кёрдюнгмю кьанны, принни бир бирине кьатышдырыб кьойгъаныбызны, — деб Ёлмез эшик таба сакъ кьарады. Абдул анга:

-- Не этгенсиз? — деб ашыгъыш сорду.

— Келгенли бери, — деб Ёлмез джарты кьойгъан хапарын башлады, — кьабхакъ башына кьарай да ичме бычакъ сукъса кьан чыкъмазча бола турдум. Биягъы Захрет бла ушакъ этдик да, Зекериягъа кьалай кьан кьайтарайкь эте келиб, былай акьыл табдыкь: Къазийланы бачхаларында нартюхчюклери бирда бир иги болгъан эдиле. Джюр аланы кече бла ташыйкь да Зекерияны баууна джыййайкь, — деб оноулашдыкь. Мен да, Захрет да, аны уллу кьызы да, кече бла нартюхлени ордукъ, Зекерияланы баугъа ташыдыкь, тышындан кирит салдыкь, бир иги кесек нартюхню джолгъа тизиб, эртденбла излеб башласала ызын кьыйнал-

май табарча этдик,— деб эки-юч сѣз бла Ёлмез хапарын ангылатды.

Абдул Сюлемен бла танышхынчы алгъаракъ заманлада юйюндеги тиширыуу былай этиб айланнганына урушмай къоярыкъ тюл эди. Энтда Ёлмезни айтхан хапарын джюреги джаратмады.

— Къайдам, ким биледи, табсызла этиб къап джаурмагъыз,— деди Абдул.

— Огъай, кюнню хакъына, Сюлеменни таныгъынчы да быллай акъылла башыма кѣб келе эдиле. Алай болгъанлыкъгъа адамгъа къаллай таблыкъ келсе да джетти атадан бери аллахдан келгенди деб, кѣлюбюзню анга айландырыб къойгъан этдик да, къагъыб алыб бир джукъ этерге сизни барыгъызгъа да бир къыйынлыкъ джетер деб къоркъа эдим. Энди уа, не болса да болсун, не аллахдан къоркъмайма, не да дерт алыргъа адамладан уялмайма. Артыкъсыз да бек Сюлеменни ушакъларына тынгылагъынлы, башхасы болмай эки къанат битиб къалгъанча болгъанма... Сен эркиши ишинги эт, мен а тиширыуланы арасында бир джангыз инсан къоймай, баш эркинликлери ючюн къолларына къыбды алыб чыгъыб, джарыкълыкъ къазауат бардырырча этерме,— деди.

Аны айтханларын Абдул толусу бла ангыласа да, джукъ айтмай тынгылауну ийиб къойду. Экиси да алай олтуруб тургъанлай, узакъдан чабыб келгенча Заура къысха-къысха солуй, босагъадан юйге атлагъаны бла бирге:

— Ах мен джарлы, хар ким бир-бирине болуб, джамагъат башына бир къыйынлыкъ алыб къояды. Ёлтюрербиз деб Зекерияны излей айланадыла. Юйлеринде да не терезелерин, не эшиклерин къоймай ууатхандыла. Кюйюзлерин къамала бла туураб, чын сауутларын ууатыб, уллу зырафлыкъ сала айланадыла. Бекир улу Хаджи—Муратда: «О хахай, уруннгъан халкъдан зорлукъ бла сыйыргъан джерлерин къарабут Зекерия ызына берсин»,— деб къоду къычыргъанча, халкъны аллына чыгъыб къычырады. Анга джууабха хар ким да: — бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз, аузубуз гырджыннга, юсюбюз кийимге термиле тургъанлай, тобукъланыб байлагъа кесибизни ашатыб къачаннга дери тур-

лукъбуз, ёлтюрюшюу, ёлюшюу,—деб бек аман къаннга киргендиле,—деди.

Сюелиб тургъан къайын анасыны алай айтханын эшитгенинде, Абдул андан ары тѣзелмей, мыллыгын эшикке атды...

13.

Абдул къамасына узала ол баргъаны бла ырхыны ичине тюшдю. Қъызыу кетиб бара тургъанлай, «арабин Сюлемен меннге не айтырыкъды, къарангы халкъ атлай билмей бир уллу палахха тюшюб къалмасын» деб аны сагъышына кириб, бир кесек туракълады. Қим биледи аллы бла мындан чабыуул этиб башлагъанлай, Россия джанындан болушлукъ болмай, хар нени да хорлаб, къолубузгъа алыб къоялырбызмы... Қъарачайлыны ал акъылы кесини арт акъылы мени — дегенлеринде да болур бир керти зат деген акъылгъа келе, ырхыдан чыгъыб, къаугъа бара тургъан джерге атланды.

Ёлмез бла къайын анасы ызындан къараб тургъанларын бурулуб къарамаса да биле, Зекерияланы юйге джуукълашды.

Халкъ джыйылыб тул-тубан болуб тургъанлай, Абдул келиб аланы бир къыйырына къошулду. Иги джылы келген бир къарт, гулоч таягъына таяныб, чырпа бѣркюн къолуна алыб:

— Сабыр этигиз, джамагъат, ашыкъмагъыз, ашыкъгъан суу тенгизге джетмейди, этиб тургъан иги муратларыгъызыны джаб-джангыз бирине джетмей къалырызсыз, — деб сѣлеше тура эди.

Эркишиле къызыб бир-бирине кѣл эте, «бир кюн туугъанбыз бир кюн ёллюкбюз, келигиз болгъанны барысына да от тыгъайыкъ да къояйыкъ» деген тауушларын эшитиб, Абдул ол халкъны аллына чыгъыб сѣлеше тургъан къартны къатына барды. Аны къайгъылы адам джокъ эди. Хар ким бир-бири аузуна чабыб, болгъан къатышыргъа башлады. Абдул аны ангылаб:

— Джамагъат, бир кесек сабыр болугъуз! — деб къычыргъанында, тауушу башхасы болмай, бир уллу тюзлюкню тѣресинден келген ауазча чыгъыб, халкъны шум этиб къойду.

Туура ол кѣзюучюкде юйден чыгъыб бир тишируу:

— Ёлю бастырылмай тургъанлай энтда адам ачы-

тайыкъ дебми айланасыз? Амалы болмагъанча ажымлы ёлген джарлы къатынны асырар къайгъы этигиз,— деди.

Ол тиширыу алай айтханында, алайгъа басыныб тургъан адамла бир кесек уятлы болуб, Бутдукъну ёлюсюн басдырар оноу этиб башладыла.

Абдул къатындагъы къартха не эсе да бир затны айтыргъа излеб аузун былай ачханлай, къолунда да бир саргъылдым къумачы бла Минат къонакъ печден чыгъыб, бачхычлагъа бир аягъын салыб тохтады. Минатны акъылы къолундыгъы къумашчыкъны кёрюб, хар ким аны къайгъылы болуб къаллыкъ болурла деб, алай эди. Киши сан этиб аны таба къарамагъанында, дженгил-дженгил атлаб бачхычладан тюшюб:

— Ой, мен джарлы, ой мен хариб, аналыкъ, аталыкъ, эгечлик этиб тургъан Бутдукъ, бизге саулай тийре къанлылыкъ этиб чабхан кюн кимге къоюб бараса мени!.. Аллахны бир джангыз сыйлы кюнюнде мен джарлыны оджагъымдан быллай бир къыйынлыкъ нек тюшдю! Джаратхан аллах, бу тийреге быллай бир нек чамланды,— деб къычырыкъ эте, эркиши тиширыу деб къарамай, аллына тюбеген адамны ёшюню бла тюрте да кесине джол айыра, башын ёрге тутуб, юйге кирди.

Анасындан туугъан кюнден бери хаман хыны бла зыбыр, къыйын джашауну тирмен ташларыны арасына тюшюб ёсген Бутдукъ, Дударкъалары кеслеринден тюртюб, илгиздик этиб тургъанлары себебли, акъылы джарты кибиб болуб къалгъан эди. Атасы, анасы болуб, джуукъ, джан аурутхан адамланы арасында ёссе, ол да акъыллы да, сыйлы да, иги да болур эди. Анасындан туугъан кюнден бери Минатны, халкъны джумушун этиб, юсюнден кийимин тешиб, бир джангыз кечени джатмай, аллына алыб джылы ушхуурну ашамай ёсген себебден Бутдукъ тели да, сыйсыз да, санча да, кесин къозутуучу да болгъан эди.

Бусагъатда Минат от юйге кириб келгенинде, «Меннге сормай нек ёлдюнг» дегенча хыны къараб, тюз юйню тюбюнде сирелиб тохтады.

Бутдукъну ёлюгюн ёлюк джуугъан къангагъа салыб, окъ джарасындан чыгъыб уюгъан къанларын джууа тургъан, адам ортасы болгъан бир тиширыу:

— Гырылдаб айланма, адам къандан тоймагъан мурдарладан чыкъгъан джан алыучу. Малны сатыб алгъанча, бу джарлы тиширыуну сатыб алыб, эшекни

джекгенча джегиб, джетген кюн итни ургъанча уруб, союб кьойдугъуз да, мурдарла. Энди керти дунягъа кетиб тебреген кюнюнде да, омакъланыб, кесинги джылатыб гюнахлы этиб, къабырын джарма, джарылыб ёллюк,— деб не кычыралгъанын кычырды.

— Ах, мынга къарагъыз, сен'а не излейсе, худжу, кимге селешесе, тебси тюрбени джыя айланычу,— деб Минат бир кыза да тебреди, алай болгъанлыкъгъа тёрт джанына къараб кесине джакълыкъ этер адам кёрмегенде:

— Ёмюрден бери да мени туз дамымы ашаб биргеме джашагъан адам ёлгенди, джыласам да сеирми этесе. Алая, таш ашагъан айю, ёмюрю джерде къалыб, киши сан этиб ёрге алмагъан тешикли таш, сеннге уа ким къатылады... Кебинлик алыб келгенме,— деб, алыб келген къумачын ёлюкню юсю бла силдеб, гюрбени юсюне атыб джиберди.

-- Бу кебинлики мындан суйгенлеринге сал, — деб ол ёлюкню джууа тургъан тиширыу, бир да къамаргъа унамады. Кесинден эсе уллу кючмю кёрдю да, аллай базгъан джууаб эшитгенинде Минат джукъ айталмады. Суу къуя тургъан бир къара шилли тиширыу Минатны келтирген кебинлигин бетине шуулдатыб джиберди. Бусагъатха дери «биреуле келиб, меннге нек кырылмагъандыла» деб тургъан Минат, кесин кёбдюрюб, халкъгъа мынгайгъанын кьойду. Махтаныб алыб келген кебинлиги бетине тийгенинде, джыйылгъанланы тамам тебгенлерин билди. Къумачны да къолтукъ тюрбюне тыгъыб, аллына тюрбегенден да джаллай, уу джылан тешигине киргенча, кесини отоууна кириб, ызындан эшикни этди.

От юйде тагъылыб тургъан джукъа фран корзинканы хапарын билмеген тийреде огъай эсенг, сау ёзенде да киши болмаз эди.

Бутдукъ кимге тюрбесе да, кишиге джукъ айтсанг менден бошагъын, уллу дран четен бла бир хабджюгюм барды,— дей келиб,— юйню шорбатына такъгъанма да Минат кёрмейди,— деб керти кёлю бла шыбырдай эди. Андан сора да Бутдукъ джарлы сау заманнында юй джумушдан бир кесек заманчыкъны бош болса, от юйню чюйюн салыб, четенни бери алыб чачса, патчакны кызындан да кесин харекетлиге, хадеклиге, байгъа санай эди.

Кимни къаллай кийимин кьой эсенг, кимни къаллай къашыгы, кимни къаллай тыбыр ташы болгъанын билиб тургъан тийрени тиширыуларындан Бутдукъну неси болгъанын билирге излеб тургъанла да бар эдиле... Алай бла хар ким Бутдукъ кеси эс билген кюнден бери джыйгъан харекетин ачдыла. Четенин арагъа алгъанларында ол ёлюгюн джуугъан тиширыу, сууун къуйгъан тиширыугъа:

— Ай, хариб, ай джарлы, ай кыйынылы джан а, бюгюнча бир къара кюн келлик кюнюне джыйгъан кёре-эдим,—дей, акъгетенден эки тулукълукъ бла эмчек къабха джараулу бир лаудан джаулукъну къанатын узатды.

Тийрени сыйын кёлтюрюрге излеген бир къауум адам кенгешиб, Бутдукъну асыраргъа оноу этедиле. Алай бла сал агъачны алыб адамла къабырлагъа келирге, тахдасы джасалыб, къабыр да хазыр болду. Джаназысы кылыныб бошалгъанлай, эрлай къабыргъа салыб, кесек-кесек къуя, обасын джерден айырылгъан мазаллы тебе этдиле.

Бастырыб бошагъандан сора элчиле артха туракълаб, джюреклери асыры къозгъалгъандан, кетер акъыл алмай тохдадыла. Адамла ким акъыл табыб тюз сёз айтыр эди деб, бир бири ауузларына къарайдыла. Халкъны не излегенин джюреги бла ангылаб Абдул сослан ташны юсюсне олтуруб тохдады. «Ёлгенни керсе, сауна да нюрю кетеди, къабар-къабыны тауусулуб Бутдукъ да керюне кирди. Анга джюреги кыйналыб тургъан Абдулну кёзюне хар адамны джюрек джарасы кюзгюде кёрюнгенча айтхан сёзлеринде кёрюнюб, Сюлемен эси-не тюшдю.

«Эркинликге джолну джаб-джангыз сауутланган кюч бла ачаргъа боллукъду. Андан башха не аллах, не дуня даулет, не джюрек джазыкъсынмакълукъ олтан тюбде эзилиб тургъан адамлагъа баш бошлукъ берлик тюлдю»,—деб ашыкъмай, Сюлеменин сёлешгени къулагъына келгенча болду.

Джукъ да айтмай Абдул алай олтуруб тохдагъынынды, хар ким да арtdан артха аны къатына джыйылдыла. Къабырланы эшиклерине джетиб бара тургъан адамла ызларына-ызларына бурулдула... Ёлюкню бастыргъан халкъ саулай да бир джерге джыйылды. Таууш чыгъармай къабырлагъа эришгенча тынгылайдыла.

Олтуруб тургъан Абдулну къатында джылы келген бир келбетли адам бѣркюн къолуна алыб:

— Зекерия мурдарны этген артыкълыгъын кечсек, башыбызгъа бу бѣрклени бошуна киебиз. Ахырсы киши ызындан къарамаса кече эшикге чыгъаргъа къоркъуучу Зекерия кимди. Аны къатында халкъ деген зат да неди. Джюрюгюз ѳлтюрюшюу-ѳлюшюу... Халкъны джыламугъу бла джыйылгъан байлыкъ—халкъныкъыды. Келигиз! Джюрюгюз! Ит тегенесинден башлаб, къобюрде алтынына дери юлешейик, къуш тюгюнлей этейик,— дей ѳрге турду.

Иги кесек замандан бери джарлыланы Сюлемен бардырычу джыйылыууна бара туруучуланы бири эди бу да. Ол алай айтханында хылкъны ичинден:

— Юлешейик, юлешейик. Тебрегиз, ай аман джашла!—деген тауушла чыкъдыла. Джюрегинден бир кесек акгыл болса да Абдул кеси башлагъан затха халкъны туруб тебрерин биринчи кере ангылады.

Атда кесин бек джарашдырыб тута билген биреулен къабырланы эшиклерини аллында тюшюб, илкичге атын такъды. Абдул аны ким болгъанын билмей, «къайсы чанка болду» деб, не этерин, не айтырын хазырлай башлады. Акъ башлагъы, башлы чурукълары, токъ акъ бети, къузгъунну къанатыча джылтыргъан къара мыйыкълары бла ол джарашуу кийинген адам къатларына джуукълашханында, аны Сюлемен болгъанын таныб, Абдул джунчугъандан не айтырын билмей къалды. Сюлемен джыйылыб тургъан адамланы къатларына джетгенинде:

— Салам алейкум, джамагъат! — деб саламлашды. Сюлемен бюгюннге дери Европа кийимле кийе эди. Сейирсингенден не айтыргъа да билмей тургъан Абдул эс джыйыб:

— Къайдан чыгъыб къалдың? — деди.

— Тийрени къыйырындан киргенлей аллыма Ёлмез тюбеб хапар айтханында, джаным тынчлыкъсыз болуб келеме.

— Бутдукъ деб, ѳмюрю Зекерияланы къолларында джашагъан бир тиширыу бар эди да, бюгюн мурдар аны герох бла уруб кетгенди да, халкъны къаны бузулуб, не этерге, къалай кѳл басаргъа билмей турабыз.

— Не оноу этесиз, хар ким былай нѳк ѳрелешгенсиз?

Адамла бир кесек тынгылай келиб, бирем-бирем сёзге ачыла:

— Зекерия итни юйюн, башын да чачыб, экинчи бу джуртлада аты айтылмазча этерге башлагъанбыз, — дедиле.

— Да энди барыгъыз да разы болуб Зекериягъа чабыуул этерге башлагъансыз, алаймыды? — деб сорду Сюлемен.

— Башлагъанбыз! — деб таукел джууаб этдиле.

Сюлемен бу хапарны эшитгенинде, Абдулну бир джанына алыб:

— Менсиз боллукъ эсе сёлеш да халкъны тохдат, джиберме, оноуугъузну тӕб кёрмейме, — деди.

Экили бола тургъан Абдул, Сюлемен да алай айтханында:

— Тохдагъыз, джамагъат! Бери айланыгъыз! Хар ким кёлуне келген затын этиб башласа, уллу игилик чыгъарыкъ тюлдю, — деб, буйрукъ берген таууш бла кыычырды.

Аны эшитгенлеринде, бир кесек туракълагъан адамла бир-бирине къарай келиб, ызларына бурулдула. Джюреклери кызыб чабыуулгъа хазырланыб тургъан адамла бир кесек сабыр болгъанларында, Сюлемен алгъа чыгъыб былай айтды:

— Джамагъат! Ёмюрле бла джерни башында орналыб тургъан харам мухурлу тот бугъоуланы, бир кюн кюн ортадан ингирге ууатыб къояргъа къарыуугъуз джетерик тюлдю. Сиз бюгюн былайда Зекерияны, Бёденени, Тартарны ууатыб алгъанлыкъгъа, патчахлыкъны алайгъа дагъан болуб тургъан закону орнунда къаллыкъды. Зекерияны мюлкюн, рысхысын юлешууге чабыууну кююб, джетген кюн биригиб, хар ким да борчлу орнуна табылырча болургъа керекди, — деди.

Алай болгъанлыкъгъа адамланы бир къаууму Сюлемен айтханнга къарамай кетиб тебрдиле.

Бара тургъанлай, джыйылгъанланы алларына чыгъыб, юсю-башы да аманыракъ биреулен:

— Оллахий, билляхий, Сюлемен, къарнашым, джаша, — деб бир Сюлеменнге, бир джашлагъа къараб, — тургъан сюрюучюле мал джаяргъа термиле, бизге джер кытлыкъ келиб тургъанлай, тау кышлыгъын да, джай ёрюшюн да, сабан ызын да байла къолларына джыйыб,

биз да алагъа къараб тураллыкъ тюлбюз. Бир джангыз кюннге бола эсе да халкъ да бир джерли болсун. Бирден кетерик тар джашау экими боллукъду. Таукеллик, джашла,— деб тозураб тургъан чебгенини къанатлары джел эте, олтан салынган гён чарыкълары, бёркюн кезлерине басыб, эки къолун силке селешди.

Ол селешиб бошагъанлай, «тюз айтады», «оллахий, не заманда да адам эдинг» деген тауушла чыкъдыла.

Иш тереннге кетерин ангылаб Сюлемен:

— Тохдагъыз, джолдашла, асыры дженгиллик этесиз, къызмагъыз. Зекерия Пёлкге кетгенди, аскерни алыб келиб, тюк юсюнде тюгююз къалмазча этер. Ол байлыкъны кеси аллына бериб къоярыкъ болуб джыймагъанды. Бюгюн къоюгъуз, тилейме, чабмагъыз, джашха, къартха да къыйынлыкъ келтирликсиз—деди.

Джыйылыб тургъан адамланы ичинден къайсы эсе да биреу:

— Да сен тюлмю эдинг — «джерни башында байлыкъ хар кимге да теббе-тенг болуб юлешинирге керекди деген? — деб къычырды.

— «Кёзюсюз къуш да учмайды». Ашыкъгъандан хата болмаса хайыр чыгъарыкъ тюлдю — деди Сюлемен.

— Бюгюн ёлюб къалсам да мен къарырууму кёрлюкме, атамы юч къарнашын алдаб тюркге ашырыб, аланы мюлк джерлерин Зекерия багъыр шайлагъа алыб хайырландырыб тургъанлы ненча джыл болду.

— Бизни атаулу къарнашларыбызны джерлери да алай болгъанды,— деген тауушла чыкъдыла. Сюлемен сёз къошхунчу адамла юрюлюб, тийре таба кетиб башладыла. Тьялмазлыгъын билгенинде къатында не этерге да билмей тургъан Абдулагъа:

— Ай, къан джаудурдула, ант этдир,— деди Сюлемен.

Адамла къауум-къауум болуб, сабан-сабаннга юлешиниб, биченлик-биченликни ёлюб, хар юйдегиде адам саннга кёре къыйырдан тутуб джерлени тенг юлешиб тебредила.

Атыны башындан тартыб Сюлемен къабырладан кеси джангыз чыкъгъанында, кимни эсе де «бир джангыз кюннге бола эсек да джерге ие болуб ёлейик»,— дегени къулагъына келиб, халкъны ашыкъгъанына джюреги къыйнала къара суугъа бурулду. Ол атына суу ичире тургъанлай:

— Джанынга кърман, кър болайым, Сюлемен джюйюсхан! Бизге билегни тиреу этиб тургъан уллу патчахны келамын окъуб бошагъанса; сен билмеген зат джокъду. Былацы бизге этгенлери тюзмюдю? — деб бек уллу эс ташлаб, Минат ичин уруб джылады.

— Къайгърмаз, барыбыз да бир ичегиден юзюлгенбиз, джерни башында тюзлюк тас болмайды,—деди Сюлемен.

— Халкъны бу этгени тюзмюдю? — деб болушлукъ бла джакълукъ излеб Минат дагъы да къайтарыб сорду.

— Огъай, тюз тюлдю, ашыкъгъанлыкъ, дженгиллик этедиле,—деб Сюлемен къагъыб джууаб берди. Аны айтханыны магъанасын тюз ангыламай, Минат:

— Ашыкъгъанлыкъ къой эсенг, тийрени туз дамыбызны ашаб тургъан адамлары бюгюн къаллыла болуб чыкъдыла,—деди.

— Да, Минат, быйлыкъ джалгъан затды, джанынга эсенлик изле,—деб атына миниб, Сюлемен къамчини джетиргенинде Дууарбат табадан эниб келген келекге ле уллу Къобандан ётуб, Джанибекланы къара суугъа джетген эдиле. Джерден джыйылгъан таш тёбелени орталары бла келе тургъанлай Сюлемен джерлени юлешиб кёллери къаныб, уллу селеше айланган таууланы тауушларын эшитгенинде, алагъа къошулуб къууанган да этди, ачыу да болду.

Гыланч джолла бла Зекерияланы тийреден чыгъыб, атны джюгенин да бошлаб акъырын келе тургъанлай, сакъалы, мыйыгъы да гымых къыркъылыб, ууртлары къызара, тору къашха атны садакъ джюзгенча джоргъалатыб Алий хаджи аллына тюбеди. «Джол болсун, сау бол» дегенден башха джукъ айтмай, молла бла устаз бир биринден айырылдыла.

14.

Къайда эсе да джангы туугъан сабий, ёбгелери хаудан биринчи кере толуб, къычырады. Аны эшитиб адамла къууанчлы ышарадыла. Ол бешикге салына тургъанлай башха бир джерде джашау джолуну артын тауусхан биреуню уллу къара тебе этиб, кими тынгылай, кими джылай, ызларына къайтадыла. Хар не тукъум

джаны бла да джашау кесини ишлерин, сагъат ургъанча, бардыргъанлай турады. Ол кесини ишлерин бардыргъанча адамланы болумларын да тюрлендиргенлей келеди. Мазаллы чатны бир джанында мулджар саламгъа от тюшюб, хаман джаныб баргъанча, баш бошлукъ ючюн кюрешни ёртени Петербургдан башланыб, ишчилени, эллилени къозгъалыулары Россияны хар этегине джетиб барады.

Къуурум тюшгенча къыйынлыкъ келиб оджакъларындан тюшгенинде, Зекерия башын алыб Пашинске табагъа къачды. Ташчыда атын къоюб рудникни тамада инженерини фаэтонна миниб, Къобанны джанын энишге айланды.

Къызгъан джюреги сериуюн болургъа унамай, арбачы бла сёлеширге ыйлыгъыб, тынгылауну салыб келеди. Акъ къалагъа джетерге Павел Емельяновичден аскер алыб ызына къайтыргъа, деген акъыл да бир келди. Тамада оноучула билсинле; таулары ичинде джашаргъа къоймагъан халкъны сауут кюч бла къырсынла деген мурат бла уруб, Пашинскеге келди.

Кюн тюшге джетиб станисени адамлары орамланы толтуруб тургъан кёзюуде, Зекерия полицияны ююню къатына джетиб тохдады. Арбачыгъа джукъ айтмагъанлай, фаэтондан тюшюб, къабакъ эшикледен кирди.

Черс бере сакълауул солдатны къаты бла озуб кетди. Сюелиб тургъан солдат таулуладан кёб байны таний эди. Зекерияны хаман бери келе туруучусун да биле эди. Ол сеbebден джукъ да айтмай ийиб къойду. Зекерия тартыб полицияны тамадасыны эшигин ачалмады. «Арабин, джолум болмазгъамы башлагъанды» деген акъыл келе, бурнун эшикге тиреб бир кесек заманчыкъны сабыр этди. Эшиклени иги къагъыб кёрдю. Тауушха башха кабинет ачылыб андан биреу къарады.

— Къайдады начальник?

— Ауруб джатады; бююн да тамбла да ишге келлик тюлдю.

Ол адамны къарамы ызындан ашыра, Зекерия иги ач да болуб, туб этажгъа тюшюб кетди.

Джукъусу да къалыб, ач да болуб арыб тургъанлай, аманны кеминде фаэтоннга джетиб, эрлай секириб минди. Кёзлери къарангы этиб баш энишге къараб тохдады. Эки къолуну аязлары бла бетин сылай, Зекерия таууш этдириб эснеди.

— Кравцовланы арбазгъа.

Арбачы ызына айланыб къарамагъанлай атланы уруб, къонакъ юйге тебреди. Тынчайыр юй алыб, бир кесек ауузланган да этгенден сора, Зекерияны эсине, мында, Пёлкде, къуллукъ этген, бир кесек баджа да болгъан Кърымшаухалланы Леон тюшдю.

Джетген къон башын ачха бла отдан ала билген Зекерия кесин кёбледен акъыллыгъа санайды. Кърымшаухал улуну алыб къарасакъ, ол да таулада тууб ёсген миллетлени ичинден кесича адам джокъду деб турады. Зекерия бла Леон бир-бирине тюбеселе, джана тургъан отха сууну къуйгъанча болуб къалгъан болмаса, бир-бири тилин ангылаб, бир-бирине бойсунуб келишмейдиле. Аны ючюн ыйлыгъыб, Зекерия аллы бла полиция аскерлени алыб кетер акъыллы болуб, аланы тамадаларына келген эди. «Аманнга джетген теке бёркюне джолдаш болур» дейди; полицияны тамадасын сакъламаз ючюн, Зекерия джюреги суйе суймей эсе да Къырымшаухал улугъа тебреди.

Кюнню иссиси бир кесек сыныб, хар ким орамгъа, Къобанны бойнуна тегюлген заманда Зекерия, патарындан чыкъды. Аллына тюбеген адмлагъа терсине къарай, белинде агъач къаблы героху да бир джанына дженгиб, къабырланы онг джанларында бир уллу юйню къабакъ эшиклерин ачыб, арбазына кирди.

Юйню эшигине джуукълашханында, андан бир къауум эсирген эркишини:

...Салгъан эдим нашачыкъла.

Суугъа джуукъ джерде...

деб джырлагъан тауушларын эшитди. Адамланы иче тургъанларын билгенинде, барыры келмей Зекерия къайтыб кетерге башлады.

«Кърымшаухал улу терезеден къараб кёрсе уа» деген акъыл келиб, барыб эшиклени къакъды.

Зекерия юйге киргенлей столну юсюнде бир талай аракъы шыша кёзюне илинди. Алагъа къарагъанын адам эслейди деб къоркъуб, къара мыйыкълары гланч айланыб тургъан Кърымшаухал улуну къойнуна мылыгын атды.

— Бир эмчекни ичиб ёсген, джанымдан татлы баджам! Бир элчилебиз! Бир адам сау къойну этин кеси ашаб къоюучу тийреди туугъанбыз. Джюйюсханла, танышыгъыз. Сыйларыгъызны тилейме,—деб Зекерияны

чебгенини дженгинден, эчкини аягъандан тартыб баргъанча, тартыб Кърымшаухал улу столгъа олтуртду.

Эсириб тургъан офицерле келиб бирем-бирем Зеке-рияны къолун тутдула. Танышыб бошагъандан сора не этерге билмей ичгенчиги да кетиб, Зеке-рия эки къол азын бир-бирине ышыды.

— Джанымдан суйген Минат анам не этеди. Кёб туз дамын ашагъанма... Бир разылыгъын да алалмай, барыб бир тынчлыгъын-эсенлигин да соралмайма... Кёк-де мёлекле джаратылгъан кюн ала бла бирге джараты-лыб, Кавказ тауланы джарытыб тургъан, кирпичкери Басхан бийлени джюреклерине миз болуб чанчылычу, ариу, субай Даббакны бетинден къыз къаны кетмей, къынадан къызыл, ууртлары онгмай турамыды? Джа-шынг къаллайды? Аны амалтын къуяма санга бу ста-канны,—деб Кърымшаухал улу эмен буфет шкафдан бир джонулгъан стаканны алыб, аракъыдан толтуруб Зе-кериягъа тутдурду.

Джунчуяракъ болуб тургъан Зеке-рия, стаканны къолуна алгъанындан сора бир кесек туракъла-гъанында:

— Ич, не сакълайса? Аллаила этсенг тазир салгъан сылтау бла энтда бир стаканны къолунга тутдуруб къоярыкъма,—деб накъырда эте, столда тузланган нашаланы бирин чанчхыгъа илиндириб, юсюне ёрге сюе-либ тохдады.

Аны ичиб бир кесек да джылыннгандан сора тили чалгъан ауазы бла Зеке-рия:

— Алан, Кърымшаухал улу, ушатсанг, къонакъла-рынгы ашырыб, мени бир талай тарыгъуум барды, алагъа бир тынгыласанг,—деди.

Зеке-рияны не айтханын орус офицерле ангылама-дыла. Джаб-джангыз аланы ангылагъанлары «къонакъ» деген сёз болду. Бир-бирлерине къарай келиб, бир са-ры узун мыйыкъ офицер:

— Биз да къонакълабыз,—деди.

Ала Зеке-рияны не айтханын ангыламай этгенлерин билиб кёллери къалмасын деб:

— Ала тургъанлай айтсанг не боллукъду,—деб аллы бла Зеке-риягъа къарачайча айтыб, артда орус офицер-леге:—Джюйюсханла, кечигиз! Уллу Къарачайны эм уллу байларыны бири—Зеке-рия джюйюсхан, ана тили-

бизге бир зат айтыб къууандырыргъа сюеди, — деди Кърымшаухал улу.

— Къан джаугъанды джарлы ёзеннге, чайкъам-дымдан тоюб ёсген хашкенле, атам джарлыны арбазындан илгиздик этгендиле. Аскер кюч болмаса иш аманнга джетгенди. Бир талай джылны мындан алгъа тегерегиме айланыб, мени къол аязларында джюрютюучюле, бююн къаллылыкъ этедиле,—деди Зекерия.

Кърымшаухал улу аны эшитгенлей, къашларын туюб:

— Россияда башланган ауруу бизни тауларыбызгъа да сингдими. Къоргъашын хакъ излей эселе, аланы аллай ушхуурдан къанарча этербиз,— деди.

Леонну уллу-уллу селешгенин орус офицерле эшитгенлеринде, магъанасын ангыламасала да, эс иерча иш болгъанын сезиб, ичгенлеринден аязыгъанча болдула.

— Полицияны тамадасын табмадым.

— Къайдады дейдиле.

— Ауругъан этеди; Бююн да, тамбла да ишге чыгъарыкъ тюлдю, дейдиле.

— Сен къайгъырма да патарынга къайт, мен юйюне барыб аскер амал этейим.

— Унармы?

— Къалай унармы?

— Ауруб тургъанлай юйюне сени ийиб селеширге унармы?

— Унамагъанны несин сораса, агамы юйю да, аны юйю да бирди да.

— Мен кете барайым,— деб Зекерия орнундан турду.

— Джукъгъа кетме, мени хапарымы сакъла.

Ол кюн огъуна ингир ала, Зекерия тохдагъан къонакъ юйге Леондан къагъытчыкъ келди. Анда Крымшаухал улу, фазтонунг бла бусагъат лагерле болгъан джерге джет,— деб джаза эди.

Зекерия ашдан тоюб, джолу болгъанына къууаныб, аягъыны тюбюнде чёб сынмай, чартлаб арбазгъа чыкъды.

Фазтоннга миниб лагерле болгъан джерге джетди. Леоннга тюбегенинде аузун ачыб джуукъ къысылды.

— Офицерлери бла къазакъ сотня баргендиле. Аскер хазырды...

Экинчи кюнюнде аскер джолгъа чыкъды. Къобанны

онг джагъасы бла уллу Къарачайгъа джуукълашыб келедиле. Зекерия, Крымшаухал улу, дагъы да эки къазакъ офицер, мор джибек къатапа бла джасалгъан фазтоннга олтуруб, ууакъ чынлы офицерлеге хаман буйрукъ этгенлей барадыла.

Лагерден чыкъгъанны экинчи кюнюнде, джангы тийген кюнню таякълары да тау хауада эриб ёзенни джарыта, къазакъ сотня келиб Карт-Джуртну къыйырындан кирди. Аскер уруш болумну алыб, адамлагъа, юйлеге джуукъ келмей тийрелени къыйырында къалын алсын чыгъыб тургъан джерде орналды. Хар аскерчи атын тазалаб, суу ичириб, сауутларын тазалаб, тот болмазча шкок джау джагъады. Командирле, керек болгъанлай, аскерлеге билдириб, хар алларына тюбеген таулуну башын уллу бычакъ бла тюшюрюб барыргъа деб, аскерге аллай буйрукъ бергендиле.

Зекерия биргесине Кърымшаухал улу бла эки офицерни алыб келиб къууанчын бардырады. Юйде алгъынча тийреден келиб уллу джумуш этген адам да кёрюнмейди. Минат бла Даббак бир малны этин бишириб, хычын, халыуа этиб столну юсюн тау кирик къалагъандыла. Не этсинле, Зекериядан айырылмасынла, ансыз къалгъан юч-тёрт кюнню ичинде, бир-бир адамла ёмюрлеринде кёрмегенча бир къыйынлыкъ чекдиле. Минатны кёзюне юлешебиз деб джерлерин теблеб айланганла кёрюнселе энтда аркъа джиклери къалтырайды. Даббак а андан да оу болады. Алай тиширыула тарыгъыргъа адам излеб тургъанларын унутуб, Зекерия келгенлей, аны ичгиден башын алмай тургъаннын кёрюб, халкъгъа юсдюрюрге къоркъуб, бир зат да сагъынмагъандыла.

Ашарыкъ да, ичерик да столгъа кереклиси чакълы бир салыннганында, Минат келиб, джашыны кёзюне къараб, иче тургъан эркишиле къатыш олтурду.

Ичгенчиги бла къоркъакъ джюреги къызыб, джаны да бир кесек джумушаб, Зекерия анасыны башын къучакълаб:

— Бизге бу ит адамла быллай бир къаллылыкъ нектетдиле... Анам, джаным, кёзюм! Сени къолуму аязында тутарма деб акъылым алай эди. Алай болгъанлыкъгъа бир тукъум бир зат бла кёлюнге джетелмейме. Кесим суйгенча къараялмайма. Қайгъы басыб къарабкъарагъынчы къарт болуб къалдынг да. Менсиз не эт-

диле... Къалай турдунг, башынгы къайгыдан къалай сакълаялдынг, ким джакълады сени? — деб сорду.

— Джаным, джюрегинги къыйнама не къыйынлыгъыбыз барды, мюлкюбюз, рысхыбыз къолубузда, бир аллах джангыз кюбюр джамауум бла сау джерни башын сатыб алырма... Сабийле туююшгенча ол кюн халкъ джыйылыб, Бутдукъ ахратсызны бастырдыла, андан бери уа не сёз, не къайгы болмай, тийреледе рахатлыкъ иелик этеди — деб, Минат джалгъан-джалгъан сёлешди.

— Ма кёrese, къаргъа-къузгъун кирик алыб келген аскерими битджагъаланы бир джангызын къоймам... Киши нек кёрюнмейди. Адам нек къымылдамайды. Тийрелени ичи эминадан къырылгъан Джамагъатча нек болгъанды. Халкъ къайдады...

Халкъ джукълаб турмай эди. Тарда аскерни къоюб, Зекерия отча джылтырагъан чынлы офицерле бла элге киргенинде, къулакъларын сакъ этиб тургъан халкъ, бир къыйынлыкъ келирге башлагъанын ангылаб, юден-юйге джайылыб башладыла.

Кёзюню къыйыры джетгенлей не боллугъун ангылаб къоюучу Ходжаланы Стампул, аскер келген хапарны эшитгенлей, дыбырдаб Ёлмезлагъа барды. Къабакъ эшикден киргенлей арбазда Абдулну атын кёрмегенинде, юйде Ёлмез джангыз кеси болгъанын билиб, эки ачылгъан эшикни уруб кенгине ачыб:

— Эшитдингми хапарны?—деб босагъадан тюшдю.

Халы къатлай тургъан Ёлмез:

— Не болгъанды, мен джарлы!? — деб секириб ёрге турду.

— Зекерия мурдар Къарачайгъа аскер алыб келгенди. Аллына тюбеген адам болуб бир джангыз инсаны сау къоймайдыла. Эски-Бау аягында къошдан келе тургъан сюрюучюлени туураб кетгендиле; солдатла Сысыгъанланы къызлагъа артыкълыкъ этгендиле, Дебоклары малланы союб, ашаб бошагъандыла...

Стампулну бошаузуракъ тиширыу болгъанын биле эди да Ёлмез алай бек да ийнанмады, алая, —от болмагъан джерден тютюн чыкъмайды,— бир джукъ кёрмей не да эшитмей быланы барын да Стампул кеси джанындан чыгъарыб айтмагъанын ангылады. Сёзюне уллу джууаб этиб къыйналмай кёз къаш да бермей, Стампулну кетмеге къоюб, эрлай кийиниб, сабийлерин

да хоншуларына аманат этиб, мыллыгын Сюлеменлары тургъан тийреге атды. Уллу сууну джагъасын, бачхаланы аягъы бла баргъан джаяу джолчукъ бла хаман чабханны бузмай барыб, Ёлмез огъары тийрени кыйырындан кирди.

Тыгъырыкъ джолчукъла бла адам сан этмезча бугъунуб-бугъунуб, къараусуз кюпес джаулугъуну къанатларын бетине тарта, Сюлеменни юйюне кириб келди. Ёлмез солуун алыб, иги эслеб къарагъанында, Сюлеменни юйюнде Иммолат, Наныу, Абдул олтуруб къызыу ушакъ эте тура эдиле. Ёлмез юслерине кириб келгенинде селешгенлерин тохдатыб, ёрге туруб къолун тутдула. Буюгъаракъ болуб Ёлмез джерге къарады. Барысы да олтуруб Ёлмезни да олтуртдула.

— Ёлмез, сени келгенинг да бек иги болду. Энди иш былайды,— Зекерия къарыуундан келсе къан ырхыла бардырмай къоярыкъ тюлдю. Халкъны насыбы неди десегиз, хар ким къызгъандан джерлени юлешген кибик этгенден сора, не бурууларын чачмагъандыла, не да бир джангыз чёбюне тиймегендиле. Ол себебден хар ким къозгъалмай, келген аскерни аллына чыкъмай, эшикте кёрюнмей къалса, бир да бир эшек мыйы ашагъан адам туююл эсе, Зекерия халкъгъа кыйынлыкъ салмай къояргъа керекди,— деди Сюлемен.

— Да энди къалай этебиз? — деб Ёлмез ашыгъыш сорду.

— Этерибиз былайды: юйден-юйге джайылыб, адамлагъа болумну ангылатыргъа керекди. Школ сабийлеге да айтыб, халкъгъа хапарны джаяргъа керекди. Ол кюн къабырлада этгенлерича байланы мюлклерин чачабыз, юлешебиз деб хар ким сауутланган аскерни аллына чыкъсала, башхасы болмай бармакъларын уу джыланни аузуна салгъанча боллукъдула. Кёзге илиниб, киши ишек этмез ючюн, джоббу-джоббу джыйылмай, хар ким бирер экишер болуб, къайгъы сёзге, аругъанны кёре, къыз тилей, тюкеннге баргъан сылтау бла, не кече, не кюн демей айланыргъа керекдиле. Бюгюн бла тамбланы айланыб халкъгъа ангылата эсек, кыйынлыкъ джетмей къалыргъа боллукъду. Алай болмай, аскерле сауутну къолгъа алыб уугъа айлана башласала, тийреледе чабыр бау къысхан адам болуб, бир джангыз инсан сау къалмаз.

Ёлмез келгинчи да селешиб, келишген оноуларына

киши сёз кьошмады. Абдул бла Ёлмез бирем-бирем алгъа чыгъыб, кетиб къалдыла.

Эл-элге, тийре-тийреге хапар джайыла башлады. Эр-киши джюрюген алай кёб да тюл эди, тиширыула уа бирем-бирем, экеу-экеу къыз тилей, ауругъанны кёре, хапар биле джайылыб, аллы бла шыбырдай, артдан — артха кьоркъмай абаданыракъ айта, болумну толусу бла ачыкъладыла.

Зекерия этген умут болмады. Буз джаугъан заманда къайры баргъанын билмей джылккы башын къаядан атханча, адамла сюрюу-сюрюу болуб, аскерни аллына чыгъыб, кеслерин кырдыраб, Зекерия да аланы ёлген-лерине кенгден къараб, кёл кенгдириб, кишдикге оюн да чычханнга ёлюм дегенча боллукъду деб, акъылы алай эди.

Алай болгъанлыкъгъа къарачай халкъны ичинден да бошлукъ ючюн бардырылгъан кёрешден сынамы болгъан, эркинликге термилген джамагъатха тюз башчылыкъ эте билген адамла чыгъыб башлагъандыла.

Къзакъ сотня ыйыкъ чакълы бирни Карачайда кьош салыб тургъандан сора, мыллыкдан кьуру къалгъан чаукала кычыргъанча таууш эте Къобанны джаны бла Пёлк таба баргъан джолгъа чыкъдыла.

Зекерияны кьонакълагъа къарагъаны, аланы тегереклерине айланнганы тас болмады. Кърымшаухал улуну болушлугъу бла Зекерия Уллу Къарачайгъа старшинагъа салынды.

Тарихни сагъат ургъанча барыб тургъан чархын тохдатыргъа болмайды. Тюзлюк Къобанны юсюн ёмюрле бла басыб тургъан бузу баш бошлукъ ючюн бардырылгъан кюрешни отунда эриб, джарыла башлады. Аны чыкырмагъан уллу тауушу, Россияны ара шахарындан келген таууша кьошулуб, халкъны ёмюр салышуугъа чакъырады. Тюзлюк ючюн, эркинлик ючюн, насыб ючюн кьозгъалгъан джашауну толкъунларыны аллын бир тукъум бир кюч тыялмаз.

Тёртюнча кесеги

1.

Бир кюн Зекерия правленде тюшге дери олтуруб, тарыгыулары болгъан адамла бла сёлешиб, кюнорта правленден чыкъгъандан сора ач болгъанын эскериб, ашаргъа барыргъа да унутуб, кечирек этиб къойду. Бачхаланы ичи бла ашыгыш юйге тебреди. Наколары бла Азретланы юй орунладан ётгенден сора Захретланы арбазгъа кириб къалды. Къарт аталары ишлеген эски тёнгерте юйге иги эслеб къарады. Пешчикни терезесинден бир «мёлек» къараб тура. Аны алай кёргенлей: «Астоприлла, кимди бу арну инсан?»,— деб акъылына келди. Къыздан эки кёзюн алалмай, бир кесек туракълады. Ол терезеден къараб тургъанны кёзлеринде, чырайында адамны къалтыратырча бир кючню сезиб, дженгил-дженгил атлаб, кетиб къалды.

Зекерия арбазларына киргенлей, аллына Минат чыгыб:

— Джашчыкъ, къайда къалыб кетдинг? — деди.

— Халкъ джыйылса, бошатханмы этеди, сен айландыр да айт, ол да санга эришгенча, айландыр да сор, къара кеч болады да къалады, — дей, Зекерия юйге кирди. Кёл алыр усталыкъгъа ынгычхай-ынгычхай Минат аны ызындан кирди.

Юй тюбюнде сюелиб тургъан Зекериягъа къараб, ышара-ышара:

— Бир иги суу бёрекле этгенме, кесибиз тынгылы-тынгылы бир ауузланайкъ,— деди.

Зекерия отоуна бармайын, от юйде гитче шиндикчикге олтурду. Бир уллу кёк аякъны ичинде башлары джабылыб тургъан суу бёреклени алыб келиб, анасы тебсиге салды.

— Аша, джашчыкъ, башынг да акъ болуб тебрегенди,— дей Минат къолуна да кюмюш чанчхыны ала олтурду. Зекерия ашха узалмай туракълагъанында, алай нек этгенин ангылаб анасы:

— Ахырысы къысхасы, сен анангы къабхын, бу ичгини бир къоймасанг,— дей, барыб, хант шкафдан гитчерек тууар мюйюзню толтуруб, джашына узатды. Къоллары къалтырай, аракъыны тылкъ деб джутду да:

— Алай этсенг'а, юйюнге ашхылыкъ джауарыкъ,— дей мюйюзню анасына узатды.

Зекерия «бездирген суудан» урлагъанлай, мыллыгын атыб, суу бёреклени этек тюбюне ташайта башлады. Джашыны джутланыб къабханына къууана, тынгылауну ийиб, Минат да уакъ-уакъ джубанады. Ашарыкъдан тогъайгъандан сора, ичгенчиги башына ётюб:

— Ання, бир сейир зат кёрюб келеме бююн,— деди.

Джашыны джарыгъан тауушуна къууаныб, Минат:

— Не кёрдюнг, сенден алгъа ёлейим? — деди.

— Ол къанчыкъны терезесинден бир ариу къыз къараб турады.

— Къой, шашамы башлагъанса, а'джаш! Мёлек къонмагъан харам тыбыргъа сейирлик джан къайдан келликди.

Ол юйден къайын анасыны абадан тауушун эшитгенинде, Даббак джалай тургъан табагъын къолуна алыб, эшикден кирди.

Анасыны къулакъ джанына джууугъуракъ барыб Зекерия.

— Бар, бир джукъла да ал да бар, мен айтханны бир эт. Ала кийерикге, ашарыкъгъа термиле тургъан бир байтамалладыла. Кёзлерин къаратырча иги ариу кийиниб бар. Бармасанг боллукъ тюлдю,— деб сёзюню аягын къаты айтыб тохдады.

— Да, джаным, сени сыйынг ючюн, сени юйдегинг аякъ тиресин ансы юйюмде адамым ол сирке хончагъа

кетиб кьалгъан кюн да джукъум бѣлюннген эсе, тыл-пыуум бѣлюнсюн... Бармай а барайым... айхай да барайым.

Артында сюелиб тургъан келинин да кѣрмеген кибик этиб:—Келин къайдаса! Ай, марджа, бюгюн ашагъандан башха юй джарлылыкъгъа къарар къайгъынг джокъмуду, сауутланы джый,—дей печине кириб кетди.

Мазаллы агъач чарагъа отда багъыр къазанчыкъдан джылы суу къуюб, Даббак сауутланы джууады. Къайын анасы бла юй иеси не затны юсюнден къуш-муш болгъанларын билирге термиле тургъанлай, босагъада сюелиб тургъан Зекериягъа сорургъа къоркъуб къойду. Зекерия эшик аллына чыгъыб уллу илкич къалауну юсюне олтурду. Даббак саут джуугъан сууун тѣгерге чыкъгъанында, иги тыкъ къолтугъу бла омакъ кийиниб, Минат:

— Суу агъачны джолдан ары ал, чайкъамдынгы итге къуй, джашчыкъны кийимлерин джибитсенг джастыкъ тюбюнде мени хотам бла кѣлегими ал да, аланы да сал,—деб орамгъа чыгъыб кетди...

Мукъуят эски бауну илкичинден джаркъачыкъла къобарыб, юйге келе тургъанлай, Минатны кемеча чайкъала, была таба келе тургъанын кѣргенінде джюреги чанчды. Отунларын юйге элтиб, анасына да джукъ айтмагъанлай чоюнчукъну чайкъаргъа эшикге чыкъды. Киришинден тутуб чоюнчукъну чайкъай, кѣзюню къыйыры бла Минатны къайры баргъанына къарайды. Сууун тѣюб бери айланганлай, Минат былагъа бурлуб тебегенин кѣрюб, дженгил юйге кириб кетди.

Захрет от тамыза тургъанлай, аякъ таууш этдириб, къызыны босагъадан ашыгъыш киргенин ушатмай:

— Нек джанынгы аласа? — деб бети сагъышлы тюрсюн алыб къарады.

Мукъят чоюнчукъну да юй тюбюне атыб:

— Къалмырзаны бегеджени омакъ кийиниб бизни арбазгъа кириб келеди,—деб гузаба айтды.

Захрет, бети акъ учхун болуб, не этерге да билмей, джунчуб тургъанлай, тюз босагъаны юсюнден Минатны:

— Захрет, юйдемисиз?—деб къычыргъан тауушу келди. Аны эшитгенлей джунчугъаны басылыб, Минатны келгени ючюн алай уллу къыйгъылы болмай, За-

хрет ёрге тура келиб, нек тартды эсе да орунну юсюне джайылыб тургъан акъ чапракъла тюшген схарла джабыууну да кыйырындан тарта, ич джаулугъун тешиб, джангыдан кыса, эшикге атлай:

— Кел, акъыз, эшикден таууш а нек этесе, — деб ол Минатны аллына чыкъды.

— Къайдам, акъыз—дей, Захретни аллында юйге кирди.

Асыры дертден эки этегин башына къаблаб, юйден къуууб иерча болуб тургъан Мукъуятчыкъны кѳргенинде Минат:

— Ах, джанынга болайым, кѳзбау киби, быллай аламатчыкъ болгъанса. Атангы эгечлерине союб къаблагъанча ушайса,—дей, къолтугъун Захретге узатды.

Анасыны кѳз-къаш бергенин кѳрюб, ариу сѳлешгени джюрегине джагъылыб, ачуланнганын да къоюб, орундукъну къулагъындан кызыл атлес тышлы джабагъы джастыкъны алыб, эки бюклеб, Мукъуят шиндикчикни юсюне салыб, Минатха.

— Олтур — дей, арлакъгъа барыб сюелди.

Ким да не айтыргъа билмей тынгылаб, бир кесек заманны тургъандан сора, Минат кеси-кесин эскериб.

— Захрет, кел, акъыз, сен да олтур,— деб эки джанына къарай, мор джарым чилле джаулугъуну къанатын инбашына ата, бир джанындан да акъ хончасы къараб, джасдыкъгъа олтурду.

Мукъуят орундукъну къулагъына, Захрет да отжагъадагъы алаша шиндикчикге олтуруб, Минатны аузуна къараб тохдадыла.

— Да, джаным, сиз уллу кѳллю болуб бизни джукъгъа санамай кѳйгъанлыкъгъа, не этейик, мындан ары тѳзюб туралмадыкъ. Кеси алай толу юй болсун джашчыкъ,— атамы юйдегисине болушмадым,— дегенлей туррады. Бюгюн'а прауленден келе, терезеден къараб тургъан кызычыкъны кѳргенинде, асыры мыдах болгъандан юйге джылаб келгенди. Джаш, черчек заманында не этген эсе да, кыйынлыкъ кѳре, энди да джууукъ кюсей джюреги сыннганды да, къарыуундан келсе барыгъызны да къолуну аязында тутарыкъ эди,— дей келиб тохдады Минат.

Бычакъ джара бителеди, сѳзден тюшген джара бителмейди,—деб нарт сѳз барды. Минат аллайла айтхалыкъгъа мугур этиб тургъан затла кѳлден кетиб, За-

хретни джюреги ачылалмады. Ол себебден аны айтханларына джууаб этмей, сёзню башха джанына буруб:

— Акъыз, къызчыкъ сюелиб турма да от эт,— деди.

Мукъуят отну ачыб юсюне жаркъала салды. Къургъакъ отунла тюнтлеб башлагъанлай Минат:

— Мени ючюн деб кыйналмагъыз, бусагъатда юйден суу бёрекле ашаб чыкъгъанма,— деди.

Минат «суу бёркле» дегенинде, Мукъуятны акъылына «карабин бёреклени ичине бышлакъ орнуна суу салыб бишире болурламы»,— деб келди. Захретни быладан къоркъуб люююлдеуюк болуб тургъан джюреги басылыб Минатха:

— Къайдам, адам джерни башына джаратылгъан кюн мангылайына джазылгъан затха тюбемей не амалы барды, ансы, сизге аманлыкъ этеме деб, джашагъан джашауумда бир джангыз атламы атламагъанма. Ишни алыб къарасакъ, сизде да джокъ, бизде да джокъ терслик, джаб джангыз, кюндешлик, ёгелик, кюндешлигин, ёгелигин этдиреди, ансы,— деди.

Тал чыбыкча узунчукъ болуб къалгъан Мукъуятны къаб къара къашлары бла кёкенле кибикирпиклерине джашырыла, Уллу Камны кёгюча, кёк ала кёзлерин, къыссанг къол аязынга сыйынырча ингичге белчигин, талкъылача салыныб джерге джете тургъан чач эшмелерин, къызыл ууртларын, толгъан айча чыммакъ акъ бетин кёргенинде, Захрет къайгъылы болмай, джашын къууандырыр къайгъылы болуб тургъан Минат былай айтды:

— Да, болады да, къатын юсюне къатын алгъан, ёге, кюндеш сынагъан бизденми тёреди.

Сёлеше тургъанлай Байдымат, Баталчыкъ да биргесине юйге кириб келди. Сууун джерге салыб Минатны олтуруб тургъанына не айтыргъа билмей, Байдымат сюелиб тохдагъанында, Мукъуят:

— Амманы къолун нек тутмайса, тели—деб эгечине къарады.

Кюллюгон тыялмай келиб, Минат иги узатхынчы сермеб къолун тутду да Байдымат:

— Сау кел, амма! — деди.

Ашыгъыб тургъанча Минатны къолун дженгил ийиб, пырх деб, кюле-кюле, суу агачны да сюрёб, къачыб эшикге чыгъыб кетди.

— Ма алайды ёсмезлик, кюлюб башласа, къоян ау-

руу тутханча болуб, тыялмай кьалабыз, — деб Захрет, алай айтханында, эшикде Байдыматны кюле айланганыны тауушу келди.

Кюн батаргъа джуукълашды деген заманда Минат:

— Мен кетейим, акъыз, Захрет, былай ал, кьурлай келирге суймей кызчыкьлагъа саугъачыкьла алыб келген эдим, — деб джанджаулукъ туюмчекни ачыб, тёрт аршын кьараууз джашил лаудан бла кьагъыт тышлары болгъан иги кесек чачакьлы конфетни бери чыгъарды.

Къызлары джетиб келген Захрет, онгсунган башы бла:

— Ах, нек кыйнала эдинг кьойсанг"а, — деди.

— Да сора ёмюрден бери эшигингден кирмей туруб. бюгюн эки кёзюмю джандырыб кьурлай кьалай кирлик эдим да, — дей Минат, бабушча чайкьала, джёбелеб эшик таба тебреди...

Мукъют бла Захрет, «олтурмадынг, олтурсанг иги боллукъ эди» дей Минатны ашыра арбазгъа чыкъдыла.

2.

Дуня мал кьайгъылы Зекерияны юйюнден кьобуз таууш чыкьмагъанлы иги кесек болады. Ала джети атадан башлаб маулутха ёч эдиле ансы, той бла алай бек кюрешмейдиле.

Отча дуу джанган кьургъакъ печде кечеги кьургъакъ той этиле тургъанлай, Зекерияны печинде да экулен тоуб эте болурла, уакъ-уакъ ичиб, алларындагъы ашарыкьгъа бек эриниб узалгъанча кёрюнедиле. Ала да мияла кёз Зекерия бла джалау Алийдиле. Къарачайда чам аты болмагъан санлаб бир пасыблы болады. (Халкъны ичинде Зекериягъа «мияла кёз», Алийге «джалау» дейдиле).

Аллында бир кесек тартынаракъ болсала да артдан артха ичгени татыб Зекерия:

— Да энди, хаджи, аллахны джазыуу болур эди, бизге джууукъ болургъа тебрединг дейме, — деди.

Юйютюлген кьазныкьыча бойнуну дубур-дубур болуб тургъан териси кьарта-кьарта джыйырылыб, энишге салыныб, болджар салам кюлтени эки джаныча, кьулагъындан да джоббу-джоббу тюклери ёрге-ёрге

чыгыб, исси табагъа тюшген ич джауча эрирге хазыр болуб тургъан, тубан басхан кезлери бла Алий хаджи:

— Зекерия, сен ичимден чыкыгъан баламча, къолумда ёсген бир гюнахсыз джанса. Меннге, джылы юч болса да шериятта уят джокъду дейдиле, бу затны толусу бла ангылаб кёлюнг къолмесин, къызны анасы ким болгъанында мени ишим джокъду, атасы Дударкъа хаджиди, ахратда туберик адамымдан айырылгъандан сора, сизни кибик бир уллу тукъумгъа тубеген меннге бек уллу сыйды, — деб тегюлюб башлады.

Аны айтханын ушатмай Зекерияны джюреги бир кесек мыдах бола да тебреди, алай болса да акъылында, сют эгечиммиди бу мени, — деб келиб, Алий хаджини джылкылары, къой сюрюулери, алтыны, башха байлыгъы кёзюне кёрюнгенинде, ишге чырмау болмазча джарашуу джууаб этди.

— Сен айтханлай, аналарыбыз башха болгъанлыкыгъа, бир атадан джаратылыб, бир ичегини учундан юзюлгенбиз, меннге неден да эгечим ашауу, джашауу болгъан джерге тюшюб, адамланы игисине къошулгъаны багъалыды... Джашды, сабийди, не айтсагъыз да алыб, къолугъузгъа юрениб, кесигизге ушаб къаллыкыды, — деди Зекерия.

— Алан, джашды дегенлей, ненчагъа келди?

— Бёрк бла урсанг, джыгъылмазча болгъанды.

— Огъай, мен кертисин айтама.

— Хаджи, сен эджиги—юстюню бла тюзюн билгинчи къоярыкъ тюлсе. Онбешни бошаб, опалтыгъа киргенди... Къой не этесе хамаи муну соруб.

— Джашаулу бол, джашаулу бол. Биреуню баласы бла ёмюрюнгю байлаулу этиб, хар ненги да ышаныб аны къолуна бере башласанга худжу джюрек къоймайды.

«Серми болгъанды, огъесе башха аллахмы джаратханды бу Алий хаджини. Энди джарыла эсенг, бузул да ёл деб, кёремисе къарт самырны джаргъанын «ёмюрюнг джашар адам» дейди мыйысыз бабас. Джашамай"а джашарса зукгу чибин», деб анасына ушаб, теги сёзге уста Зекерияны акъылына алай келди. Алай а къатында олтуруб тургъан Алий хаджиге ачыкъ зат а айтмады.

— Зекерия, айыб этме алай айтханыма, эгечинги кёзюню къыйыры бла бир къалай кёрюр эдим? — деб сорду Алий?

— Ой, сени огъесе, башынга бир уллу игиликни тилегенча тилейсе. Аллах берген хазыр той этиле турады; джюр, бир зат да айтмагъанлай юслерине кириб барайыкъ да, сора хайда къара, хайда сына, иги ашхы...— деб Зекерия орнундан ёрге тургъанында, Алий хаджи:

— Ары уа барайыкъ, алай болгъанлыкъгъа аллы бла бирер кесек къуйсанг, таукелирек тебрерге да, таукелирек сёлеширге да иги боллукъ эди, — деди.

Ызындан Алий хаджи туруб тебрейди деб арлакъда сюелиб тургъан Зекерия, столну къатына келиб, экисине да стаканланы беллеринден бирер аракъы къуйду. Ичгенчиги ары дери да татыракъ болуб тургъан Алий хаджи джюреги бир уллу игилекге тебрегенча болуб:

— Къууанч бла, — деб стаканны ичин бир джангыз кере уртлаб джутду. Зекерия да ичиб бошагъынчы сабыр эте туруб:

— Хар ким да тутхан иги муратына джетиб, таралгъан джюрекле джандетде сют кёлле чайкъалыб бир бирине къошулгъанча къошуллукулары ючюн ичеме,— деб эрлай бошатыб, стаканны столгъа быргъады да, хычын кесекни бурнуна джетдириб, солуун алды.

Зекерия аллында, Алий хаджи да аны ызындан юсюне джукъа дарий джабыуу ийилиб тургъан кюзгюню аллына бардыла. Бир кесек къараб туруб эринлерин бурунларын сюртюб, мыйыкъларын, сакъалларын сыладыла. Кюзгюге къараб тургъанлай бёрклерин кёлзлерине басыб, экиси да коридоргъа чыкъгъанларында, уллу отоудан Гардууну таралтыб сокъгъан къобузуну тауушу тегерекни сасыта тура эди.

Къарачайны ёмюрле бла кетген, энди ызына къайтыб келмезлик тарихин, къобузну тиеклеринден тюз бир зат сакълай болмаз. Иги тарта билген адам сокъгъан тартыугъа тынгыласанг — бир талай джюз джылны мындан альга эмина бла джауладан башларын алыб, къысылыр джер излеб келген таулу адамала Эки арала бла Уллу Камгъа эниб келгенлерин эшитирсе. Андан ары тынгыласагъыз, уучуланы отлукъ таш бла шоккуну атылтыб, джугъутурланы къыргъанларын, артыкълыкъ этиб, къарачай ёзенледе тюрк моллала муслиман динни алдыргъанларын, эркинликни суйген къарачай халкъ артыкълыкъ бла кюрешгенлерини тартыуларын ангыларыкъсыз. Пахмулу джырчыны пазмуларындача, уста

суратчыны суратларындача таралган джюрекни излеген затын кьобузну согьулгьанында да табарыкьсыз.

Той кьызу бара тургьанлай, экси да кириб келдиле. Кьобуз да, харс да сабыр болуб, акьсакьалла кьызланы кьолларын тутуб, джашланы онг джанлары таба келиб тохтадыла. Акь-Кьаладан кьонакьгьа келиб, кьургьакь тойланы ууатыб айланган Лайпанланы Сотма, акь тауукьча кьабдалчыгьы да агьара, той тамадалыкь этеди. Тийречи джашланы бири аны кьулагьына не эсе да айтханында: «Кьой энди тамадала кирдиле», — деб эшитдиререк айтды. Ол алай айтхан джашдан бери айланыб Сотма эки кьолун да харсха хазырлаб: — У-у-уурр, — деб Гарду таба кьарады.

Кьобуз согьулуб башлагьанлай, джашла кьадалыб, эки кьолун да кьойшуна салыргьа хазырланыб кезлерин сюзюб башлагьан Алий хаджини тартыб, тебсерге чыгьардыла.

Джыйырма джылдан бери малла чалмандан чыгьар заманда хаман джыйырмагьа чыгьыб тургьан, кьарасауут салыныб, алтын суугьа алынган кюмюшлери дженге, юсюнде да мор кьабдалы бла, алакез Сапра тебсерге чыкьды. Хаджи бла Сапра тебсеб башлагьанлай ай тебреди харс урулуб. Башхасы болмай, кюрт юзюлюб, аллына тюбеген агьачны-ташны сюрюб таууш этдиргенча, джер тебренигенча, джарашхан кьобуз бла харсны тауушу чыкьды. Арты бла аллына барыб, хаджи кеси аллына, «орс» деб хырылдайды.

Тебсей келиб кьолларын ерге келтюрсе, башхасы болмай, шынкьартны юсю бла чынгаргьа башлагьан обурча мор схарла чебгенини этеклери ары бла бери учадыла. Мукьуют кьоймай чакьырыб келгенлерин ушатмай, кьызланы сол джанларында темирчи Шоллайны кьызы мукгур Машийни терлеген кьолун кьаты кьысыб кьарайды. Инбашларында, кьушну кьанатларыча кьанатлары бла, дженглери бла джагьасындан да кьара кружевала кьараб Даббакны акь кашемирден тигилген бир орус джыйрыгьын кийгенди. Башына да бюртюк-бюртюк тюшген, чайыр бетли тьюген чилле джаурукьну кьысыб сюеледи. Асыры джунчугьандан, джюнге тюшген джюджекча болуб тургьан Мукьуют, эки кезюн келтюрюб дунягьа кьараялмайды. Аман кюнлю болуб тургьан Мукьуютха, садакьачы ач джыл кьысар деб, джашла да ингирили бери ечюгюб, хаман аууз джет-

дириб джерге кирирча этиб турадыла. Алай бла Зекерия киргинчи кюбюрчек оюн ойнаргъа башлаб, кёзню джумуб ачханча бир заманчыкъгъа кюбузну согъулгъаны тохдагъанында, биягъы Сотма:

— Тейри, кызла, ышаныгъызгъа къарайма да сол джаныгъыздан седиреб башларыкъ болурсуз, — накъырдамы этди, кёлю бламы айтды, алай айтыб джиберди.

Кесине айтылгъанын билиб Мукъуят уялгъандан эшикге къачыб кетерлей болду. Алай болгъанлыкъгъа къачыб къайры барлыкъ эди. Амалсыздан башын Машийни сыртына салыб джашырды. Туура ол кёзюуде кюбузчуну къатындан:

— Бир да къоркъма, эл эрсиз къалыб кетсе да анга бир джукъ табылыр; ол аллай юзюкденди, — деген бир базыкъ таууш эшитилди.

Анга къагъыб айтылгъанын ангылады. Асыры ачыудан не этерге билмей тургъан Мукъуят кесин басыб, джукъ да айтмай, «ол дертни сенден алмай ёлсем, къабырым эки джарылыр», деб ичинден алай айта, Машийни къулагъына къысылыб сорду:

— Й-й, ким эди меннге аллайла айтхан?

Лаудан джаулугъуну аллына тюшюб тургъан къанатын артына ата, Маший:

— Сапра агъач джаргъан айюдю, — деб кишиге сездирмей акъырын шыбырдады.

Алай эте тургъанлай, Зекерия бла Алий хаджи кириб кюбюрчек оюнну тохдатхаплай, кесин тьялмай Сапра чабыб чыгъыб Алий хаджи бла чайкъалады. Сапра сыйлыракъ адам чыкъса, кишиге ал бермейди. Джашыракъ, сансызыракъ адам чыгъыб уяла-уяла кызла таба къараб тохдаса, «уакъ къарала, джюрек джаралла» — деб бурнун чюйюрюб къояды. Ол тургъанлай Хаджи бла тебсерге кимни не амалы барды.

Алий хаджи кызыугъа кириб тургъанлай, Минат сансыз эшикден кириб келиб, Мукъуятны къатына сюелди. Кишиге эслетмей аягъы бла Мукъуятны аягъын басды. Не излегенин ангыламай Мукъуятны сюелиб тургъанын эскериб Минат къолу бла бут этинден къаты къысыб:

— Джашчыкъны къабхын, чыгъыб сыйырмасанг! — деб эки юч кере айтды.

Мукъуят аны эшитир-эшитмез:

— Хо,—деб ыразы болду.

— Алай эт, джаным,—деб Минат юйден чыгыб кетди.

Джюреги къаты ура, Сапра бла Алий хаджи кёзюне экили кёрюне тургъанлай, кесине таукеллик салыб, Мукъуят аллына атлай башлады. Къалай эсе да базалмай артына туракълай тебрегенлей, Сапраны ачыу этгени эсине тюшюб, джумулуб тау агъазчыкъча, чыкъды. Къобуз да, харс да бир бирине джарашыб, джангы къызыб башлагъан сыгын отча чайкъалыб тебсей тургъан Сапра, юркерге тебреген ишекча аягъын да джерге бир уруб, бурнун да бир дажнына буруб, орну таба джаллады.

Не этерге билмей ардан эскериб Алий хаджи:

— Насыблы бол, Сапра, — деб эки къолу бла да салам бергенин кёрюзгенинде, Мукъуятны джюреги басылыб башындан тайыб кетген джаулугъун да бери тартыб, ышарыб тебсей башлады. Джюреги джаратхан къобуз бла харс, Мукъуятны джаш санларын башхасы болмай, тикген машинаны къолун буруб, чоллагъын айландыргъанча, тебсерге къатдырыб къойдула. Адамла харс уруб, хаджи да джегил-дженгил къымылдаб Мукъуят да сенилчекге миниб учханча, ары бла бери барады. Тебсеб башлагъанында Мукъуятны джунчугъаны къол бла алыб атханча кетиб къалды. Эскериб къарагъаныдна джашла къызыу харс ура, къызла да бир-бири къолларындан къаты тутуб, Хаджи да, тюб эрнин салындырыб къадалыб тебсей тура. Бир эки артына аллына баргъанлай, бир окъа этек чыгыб сыйырды. Мукъуят акъырын келиб орнуна сюелгенинде, Маший:

— Къоркъма, джигит бол, ким не айтса да сюймегенден айтады. Былайгъа джыйылгъанланы ичинде бузмагъан ариу джангыз сенсе, — деди.

Хаджиден сора Зекерия чыгыб, аны да бир талай къызы кёзюу-кёзюу сыйырыб тебседиле.

Тебсегенлери кёллерине джетгенинде, Алий хаджи да, Зекерия да:

— Сау болугъуз, муратыгъызгъа джетигиз, хайда ашхы кечели болугъуз,—деб джаш тёлюню къоюб кетдиле.

Келиб отоугъа киргенлеринде, Зекерия хаджи къызы бек джаратханын сормагъанлай билди. Къолу-

на алыб тындырыучу ишлерини энтда бири тынарыгъын ангылыб, Зекерия:

— Ант этдир хаджи, сени чанчылыуунг тамам биринчи джыл чалкъы тутхан джаш кибикди, — деди.

Хаджини кѣлюне да алай келиб тура эди. Алай болгъанлыкъгъа кесини къаллай бир ишленген адам болгъанын танытыр ючюн, джарашыулукъгъа:

— Эшда, эшда, джашлыкъ къайда, хаман мангырамазгъа чыгъа, джарлы джанымдан тойганма, — деди.

Не айтыргъа билмегенча экиси да тынгылауну салдыла. Алий хаджи къызын джаратханын кеси аузу бла айтыб башласа, Зекерия аны онгсунады. Хаджини излегени да аллы бла Зекерия, — къалайды эгечим? — деб сорса олду. Тынгылай туруб болмагаънында Алий хаджи:

— Зекерия, джаным, энди шни кѣбге созуб боллукъ тюлдю; бюгече огъуна кѣгюрчюнчюкню четеннге салыб кетгенча, къолундан тутуб алыб кетмесем дунияда къаллыкъ тюлме, — деди.

— Алан, къызыб айлана кѣреме сен! АллаЙла этме, биз да оноубузну бир этейик андан сора болджал да кесербиз, — деб башлады Зекерия.

Малкѣз къыйынлы къалымсыз этерге унамай, чурум салгъанын ангылаб, Алий хаджи:

— Бери къара, энди сенден аяр затым джокъду. Бусагъатха дери Къарачай этекледе адет болуб келген затны эки къат толтуруб этейим, тыйма да бу ишни болмагъа къой, озгъан ишге къар джауады; созсакъ дагъы да не болады, не къалады хар не тукъум джаны бла да Зекериядан къарыусуз болгъанын ангылаб, ары бери бурмай, туура болумуча айтды. Аны башха гырылдагъанын къулагъына алмай, — элде джети атадан бери адет болуб келген затны эки къат этерме, — дегенине аузу тынгылаб эки кѣзю лампагъа чыракъ кетиб, счет бла санагъанча санаб, аллына келиб, алтын кереклери бла эки ат, тѣрт къош джегилген ѳгюз, тюблеринде бузоулары бла онеки ийнек, экиджюз къой... Алай тизилиб, Мукъуятны багъасына келген малланы артлары тубаннга кириб кетиб, дагъыда неле эсе да бир затла тюшерге керек болгъанлары кѣзюне кѣрюнуб эрни къымылдады. Сагъыш эте келиб, Захретге да хакъ чыгъары эсине тюшуб, бир кесек ачыуланыб:

— Оллахий, бош къыса болурмуса, — деди.

Къауум-къауум болуб, ызларындан да Минат алгъыш этиб къычыра, къызла бла джашла тойдан чачылыб барадыла. Аланы тауушлары тохдагъанлай, Алийге джукъ да айтмай Зекерия эшикни къыйырын ачыб:

— Ання,— деди.

— Чыгъыб кетиб, сенцада нелени эсе да айтыб, Минат бла шыбырдашды. Минат къайтыб келиб, юйде не этерге да билмей тургъан Мукъуятны кѳргенинде:

— Акъыз, къызчыкъ, нек сирелиб тураса, кел бери,— деб отоуна кийирди.

Тebсини юй тюрюне салыб, юсюне да табханын тизиб, экиси да ауузланган кибик этиб, орунга кирдиле. Минат джукълаб-джукъламай эте эсе да тынгылау-ну салады. Ёмюрюнде анасы болмагъан джерде кече къалмагъан Мукъуят, тынчлыкъсыз болуб, ары бла бери айланыб, кѳб турду. Тюшюмю болду, тюнюмю болду бир заманда къарагъанында, къамасыны кюмюш къабы джылтырай, Зекерия юсюне ёрге сюелиб тура эди.

— Мукъуят, тур кийин! — деди ол.

Джукъу арасында не этгенин да иги билмегенлей, кеси аллына тойгъа кийген кийимлерин да ккийиб, Зекерияны кѳзлерине джити къараб тохдады.

— Энди сен джылагъан, сарнагъан кибикле этериксе... Сеннге аманлыкъны излеб этмейме, джашаууунг мени къолумдады, мен айтхандан чыкъгъанынг ючюн союб къойсам да кишиге къан берлик тюлме, Разылыгъым бла сени эрге береме,— деди.

Ол алай айтыб бошаргъа орундукъда джалан кѳлек олтуруб эсней тургъан Минат:

— Джыламая, къууаныб атасыны юйюнден ким чыгъады. Къайгъырмаз джылай-джылай юренир да къалыр,— деб сѳз къошду.

Не эсе да бир уллу къыйынлыкъ тюше айланганын ангылыб.

— Ання! — деб Мукъуят башын эшикге атды. Сыбырылыб чыгъыб баргъан Мукъуятны сермеб къолундан тутуб, Зекерия ызына айландырды. Сабий кюнюнден бюгюннге дери адамны къолу тиймей эсген билегинден ол алай къаты тутханында джаны чыгъыб:

— Соя айланадыла, болушугъуз!—деб не къычыралгъанын къычырды. Ичгени бла джукъусу къалыб ачыу болуб тургъан Зекерия Мукъуятны бауурундан орундукъгъа къаблаб, аууз бау бла эки къолун артына бай-

лады. Джанауалгъа джетиб юйню кычырыкъдан алдырыб тургъан Мукъуятны бери буруб, Зекерия хурджу-нундан чыгъарыб, къолджаулукъну аузуна тыкъды. Мурулдагъандан башха къарыуу къалмагъан Мукъуятны кёлтюрюб тургъанлай чуругъуну бурну бла эшикни ачыб, Зекерия чыгъарыб кетди. Минат эки аягъына месси галошланы къаблаб, джалан инчиклей эшикге чыкъгъанында, аузундан тауушу чыкъмай къалгъан Мукъуятны тоб арбаны юсюнде ортагъа алыб, арбаздан орамгъа чыгъардыла. Джашы аладан айырылыб отоуу таба кириб кетди. Лампаны джукълатыб Минат орнуна кирди. Башы джастыкъгъа джетгенлей къаты джукълаб къалды. Эшик аллындан: «Мукъуят!»—деб кычыргъан бир тауушну эшитиб уянды. Кёзлерини химиллерин ууа, туруб эшикни ачыб къарагъанында:

— Ання Мукъуятны чакъырта ийгенди, — деб, Байдымат сюелиб тура эди.

— Танг атмай не аман кюн келиб джайылгъансыз. Мукъуятыгъыз сизни къайгъылы тюлдю. Бюгече келинни кийимлерин да кийиб, тойда тебсеген сылтау бла Алий хаджиге къачыб кетгенди. Ичи джарылгъа эди озгъунну озгъун баласыны, аны излей кирпик къакъмагъанлай танг атдыргъанбыз.

Байдымат кёзлерин джандырыб Минатха къараб тохдады.

— Аузунгу ачыб неге тураса, бар, ананга хапар айт,— деб, Минат эшиклени этиб, таууш этдире кылычларын салды.

3.

Аягъына тюртю чыгъанакъла чанчыла, джылагъанын тохдатмагъанлай Байдымат чабыб арбазларына кирди. Захрет одджагъагъа олтуруб тюш китабха къарай тургъанлай, кызыны джылаб келе тургъан тауушун эшитгенинде эки буту кыйылыб, олтургъан джеринден ёрге туралмай къалды.

Асыры ичин тартхандан сёзюн чыгъаралмай, Байдымат босагъадан кирди.

— Не болду, мен джарлы, джан тартма да айт айтырынгы,— деди Захрет. Къызы Зекериялагъа барыб не кёргенин, не эшитгенин айтханында Захрет:

— Алий хаджиге къачхандымы дейдиле?—деб сорду.

— Хо... Алий хаджиге кьачханды дейдиле,—деб Байдымат джангыдан джылаб башлады. Захрет кызыны башын кёкюрегине кьаты кысыб, джукъ айтмай иги ашхы джыламагъа кьойду. Кесини уа кёзюнден бир тамчы джыламуку чыкмады, не да ах деб ахсынмады...

Кечеги сёз кери кетер, Мукъуятны насыбха термилиб Минатны отоунда кычырыкъ этгенин киши эшитген болурму... Ким биледи, кьайдам? Тийреде адамла кыым-тым нек этедиле. Эртденбла Байдыматны джылаб чабханын эшитибми этедиле. Огъесе кечеден огъуна халкъ сагъайыбмы эди...

Кимле болсала да эшикден кириб келлигине Захрет кюнню бусагъатда жарытыб тургъанына ийнанганча ийнанады. Юйюн джыя башлады. Аллы бла печни джыйыб, аны ызындан да уллу юйюн сибириб, тебреди.

— Дударкъаны кьатыны!—деб ким эсе да эшикден кычырды. Захрет эшикни юсюне барыб кьарагъанында джаулугъуну кьанатыны тубюне да нени эсе да салыб, Заура сюелиб тура.

— Кел акъыз, кенгде нек тохдагъанса,—деб Захрет аллына чыкьды.

— Да, кьайдам, юйде болмазмыса деб туракълагъанлыгъымды,—деб аллында Заура, аны ызындан да Захрет юйге кирдиле. Захрет хаман да салуучу ичирги джастыгъын шиндикчикни юсюне салыб Заурагъа:

— Бери ёт да, олтур — деди.

Заура джаулугъуну тубюнден чыгъарыб, уллу кьандал аякь бла бир бишген кьудоруну Захретге узата:

— Сабийле ашармы эдиле деб келтиргенме былары,—дей олтурду.

Джукъ да айтмагъанлай кьолундан алыб Захрет аякыны баш табхагъа салды.

— Эртденли Балтузну анасындап хапарыгъызын эшитиб чыдаялмай келеме,—дей Заура мыдах кёзлерин Захретге айландырды.

— Ай, сени джауунга да бизге келген кюн келсин. Кьаргъышда айтылырча болуб кьалдыкь да, Заура,—дей келиб, мындан алда Минат кьолтугъу бла келиб кетгенден башлаб, бусагъатда Байдыматны джылаб келгенине дерри хапарын айтды.

— Да, кызыны адетин этгенди, джаным кызынг. алай болса да аны эрге барыр заманы уа кьайда. Не

этериксе, аллахны джазыуу, Алий хаджини да джылы келгени болмаса не хатасы барды,— деди Заура. Захрет аны сѣлешгенинде бир затны джашырыб айтханын сезиб:

— Хаман да чыгыучу аман хапарларыны бири чыгыб, Тамбийланы Асланбеклей болсун аланы юлери. Джарлы ююме ала кѳан джаудурдула да. Ёмюрден бери харам этиб тургѳанлай, кѳнделенхота Минат ариу сѣлешиб, кюн сайын ююме джюриуб башлагѳанлай огѳунакъ джюрегим чанчхан эди.

— Тоба, бир аллах, Хаджибийни джашы Нюр-Мухаммат тойдан чачылгѳан кызыланы юлерине ашырыб келе, Мукѳуятны бир-эки кере ачы кычыргѳанын эшитгенди. Алай болгѳанлыкѳгѳа кѳайдам «Захрет ёге болгѳанлыкѳгѳа, не десенг да кѳарнашы Зекерия чамлана болур» деб, кетиб кѳалдым,— дейди.

— Сау бол да кѳал! Артыкѳлыкѳ этилгенди да джарлы жаннга,— дей тургѳанлай Захрет, аллына атлай да тохдай да тынгылай, бир кѳауум кѳатын кириб келдиле.

Тийреден келген тиширыула Захрет чачын-бетин соя болур деб акѳырын-акѳырын атлай да, юйден кѳалабалыкѳны тауушу чыкѳмаймыды деб тынгылай келе эдиле. Алай болгѳанлыкѳгѳа не дауур не суйюр эшитмегенлеринде, таукел кириб келиб, кѳашлары-башлары джарыды.

Тиширыула, аршин ала кюйюз урулуб тургѳан, джыйгѳычны аллы бла, тизилиб олтургѳандан сора, Захрет сол джанларына чыгыб олтурду. Джылы келген бир хуртда кѳатын:

— Аллах тукѳум, джукѳ этсин, кѳуру да быллай кюнюнге келейик. Юйдегинг джетиб седирей башлагѳанды. Кюеуюнгу да джылы келгенликге саулай Кѳарачайны башын аулаб тургѳан бир адамды, анга уллу кѳллюлюк этсенг аллахны чамландырырса. Кѳлюнг да кѳалмасын, кызынг да кызылыгѳын этгенди. Тешикли таш джерде кѳалмайды, ёмюрге да бир джангыз кыыз атасыны юйюнде кѳалыб кетмегенди,— дей келиб, андан сора айтыргѳа сѳз табмагѳанча джунчуяракѳ болуб тохдады.

Тийреде аны юй несинден тамада болмагѳаны себебли, тиширыула анга сѳлеширге керек болгѳанын джолда келе-келе айтыб кысхан эдиле да ансы, сѳзге алай

чемер да тюлдю. Туура Захретни юйюне джетгинчи айтырыкъ сёзлерин азбар эте келген эди. Ичинден айтыб башласа, бек иги айта эди. Келиб былайда олтуруб айтыб башлагъанын да джангылыб, къатышдырыб къойду. Аны сёлешгени бир къауумланы кёлюне джетмеди. Гемха бла Гыджы да Орусланы къызны къабыргъасындан аны ючюн тюрте эдиле.

Бети къына салгъанча къызарыб, эки къолу бла джаулугъуну къош чачакъларын тюзете, Орусланы къыз:

— Аллахыбыз, джаныбыз барды,— деб башлады,— Окъаны анасы, Ханий бла Балдашны аналары да тынгылагъыз, Захретни къызы башына табмазлыгъын аягъына табханды. Кертиди аллахыбыз, джаныбыз барды, тюзюн айтыргъа керекди энди олтургъан джеринден ёрге туралмагъан Алий хаджи къатын алама деб акъыл-балыкъ болмагъан бир сабийни алмаса да боллукъ эди. Сайлай келиб, Батды улугъа бере тебрегенлеринде, аллахны джазыуу болур эди, къарт атам бла тенг Сапалсыз улугъа къачдым да кетдим. Аны уа къуру да айтыб ёкюнеме, аллы бла Сапалсыз улугъа барайым да малчыгъын, байлыкчыгъын урайым, сора ол ёлюр да, харекет-хабджюк джыярма да Батды улугъа алай барырма деб этген эдим башыма бу ишни. Аллах чамланган болур эди, артда уа Сапалсыз улу ёлюрге унамады, тылкъ деди да байлыгъын тамагъындан къуйду, Батды улу да къатын алды да, меннге да зукку чибин,— къалдым да кетдим,— деб тиширыуланы кюлдюрдю.

Ала кюлюб бошарга биягы Орусланы Къыз Захретге къараб:

— Айран тегюлсе джугъусу къалады, суу тегюлсе неси къалады,— деб аланланы заманындан къалгъан акъыл сёз барды, эгечим-джаным. Болмагъандан сора къызынгы рысхылы джерге джалгъашханы насыбды Чычхан мжегеча быж-быж эте, шекери джанындан жатыб, хычыны батмакъгъа батыб тургъан юйде Мукъют эгешчигим ачлыкъ, джаланнгачлыкъ кёрмез — деб къызыб башлады. Аузундан сёз чыгъармай тынгылаб тургъан Захрет:

— Кертда аузум барды деб, Орусланы къыз, адебсиз сёлешиб тебрединг,— деди.

Захретни айтханы бек ачыу тийиб Орусланы къыз:

— Да не этейим джаным, адет сенден, сени кызынгдан чыкъмагъанды,—деб тебрегенлей эшикден Даббак тюшюб къалды.

Бир къауумла ёрге турдула, джыллары келген тиширыула уа олтургъан джерлеринден кымылдамадыла. Даббакны кёргенлей Орусланы кызы Гемханы къулагына:

— Акъыз, бу джабахкъсыз бетине ингилик салады дейдиле, кёремисе ууртларыны кызарыб тургъанларын,—деб шыбырады. Къол да бермей Даббак бурнун джийиргенгенча чюйюрюб, Захретге къараб:

— Джарашыргъа деб кызынгы къайынлары келгендиле, джашыгъыз сени чакъырта ийгенди—деди.

Кишини аузундан джукъ чыкъгынчы биягъы Орусланаы кызы:

— Туугъан-туугъан кесини насыбы бла джаратылады дейдиле, кёрдюнгмю Захрет, харам этиб айланган Зекерия, юйдегинг джете келгенинде санга джаш болуб къалгъанын. Алайды да дуня, не кёрмедик, не кёрдюк, хапарын къачыб кетгеннге чыгъарыб, сабийни къолун аягъын байлаб, дуня мал ючюн къарт бабасха бергенин кёрдюк. Да, бар джаным Захрет, джарашмай талашханмы этериксе, озгъан жангурну ызындан джамчы алыб сургенликге джетгенми этериксе, Туругъуз кетейик—деди.

Андан башха адам аллайла айтса, тили чала, чёрчек Даббакчыкъ башха зат этмей, ашаб къояр эди. Эмеген кибик саулугъу бла Орусланы кызы, джерни башында адамдан къоркъмагъан, кишини шайгъа санамаган тиширыуду. Аны къоркъгъанын билиб, Орусланы кызы да хаман Зекериядан аллыкъ ачыуун дерт этиб туруб Даббакдан алады.

Тиширыуланы бир джангызы былай деб сёз къошмады. Барысы да табалаб тургъан юнню келинини кереги берилгенине къууаныб къойгъан болмаса, киши джакълар къайгъылы тюлдю. Орусланы кызы айтханлагъа башхасы болмай ауаз бергеннге тынгылагъанча тынгылаб туруб, ол сёзюн бошагъанында Даббак:

— Мен бара барайым, келирсе,—дей, киши да ашыргъынчы чыгъыб кетди.

Олтуруб тургъан тиширыула бир-бири аузуна чабаргъа болуб, андан ары сёз джарашыб, ушакъ бармады, Алай болса да аналаны кызы ёсдюрген джюрекleri

эриб, Захрет джаллыдыла. Къалай болду эсе да бол-
лукъ болду да бошады, энди Мукъуятны сыйырыб ке-
либ, эл бедишлик этгенден хайыр бармыды,— деб бары-
сыны да кёллерине ол келеди.

Алгъышха келген тиширыуланы ашыра, джюреги
суймесе да къызына къайгъы этгенден джерни къыр-
дышын къобара, Захрет Минатлагъа тебреди.

Анасындан туугъанлы бери да бурулуб кёзюне къа-
раб Зекерия бла сёлешмеген энди бюгюн къалай эте-
рикме,— деб джолда аны сагъышын эте барады. Джю-
реги люулдей, къабакъ эшиклерин ачыб арбазгъа кир-
генинде, эт тюйген балта бла томурау кесекни къолуна
алыб, Минат аллына чыкъды. Захретни кёргенлей аллы
бла усун тутдургъан кибик этиб, андан сора кесин джал-
гъан ышартыб:

— Кел, акъыз кел, не иги болду келгенинг, къонакъ-
лагъа аш этерге джетишмей айланабыз,— деб Захретни
аллында от юйге кириб кетди. Ууакъ-ууакъ атлай, онг
къолун да къойнуна салыб, Захрет аны ызындан кир-
генлей:

— Аурууунг алайым, не къыйынлыкъды бу меннге.
биреу къатын келтирир биреу атын ёлтюрюр деб, сени
къызынг да келе келиб мени юйюмден къачмаса, юйю-
ден барса да этегинден тутуб ким тыярыкъ эди,— деди
Минат.

Аузундан сёз чыгъармай Захрет сейирге къараб, эн-
диу уа не айтырыкъды дегенча, тынгылауну ийди. Сан-
сыз башлагъан ушагъына сокъураныб:

— Захрет, джаным, кёзюм, сени къызынг мени да
къызымды. Джашчыкъны эгечиди. Этни, дженгни кесиб
къайры атарыкъса... Былайгъа дери къаллайла этдик
эсек да энди ол юйдегим да джетгенди сора не амалым
барды. Джерни башында джюрюген игиликлени бары-
сын да аланы башларына тартарыкъма,— деб Минат
къызыу хапар айта, оноу эте тургъанлай Зекерия эшик-
ден кириб келиб сёзлерин тохдатдырды. Ёрге туруб эки
кёзюм энишге ийиб тургъан Захретни къолун тутуб:

— Сабийле не этедиле? — деб сорду.

Захрет джууаб этмеди. Аны тынгылагъанын кёрге-
нинде Зекерияны акъылына «тил тутамы айланады, ах-
ратсыз»—деб келди. Ашыгъаракъ болуб, Захретни ты-
нгылагъанын да онгсунуб, къабдалыны кёкюрек хурджу-

нундан чыгъарыб, эки беш сомлукъ алтынны къолуну аязына сала, Зекерия:

— Джарашыргъа келгенле къурлай бармайыкъ деб бир кесек алтын ачхачыкъ келтиргендиле, бу санга джетгениди, кереклинге джой,—деди.

Джашы бла Захретни аллайла этгенлерине къараб тургъан Минат:

— Мени юлюшюю кесиме беригиз, артыкъ сизни эгечигиз, къызыгъыз тюлдю,—деди.

Анасыны айтханын ушатмай, Зекерия эрши къарады.

— Накъырда этеме ансы, андан'а башына ким не умут этеди. Ол хариб джан толу юй болсун ансы, кесими рысхымы таусуб елсем да боллукъду меннге,—деб джанына нек тийгенин кеси да билмегенлей кёлкъалдысын айтды.

Аны джюрегиин къыйнаб, кёзюн къараангы этдирген Захретни къол аязына тийген алтын сомладыла.

— Къонакъланы кеслерин къоюб келгенме, мен барайым, сиз юйге къарагъыз, — деб Зекерия кетиб къалды.

Бир талай тиширыу да келиб, ичлерине эт салынган къырым хычынла, тюз хычынла, чыкъыртла этиб, джылылай тебсилени джасаб, къонакълагъа ийиб башладыла. Захрет не сылтау этиб кетерге билмей тургъанлай кюн орта болуб:

— Барыб намаз къылыб келейим,—деб юйюне кетиб, экинчи къайтмай къалды.

Андан сора бир талай кюнден биягъы Орусланы къыз танг джангы атханлай босагъадан тюшюб:

— Ох, бир мал, бир рысхы келгенди, бар, саданач, юлюшсюз къалыб кетесе, биз да бир урурбуз,—деб дюрген-дюрген этди.

— Не келгенди, не кёрюб эртделегенсе?—деб сорду Захрет.

— Ой, ой, къой сен аны. Айтылыб тургъан байла къош этиб джюрютген малдан эсе кёбдю, бир аллах келиб Зекерияны арбазына джыйылгъан ат, туар, къой... Ах, анда бир атла бардыла, аланы юслеринде бир кереклери барды. Башхасы болмай орус инаралланы тюблериндеги атларыныкъылача, къарасауут салыныб, алтын суу ичирилген кюмюш ёшюнлюкле тагъылыб, юйюнгю эшинги терсине тартылмагъан эсе, тур, кёзюнгю дунягъа бир ач... Аллах, аллах, сен болмасанг кишини

кызын зор бла эргеми бергендиле,— деб Орусланы кыыз Захретге джуугъуракъ олтуруб, иги тынчлыкълы болгъанында, хапарын джангыдан башлады.

4.

Эки аягъында Бузоучулары Балдан олтан салгъан чарыкъларыны ичинден да кийиз уюкълары, юсюнде хотя бау суурулгъан бели джыйырылыб тигилген кёк алакытай чебгени бла Байдымат суу алыб, эшикден кирди. Адамны мыйысына ётерча Къобандан ургъан ачы джелде сууукъ татыб келген Байдымат, бармакъларыны джызылдагъанына тезелмей анасын кёргенлей:

— Сууукъдан ёлеме,— деб, эки къолун силке келиб, бармакъларын аузуна элтиб, джылады.

— Ой, сизни юйюгюз къурусун, тёзюмсюзден адамны этип ашайсыз,— деб Захретни аузу кычыргъанлыкъгъа, джюреги эриб джер бла тенг болду.

Джарлы анала, сабий заманларында ата-аналарындан, кыыз болуб джетгенлей, элли сёзюнден, биреуню юйюне келин болуб киргенлей,— къайынларындан, юйюдеги болгъанлай сабийлери бла юй иелеринден къоркъуб, дунияда бир джангыз эли басхан джерни къоймай, сабийлерини насыбы бла толтуруб, аны да кеслерине къайгъыгъа аладыла. Иги муратла эте тургъанлай, бетине сызлыкъла тюшюб, чачына акъ чыгъыб, талкылача къара чач эшмелери тюшюб, къынадан кызыл ууртлары саз болуб, ичинден саулай дуня кёрюнген тюбсюз кёллеча кёзлерини джарыгъы джуқъланыб, ёмюр толкъунлада джашауну къайгъылылыгъы замансызлай къартлыкъ келтиреди.

Джарлы Захрет, суу орнуна ийчерча ариулугъунг, хар ким тохдаб къараучу чырайынг ёксюзле асырайма деб кетгенликге, кеченги кюн этиб асырагъан юйдегинги тартыб къолунгдан алыб, малланы сатханча сатыб теб-регендиле да.

Мукъуят кетгенли бери джюрегине ёмюрде сау болмазлыкъ ауур джара тюшюб тургъанлай Байдыматны сынсыгъаны, джерни тюбюнден чыгъарса да анга бир джылы кийим этер дыгаласха кийирди.

Анасыны кыджырагъанын да, къолларыны джызыл-

дагъанын да унутуб, кёзлеринден джыламукълары келе сюелиб, тынгылауну ийиб тургъан Байдыматха:

— Не этейик да, не кычырыкъ этейим санга, хада-ус,— дегенлей, Гыбырны эски тон этеклери Захретни эсине тюшдюле. Олсагъатдан огъуна печге кириб, ана-сыны тешекни тюбуне джайылыб тургъан эски тонун алыб, эшик аллына чыгъарыб, иги ашхы къакъды. Тонну уллу джараулу джери къалмагъанын кёрюб, (анасыны суратын сакълагъанча сакълаб бек багъалатыб тургъан затыды), юйге алыб киргенинде, Байдымат:

— Ання, муну не этериксе? — деб сорду.

— Сеннге тончукъ, — деб Захрет кыбдыны алыб джараулу джерлерин кесиб тебреди.

Кыбды тонну кесген тауушу, Захретни кёзюне ана-сыны джылагъаныча кёрюнюб, кёзлеринден таякъ джангурча джыламукъла акъдыла. Сагъыш эте арт кёзюде кесини юйю да кёзюне къуу-шуу кибик эрши кёрюнеди. Ызына къайтыб Мукъуят эки юч ыйыкъны тургъанындан сора, эр юйюне тебрегенинде амалы болмагъанча тюб-баш керек болду. Минатлары кука сёзню бериб, хаман джылы сууну ийиб тургъан болмаса, аны керегине къарамадыла. «Къызыбыз», «эгечибиз» — деб Захретни аузун байлаб, башына ау кийдириб къойдула. Керек кюн биягъы анасыны джюреги эриб, элтирге арба келгенинде, юйюнде не кюйюз, не кийиз, не тешек къоймай къолуна салыб джиберди. Энди уа къутургъан ийнек чабыб кирсе мюйюзюне илинир заты къалмагъанды. Рысхыдан аллай айырылыб къалгъанына джюреги эриб тебресе, кызы эсине тюшюб бир кесек кесин ба-сады. Ол кюн ингирге дери Байдыматны да болушдуруб, къылча тумагъыракъ шынтагы бла тончукъну тигиб битдирди.

Ана кёлю балада, бала кёлю агъачда. Анасы тон тикген заманда къатына олтуруб, бурунчугъун да тарта, анасына болушуб кюрешген Байдымат тюйме, илгик салынмагъан тончукъну юсюне кийгенинде, не кюрешиб, олтуруб юйде чыдаялмады.

— Ання, барыб Баталчыкъны чакъырыб келейим,— деди.

Кесини акъылы бла уа, анасы джангыз бир такъый-къагъа эшикге джиберге эди ансы, къараб къарагъынчы къарнашымы къолундан тутуб келирме, — деб алай эди.

— Кеч болгъанды, кеси да ачдан ёле болур, къайда эсе да изле да ал да кел, — деб анасы эркинлик берди.

— Ання, энтда суу да ала келирмеми, — деб тон тюк сыртын джылытханында, анасыны кёлуне джетеме деб дагъыда эркинлик сорду.

— Барлыкъ эсенг бар, бар да дженгил къайт, къаба-рыкъ да этерге керекди, — деди Захрет.

Байдымат уллу юйге чыгъыб, суукъдан башлары къабырчакъланыб тургъан челекени сууларын уллу къазаннга къуйду. Эки челекни да суу агъачны да алыб, уллу юйню эшиклерин да къаты этиб, къара суу табагъа тебреди.

Мюйюшден былай чыкыгъанлай, чаукалача бузгъа басыныб уча, хойнух айландыра тургъан джашланы, къызланы кёргенинде, эки къанаты болса учуб кетерча болуб, ашыгъыш-ашыгъыш атлай, нелени эсе да джырлай, суу ызына айланды.

Къара сууну къаты, челекден, суу агъачдан толуб, бир талай къыз да къырыкъны къатына басыныб даулаша да бир-бири аллына чаба, суу ала тургъанлай Байдымат келди. Аллы бла анасыны къалыб кетме дегени эсине тюшюб:

— Батдалчыкъ, О-о Батдалчыкъ! — деб бир-эки кере къычырды. Алай болгъанлыкыгъа Батдалчыкъ аны къайгъылы тюлдю.

Болмагъанында Байдымат, эки челегин да суу агъачын да джерге салыб, къара суудан ётюб, — Батдалчыкъ, — деб къычыра, аллына тюбегенинге «бизни Батдалчыкъны кёрюрмю эдинг?» деб сора, миялача къатыб тургъан бузну къыйырындан кирди.

Кючюкчюклуча кеслери алларына бошланыб ёсген таулучукъланы табийгъат унутуб къоймайды. Джай заманда мант, косук, къозу къулакъ зыка, джыгыра джыйыб, бир уллу ишни баджаргъанча, ала къайгъылы болуб айланган сабийле, къыш тюшгенлей чаналарын, ашыкъларын, хойнухларын алыб, Итдиланы къолну ичин басыб къойгъан мияла бузгъа чыгъадыла. Аллын таула тья тургъан тёбенниги сууукъ, кёз сакълай туруб ычхынганча, бир джангыз кюн бла кечени ичине, тау ёзенлеге кириб, аллына тюбеген мылыны бузлатыб къояды. Алай болгъанлыкыгъа къыбыладан джылы аяз уруб башлагъанлай, кюндюзгю кюнню джанкылыч джарыгъы мияла бузланы эритиб, тауладан келген суу

джыйыла туруб болган ахуюл болуб да къалады. Бусагъатда туура Зыка дорбундан башлаб, къара сууну онг джаны бла Апууланы арбазгъа дери мияла буз болгъанды. Сабийлени да бек уллу къууанчлы заманларыды. Сабийле не... Аллы бла хойнухларын, къамчилерин, ашыкъларын, чаналарын алыб, таяда джыгъыла, дагъы да къоба, кюндюзден огъуна бузну юсюн толтуруб къоядыла. Кюн батаргъа къысылыб, Къызылланы юсю бла тийреге Дуарбатны кёлекгеси тюшгенлей, джетген къызла чекклени алыб, кечеги тойланы ууатыб айланган джашла да кими суугъа келген къызгъа нёгерлик этген сылтау бла, кими элде тутхан атына суу ичирген сылтау бла ашхам болургъа бузну юсюн тобтолу этедиле. Ала сабийлени къолларындан чаналарын, хойнухларын алыб ойнаб башлайдыла. Адамны джаш заманындагъы ашхы муратлары игиликге учундургъанча, тюз Зыка дорбунну къаты бла чаналагъа мишиб учуб озгъандан уллу насыб болурму. Къобандан ургъан аяз шайтан джел этиб бетингде ойнай, къабындан чыгъаргъа тебрегенча джюрегинг зауукълу ура, башында къайгъынг къалмай чачылыб, учуб баргъанлай аллы бла тик къабхакъладан чынгай—чынгай барыб, аны ызындан Апууланы чалдышха тирелиб тохдайса. Дагъыда бусагъатда сезген талпыуунгу сезерге сюйесе, дажш санланы учунган къанатлары хар кимни къайтарыб бузну башына элтеди. Алай бла кюлкю-оюн кече ара сына дери созулады.

Байдымат бузгъа джайылган халкъны арасында Баталчыкъны излеб тебреген кёзюуде, бек кёб джаш тёлю джайылыб, бузну юсюн толтургъанды. Таяма деб къоркъуб, эслеб атлай баргъанлай, джашланы бир къаумуну хойнухланы къатдырыб: «кёзге—глаз», бурунга — нос», «ауузгъа — рот» дейди, деб бир-бирлери бла селеше тургъанларын эшитди. Андан да арлакъ барыб бир уллу къысыр ташны ышыгъында ашыкъланы бир мазаллы «джугъутур» бла марай тургъанланы ичинде Батдалчыкъны кёрюб, аны таба келди. Бара тургъанлай бир абадан къара таш учуб келиб Байдыматны аягъына тийиб, тегерек—тегерек айланыб тохдады. Байдымат эслеб къарагъанында, ол айланган таш тыйюл, бир уллу «егюз гож». Аны да аягъы бла уруб, къайры эсе да энишге джибериб, бир кесек ачыууракъ болуб:

— Батдалчыкъ, О Батдалчыкъ, — деб кычырды.

Эгечини тауушун эшитгенинде Батдалчыкъ пукга салгъан ашыгъын сермеб алыб, ызындан кычыра тургъан джашчыкълагъа да къарамай, кетиб тебреди. Экиси да келе тургъанлай, къарнашы кенчек хурджу-нунда бюгюн къабхан ашыкъларын жыгъырдатыб ышарды. Ашыкъла къабыб аны кёлю кёлтюрюлгенине эгечи къууанган да этди, алай болгъанлыкъгъа, кесини тамадалыгъын сездирирге этгенча:

— Бурнунгу сюрт, ол бетинги кирлигин бир билге эдинг, Ання, кёрюрге, къалай этсе да... Сени излете ийгенди! Калак, кёрюрге кюнюнгю юйге бир кел ансы,— деб тебреди.

Къууангандан кёлю кёлтюрюлюб, бетине нюр уруб айланган Батдалчыкъ, эрлей бурнун дженгине сюртюб, эгешчигине къараб ышарыб, уча—уча, къара суу таба тюшюб кетди. Байдымат да джыгъылама деб къоркъуб, акъырын атлай, аны ызындан айланды.

Таза толкъунлу тау сууда ала чабакъла джюзгенча, чанала бла джашла учуб баш энишге кетедиле. Учхан заманда къарачай тилни унутханча, бир—бирине орусча сёлешиб кычырадыла. Аланы бир къауумлары окъуб, школну бошагъандыла. Байдымат ангылагъаннга кёре, барысы да орус тилге суу уста болуб, туура къурмач чартлагъанча, сёлешедиле. Насыблыла. Сёлеше эселе не айтханларыны магъанасын да ангылай болурла.. Тенг кызылары бла бирге Байдымат къуранны ортасына джетгенди. Тийгични учун азчыкъ джетдириб кёзюню кыйыры бла къарай, окъугъанын азбарлай биледи... Алай а араб тилде окъугъанны магъанасын Байдымат къой эсенг, халкъны окъутуб тургъан аны анасы да билмейди. Джашла сёлеше тургъан заманда сусабдан ёле тургъанлай Къарачай Къобандан суу ичгенча, джю реги алай ариу зынгырдаб, нек урады, — деген къайгъыла басыб, — ашхам бола кёз кибик толу челеклени да кёлтюрюб, Байдымат юлерини аллына айланганында, аны аллында къачыб кетген Батдалчыкъ къучагъы бла бир отунну алыб, баудан чыгъыб, юйге кирди.

Сабийле кече арасына дери къалыб кетергеми тебредиле деб сагъыш этиб тургъан Захретни кызы да, джашы да келиб джумуш этиб башлагъанларында кёзю—башы джарыды.

Ушхууур ашаб бошагъандан сора Захрет кызыны тонуна туйме, илгик салыб башлады. Байдымат агъач табакъланы кыыл буштукъ бла уруб, агъач къашыкъланы кыырыб, ашарыкъ джугуларын кетериб, ариу сюртюб, уллу юйге элтиб табхагъа джыйды.

— Ання, урушмасанг сениге бир зат сорлукъ эдим— деди Байдымат.

— Гырылдама да дерсинге къара, элни кызы джыйылыб тургъанлай кюн сайын эджиклей—эджиклей этими ашайса.

— Энди этинги ашамам, бюгюнден ары къуранны бетин ачыб къарарыкъ тюлме:

— Ий, неле—неле дейсе, сен уялмаз?

— Къуран окъугъанны кююб, орус школгъа барыб окъурукъма.

— Къарачай кыыз орусча окъуб къайда кёргенсе, уялмаз? — деб Захрет кёлю бла ачууланды. Анасыны ачууланнганына да къарамай Байдымат:

— Къарачай кыызлагъа орусча окъургъа болмай эсе, муслиманча окъургъа уа къалай болады? — деди.

— Аллахны унутур акъылынгмы барды? Алма терегинден узакъ кетмейди, сени юзюгюнг уялгъан незат чыкыгъанды, бар окъу, гяур болуб ахыратынга аман бла бармасанг, атанг ахратсыз болсун, начасдан туугъан начас,—деб Захрет бир-бирде къобуучусуча къобуб башлады. Анасы алай къобса дженгил басылмазын билиб, Байдымат эрлай туруб къуранын алыб келиб, печни аузунда шиндикчикге олтурду.

Туйме-илгик салгъан шынтахысы юзюле анча сайын ачуулана табханын кызына къуя, Захрет печ башында олтуруб, тон бла кюрешеди. Байдымат къуранны ачыб былай къарагъанлай анасыны мурулдагъанын да къулагъына алмай: «Нос», «ухо», — дей келиб:

— Ання, орусча кёзге не дейдиле? — деб сорду.

— Уахды дейдиле, озгун джанынга, деб"а не дейдиле, — деди Захрет. Анасыны урушханын къулагъына алмай орус тил къайгылы болуб тургъан Байдымат:

— Билдим, билдим, «глаз» дейдиле, — деб Захретни аузуна чабды.

— Нек къутураса, джер къабхан! — деб башлагъанлай Захрет, бюгюн къабхан ашыкъларына къууаныб, джукълай бара да уяна тургъан Батдалчыкъ:

— Орусча «один», «два», «три» деб санайдыла, — деб кычырды.

— Эшикге атарыкъма экигизни да, — деб Захрет олтурган джеринден ёрге турду.

Иш аманнга кете тебрегенин ангылаб Байдымат аундан джукъ чыгъармай тохдады. Батдалчыкъ да къабыргъагъа айланыб кымсыз болду. Анасы эшикге чыкъгъанлай Батдалчыкъ бери айланыб:

— Байда, Байда кел экибиз да орус школгъа барайыкъ. Мен да элиблени къоюб Сюлеменден орусча окъуб башлайым, — деди.

— Ання ийсе уа табу этиб да барлыкъ эдим... Алай болса да кел тамбла барайыкъ да иги ашхы Сюлеменден тилейик. Ол ання бла сёлешир.

— Уллу окъуу болгъанлыкъгъа бир да иги адамды. Мени кёрсе къолуму тутуб къачан окъуб башларыкъса — деб соргъанлай турады, — дегенлей анасыны уллу юйню кылычларын сала айланганын эшитиб Байдымат:

— Тохда, келеди, — деб къолун силкиб къарнашчыгъыны сёлешгенин тохдатды.

Джукъ да айтмагъанлай Захрет эшикден кириб келиб намазлыгъын джерге атыб, абдез алыб тебреди. Байдымат къуранны ичине къараб, кёзю айтыуну аягъына салыныб тургъан тынышха илиниб тургъанлай анасы намаз этиб бошаб:

— Тур, тазны тѣк, джюрегинге ибилис кириб бошагъанды. Сиз болгъан джерге ёмюрде мѣлек къонмаз, — деб хыны эте, орун таба айланды.

Байдымат абдез сууну тѣгюб, эки эшикни кылычларын салыб келиб отпу кѣмюб бошаргъа, Захрет да тешиниб джуургъанны тюбуне кирди. Байдымат уюкъларын, чарыкъларын да чыгъарыб, печни башына салды. Юсюнден кийимлерин тешиб, узун къара чачын джелкесине джыйыб, башына акъ хотя джаулукъчукъну кысыды. Андан сора джалын эте тургъан башсыз лампачыкъны джукълатыб, анасыны биргесине кириб джатды. Сууукъ къолу бла анасыны белинден къаты кысыб бетин бетине салды. Қызы алай ийнакълаб башлагъанында ана джюреги эриб Захрет:

— Қызчыкъны кѣре барыргъа керекди, бир мадарла этиб, къолубузгъа джукъ тюше эсе, джашчыкъ да, сен да барыгъыз да келигиз, — деб башлады.

Анасыны «кьолубузгъа джукъ тюше эсе» дегенин эшитгенинде кызы:

— Батдалчыкыгъа келген атны кьачан сатарыкыбыз? — деб сорду.

Къалай болсун, къайдам, эгечинден ол аллай бир зат бла кьууанганлыкыгъа не боллукъ болур, рыслагъан да этеме.

— Артлары боллукъ джаламишле, къаллай бир малы, къаллай бир затны урдула. Бизге уа зукгу чибин... И-ий ха ання, къаллай бир кьой келген эди?

— Къайдам, ким биледи, джюз деб бир айтдыла, эки джюз деб айланганла да бардыла, бизге андан не хайыр, кьбюн, азын да кьргюзюрюк тюл эдиле да.

— Мурдар Зекерия Мукъютдан келген игиликни саулай да кеси алыб кьойду.

— Хайыр чыгъарыр ючюн кесин кьарнаш этиб, дыф дерге амалыбыз болмай, аузубузну байлаб кьойду да,— дей келиб Захрет джукъу арасында «джукъла» — деб Байдыматны башын кесине кысты.

Анасы джукълагъандан сора кирпик кьакъмай Байдымат иги кесек заманны сагъайыб турду. Аны башында айланмагъан къайгы болмай чынг артында белляу айтханча «нос», «глаз», «ухо» деген тауушла кьулагъына келе джукълаб къалды...

5.

Джангыз кеси правленде олтуруб, налогла. бла фитирни тизимлерин аллына алыб, Зекерия ким бергени бла ким бермегенине кьарай тургъанлай, эшикни кыйыры азчык ачылды. Аллы бла тышлы галошла кийилген бир аяк кьорюнюб, аны ызы бла юсюнде да тышланган бьрю тону бла айюча ынгычхай Алий хаджи тюшдю.

— Къайсы эсе да мыртазакъланы бири тюшюб келеди деб тура эдим, — деб ышара, орнундан туруб, Зекерия аллына келиб, хаджини кьолун тутду. Алий хаджи кьолун кьаты кысыб, бош шиндикге олтургъанлай, Зекерия аллында кьагъытланы столуна джыя:

— Джюр, — деди.

— Тохда, барырбыз, ашыкьма.

— Да, алан биз чакъыргынчы кесинг салыб келгенин а тюз тюлдю; кюеулерге ашыкьдынг дейме.

— Къой, аллах ючюн, къой, къартлыгъыбызда джарамагъан чамланы этиб къыйнама. Бошамай тургъанма ансы, сиз чакъырыб манга бир алапат зат этесиз дебми тургъанма. Бюгюн да къоймай ёлгеннге элтгендиле да, джаназыдан къайта къайтыб келеме. Ариу къайтмай кетиб къаллыкъ эдим эсем да суу ызына джетгенлей Орусланы къыз аллыма чыгъыб:

— О, хахай, кюеу кетди; о, хахай, кюеу кетиб барды, чыгъыгъыз аллына, атдан алыгъыз! — деб хахайдан алыб, халкъны къозгъаб, экинчи бетиме къараб:

— Иерик тюлме, атдан аллыкъма,— деб атымы джюнгенинден, джерими ёзеннгисинден тутрагъа чабады.

— Адетни этеди да, не этейик, аны ючюн нек кёлюнг къалады, — дей келиб Зекерия:

— Кесигиз"а къалай джашайсыз? Келишемисиз, огъесе бёрю бла тюлкюча этиб бир биригизге гыммайшыбмы турасыз?—деб сорду.

— Не да болсун эгечинг мыдахды... дей келиб Алий хаджи нени эсе да толусу бла айтмай къойду.

Зекерия алайчыгъын сезиб:

— Сора уа—деб кюмюш белибаууну билеуон чыгъарыб аны бла ойнай башлады.

-- Неге сора уа? Сёз сёзню айтдырады, ичингде бир къууанч затынг болса, аны джюрегинге джагъылгъан адамгъа айтмай тынчлыкъ табмайса. Къалай да болсун, ашагъаны да, джюреги да тюрленгенди, къарынчыгъы болур дейме, — деди Алий хаджи.

— Да, огъур бла болсун, ол да игиди, — деб тышын-дан алай айтыб, Зекерияны акъылына: «Да ол Захретни къызы эсе къуяр» деб келди. Алай болгъанлыкъгъа къарт хаджи ёлсе, аны мюлкю толусу бла былагъа чыгъарыгъы кёзюне кёрюнюб, Зекерияны кёзю-къашы джарыды. Аны кёзю-къашы ёксюз эгечини тукъум-джукъ болгъанына джарыйды деб Алий Хаджини кёлюне алай келиб, къартлыкъдан тот басыб баргъан джюреги джарыды. Экиси да терен ушакъгъа кириб сёлеше тургъанлай, эшикден къолунда да тёрт бюкленген бир къагъытчыгъы бла шыбыртсыз Ёлмез кириб келди. Ол киргенлей эркишиле ушакъларын сабыр этиб, орунларын-дан ёрге турмагъанлай анга-анга къараб тохдадыла. Сан этиб анга сёлешиб башламазлыкъларын билиб Ёлмез:

— Ма, прошениячыкъ дегененг да, джаздырыб алыб келеме,—деб кѡагъытчыкъны Зекериягъа узатды.

— Къайда — деб кѡолуна алыб, Зекерия кѡагъытны сол мюйюшюне нелени эсе да джазды. Джазгъанына кебдириучю кѡагъытны джетдириб, Ёлмезге узатды:

— Къалай боллукъ эсе да мен ишлеген юйню да си- бире турмасанг боллукъ тюлдю, — деди Зекерия.

Юсюнде тышланган тону, башында гитче джарым чилле джаулукъчугъу, кышхы аяздан бетине кызылы бла агъы тѡгюлюб, кѡзлерини джукълаанмагъан оту кыыз заманындача джана, кесин бир кесек тартына- ракъ тутхан ариу Ёлмезни кѡргенлеринде, Зекерияны кѡлю юй бийчесинден энтда бир кесек суууду.

— Алыб бар да школгъа бер, не ишлеринги анда айтырла,—деди Зекерия.

Алий хаджи Ёлмезни эрни кымылдагъанына дери сынаб туруб, ол эшикге чыкъгъанлай:

— Ай санга ант джетсин, бу джарлыны бери юретиб юйюк кѡурутуб тура болурса, алан! Тиширыулада бу болмаса джылы келгенликге да, сабий табханлыкъгъа да тюрленмей тургъан адам кѡрмейме, ариудан ариу болуб келеди, — деди Алий хаджи.

Зекерия дуня субайлыкъгъамы этеди, огъесе башына сыйгъамы санайды да, Алий хаджини соргъанларына бир зат да айтмай кѡйду. Эртденбла ауузланмай келген Зекерия кѡймай зор этиб элтгенча Алий хаджини алыб тебреди.

Бара-бара джолда эки челекни да тоб-толу этиб школгъа суу алыб келе тургъан Ёлмез алларына чыкъды. Неле эсе айта экиси да аны аллы бла ётюб кетдиле. Ёлмез аланы айтханларын ангыламады, алай болса да Зекерия да, Алий хаджи да аны юсюнден сѡлешгенлерине ишексиз болду. Ёлмез, кѡлюне да «арабин, апенди бла старшина мени юсюмден энди уа не айтадыла» деб келе, школну коридоруна киргенинде, сабийлени бири:

— Биз бусагъатха дери эшитиб тургъанига кѡре, таш макъаны юсюне миниб, Джерни бир уллу ёгюз кѡлтюрюб турады, — деб джууаб бергенин эшитгенинде, бир талай джылны мындан алгъа кѡуранны бек аламат окъуб бошагъан Ёлмез сейир тамаша болуб, билимни юсюнден сѡлешгенлерине бек сукъланды. Араб тилде джазылгъан кѡуранны сураларын азбар этиб

тургъан болмаса, бир джангыз сёзюн ангыламагъан сохталаны ичинде Дударкъа хаджини берген дерсинден ким джукъ ангылай эди. Была уа къарачайча да сёлешиб, илмугъа терен сингиб, башларына уллу билим аладыла. Бу Сюлемен деген да не сейир адам болуб чыкъды. Аны биргесине ишлегенле уа, кеслери къарачайлыла, орусча чыкъырдаб сёлешедиле, аллах бир адамгъа аллай бир насыб бериб, экинчи адамны уа акъылдан да, чырайдан да алай юлюшсюз нек къояды,— деб Ёлмез аллы бла аллай сагъышла эте келиб, дагъыда къулагъын дерс ала тургъан сохталагъа ийди.

Устаз ачыулана билмеген ауазы бла, орусча сёлешенин къоюб, тау тилде:

— Джашла, энди затны голчусуна сюрюб баргъан бла иш боллукъ тюлдю. Сёзню алай бардырыугъа кёчсек, таш макъа уа кимни юсюне миниб турады. Джер—тёгерекди, ол кеси кибиб джетти джудуз бла бирге хаман кюнню төгерегине айланганлай турады. Бир джерден хаман кюн чыкъгъаннга кетиб барсанг, ол джерге кюн батхан джанындан къайтыб келликсе. Бу зат джерни харбыз кибиб төгerek болгъанын кёргюзе-ди, — деб сохталагъа дерс ангылатды.

Къолуна суу агъачны алыб, Ёлмез печни къатына сюелиб, дерсни баргъанына тынгылаб турду.

— Джерни хар къалайы бирча тюлдю. Ёмюрюнде къар джаумай, буз болмай, хаман джай болуб, кёгетле бишиб, сабанла чагъыб тургъан джерлери, ёмюрде джай болмагъан, буз басыб, сууукъ ургъанлай тургъан джерлери да бардыла. Бир-бир джерледе къарангы кече болуб тургъанлай, экинчи джерледе хаман кюндюз болгъанлай турады, бизни джерледе къыш чилле тюшюб, адам да, мал да кюнню къыямытында башларына кечинмек излеб айланганлай, башха джерледе джай чилле болуб, терекледе кёгетлени уууртлары джашил чапракъланы тюблеринден ышара, мюрзеу сабанла джетиб, аланы къылчыкълары бир-бирине шыбырдай, азчыкъ ургъан джелден башларын къымылматыб, къайры эсе да ашыкъгъанча хаман тырмашханлай тургъан джерле да кёбдюле. Дунияда сейир зат азмды. Къобанны шуулдагъанындан башлаб, айны тутулгъанына дери, джер тебренигенден башлаб, джангы туугъан сабийни биринчи къычыргъанына дери, барысын билдирген, ангылатхан, танытхан илмуду. Илму къала-

ны джабылыб тургъан эшиклерини алтын ачхычларын къолгъа алып ючюн окъургъа, хаман окъургъа дагъы-да айландырыб окъургъа керекди,— деб устаз сёзюн бошаргъа Ёлмез къабыргъа сагъатха къарады.

Абдул япон урушдан бир мазаллы чоюн сагъат тагъыб келген эди. Бош заманында юрене туруб артдан-артха Ёлмез сагъатсыз джашаялмазча болуб, юй иеси бир джары кетсе, сагъатны излегенлей туруучан эди. Солургъа чыгъар заман болгъанын кёрюб, Ёлмез къонгурауну къакъды. Учителле дерсден чыгъыб, устазла солуучу юйге кирдиле. Тышына чыкыгъан джашла бир-бири юсюне миниб, бир-бирин тюртюб, аякъларын чалдыу этиб, абындырыб башладыла. Хурджунларындан ашыкъларын чыгъарыб бир къауумла чалдышха айланыб кетдиле. Ёлмез аланы этиб айланганларын кёргенде:

— Джашлыкъ джашлыгъын этдиреди да, — деб ышарды.

Къонгурау къагъылырын унутуб къояргъа къоркъуб хаман сагъатдан кёз алмай тургъан Ёлмез заман джетгенлей, къонгурауну къакъды. Сохдала дерсден басыныб чыкыгъанларыча, бир-бирин джунчута кириб тебретиле. Ала барыб орунларына олтурдула деген заманда Азрет Хаджиевич, Сюлемен, Наны, Аминат учительскаядан чыгъыб, класс-классха кирдиле.

Чууакъ кёкню тюрюне джайылгъан акъ къарны юсюне тауладан тюшген кёлекге джайылыб, чегет бауур таба джанындагъы джитилеге ётуб барады. Терезеден къарасанг, юслерине тыкъ тонланы кийиб, башларын къалын-къалын къысыб суугъа баргъан тиширыула керюнедиле. Къарачай оджакъладан бурулуб-бурулуб чыкыгъан тютюн хауагъа чыгъа барыб, тюрю болгъан юйюрню джашаууча, тас болуб кетеди. Танг джарырны аллы бла тау башлагъа чыгъыб кетген уучула болурла, бир-эки адам, тюртюлени ичлери бла акъырын-акъырын тийреге тигелеб келедиле. Эки къолун да къойнуна салыб Ёлмез терезеден къарай келгенлей, юйлени джыяры эсине тюшюб, устазла солуучу юйге ашыгъыш кириб кетди. Аллы бла мылы бушдукъ бла столлагъа, терезе тюрбеге джыйылыб тургъан букъуну сюртюб, аны ызындан юй тюрюн сибиртги бла сибириб, узалыб таздан суу бюркдю. Кечигиб къалырма деб чабыб барыб сагъатха къарагъанында, алкъын эртде болгъанын кё-

рюб, кьайтыб келиб босагъаны юсюндеги сибиртгисин кьолуна алды. Сибиртгини тазгъа джетдире да полну сибире коридоргъа джетгенинде, бир къаралдычыкъланы эслеб, акъылына кесими сабийлеримден адаммыды деб келиб, ашыгъыш эшиклени ачыб арбазгъа къарагъанында, онеки-онюч джыл болгъан бир талай кызчыкъ келиб, бери къараб тура эдиле. Аланы кьргенине сейирсиниб, келю да джарыб Ёлмез.

— Не керекди, кызчыкъла? — деб сорду.

Киши джууаб этмеди. Аланы биргелеринде Захретни кичи кызы-Байдыматны кьрюб:

— Нек келгенсе, гыжыу? — деди.

Сабийге ариу сьзден керекли зат бармыды... Не заманда да ариу сьз айтыб, башындан сыласанг кьзчюклерери джаныб, ышара-ышара сабий кесин ышыб башлайды. Ёлмезни ариу сьлешгени келюне джагъылыб:

— Илиясны излей эдик, — деди Байдымат.

— Илияс юйге кетгенди, былай кеч нек келгенсиз?

Ёлмез кызчыкъла нек келгенлерин биле тургъанлай соргъанына Байдымат туура джууаб этелмей, бир кесек туракълады. Ичлеринде барысындан да гитче бирчик кьолчугъу бла негерчиклерин кьргюзюб:

— Орусча окъуйбуз дейдиле была, — деб кюлдю.

Къатындагъы кызчыкъланы бири:

— Гырылдама,—деб аны башчыгъына урду.

Ёлмез барысын да коридоргъа джыйды. Сиз былай туругъуз, мен сибириб бошайым да алай сьлеширбиз,—деб сагъатына да къарай, полну сибириб бошады.

Ишин бошаб, ауазын да, намаз эте тургъан къартны джангылтырма деб кьоркьгъанча, тюрлендириб, кызчыкъланы алыб келиб, учительскаягъа джиберди. Шиндиклени бири джетмегенинде нек санады эсе да санаб Ёлмез кызчыкъланы бешеулен этди. Ёлмез барыб кьонгурауну къагъыб бир шиндикни да алыб келгенинде кызчыкъланы бири кьонгурауну кьолуна алыб, джангы тутулгъан марал балагъа къарагъанча къарады. Кызчыкъла къалай этерге да билмей тургъанлай устазла бир-бири ызындан кириб келдиле. Къалгъанла иги эс джыйгъынчы, Аминат ышарыб, кызчыкъланы къатларына барды. Аминат орусча нелени эсе да айтханын кызчыкъла ангыламадыла.

— Хорж чижик!—деб тегейча аны ызындан, тили аз-

чыкъ чала къарачайча: — окъургъамы келгенсиз? — деб сорду.

Иги сюекли битген Абидат деб бир къаракёз кызычыкъ таукелирек:

— Хо, окъургъа келгенбиз,— деди.

Абидатны ызындан кызычыкъла ушакъгъа ачылдыла.

— Илияс Магометович эртденбла келликсиз деген эди да аллыгъызгъа къараб тура эдик.. кечигиб келдигиз да, — деди Азрет Хаджиевич.

— Лучше поздно чем никогда, къайгъырмаз,— деди Аминат, Учителницаны орусча сёлешгенинден бир джангыз сезюн унутмай эсимде тутсам, юйде Батдалчыкъбла Анняны бир сейирсиндирир эдим деб тургъан Байдымат ичинден «никогда» деб бир талай кере къайтарыб айтды.

Къызчыкъланы кёргенинде Аминатны эсине, джыйырма джылны мындан алда Терк-Башында кеси Нартан деген элден келиб шахар школгъа биринчи киргени эсине тюшдю.

— Мен да гитче кызычыкъ заманымда школну сизнича башлаб, энди ма кёресиз сабийлени окъутуб айланнганымы,— деди.

— Къарачайгъа дери башха джерде ишлегенмисе?— деб сорду Абидат.

— Терк сууну джагъасында орус станиселеде да, тегей элдеде да кёб ишлегенме.

— Биз да сенича учительницала болургъа сюебиз— деди Абидат.

— Окъургъа керекди.

— Окъургъа деб келгенбиз.

— Къуранны къоюб орусча окъургъа унармысыз?— деб сорду Сюлемен.

— Не дейди Ання? — деб сорду Азрет Хаджиевич.

— Къызланы школгъа ийигиз деб келгенигизде, сизни къатыгъызда джукъ айтмады; арта унамады. Аллында алай эте келиб, разылыкъ бериб къояды.

Аны айтханына не дерге билмей тургъан Сюлеменни кёргенинде Байдымат къоркъуб:

— Сен окъургъа алсанг бек къуаныб да окъурукъ эдик, — дей кеси да сёзге ачылыб башлады.

Сюлемен кызычыкъны ким болгъанын билмей сёлеше тургъанын эслеб Ёлмез:

— Ол Захрет деген устаз къатынны кызычыгыды, — деди.

— Анасы хар кимни окъута эсе артыкъ да иги—деб Сюлемен ушакъгъа джарашыу сёз айтды.

Учителле къараб тургъанлай, Ёлмез кьолу бла кёр-гюзюб хар къайсысы кимлени кызылары болгъанларын танытды.

Учителле излеген неди десенг, тамбладан башлаб джашла бла бирге олтуруб, кызычыкълагъа дерс бериб тебреудю. Кызычыкъланы билимге учунуб келген джю-реклерин суутургъа суймейдиле. Аминат шкафны ачыб аланы хар бирине элиблери болгъан бирер китаб, бирер тетрадь, бирер карандаш берди. Китабны элиблери болгъан джерин ачыб:

— Ма была элибледиле; аллы бла быланы юренник-сиз,— деди Аминат. Кызычыкъланы сакълаб тургъанларын Азрет Хаджиевич кёргенинде:

— Иги кызыла кибик, бусагъатда юйге къайтыгъыз, эртденбла кечикмей келигиз, — деди.

Сабийле бир-бирин джунчута, ойнай-кюле чыгыб кетдиле. Аминат джылы джаулугъу бла кыш палтонун кийиб, «до свидания», дей, кеси кетди. Сюлемен татрадланы ачыб, бюгюн джазгъан сынам ишлерин тинтиб, кызыл мерекеб бла халатларын тюзетиб башлады. Азрет Хаджиевич бла Наны метеостанциягъа къараргъа кетдиле. Эшиклери ачылыб тургъан классланы биринден Ёлмез чыкъды. Сюлемен аны кёргенинде, кьолу бла Ёлмезни чакъырды.

— Кеч болуб барады, бар юйге. Ыйых кюн джыйылыр кечебизди. Кимлени чакъырлыгыбызны кесинг билесе, ала кечикмей джыйылырча баджар, — деди Сюлемен.

6.

Адамла джыйылыб башлагъанлай юйюн къарангы кибик кёрюб Заура:

— Кызычыкъ, отха отунла сал, — деди.

Джюреги Абдулну кечикгенине кыйналыб, эшикден тыкъырдагъан таууш келгени сайын эки къулагъын сакъ этиб тургъан Ёлмез, отну сериуюн болуб баргъанын кёрдю.

Сюлеменни хапар айтханындан къулагъын алмагъанлай, Ёлмез барыб билек агъачны артындан джаркъа къалаудан отунла алыб келиб бирем-бирем джарашдырыб отха салды. Аузуна къараб тургъан адамлагъа Сюлемен:

— Ленин «Джилтин» деген газетни джангы чыгъарыб тебрегенинде аны биринчи бетине «Джилтинледен уллу шынкъарт джанар» деб джазгъанды. Кёремисиз сериуюн болуб тургъан отну шынкъарт болуб кетгенин, — деди.

Ёлмез школ бла правленни сибирирге къуллукъгъа джарашханлай огъуна Зекерияны тышланган бёрю тонуну ич хурджунундан ачхычларын джашыртын алыб, балауузгъа басыб, ызларын тюшюрген эди. Балаууз къолуна тюшген кюн огъуна Сюлемен Абдулгъа бериб:

— Къайда этдирсенг да ышангылы адам табыб, ма бу ачхычланы этдирмей амалынг джокъду, — деген эди.

Абдулну эсине темирге бек уста, Каппушланы Ибрагим деб бир халал тенги тюшюб:

— Япон урушда мени бла айланыб келген, бир бек ышангылы, — деб башлагъанлай:

— Ким болгъанын, къаллай болгъанын менден эсе кесинг иги билесе, — деди Сюлемен.

Ибрагим аламат ачхычла этиб берди. Андан сора Зекерия ары-бери джаллагъанлай Ёлмез правленде сакъланган кюбюрню ачыб, хаман джангы тюшген къагъытланы алыб, Сюлеменнге элтиб окъутады. Окъуб бошагъанлай элтиб ызына салыб къоядыла. Алай бла тебентин келген къагъытладан хапарлы болгъанлай турадыла.

Таудан кечирек келген Абдул джыйылыуу юсюнден хапар билдирирге Каппушланы тийреге кетиб, анда кечигиб къалгъаны себепли барысы да къайгъылыдыла. Атын киши да сагъынмайды, алай болгъанлыкъгъа хар кимни бетине къарасанг Абдулну сакълаб тургъанлары белгилиди.

Джюрек ауруу кючлей башлагъан адамны къулакълары сагъыракъ боладыла. Кёзлери къармалыб баргъанлай Заура эшикте чыркъ деген тауушну къалгъанладан алгъа эшитеди. Бир адамны хапары болмай тургъанлай;

— Тур, кызычык, эшикге бир къара, ким эсе да келди, — деди.

Олтуруб тургъан эркишилени бири:

— Ай, къулагъынга келе болур, Заура, — деди.

Юйню чалдышындан тюблерине буз бузлагъан, къар къатхан наллары джырылдай бир атлы келиб, бау таба кетиб къалды. Мыйыкларына сууукъ бузлаб, ууакъ-ууакъ ышара, Абдул эшикден тюшдю.

— Салам алейкум!—деди ол.

— Алейкум салам, кел, бери ёт. Алан, быллай бир нек кечикдинг?—деб олтуруб тургъанланы бири сорду.

— «Ибрагим уугъа кетгенди» дедиле да, аны сакълай къалыб кетдим, — деди Абдул.

Заура хар заманда да тынчлыкъсыз болуучусуча болуб:

— Келдими да? — деб сорду.

— Огъай, оллахий, тау таба кетгенди — дейдиле, айю уясына кириб джатханча, джай кьошланы бирине кириб джата болур, — деб нёгерини эслилигине базгъан Абдул чамгъа бурдуруб джууаб этди.

Келлик адамла барысы да келиб бошагъанларында Сюлемен:

— Да энди, багъалы элчиле, келигиз бююнню ушагъыбызны башлайыкъ, — деб башлады.

Елмез тебсини юсюнде лампаны уллу джандырыб, Сюлеменни аллына салды. Джан хурджунундан бир талай бюкленнген къагъытны чыгъарыб, Сюлемен былай айтыб башлады:

— Джерни башы гакгы чагъылгъанча чагъылады. Эркинликни, тюзлюкню, адам улуну иги муратларын буууб тургъан бугъоуланы тот басыб, ала халкъны ачыуун кёлтюралмай башлагъандыла. Мындан алда ётюб кетген революцияны ачханланы патчахлыкъ кеслери кванларына боягъанлыкъгъа, эркинлик ючюн кьозгъалыу, кючлюден-кючлю болуб келген болмаса, не аз да сериуюнленмейди. Кетген джол бардырылгъан ушагъыбызда да айтханбыз, бу джол да айтабыз, бизни, къарачай халкъны, тарихи заманны бурулуб келген чархындан бир джанына айырылыб къалыр амалы джокъду. Сууну джагъасына джууукъ джерде чыкъгъан къара сууну илипинчиги джангыз агъа тургъанлай, юсюне уллу сууну толкъунлары келиб, кесине кьошуб кетгенча, уллу Ресейни кьозгъалышы мийик тауланы ичиндеги

миллетлеге да джетер. Ол кюн биз кесибизни туугъан-туудукъларыбызны аллында джууаб этерге керекбиз,— дей тургъанлай, джамаулу къабдалындан джууулгъан кёлегини джагъасы къараб тургъан биреулен:

— Сюлемен, сёзюнгю игилик бла бёлейим, айыб этме соргъаныма, белгили биз не этерге керекбиз? — дели да, аузуна чабханына бир кесек уялгъан да этди.

Адамланы сёзге ачаргъа деб кенгден башлагъанды ансы Сюлеменни айтыры хазырды. Ол адамны алай айтханына джууабха:

— Бусагъатха дери не этгенсиз; джаздан бери не этгенсиз? — деб сорду.

«Арабин, джанынамы тийдим» деб, ол адамны акъылына алай келди Алай"а бетине къарагъанында Сюлеменни джууаб сакълаб тургъанын ангылады. Олтургъан орнундан ёрге туруб, эки джанына къарай, башындагъы сары чырпа бёркюн къолуна алыб тюз юнню арасына чыкъды. Аны кёргенинде, ауузларындан сёзлерин чыгъара билмеген таулула джюреклерин къыйнагъан затланы ангылаб башладыла да, деб келди Сюлеменни кёлюне. Ма бусагъатда адамланы алларына таукел чыгъыб, сёлеше башлагъан таулу, джыйылыугъа биринчи кере келгенинде башхасы болмай, чегетде тутулгъан джануарны тийреге алыб келгенча эте эди. Аузундан сёз чыкъмай, къалай эсе да бир тауушла этиб башлагъанында Сюлеменни акъылына, — адам тилни билемиди огъесе, хаман къойла бла айлана къойчамы макъырады, — деб келген эди. Сюлемен аллай сагъышла эте тургъанлай ол къошчу:

— Да, биз этиб не этгенбиз, джамагъат,—деб башлады. Юнню ичи чибин учханны эшитирча болду. Джабджангыз тыбыр ташдан сора джукъ кёрмей, дуниядан къуруб кетмез ючюн, кеслерин ёрге-ёрге уруб джанган отну алтын тиллерини мыдах тауушу эшитиледи.

— Байланы, бийлени артыкълыкларына тёзелмей, дуниядан кёбле къуруб кетдиле. Биз бир къауум адам, кесибизни «сабыр тюбю сары алтын» деген сёзге алдатыб, бир кере къой, беш кере бешд жыллыкъ джалгъа кир да, заманы джетгенлей бир джукъ ал да чыкъ, сени къолунга къараб тургъан къарт-джаш, тиширыу бар эсе да аны да къаб да, къайтыб бар да биягъы байгъа джалгъа кир. Айхай Уллу Къарачайда бир минг Зеке-рия да болса уа, халкъны урунганын ашаб, къанын

ичиб тургъанладан эсе, гырджын амалтын эшек болуб, кеслерин джекдирирге адам излеб айланган адамла кёбдюле,—дегенинде тынгылаб тургъанлай сёзюне разылыкъларын:

— Алайды, джаным, алайды — деб билдирдиле. Къойчу сёзюн бёлмеди...

— «Сырты кичиген бай эшигине» — дейдиле, биз да, амалын тауусхан-тауусхан, — «ий» — де да бар байгъа, ол да санга бир уллу игилик этгенча бир хурт-дак затха беш джылгъа джалгъа тут, алай бла азгъа аз къыйынлыкъмы тюшдю. Бойнунгу боюнсхагъа салгъанча не да учсуз-къыйырсыз сырат кёпюрню ётюб баргъанча, къолунга таякъ алыб, сюрююню ызындан къатсанг, беш джылынг джетерге унамай, дуниядан тюнгюле тебрейсе. Аллай заманлада джюрегибиз къыйналыб, къан ичген гыбылагъа этмеген аманлыгъыбыз къалмагъанды. Алгъаракъ бир кесек да къоркъа эдик, энди уа билсин, джюзге дери аман кёзюне. Ичинде джаны барды да бир джангыз адамны не ишден къыстаб, не джалын бермей кёрсюн... Барыбыз да бир адамча бирлешиб, къойларын бир сюрюу этиб къошха кириб тохдайбыз.

Быйыл а къанджал Къаяны башындагъы къабарты къошлада чечек чыкъды да, бизни къойлагъа да джугъуб Къоба улуну ёрге турмазча этиб атды да. Аллы бла тёлюленник къойла ич ташлаб башладыла. Аны ызындан хар туугъан къозу юч кюнню джашагъанлай гимик да бар, андан озуб кёбге барса, ыйыккъгъа джетгенлей, къырыл да бар. Туура майны онбешисинден башланды, андан сора Къаншау тюшгенледе Гугук къаяны къатында къаллай бир турдукъ эсе, аллай бирни ала да къырылгъанлай турдула.

Алай бла чиллеи джыйырмасы ётгюнчю тёлю къырылуу тохдамай барыб турду. Стауатны Тохана Къолгъа салгъандан сора тохдады.

Кюз арты болгъанлай, хапары болмай Къоба улу биргесине да биягъы мал алычуланы алыб келди. Келсе уа аллайга келсин элтирле бла тебедойнарла тебе-тебе болуб, джыллада мингле бла сатычу алтайлыкъ къозуладан бир мал да табсанг"а. Ой, оттубийни басыб барыу этди, зауаллы. Аллында къызгъанлыкъгъа артдан сууб, ёлюм саусуз болуб, фаэтоннга миниб, Нарсанагъа кетиб къалды. Эндиге дери къарыуну аямай,

малларын джазгъа бек иги этлери бла чыгъара эдик. Быйыл"а сан этмей къойгъаныбызда къойлары къурт-бауур болуб, бир-бирини джюллерин джалай къырылыб барадыла, — дегенинде, кёб сёлешибми джибердим деген акъыл келиб туракълай башлады. Алай а хар кимни эс ийиб тынгылагъанларын кёргенинде, кёлюн басыб сёзюню кыйырын унутду. Ол андан ары джукъ айтмай тохдагъанында, Сюлемен:

— Сорлугъу болгъан адам бармысыз? — деди.

Киши джукъ айтмай тынгылагъанларын кёргенинде биягъы Сюлемен:

— Олтур, — деб, ол къойчуну олтуртду.

Андан сора да бир талай адам бардыргъан ишлерин Зекериягъа дагъыда аны кибик байлагъа, бийлеге къаршчы от этиб, адам хакъдан тоймагъанланы тутхан къаяларын юслерине аудургъанларындан хапар айтдыла.

Байлагъа джалгъа кириб, къошлада, терек бачхада, юйде ишлеген адамла аланы баш аякъ салынган тузлукъ джыкгырларына ёлген чычханланы атыб, джаубал гыбытларына къой бокъланы атыб, кёгет тереклери джангы чагъыб келгенлей, кече бла суу ийиб, чакъгъанларын агъызыб битимсиз кълдырыб, арт джыллада ёмюрле бла джыйылыб кългъан ачууну ырхысы аланы юйлерин басханды. Джыйылыуда хар ким сёлешиб бошагъандан сора:

— Айтханыгъыз барысы да аламатды, игиди. Алай болса да былайда адам эслеб къууанырыкъ джангыз бир зат барды. Ол да неди десегиз, урунган таулула бир бири тилин ангылаб, джашаулары къалай тукъум чурум бла къарангы болуб тургъанын билгендиле, келлик дуняны болумун Къарачайны болгъан эллеринде да айланыб ангылатыргъа керекди. Ташкёпюрде, Джёгетейде, Маралада аякъларын чабыр бау буугъан артыкълыкъ, аркъаларын джауур этген таулуланы бирикген кенгешлери ачылыб, ишлерин джетишимли бардырадыла, — деди Сюлемен.

Муну бла бюгечеги джыйылыу чачылыб, хар ким юйлерине кетдиле... Былайдан чыкъгъанлада хар адамы революция ишлени джюрютюуге бегитилген орамы, тийреси барды. Былайда эшитген затын хар ким иш джюрютген адамларыны арасында, сакълыкъны сакълаб, кереклисича бардырады.

Кетерик адамла кетиб бошагъандан сора Зауралада кеслери бла кзуру Сюлемен квалдыла. Ёлмез хурджу-нундан чыгъарыб, бир кяагъытны Сюлеменнге берди. От джарыкъда Сюлемен аны окъуб башлагъанлай Ёлмез:

— Кяагъытланы ичинде жангы салынган жангыз ма бу эди,— деди.

— Зекерияны джашындан Темир-Хан-Шурадан келген кяагъытды — деди.

Зекерияны джашы эл школну бошагъандан сора уллу орус тапрачанланы энikleб, атасы гимназиягъа сала башлагъанында бек кючлю кыйналгъан эди. Кыйналгъаны да неди десенг, кеси не Кябагъа барыб, не да Россияны джеринде окъуб, муслиман динден терен билмли болалмады. Тийреледе дин кзуллукуну бардыруу, быланы тукъумдан кете башлады. Аны аллы бла Минат эследи.

Аллында таукел болуб атасы, Пёлкдеги, неда Нарсанадагъы гимназиягъа салайым да кюояйым дей да бир башлагъан эди. Алай акъыл этиб тургъанлай бир кесек ичгенчик да этиб Зекерия Минатха хапар айтханында:

— Берген сютюм харам болсун, ма была бла тилейме,— деб анасы эки эмчегин ачыб тохдады.

Не этерик эди эт-джен болуб дуняда квалгъан жангыз анасын разы этмей. Халкъ окъуу органланы юслери бла излеб, былагъа джараулу эки школ табды. Аланы да бири Кърымда, Бахчасарай шахарда, экинчиси да Дагъыстанда Темир-Хан-Шурада. Кърымдан эсе Темир-Хан-Шураны игисиниб, Зекерия быйыл джашын ары джарашдыргъанды.

— «Темир-Хан-Шурада бизге дерс берген бир адам барды да, ол кяарачайлы болур деб ишек этеме» дейди ансы, башха сан этерча зат джазмайды,— деди Сюлемен.

Ашаб, ичиб бошагъандан сора Заура бла Ёлмез эшикге чыгъыб, юде эркишиле кеслери квалгъанларында, Сюлемен:

— Аланы кятларында туурасын айталмадым; Мурат деб бизни бир иги адам окъутады,— деб джазады. Аны юсюнден танг атханлай Исси-Суу бла Петербургну хапарламасакъ ишибиз ичине оюлуб квалыргъа боллукъду. Хыйла Зекерияны харам джюреклилигин кесинг билесе... «Мурат» деген сёзню эшитгенлей, ол аны

тљубјоне джетмей кљоймаз. Мен гитче кљагытчыкљга не кереклиснн да сљйындырыб джазайым, сен танг атханлай Ташчыгља элтиб Григорийге табдыр,—деди Сюлемен.

7.

— Бычакљсызланы аталары ёлген кљон асыры амалсыздан олтуруб кљюден чыдагљанма, — деди Захрет.

— Нек, акљыз? — деб сорду Ёлмез.

— Кљатынланы сёзчљу-сёзчљусљ джљйылгљанды да Минатны аузуна кљарайдыла. Ол джер кљабарыкљ да хар кимни анга тыгљылагљанларын онгсуннганды да, таба гырджынны бир джолгља эндириучљ аузун бир кљарыш ачханды да, хаман элни сёзљун этеди. Элни сёзљун элек бла сљзгенча эте келиб, тёрт джанына кљараб, сеннге эт джетген адам кёрмегенинде:

— Ий, Ёлмез джер тартарыкљгља айтылгљан сёзљун эшитгенмисиз?—деб кёзлерини агљын айландырыб, морт тишлерин ышартды. Ол алай соргљанында Акљчыкљны анасы Батыкљ:

— Не болгљанды, джер тартарыкљны энди уа не хапары чыкљды? — деб сорду.

— Не хапары чыгљарыкљды чыгљыб, иги хапарымы чыгљарыкљ эди, хурджунуна ташланы салыб юјден юјге кириб, билгичим барды деб хаман таш салыб айлананды дейдиле, акљыз, керти болурму? Джастыкљлы болгљан болурму?—деб Минат этнучљусљча кука-кука кљараргља кљурешди. Абулланы Тауджан бар эди да кљатымда, аягљы бла аягљымы басханды да ышаргљанды. Мен джарлыны уа гитче заманымда анам бир джангыз кере тљйгља джиберген эди да, анда Наныучукљгља кёзљун тљйгенди деб сёз чыгљагрљан эдиле. Кљатынла хљйнычы боллукљду деб орамда озаргља кљоймай, этими ашаб азмы турдула. Ол эсиме тљшљуб, таб керти хљйнычыча амалсыз болуб, не этерге билмей кљала эдим,—деди Захрет.

— Захрет, не заманда да сен бир тљрљю инсанса. Энди итле юргенликге, сан этиб джанынгы нек кљљйнајса. Атамы юјюнден чыкљгљынчын сљјмегенлерим джер джљйиргеннген Зекерияны меннге тос этиб чыгљаргљанлары огљунакљ ташны джарыр эди. Алай бол-

гъанлыкъгъа кесинг билесе, къулагъыма алмай, аланы иги ашхы юргеге къойгъанымда, барысы да арыб, тохдаб къалдыла. Гырылдама къой,— деб Ёлмез къызыб башлагъанында:

— Тохда, акъыз, тохда, сен сёзню аягъына джетгинчи чартлаб башлама,— деб Захрет тохдатды.

Ёлмез керти да ангыламай къуру Минат сёлешгени ючюн къызыб башлагъанына уялыб, сёзюн сабыр этди.

— Сени атынгы сагъынганлайларына артыбыз табада джегенледе, олтуруб тургъан тиширыула эшитдиле. Минатны не сёлешиб башлагъанына ала къулакъ салгъанлай огъуна джюрегим къоркъуу алды. Бир заманда къарасам, къоркъгъан къоркъуума тюбел келе тура эдим,— Ибрайланы Къарабабуш секириб ёрге туруб:

— Болду гырылдагъанынг, мындан кёб энди озма орнунгу табдырырбыз! Ёлмез бла ойнама да къабырда сау сюеги къалмагъан атангы баш сюеклери бла ойна! Ёлмез ким, сен ким? Ёлмезге аман айтсанг, саулай сени табалаб тургъан элге аман айтаса,— деб дагъыда не айтады, не къуйду, хайда къутур да къутур, насыбха Базарчыланы Гыджы эследи да, келиб Къарабабушну билегинден тутуб элтиб къатынланы арасына олтуртуб, алай тохдатды. Минатны уа бети акъ учхум болуб къалгъан болмаса, аузундан бир джангъыз сёз да чыгъарсанг'а. Алай къоркъду, алай къоркъду. Къайдан аллах игилик берди эсе да, алай эте тургъанлай, ёлюкню чыгъарыб, сарын башланды. Хар ким аны къайгъылы болуб, сени юсюнгден башланган сёзлерин тохдатдыла ансы, къан джаууб да къала эди,— деди Захрет.

Кертиси да бир талай джылны мындан алгъа партия кружокда Сюлеменни башчылыгъы бла ёзенни тиширыуларыны арасында бардырыллыкъ иш Ёлмезни бойнуна салыннганында, кеси аллына юй-юйге тыгъыла айланнганы ушагъусуз кёрюне эди. Джукъ тилей барыргъа, тилеб келген адамгъа кимни кёзю-къашы тешиледи. Къыз тилей барыргъа кимни къызын, кимни джашына тилей барсын. Болмагъанында эки джыйырма бла бир ташны къалай къююрчекчикге джыйыб, бир-эки къюнюю анасындан ташны къалай салыннганын юрениб, аллы бла элде хапарлары айтылыб тургъан къызлагъа барыб, таш салыб башлагъан эди. Ташланы тебсиге къююб, усталыкъгъа тизе эди ансы, къайсы къыз кимни

суйгенин, аланы къайсысын ким тилегенин бек арну биле эди. Алай бла Ёлмез къызлагъа бир эки кере таш салгъанлай, хапары чыбыкъ ургъанча джайылыб тийрелени барысы аны ташха усталыгъына ийнаныб башладыла. Юйюне да келе эдиле, керек болгъан джерге иш этиб кеси да бара эди. Ёлмез ишин билмеген, ол айтханын этдирмеген, ол джюрек аурууун сѣзмеген, аны аягъы тийген тийреледе бир джангыз тиширыу джокъ эди. Кружокну членлеринде Ёлмезни иш бардыра билгенине, аны тирилизине, хыйлалыгъына сейирсинмеген адам джокъ эди. Правленнге кириб Зекерия ишлеген джерде юй сибириучю болгъанлы уа таулуланы кенгешлерини мыйысы Сюлемен, джюреги — Ёлмез болду.

Захрет къайгъы сѣзге баргъан джеринде эшитген затны хапарын айтыб бошагъанында Ёлмез:

— Бир кесек сакъ болургъа керекди ансы, атам бла къарнашымы ызындан Сибирге джибериб, юйдегим тѣгюлюб къалыр, Абдулуму кимге кѣюуб кетерикме,— деб накъырда эте,— къайгъырмаз, Къарабабуш алайда менден эшитгенин джашырмай айтыб кѣюйса да табарма амал. «Былай барсам — эшек ёледи, былай барсам — арба ауады» — деб эки кѣолну кѣююннга салыб турургъа болмайды. Джюрегим учунуб, бир джерде олтуруб туралмайма. Бизге да келир бир насыб, Захрет эгешчигим — деб Ёлмез юй тѣбюнде арты бла аллына барыб бир эки тебседиди. Тебсегенин кѣюуб, аууз кѣобузгъа кѣчдю. Харс уруб бир кесек джырлагъандан сора сейирсиниб къараб тургъан Захретни имбашысындан эки кѣолу бла энишге басыб, кычырыкъ этиб кюлдю.

— Акъыз, насыблыса Ёлмез; джюрегинг, кѣлюнг, джашлай, сабийлей турады,— деди Захрет.

— Сени уа не хатаг барды, бюгюн эрге бериб джиберсенг да окъутуб тургъан кызларынгы кѣбюсюнден ариуса, — деб Ёлмез накъырда этиб кюлдю.

— Сен накъырда этсенг да, джылла кетиб, андан келген къартлыкъ алкъын къайда! Не байны, не да бийни кызы болсам, чач эшимдилерими бир къарауашым тараб, юсюю экинчи къарауашыма джуудуруб, кѣюйну кыысха илиги бла базугуну джилегинден башха джукъ ашамай туруп заманымды; кесим да джерни этегинден келген Кърым ханны джангыз джашына садакъны тутдуруб: Минги Тауну башында чыкыгъан къара сууну алтын шоркъасын садакъ бла атыб уруб, зынгырдагъаны

Къара тенгизни джагъасында эшитилмесе барлыкъ тьююлма деб эр сайлаб турур заманчыгъымды.

— Алан, сени къозгъагъаннга иги гынтдылы къатын кёреме,— деди Ёлмез.

— Ой, сеннге гынтдылы талау тиге эди! Сора мени къагъыб алыб биреулеге бердинг, къызымы къызына уа не оноунг барды? — деди Захрет.

Мукъуятны алты ай болгъан, суратчыкъ кибик, бир гитче къызчыгъы барды. Не десенг да туугъандан туугъан адамгъа бек татлы кёрюнеди. Сёлеше келгенлеринде Захретни эсине да ол тюшдю. Кеси да кёзюнден джукъ чыгъармагъанлай хаман джылагъан кибик этиб тургъаныны себебинден атына Булбул атагъандыла.

Алий хаджи къарт анасыны атын атайма деб «Багъадад» дегенинде, Мукъуят унамагъан эди, джууукъ джетген адамла Булбул дей, аты Булбул болуб кетди. Къызындан джюреги сууб, кюеуюн кёрюб болмагъан Захрет къызындан туугъанчыкъ дунягъа джаратылгъанында джюреги илешиб, хаман алагъа барыры келиб турады. Алагъа дыгалас этиб башлагъанлай эсине анасы тюшеди. Андан сора «Саумуду, шаумуду джарлы анам, узакъ Стамбулда не эте болур» деб олтуруб чыдаялмай зикир бла джырны ортасында бир макъамгъа салыб, тарыгъыуун мурулдаб башлайды.

Ёлмез эртденбла правленни сибириб бошагъанлай юйюне бармай, келгени эсине тюшюб кетер къайгыгъа кирди.

— Захрет, сеннге тюбесем джаш заманым эсеме тюшюб, сабий къылыкъ этерим келеди. Сен юйдегили, юйлю болгъанса деб джети джукълаб акъылым джокъду... Энди кетейим, юйде да соя болурла.

Ала сёлеше тургъанлай «Э-эйт» деб эшикден бир эркиши къычырды. Захрет аллында Ёлмез да аны ызындан, ашыгъыш арбазгъа чыкъдыла. Ачылыб тургъан къабакъ эшикледе бир атлы сюелиб тура эди. Тиширыуланы башлары эшикден къарагъанлай:

— Алий Хаджи ауушханды,— деб, андан сора джукъ айтмагъанлай, атын уруб, ашыгъыш къайры эсе да кетиб къалды.

Не айтыргъа да билмей Захрет арбазны арасында сюелиб, Ёлмез да эшикден анга къараб тургъанлай, огъары джанындан Минатны:

— Ой, мен джарлы, маджал адам болуб киши къал-

май кырылыб артлары болуб кялды да! Джангыз джаныма кьоркяма,— деб джан тартхан кычырыгы тауладан ургъан аязчыкыга кьошулуб эшитилди.

— И-ий, бу кьарт гаммеш адамладан башха тюрю ачы, не да халкыда джюрюмегенча кьууана кялай биледи,— деди Ёлмез.

— Да билмеймисе аны, «джерни башында Мухамат фйгъамбарны кьатыны Фатимат болмаса менден аламат адам джокьду» деб тургъанын, Эшитесе да иги адамла бары да ёлюб, артлары болуб барады, джангыз джаныма кьоркяма»,— деб тамырдан тойгъан эшек окьугъанча, тубанга улугъанын,— деди. Захрет.

Къызы башсыз кьалгъанына Захрет джылаб болгъанны бузарыкь болур деб Ёлмезни акъылы алай эди. Захретни джылар кьайгысы да болмай, кийинир кьайгыга кириб айланганын кьргенинде:

— Аман этме, кьайгырмаз,— деб джиберди Ёлмез.

— Кьайгыргъанны кьой эсенг, атам кьабырдан кьобуб келсе да алай болмаз эдим. Джюрегим алай кьууанды, алай кьууанды. Къызым джесирликден ычышыр, кесим джаныма кьоркьмай джашарма. Анам кьыйынлыны мында джашагъанын башына бедишге санаб, ол ахратсыз экибизни да алдаб, юйюю эшигин джабыб кьойду да,— деди Захрет.

— Ким? Дударкямы? — деб сорду Ёлмез.

— Да ёзге ким болукь эди. Кёз туурамдан бир тайсын, бара баргъан кюнледе келиб юсюме тюшюб, джюк болуб кьалмасын деген акъыл кьоркьуу салыб, аны себеби бла джарлы анамы кьанатландырыб Тюркге ол ашырыб джиберди да. Муну да ёлгени иги болду ансы, менден бошамай кьоярыкь тюл эди. Хаман джюрегим кьоркьгъанлай тура эди. Менден бошагъынчы джанындан бошаб, хар кими ох этдириб кьойду да — дей Ёлмез кьараб тургъанлай, Захрет дженгил огьуна кийиниб бошады.

Аны кийингенине кьараб турмай, саулай тийре бла бирге кьайгы сёзге барыгъа керек болгъанын эскериб, Ёлмез:

— Да энди кялай этебиз, кялай барабыз? — деб сорду Захретге.

— Да кьайдам,— деб башлагъанлай Захрет, Ёлмез аны аузуна чабыб:

— Экили бола да кьайдам эте турлукьса, не кьай-

дамы барды, сен хазыр болуб тур, мен эрлай, тийреде тиширыу болуб бир джангыз адамны кьоймай, аякь юсюне салайым,— деб кетиб кьалды.

Зекерияланы тийредегиле тебретиле, уллу тойгьа тебрегенча омакь-омакь кийиниб, байлары атлагьа миниб, джарлыракь эркишиле кьолларына таякьла алыб, джаяулай. Тиширыула да кьарыулары болгьан юлден келинлери, кьызлары, юлеринде тиширыулары бир бёлек болуб, алда апсаты сюрюуча, чайкьалыб, ууакь-ууакь сёлеше да уллу-уллу кюле. Кьарыулары кьолайсыракь юлени тиширыулары да кеслери башха бир кьауум болуб, «Ханнга да келеди хариблик, ашыкьмагьыз» деб артхаракь туракьлаб, бай кьауумгьа гьымайышыб барадыла.

Кьузгьун кьоннганча Алиь хаджини арбазына адам басыннгандан кёкден таш тюссе джерге тиймезча болгьанды. Кьабакь эшикледен былай киргенлей, эркишиле бир джанына джаякьладыла. Тиширыула да юню аллында олтуруб джылау-сарынны саладыла. Зекерияланы тийреден келгенле арбазгьа киргенлей, хар ким кьоюнларындан акь кьолджаулукьланы чыгьарыб, джылаугьа кьошулуб, кёзлерин, бурунларын сылайдыла. Ёлмез бла Захрет сюеле туруб Мукьуятны эшик аллында кёрмегенлеринде, джылау кьайгьылы болуб тургьан халкьгьа кеслерин эслетмей, отоуна кириб келгенлеринде Зекерия анда олтуруб тура эди. Зекерия тёрде олтуруб тургьанлай, анга кьарамай бети эшик таба бурулуб тургьан Мукьуятха неле эсе да айтыб сёлешеди. Была киргенлей Зекерия сёлешгенин тохдатыб кьойду. Ёрге турмады. Ол сан этмегенинде, Захрет бла Ёлмез терге ётюб барыб, Булбулчукьну эркететиб башладыла. «Мен болгьан джерде кимни да дыф дерге не мадары барды»—деб тургьан Зекерияны экиси да чарыкь олтанларына санамай, Булбулчукь кьайгьылы болгьанларында, кючлю ачыу болду. Не этерге билмей Зекерия ёрге турду. Аны кьайгьылы болмай Ёлмез бла Захрет кьызчыкьны уятыб алдыла.

— Тьфу! — деб Зекерия джерге тюкюрюб, чыгьыб кетди. Ёлмез Мукьуятны кьучакьлаб бетине бетин джетдире:

Кьызчыкь, кьайгьырмаз, юй неси ёлген сенден тёре тюлдю, аман этме,— деди.

Кьартлыкь бюгюнден башлаб джетгенча, джюреги

бек ключю сынган Мукъуят бир зат да айтмады. Къызчыгына къараб тургъанлай эки кёзю чыракъ кетиб, накъутналмаз мынчакълача эки тамчы джыламукъ джаякъларыны юсюн сызыб тюшдюле. Къызыны кёзлеринден акъгъан джыламукъла джюрек тамырларындан юзюлюб тюшгенча кёлю бек мыдах болса да, керекли джерде кесин къолгъа алыб тыя билген Захрет:

— Къанмырза не дейди? — деб къалтырай чыкъгъан ауазы бла сорду. Эки бармагъы бла кёзлерини тюблерин сылаб джыламукъларын сюрте Мукъуят:

— Айтыб'а не айтады, ичине бир уллу уахды айтады... Энди хаджи ёлдю, уллу рысхы къалды, энди бай болдукъ, уллу рысхыгъа батдыкъ,— деб ёлю юйден чыкъгъынчы, меннге аны суююмчюсюн айтады,— деди.

Къызы нени эсе да айтыргъа суймей джашыргъанын ангылаб Захрет:

— Андан сора уа не зат айтады? — деб сорду.

— Къайдам, сени эрге бердим да сыйлы-кюнлю этдим, менден ёзге адам сени эрге бергенни къой эсенг, бурулуб да къарамаз эди, энтда мындан ары да мен айтхандан чыкъсанг, онгарыкъ тюлсе,— дейди. Бир кере сатыб ёмюрюмде джашаууму аякъ юсюне салмазча буздула. Энди уа не излейдиле мен джарлыгъа, не къара кюн келтирирге башлагъандыла деб, джюрегим анга къыйналады,— деди Мукъуят.

Зекерияны къарын аурууун Захрет толусу бла ангыласа да къызыны керексиз заманда джюрегин къыйнамайын:

— Энди былай этиб турма да бар да къайгъы сёз ал,— деди анасы. Анасыны алай айтханын эшитгенинде Мукъуят:

— Кесим чыгъыб барыргъа уялгъан да, къоркъгъан да этеме,— деди.

— Нек къоркъаса, джюр экибиз да барайыкъ,— деб Ёлмез ёрге турду.

Тюз айтады, сиз чыгъыб барыгъыз да олтуругъуз, мен да сизни ызыгъыздан чыгъарма да кесибишни тийрени тиширыуларыны къатларына олтурурма,— деди Захрет.

Джунчугъандан, алджагъандан ким не айтса аны этерге хаб хазыр болуб тургъан Мукъуят аузундан бир джангыз сёз чыгъармагъанлай, сау къара чилле джаулугъун къысыб чыгъыб кетди. Терезеден къараб тургъан

Захрет, кызы барыб тиширыуланы алларына сюелгешинде:

— Ариудан, ариу болуб барады, кыйынлы,— деб айланыб Булбулчукъгъа къарады. ,

Алийни да асырамай кѣмю тутарыкъ эдиле. Алыб барыб Чокайны обасыны къатында, эртдеден сакъланыб тургъан къабыр орунга кѣмдюле. Къабырладан къайтыб келе, юйню аллында дууа окъуб бошагъанлай хазна адам къалмай чачылдыла.

Белине да акъ башлыкъны байлаб Зекерия уллу къайынлыкъ этеди. Алий хаджилери джанындан да бир талай эркиши ишлерин джюрютеди. Алай бла бир ыйыкны ичинде Алий хаджини къабыр дууасы бошалгъанлай, андан къалгъан мюлкден Зекерия юч джыйырма атны, эки джюз туарны, эки минг къойну Мукъуят бла Булбулчукъгъа ашаугъа чыгъарыб, аны бла бирге болгъан юй хабджюгюн кеси башчылыкъ этиб эки кюнню ичинде, кесини арбазына къоратды. Ол алай бетсизлик этиб, хаджини эки джыйырма бла онекинчи кечесини дууасы окъулгъунчу мюлкюн чачыб башлагъанында, Алийни тукъумундан келечи болуб, бир талай аныгъагъан адам:

— Бу тюр болуб кетген джарлыны оджагъындан тюр чыкъгъанын нек тохдатдынг? — деди.

Алагъа къарайма деб бир кѣзюн кюнчыкъгъаннга ийиб, Зекерия:

— Нек тюр болады, кызы уа, кишдикни атыб къойгъанча башсыз эгечими сабийлей джашаудан къалай илгиздик этейим; кесин киши тийреде къалай атыб къояйым,— деб саламларын алыргъа унамай, бюсюреусюз этиб къойду. Къолуна тюршен мухур бла хайырлана билмезча телн тюрдю Зекерия.

8.

— Асма ташчыкъла алыб келген эдим,— деб Заура акъырын босагъадан тюрдю.

Къызындан туугъанчыкъ кѣмеден бери айланыргъа унамай, аны къайгысы бла бир талай кечени джукъусу къалыб, аманына джетиб тургъан Захрет:

— Кел, кел бери ёт,— деди.

— Огъай, кѣб мычырыкъ тюрме, былай олтурайым

да къалайым,— деб Заура төрт джанына къараб башлагъанлай, Захрет къолундан тутуб, къоймай джастыкъны юсюне олтуртду.

Джюреги бек къайгъылы болса да Мукъуят уллу адамладан намыс этиб, къыйын ауруб тургъан Булбулчукъну анасына атыб, юй джумуш этиб айланады.

Юсюнде черкесим бетли джарым кешемерден, къабланыб-къабланыб тигилген чебгени, башында къараууз джашил лаудан джаулукъчугъу бла, къыз джыллары къыйынлыкъда кетиб ангыларын эртде ангылаб бошагъан Мукъуят, хар неге да деменгили-деменгили.узалады. Аны иш тындыргъанына, юсюне кийген кийимини джарашханына, чырайлылыгына къараб туруб, Заураны акъылына,— юйю къуруб къалса да мени юйюме быллай бир келин, келмез эди,— деб келди.

Булбулчукъ джукълай-джукъламай эсе да, кёзчюклерин джабыб, бир къолчугъуна чачакълы конфетчикни къаты къысыб, юсюне мор лаудан джууургъанын джабыб, къуру бетчиги бла эки къолчугъу кёрюне, орундукъда джатады.

Анга этилмеген мадар къалмагъанды: дууа суу урталатыб, тюкюртюб, эриген акъгъан чайырны сютге тамызыб, аны ичириб, алай болгъанлыкъгъа бери бурулмайды. Тюнене къыйынчыкъ ауругъанында саулай тийре джыйылды. Не бла болушургъа билмей, хар ким дыгалас этиб, билгенин, кёргенин, эшитгенин айтыб, бири-бири аузуна чаба келиб, асма ташлада тохдагъандыла. Кертме къатханлагъа ушагъан къоллары бла Заура туюмчекчикни тешиб, эки гитче ташчыкъны къол аязына салгъанына сейирсиниб къараб турду Захрет. От юйде джумуш эте айланган Мукъуятны:

— Къызчыкъ, былай кел,— деб чакъырды.

Мукъуят келиб ёрге сюелиб тохдады. Эшме, кёме ауруладан ауругъан сабийлеге асма ташланы къалай салгъанларын эсине тюшюре Заура:

— Захрет, Мукъуят, къызымы бутчугъун ашчыгъыз,— деди.

Захрет къызындан туугъанчыкъны, къызарыб тургъан бутчугъун ачды. Юсчюгюн ачханларында Булбулчукъ джылагъан маталлы этди.

— Насыбсызны болгъаны кюйюб барады,— деб Заура ташчыкъланы къызарыб тургъан бутчугъна салды. Мукъуят, ташчыкъланы джабышыб къалгъанларына

бир кесек къараб туруб, не орундукъ, не джыйыгъыч къоймай, тазалаб башлады.

Аны керексиз затлагъа кесин уруб айланнганын эскериб Захрет:

— Къой къызчыкъ, къой, болду... келепенден ауругъан адамла тургъан юге этгенча, хама болгъанны къозгъаб, букъулатыб айланма,— деди.

Анасы айтханнга къарамай, юслерине джыйылыб тургъан сауутланы тыркыкга тюшюрюб, табхаланы букъуларын тазалады. Кызыны эсине тюшген затны тындырмай къоймаучу адетин билген Захрет джукъ айтмай къойду.

— Та, къонгур,— деб кимни эсе да ёгюзлени сюрген тауушлары келди эшикден. «Та» деген тауушну эшитгенлей, чартлаб эшикге чыгыб кетген Мукъуят ызына къайтыб келиб, тыркыкда сауутлагъа ийиле:

— Ол юйню битдириб ичине киргинчи къара джерге кир, ит мурдар,— деди.

— Ой, сени аузунг къабышсын, джерден ёрге айырылмагъанлай хар кимни къалай къаргъайса,— деб Захрет кызына чамланды.

— Джерден ёрге айырылмагъан къызларынгы юйюнде тута билгеенг,— дей келиб ичинден иелени эсе да мурулдады.

Заура, ары дери тынгылай туруб:

— Не кёрмедик, не кёрдюк. Дударкъаны юйдегисинден кыйынлыкъ джетмеген, юч ёзенде адам къалмагъанды. Тьюу налат, алагъа болсун,— деди.

— Башыма джетгинчи — деб башлады Мукъуят, бир зат айтайым; Зекерияны хар этген заты да амалы болгъанча алай болургъа керекди деб, акъылым алай эди. Ол байды, ол эркишиди, ол тириди, ол къалгъанладап акъыллыды, аны ючюн не суюсе да этерге боллукъду деб, бусагъатда сениге аузумдан къаным келгенча алай айтама. Мачарны ол тутдурду деб эшитгенимде, тутдургъа керек болгъанды да аны ючюн тутдургъанды,— деб бир бирде акъылыма алай келиучен эди. Энди уа акъылбалыкъ болмагъанлай, къагъыб алыб, сюеклерими сатыб, андан чыккъан хакъны кеси ашайды; андан рысхы-байлыкъ джыйыб, кесини атын тёрт дунягъа айтдырады. Ахырысы бу зат анга атасыны сюеклерин къабырдан чыгъарыб кемиргенден башхасы болмагъан бир затды,— дегенден сора, башха джукъ айтхынчы

джыламуқълары джыйылыб башладыла, эс билген кюн-юнден бери хаман кыйынлык кёре, учхум болуб турган джюреги эриб, Заураны тёппесини тюгюнден, аяқларыны учуна дери джызылдады. Бир кесек эс джыйыб, беллигин тартыб кьаты кьыса Заура:

— Къызым, кюнюгю кьарангы этме, бизнича тишируулада джыламуғу бла гырджынын тенг ашамаган санлаб бир насыблы барды. Бу зат артык санга келген кьара кюн тюлдю. Алкын сен джашса, сабийсе, сени насыбынг кимни кьолундады,— деб кёл эте турганлай, кесини эки кёзюнден кьыппа-кьыппа джыламуқла тёнгердиле.

— Бир абынган минг сюрюнеди, андан эсе мен джаратылмай кьалгъа эдим, кетген джангурну ызындан джамчы алыб сургенча, насыб деген зат кьайда,— дей турганлай Мукьуйт кьызчыгъы ынгырдады. Кёзчюклерин ачамаганлай, джылаганча эте турган Булбулчукну аузуна эки-юч кьашык кьайнаган сютчюк тамызганларында джутланыб джутду. Джууургьанны ачыб ючюсю да асма ташчыкъланы алдыла. Сабийни ала басхан джерчиклери бармак басханча агьаргьандыла. Не сёлешиб не да бетинден сылаб, кьызчыкьны эки кёзюн ачдыралмадыла.

— И-и-й, кьызчыкь, кюн ортадан кьайтхан эсе чыкь да бир кьара,— деди Заура.

Мукьуйт эшикге чыгъыб кетди. Заураны джюрегин кьоркьуу алыб:

— Ауруунгу алайым, Захрет, кьызчыкьны бурунчуғу кьургьакьсыб саргьалыб тебреген болур дейме, кёзюм джетмейди, иги эслеб бир кьара,— деди.

— Тоба кьаллайла эсе да тюрлениб башлагьанды. Бурунчуғу да кьургьакьсыгьанды, джюрегим бир да суймейди, аманнга кете тебрегенди,— деди Захрет.

— Огъай, ол бутчуғуну кьызаргьаны ичине тюшмей тышна джыйылыб кьалса бир джукь да болмаз,— деб Заура кёл этди.

Ала сёлеше турганлай Мукьуйт эшикден кириб:

— Кюн туура тюшге келгенди, намазмы этерик эдинг, Заура? — деб сорду.

— Эшда-эшда намаз а кьайда, башым намазлыкьгъа джетмегенли бир талай кюн болду. Кьызчыкьны санлары ауур бола башлагьандыла да, ингирге тюрлене болурму, деб сора эдим,— деди Заура.

Заура орнунда, Захрет да кызындан туугъанчыккыны аягындан олтуруб, Мукъуят да тебси бла сауутланы джыя тургъанлай:

— И-ий, атангы кьулума бир тюз хапар айт,— деди Заура.

— Не затдан? — деб сорду Захрет.

— Да ма бу ёге джашынг кызынгы болгъан рысхысын кьолуна джыйыб сизге «зукгу чибин» деб, бармагын кьргюзюб кьалай кьойду?

— Деб'а кьалай кьойду, кесине хайыр чыгъар джерни ийиси бла ангылаучу Зекерия, кызычыккыны кьолуна аягын байлаб, аузуна бушдукъ этиб биреуге бериб джиберген кюнюнде да, хаджини рысхысы ючюн этген эди ансы, башха бир инсанны джазыккысыныб, не аны, не да муну бир толу юй этейик деб этмеген эди, юйюнг, юйдегинг барды; тышында айланган адамларынг барды, Заура, джаным, былай бир иги сагъыш эт. Терс эсем, меннге да бир айыб эт,— деди Захрет.

— Огъай, айыб этиб сеннге неге айыб этейим, мени джаныма тийген Зекерияны ташджюреклигиди. Хы, бизге не этди эсе да, башхаланы кимине кьан салды эсе да — кетди. Кесини туугъан эгешчиги кьойнунда сабийчиги бла, джашлай, башсыз кьалгъанында, былай кьалай этеди дейме,— деди Заура.

— Этмей"а, кьересе этгенин, ол малдан, ол рысхыдан бир джангыз токълу аякъ тутдурмай, тынгылауну ийиб турады. Биз да тынгылайбыз, ол да тынгылайды, тынгылагъандан кимге хайыр, кимге хата чыгъарыкъ эсе да билмейме. Юйле салдыра тургъанын кьересе:

— Акъыз, кьуру бизни ёзенде тийрелеге джюк ташытады деб тура эдим да, бююн джашыбызлада — ёгюзю-арбасы болгъан юйлени барысына да Зекериягъа бир ыйыккыны ичинде онушар арба таш, агъач ташыргъа борч келгенди, деб тура эдиле:

— Ёгюзю-арбасы болмагъанлагъа да кьанбыдыр не ашхылыкъ этдирликди,— деди Захрет, аллайла уа сау бир айны агъач кесиб, таш къазыб, кьум элеб, къара ишни бардырлыккыдыла.

— Хакъ болуб джукъ телерикмиди экен?

— Хакъ телегенни кьой эсенг, ийне джухтан Минат тюзюмюн маммат ашын да ашатмайды, дейдиле.

Тиширыула экиси бир бири бла этген ушаккыларына кьере ёмюрюнде да кьолуна тюшген затдан бериб Зеке-

рия кишини онгдурмагъанды. Бу джол да не Мукъуят-ха, не аны ана юйюне джукъ бериб къуандырыр акъылы джокъду. Тюклерин баргъан джанына сылаб, сёзню ариуун бериб, табхан затчыгъын уучха джыйыб баргъан болмаса, башха къайгъы этмейди. Минат бла бирге оноулашыб, (арт кёзюуде анасындан башха адам бла ичги ушакъны барыдыуну къойгъанды), бош затны юсю бла быллай бир байлыкъ тюшгенинде, бир джангыз къарачайлыда болмагъанча, бир-бири башында кёк къанджалбаш юйле ишлетирге оноулашханды. Тюз тийрени арасында бир талай эски мекамны да чачдырыб, къара сууну да кесини арбазына тюшюрюб, мекам ишлеуню бардырады. Салыб башлагъан юйюню къатына джомакъдача кече бла кюнню ичине, къум, топракъ, таш джыйылыб, къабыргъалары ёсюб барадыла.

— Тутхан ишинден къууанмай къалыб, къара кюн келсин не этейик. Мени сарытын ушагъусуз башланган иш ушагъусуз бошалады. Эртде, кеч болса да биз джылан бла макъалай айырыллыкъ эдик; чачылгъандан сора сабийлерим бла кесим сау-эсен къалгъаныбызгъа неден да бек къууанама. Кёлюнг кюлмесин, кимден да кесими юйдегими, юйюмю, башымы бек сюеме. Кесим десенг эки эрнинг бир-бирине джетеди,— деб Захрет къызы хапар айта тургъанлай эшикден Байдымат бла Батдалчыкъ тюшдюле. Китабларын джыйгъычны къыйырына салыб, Заураны къолун тутдула. Экисин да ийнакълаб Заура да алапы къолларын тутду. Чыбыкъча ёсюб Байдыматны чырайлы ариу болуб баргъанына бек сейирсинди. «Насыблы Захрет,— деб келди Заураны кёлюне,— эки къызы да суратла кибик, бир-биринден ариу. Эртденли бери Мукъуятны ариулугъуна сукълана тургъанлай Байдыматны кёргенинде да, башындан аягъына дери сынаб къарады. Чыртда Мукъуятха ушамагъан Байдыматда бир тукъум бир ариулукъ бар эди. Къара чачы джохар айланыб, къызыл кюпес джаулугъуну тюбюнден къараб, ууртларыны наныкъ суу бла боягъанча къызыллары тёгюлюб, иш этиб ариулукъгъа адам къолу бла салгъанча, ууакъ къара себгилчикле бетин джабыб, кеслери алларына кюле тургъан къара кёзлери, узун къара кирпичлерини тюбюнде джашырылыб, къараб Заура бир бузгъан затын табмады.

Байдыматны кёргенинде кесини къызыны къуран окъугъан заманы эсине тюшюб, онг къолу бла кёкюре-

гин сылады. Аллы бла кърнашына ашарыкъ бериб, андан сора Байдымат бир бек гитче чын аякъчыкъгъа бир кесек бышлакъ биширгенчикни салыб, бир кесек гырджынчыкъны алыб, сыртын Заурагъа бураракъ этиб ашаб башлады.

Къызыны ашаб башлагъанын эслегенинде Захрет:

— Ёлюбмю бараса, юйде адам болгъан сагъатда мыллыгъынгы ашарыкъгъа нек атаса,— деди.

Анасыны айтханына джууаб этмей къызы ышарыб, аллына къарады.

— Къоймадыла ансы, орус окъуу бла тишируну джоюлуб къаллыгъын да билеме. Не этейим, бир талай къыз болуб окъуб башлагъанларында айырыб къояргъа тийреден тартындым да, бек джанымы да тартама, алай болгъанлыкъгъа кюн-кюнден окъуугъа къыза баргъан болмаса сууур къайгъысы джокъду,— деди Захрет.

— Сен артыкъмы джибересе, тийреде дагъыда бардыла окъугъан къызла. Байдымат да аланы бириди. Къартлыгъында Ёлмез хаман юренеме деб кече сайын китабха къабланыб къарагъанлай турады. Къойдурур деб эрине ышана эдим да, ол да андан да тели болуб, кесине ушаб тюбегенди да, бек да урушур. Биргесине къошулуб, аны бла юрениб турады. Не этериксе, туугъан туугъандан обур болгъан заманнга джетгенбиз,— деди Заура.

— Эшда, эшда мандалакъла кибик заманларында ёсселе джюрегим бир тынчлыкъ табар деб термилиучен эдим да, бюгюн а кёресе, къуру быланы къайгъылары ёрге турмазлыкъ этиб къойгъанын,— деб Захрет кёлуне келгенни айтды.

Кюн иги батаргъа къысылыб къара кийизлеча кёлекгелери ёзенлеге тюшюб келеди. Заура энди не айтсала да къалалмам деген акъыл алыб, къолунда да таягъы бла ёрге турду.

— Кетейим, акъыз, аллахха аманат болсун ауругъанчыкъ да,— деб тебреди.

— Бизден къайтмаса да аллахдан къайтсын къыйналгъан къыйынынг,— деб Захрет ашыра-ашыра арбазгъа чыкъды.

Ала юйден чыкъгъанлай кърнашчыгъыны къарасы боялгъан чебгенчигини бичимин джёрмелей тургъан Мукъуят, иги кесекден бери тауушу чыкъмай тургъан къызчыкъны къатына барды.

Бетчиги агъарыб, солугъанчыгъы да, мушулдагъанчыгъы да, басылыб тургъан Булбулчукъну къолуна алгъанында, белинден тѣбен джанчыгъы буз таш болуб тура эди. Къойнундан джасдыкъгъа салыб, кюч бла бир кѣзчюгюн ачыб къарагъанында, агъы айланыб бара. Джюрегин асыры уллу къыйынлыкъ басхандан ичин тарта да бир башлады, алай болгъанлыкъгъа эс джыйыб, чабыб эшикге чыгъыб, къабакъ эшикни къатында ушакъ эте тургъан Заура бла Захретге:

Къызчыкъ бир да бир аман болуб барады,—деб, адамны эки буту къыйылырча къайгъылы таууш этди.

9.

Кесек заманны ичинде джерге эки ёлюкню салгъанлыкъгъа Мукъуят алай аман болуб къалмады. Юй иеси ауушханында ёлюм къайгъылы болуб бир кесек къыйналды. Тюшерик кѣрге тюшгенден сора неллай бир сагъыш этиб кѣрдю эсе да, джюрегинде бир джангыз къолтюю болгъан джер табмады. Алий хаджини джѣтел этгенин, аны солугъанын темирни-темирге ышыгъанча, къартдан хырылдауукъ болуб къалгъан тауушун эшитиучю юйюнден сабий джыллары кетген юйюне къайтханында, басдырыкъланыб уянгамча болуб, эр юйюнде джашауу эсинден кетиб къалды. Булбулчукъну эшме эшиб кѣз туурадагъы къабырлада гитче къара обачыкъ этди. Анга да Захрет къыйналгъанына Мукъуят да Байдымат да джылайдыла. Иги джылаб кѣл кенгдиргенден сора къызы да джюрегинде унутула башлады. Аланы орунларына джар оюлуб басхан къара сууну кѣзлеуон къазыб ачханча, джашлыкъны, насыбны тылпыуу джюрек тамырларындан чыгъыб, санларыи дуняа игиликге учундуруб башлады. Джатхан орундан кийген кийимине дери ариу джарашдырыб, башын къысханына дери тюрлендирди. Дуняада адетни къара къанатыны тюбюнде джашауу кетиб баргъан Мукъуят гакгыны ичинде тюк излеб башлады.

— Къызчыкъ, кѣрген кѣзге ушагъусуз кѣрюнмесин, кесинги бир кесек эслеб джюрют,—деучен эди Захрет.

— Бу юйю къурурукъ неми эслетирикди; не дейсе, айт! Хаман чимдиб кесинги да къыйнаб мени да инджи-тиб турма да,—деб ана джюреги бла Захрет аны къай-

гъыларын ангыламагъаны ачыу болуб, Мукъуят дюрген джууаб эте эди.

Апрель айда къыбыладан ургъан джылы тылпыу кѣз джетген джерде къарланы эритиб, джерге джашил кюйюз джайгъанды. Аны бла бирге Мукъуятны джюрегине бир уллу къууанч кирди. Къалай болгъанын, ким болгъанын, билмегенлей, бир джюрек кѣлекге ызындан айланыб, джашауда татлы негерликни юсюнден къулагъына шибырдайды.

Мийик кѣкде келбетли джулдузланы от кирпичклерини джарыгъында, баргъан Къобанны толкъунларыны джазны солуунда уянган тауушунда Мукъуят кесине насыб излеб, джаш джюреги гузаба-гузаба урады.

Биринчи чекген къыйынлыгъы джаш санларын бюгелмеди. Кюч къарыу кириб, джашаудан эркинлик юлюшню къайгъысына кирди. Алай эте келиб эсине эркиши тюшсе, келиб, аллына Алий хаджини сифаты скеледи. Аны юйюнде сынагъан затлары эсине тюшсе аркъа джиклери къалтырайды. Къолундан келген джумушакълыгъы къарнашчыгъы бла эгешчигине ачылыб, алагъа джашау-ашау этер къайгъылыды. Батдалчыкны орусча окъугъанына къууаныб, аны тил-къагъыт билирине бек дыгалас этиб, кеси эс билгенли кѣрген оноучуларыны орнуна аны салыб, къалай боллугъун тенг-лешдириб кѣреди. Алай болгъанлыкъгъа кѣзю кѣрген, къулагъы эшитген оночуланы барысы да къан ичген, адамлагъа артыкълыкъ этген болмаса, башха джукъ билмейин, джетген кюн кючу, къарыуу болгъан адамланы джакълайдыла. Батдалчык'а не уллу оноучу болса да, амалы болмагъанча джарлы, урунган, къарангы адамланы джакъламаса Мукъуятны эгечлик суймеклигини къачы аны ёмюрде да онгдурмаз. Джашау былай такъырлай турса, бирда къуруса да эки эгечи бла анасыны къол ишлерин Пѣлкге, Нарсанагъа элтиб тылмачсыз сата туруп, окъумай'а не амал, окъусун,— деб Мукъуят ичинден оноула этеди.

Байдыматны орусча окъугъанына къаллай бир сакъыш эте эсе да былай деб бир тюрю бир акъыл табалмайды. Къарачай къуралгъанлы бери джангыз Ёлмез болмаса, джал алыб, къралгъа къуллукъ этген тиширыу болмагъанды. Тиширыуну аллах буюргъан джазыуу бир эркишини къыйынын чачмай, тѣкмей джарашдырыб, ашаб олтурса—болду да. Сюлемен къызлары

школда орусча окъугъан атала анала бла сѣлеше келиб, башха миллетлени тиширыулары окъуб билим алыб, устазла, адам дохдурла болуб ишлейдиле, дейди.

Аны алай айтханына тынгылаб туруб, бир къауум ата-ана:

— Да сен орус тиширыуланы юслеринден хапар айта болурса — дегенлеринде:

— Орус тиширыуланы юсюнден айтыб нени айтырыкъсыз, узакъгъа бармай ма былайда тегей элни алайыкъ. Анда окъумагъан бир джанагыз тиширыуу болмагъанчады, аны бла бирге, айтдырмай къоймай эсегиз аланы окъутханла да тегей тиширыуладыла, таулуланы ичинден учительницала да бардыла,— деб джууаб берген эди.

Аны хапар этиб, устазла болуб школлада окъутхан тиширыула бардыла дейдиле,— деб къарачай юдегиледе бир-бири аузуна къараб сѣлешедиле. Аны Мукъуят да эшитгенди. Сагъыш эте келсе кѣзюне Гошаях бийчени къаласыча, бир мийик акъ юйледе, къолтугъуна да китабларын джыйыб, чачын джел тарай Байдыматны кетиб баргъан сыфаты кѣзюне кѣрюнеди. Алай а аллай насыб къайда...

Мукъуят тийреде кѣблеге эришеди. Кеси не болду эсе да, эгечин, кимди, алайда, ол элде олду деб, айтдырырча бир адам этер акъылы барды. Къолларына тюшген рысхыны да, Зекерия тутдургъан хуртдак мюлкчюкню да аямай, эгечин кийиндиреди. Ол юсюне къаллай чебген кийсе да белине кямар къысдырмай, къулакъларына алтын сыргъала, къолуна алтын джюзюгюн салдырмай эшикге чыгъармайды. Онбешден оналтыгъа джангы чыкъгъан Байдыматчыкъны юсюне кийгенчиги бек ариу джарашады. Тюбеген джерде сюйгени, сюймегени, да иги сынаб къарамай къаты бла озмайды. Хар ким джаратханларын сезиб уяла-уяла, джарашыу ышара, аш айыра, бир бирде уа таб кукалана да биледи. Ариу ёсген кѣгет терекни къоруулаб, аны айбатлыгъына къараб тургъанча, Захретни да Мукъуятны да кѣз джарыкълары Байдыматды.

Ёксюзле джанындан ургъан сууукъ хауаны хорлаб, тау артындан аугъан джылы хауа ёзенлени ичлерин джылытыб, хар ким джерге саллыкъ урлугъун салыб бошагъанды. Мийик тауланы ичинде джюзюнчю кере, алкъын алай уллу къартлыкъ да келмеген адамла, кюн

турушлагъа олтуруб, сюеклерин кюнде къыздырадыла. Алай кюнлени биринде Байдымат школдан келгенинде, хар заманда да ашаучусуча иги ауузланмады. Мукъуят башлыкъ чохла тую тургъанлай, эгечини тюрсююн таб кърмей:

— Не болгъанды, нек ашамайса? — деб сорду.

— Сууукъ гырджын бла сууукъ къалмукъ шайны къалай ашарыкъма,— деб, эгечине да къарамагъанлай гырт-гырт ишленген, алтын су ичирилген кюмюш кямырын тешиб орундукъну къулагъына такъды.

— Чайны джылыт, не да къуймакъ эт да аша, ашарыкъ ююн кесинги да, бизни да нек къыйнайса,— деди Мукъуят.

Андан тереннге кирирге къоркъуб Байдымат олтуруб ашаб башлады. Алай болгъанлыкъгъа ашай тургъанлай къашыкъны аузуна элтирин унутуб, аузунда къабынын джухунчу кезлерин чыракъ не да тохдай, хаман алайгъа болду. Мукъуят ишин да къоймагъанлай кезюню къыйыры бла къараб, аны аллайла этгенин бир да жаратмады.

— Астоприлла, мынгырау атча аллайда нек этесе, не болгъанды санга, шайтанлы,— дегенинде эгечи, Байдымат илгениб, кызыу-кызыу аякъны ичинде чайдан уртлаб, гырджын туурагъаны ашаб бошады. Ашаб бошагъандан сора Байдымат кеси-кесин тели-мели этдирмегенлей сауутланы джыйыб, юню джумушун этиб тебреди. Суу алды, отун жарыб, юнге къучагъы бла бир жаркъа келтирди, эшик аллын сибириб джууаб этмегенлей юню ишине къараб башлагъанында, Мукъуят эгечин бек сойгенича бек келю къалыучу:

— Асыры услуса, джаууму ююне сен киргин, кесинги да кирген юйюню да жарлы, хариб этериксе,— дей уакъ-уакъ мурулдаб турду.

Эгечини айтханына джууаб этмегенлей,— джюрегим сойген юнге тшюб, кесим сойгенча джашаргъа бир табха эдим ансы, сеничаланы уа сукъландырыр эдим,— деб келе болур эди Байдыматны да келюне, уакъ-уакъ ышара, бир кере джырлай да бир келди, алай болса да анга эс бълмей, джумушун этди. Алай эте келиб Мукъуятны неле айтханын иги да ангыламагъанлай:

— И-ий, къарт къатынча хаман мурулдаб турма, юден къачыб чыгъарлай этдинг,— деб Байдымат отун келтирирге эшикге чыгъыб кетди.

Тюгел экинди болгъунчу, бир ачыулануучу устазча, кьолуна кысыб тургъан балакъаны да энишге бошлаб, Захрет эшикден кириб келди. Ол джукъ да айтмай ёрге сюелиб тохдагъанында, Мукъуят:

— Быллай бир кечге уа нек къалдынг? — деб сорду.

— Къалыб'а нек къалдым, негерлери къуранны чыгъыб бошагъанлы неллай бир заман болду. Шамахан джер тартарыкъ а алкъын иги эджиклей да билмейди. Ма сау джети джыл болду ол мени этими да кесини этин да ашаб тургъанлы... хай-хай-хай, аллай антсызны кёрген кьой эсенг, эшитген да этмегенме, — деб балакъасын кюбюрлени юсюне ата Захрет джууаб этди.

Кечеле кысха джукъу татлы болуучу заман болгъанды. Тауланы ичинде ариулукъну кёрмей туруб, быйыл джангы кёргенча, кюн иги ашхы къараб туруб, эриксе батханча, адамны кёзюне алай кёрюнеди. Тау элледен кюнорта ашарыкъ этмей, бир бош зат бла аууланыб къаладыла. Ингир ала ашарыкъ этиб, иги адамыча тоуб, андан сора тынчаядыла. Бюгюн Захретлары да сюд бла чагъыб, къуйрукъ джауда къуууруб къуймакъ этдиле. Ашарыкъ этиб алларына алыргъа Батдалчыкъ дран четен бла бир джаш тюртю чапракъ джыйыб келди. Къайгъы этиб тургъан анасы бла эгечлери ол эшикден киргенлей къууаннгандан юсюне ёрге туруб къалдыла. Къуушчукъгъа олтуруб, джашчыкъны кесине ашарыкъны башха бериб, аналары бла эки эгечи берлакъда олтуруб, бирге ашадыла. Сауутланы джыйыб бошагъынчы сёлеше турдула. Батдалчыкъны джукъусу келиб, баш къагъа тебреди. Ол алай этиб башлагъанында аналары Мукъуятха.

— Тур, акъыз, орун сал, ол джаш джыгъылыб къалады, — деди. Мукъуят анасы бла къарнашчыгъына уллу юйде орун салды. Эгечи сауутланы джыйыб бошагъанында пешчикге кириб, орун салыб, экиси анда джатдыла.

Школдан келгенли бери адам сан этер заты болмай, хар ким бла бирге сёлешиб, юй джыя, ашай айланган Байдымат башы джастыкъгъа джетгенлей тынчлыкъсыз болду. Ары бла бери айланыб, кеси да кёз кысалмады, эгечине да тынчлыкъ бермеди. Бек ачыу тийсе да, Мукъуят джукъ айтмады. Урушуб башларыкъ эди эсе да эгечини халисин таб кёрмей, къоркъаракъ болду. Ары бла бери айланганын кьоуб хаман ахсыныргъа бол-

ду. Ахсыннганын кѣргенинде Мукъуят эгечини халы тюз болмагъанын билиб:

— И-ий, къызчыкъ, бир айт, не болгъанды ауругъанынгы барды, огъесе джюрегинги кыйналгъан затымы барды? — деб сорду.

Асыры учуннгандан кыйналыб, джюрегин кимге тѣгерге билмей тургъан Байдымат эгечини джаны ауругъанын, эм да джумушакъ сѣлешгенин эшитгенинде башха мадарын тауусуб, Мукъуятны юсюне къабланыб эки къолу бла бойнундан къаты кысыб, ичин тартыб джылады. Джылларына кѣре джашаудан артыкъ халпарлы Мукъуят эгечини кызы кѣкюрегинде къаллай къазанла къайнагъанын ангылаб, джукъ сормагъанлай, башын кыйнуна кысыб, чачын сылай:

— Алай да болады къайгъырмас, унутурса, аман этме, — деди.

Эгечи «унутурса» дегенинде Сюлеменни сыфаты кѣзюне кѣрюнюб Байдымат.

— Кимни? — деб ашыгъыш сорду.

Мукъуят къайдан биледи деген акъыл келиб бир кесек да къоркъду эм да тартынды.

— Суйгенинги — деб Мукъуят азчыкъ шыбырдаб, бир къолу бла къулагъындан акъырын тартды.

Эгечи алай шыбырдагъанында бир уллу аманлыкъ этиб, аны халкъ сезгенча болуб, уялгъандан аузундан сѣз чыгъаралмай къалды. Энди бетими адамгъа къалай кѣргюзейим деген акъылгъа кириб Байдымат амалсыз болуб тынгылауну салыб тургъанлай:

— Нек тынгысыз болганса, кесинги аллай бир нек кыйнайса? — деб сорду Мукъуят.

Союб кыйсанг да бусагъатда Байдымат аузундан сѣз чыгъарлыкъ тюдлю. Мукъуят хыны бла эгечине джукъ айтдыралмазлыгъын билиб:

— Байда, джаным не болгъанды? Не палах болгъан эсе да менден нек джашыраса. Ички сѣзюбюзню, джюрегибиз кыйнагъан затны бир-бирибизден джашыр-сакъ, сора эгечлигибиз къайдады? — дей, тура келиб, эки къолун кыйнуна салыб олтурду. Иш аманнга джетгенин ангылаб Байдымат тынгылаб къоялмады.

— Къалай эсе да джюрегим учунуб, санларым къалтыраб, бир уллу кыйынлыкъ тюшгенди да, кирирге джер табмайма, — деди.

— Къалай табмайса, неден болады?

— Мукъуят, билемисе, ахырысы аны айтыргъа айыблыгъы барды, алай болса да бу затны юсюнден айт деб тургъан бир зат этдиреди, кесинг айтханлай кимге айтайым, ичги сёзюбюзню бир бирибизге айтмай джашырсакъ, къалай джашайыкъ. Арт кезюуде Сюлеменни кёрсем,— деб башлагъанлай, эгечини хапарына бек терен эс ийиб тынгылаб тургъан Мукъуят:

— Ой мен джарлы, Сюлеменинг неди? — деб сорду.

Эгечи аузуна чабханында джюреги Сюлеменни кёрсе уруучусуча уруб, эки кёзю джилтин кёрюб, къулакъларына сызгыргъан таууш келиб, Байдымат бир зат да айталмай къалды.

— Аман кюн келиб турады да сени джанынга — деди Мукъуят. Джюрегинде ойнай тургъан тенгиз толкъунланы тюз ангыламагъанын кёргенинде;

— Мукъуят, менде сен этген умутла джокъдула Мени джюрегим къызла джашланы суюб термилгенча этмейди. Бери бир тынгыла, Сюлемен дерс бере тургъанлай, аны кёзлерине, не да бетине къарасам, джюрегим асыры къаты ургъандан къатымда олтуруб тургъанла тауушун эшитедиле деб къоркъама, андан баш энишге къараб, кишиге эслетмей кёзюмю къыйыры бла къарай келиб, гитче бармакчыгъын кёрсем джашаууму эли басхан джерин къоймай аны бла олтурама. Меннге башхаладан айырыб эс белюрюн, махтарын, ариу айтырын излейме. Дерс бере тургъанлай къой эсенг, джашланы бирине бир джангыз ариу сёз айтханлай зарлапыб, ол махтагъан адамны беишден толтуруб къоярым келеди. Хаман къатымдан кетмей джюрегим излеген затланы ол айтдырыб, ол болушуб турса сие эдим,— деб эгечине таукел-таукел ичин тёкдю.

Ёмюрюнде башындан быллай затла ётмеген Мукъуят сейир-тамаша болуб:

— Да суймеклик деб ма анга айтадыла,— деди.

Эгечини айтханы кёлуне джетмей Байдымат.

— Огъай, мени учундуруб, сабий кёлюмю деу джюрекке буруб, тауладан мийик этиб баргъан талпыугъа къуру суймеклик деб къояргъа асыры азды,— деди.

— Қъалай айтсанг да, къайры созсанг да суюб этесе, джаным,— деб тохдады Мукъуят.

— Да энди не этерге керекме, бир акъыл юрет, Мукъуят,— деб эгечини белинден къолу бла тутуб, кесине тартды.

— Тиширыу деген жарлы инсанды, кимни сүйсөнг да ким ючюн ёлсөнг да, не келечи иерге, не да суюме дерге болмайды. Сен алкын джашса, сабийсе, насыбынг болса хар не тюрю джаны бла да тийреде кызыланы барысындан да айырылыб иги болурса да, Сюлеменни кёзю илинир. Чырайынга, акылынга не сёз барды,— деб Мукъуят кёлюн басаргъа кюрешди.

Байдымат джукъ сормады. Тынгылай туруб, не саргыш эте эди эсе да,— «насыбынг болса, тийреде тиширыулары барысындан да онглу болурса» деб бусагыатда эгечи айтханны абаданыракъ къайтарыб айтды.

Алай эте келиб кеслери да эслемегенлей джукълаб къалдыла.

Эртден бла татлы джукълаб тургъанлай кызыларын Захрет «туругъуз» деб уатыргъа къоркъуб, сылтаугъа:

— Къызчыкъ, элекни кёргенмисе — деб тауушун эшитдирди.

— Тегенени ичиндеди,— деб, джууаб эте, Мукъуят башын джууургъан бла бастырды.

Къызыны тауушун эшитгенинде, «турлукъ болурла» деб Захрет уллу юйге къайтды.

Уллу юйню эшиклерин ачыб, отджагъада кюлюню кёзгъаб мыдых кёмюрлени юсюне джонгурчхала салыб, отну джакъды. Къызланы бири чыкыгынчы, деб ашыгыб чоюнчукъ бла отха суу асхандан сора да печде киши кымылдамады. Болмагъанында отну ышыра туруб, барыб джызылдата-джызылдата печни эшигин ачыб:

— Къызчыкъ,— деб, нени сорлугъун унутуб, болмагъанында: ачхычланы кёргенмисе? — деб сорду.

Анасы тынчлыкъсыз этиб башлагъанында, Мукъуятны акылына «тур-турдан хапар келсе хур-хурдан хайыр къалмайд» деб, ачхычланы къайда болгъанларын да, не ачхычлагъа айтханын да билмегенлей, эрлай туруб, кийиниб башлады.

Къара чачы бетине тёгюлюб, уста суратчыгъа айтыб мермер ташдан ишлетгенча, бетини бир джангыз джери кымылдамай, татлы джукълаб тургъан Байдыматны уатыры келмей, Мукъуят от юйге чыгыб кетди.

Аналары ушхуур этерге юйдегиси туруб кийиниб, бет-кёол джуудула. Какга аллы бла къуйрукъ джау салыб тойгъандан сора шекер суу куюб, ашадыла. Байдымат бла Батдал дерсге кетдиле. Мукъуят сауутланы

джууб табхагъа джыйды. Юй тюбюнде сюелиб тургъанлай башын тюзетиб, эки челек бла суу агъачны алыб, уллу суугъа тебреди. Аны хар кымылдагъанына къараб тургъан Захретни:

— Не джашлай къара кюн келиб къалды джанына, — деб кѣлюне келди.

Мукъуят суу ызына тюшер джерде мийик къабхакъны башына джетерге туура Къобанны джагъасында эки атны тутуб бир эркиши суу ичире, берлакъда да эки къолун джан хурджунларына салыб бир абаданыракъ бойлу эркишини сюелиб тургъанын кѣрдю, тартыннгандан джюрегин къоркъуу алыб, бир кесек мурукгу эте башлады. Таукел этиб, ызына къайтмай, джаяу джолчук бла суугъа тюшюб тебреди. Эки эркиши да аны сакълагъанча, орунларындан тебмей тургъанлай, салыб къатларына барды. Адам атлар тюз джерни хар элиси хыйсабха алыныб тургъан тар ѳзенде ары-бери джаллар джерми табарыкъды. Джууукъ баргъанындан сора джалларгъа джарашыусуз болду. Къатларына джетгенлей, ол адамны эки кѣзюне къарагъанында кѣзбау кибик бир кюч келиб Мукъуятны мыйысынамы къонду, огъесе ким эсе да чѣгюч бла джюрегинеми урду, санлары титиреб кычырыб ийерге аздан къалды. Къарамайма десе да, эки кѣзюн алалмагъанлай къаты бла озуб, тохдамай бара—барыб суугъа тирелгенинде эс джыйыб, не этерин ангылаб, эки челеги бла суу агъачын джерге салды. Хыйны дууа дегенлери да кертимиди, къайдам. Огъесе адам джюрегин бошлаб къойса, шашхынлы болубму къалады, — деб сагъыш эте тургъанлай, эки челегин суудан толтуруб, суу агъачы бла инбашысына салды. Бери-айланыб къарагъанында эки атны башындан тартыб, бир эркиши алгъаракъ кетиб, ол Мукъуят кѣз къарамындан къоркъгъан эркиши да аны ызындан къабхакъгъа таяныб кетди. Аны ызындан бара тургъан ашыкъмай бара, ызына айланыб бир эки кере къарады. Ол ызына айланыб къарагъан заманда Мукъуят эки кѣзюн андан алалмай тургъанлай, башын энишге тутады.

Ариуду деб ариулугъу болмагъан, ол адамны атлагъан атламында къарагъан къарамында, сан битгенинде, тиширыу джюрекни джесир этиб къоярча алай уллу эркишилиги барды. Малгар туюмеле салыныб тигилген къараууз кѣк кашемер кѣлегин энишге ийиб, ичинден

кысылган бели баууну джассы алтын билеую салыныб кюнде джылтырайды. Эки аягында кюзгюча тазаланган башлы чуруклары. Джалан башы гымых джюлюнуб, къара мыйыклары, деуню бойнуча базыкъ бойну, эки джауорунуну кенлиги адам сейирсинирча, хар несине да Мукъуят сынаб эм да сейирсиниб къарады.

Биринчи кюч «дженгил атла» деб алгъа чакъырыб, анга къаршчы экинчи кюч да «эс ташлама» деб, сууну шуулдагъанына кюшулуб шыбырдайдыла. Мукъуят кёзюм ол адамдан алмагъанлай, суу челеклени да кёлтюрюб къабхакъдан чыгыб келеди. Алай эте келиб, аллында ол адам уакъ—уакъ ташая, джашырылыб кетиб, къабхакъ экисини арасына шымпылдыкъ болуб джайылды.

Мукъуят юйге келгенинде, сохта кызла ол юйде кёгюрчюнлеча шуулдай, анасы да дерсге барыргъа кюраны бла балакъасын излей тура эди. Къызы эшикден киргенлей анасына:

— Бир тюрлю адамла кёрюб келеме,— дей, челеклерин джерге салды.

Босагъадан чыгыб баргъан Захрет, ызына айланыб:
— Неле—неле дейсе? — деди.

Анасы тохдаб къызым не айтырыкъды дегенча, этиб тургъанын кёргенинде, Мукъуят, бусагъатха дери бу джерледе айланмагъан бир адамланы суу ызында айлана тургъанларыны хапаран айтды.

— Джинджиуню къарнашы Энверди, ёмюрю Нарсанада джашайды. Кюпседи, байды, айхай, тёрт дунягъа айтылыб тургъан алапат Энвер, — дей Захрет кетиб къалды.

Анасы юйден чыкыгъанында, эки кёзю да чыракъ барыб, суу агъачны кюлуна алыб тургъанлай Мукъуят:
— Кюпседи, байды, — деди.

10.

Арбачы-черкес Локъман суу ичириб бошагъандан сора атланы тартыб, аллында орбазгъа кирди. Санаб атлагъанча акъырын—акъырын келе Энвер да аны ызындан бурулду. Иги кесекден бери былайгъа басмай тургъан Энверни кёзюне бу джерлени тилсиз шагъатлары—акъ сарх таула гитчечикле кибик кёрюнедиле. Кюнбет-

деги кьотурла да тийреледеги эски топракьбаш юйле да мырды забалагъа ушайдыла. Арбаздан Энвер Минги Тау таба къараб бек кёб турду. Нарсанадан къарагъан заманда, кыямытны къарауулуча, эки акъ башын тургъузуб тургъан тау, мындан къарасанг, чыртда кесине ушамайды. Къарачай элдеде джашагъан адамланы игиликге термилиб ахсынганларыны хауасы эритгенча, эки башыны бетлери эриб, къара къаяла ачылыб турадыла. Сейирсиниб эски ёзеннге къарай келиб, чегет баурда Тюркге кетген, эмина кырыб тюб болгъан тийрелени кёрдю.

Гитче заманчыгъы эсине тюшюб, кыйынлыкъгъа тёзелмей эртде ёлген анасыны тауушу кзулагъына келгенинде, энишге ийилиб тау джерни уппа этери келди. Туура олсагъатчыкъда, бармакъларын аузуна элте да этеклерине сюрте, Джинджиу юйден чыкъды.

— Къалайды, Энвер, эски Къарачайда джукънуджукъгъа ушатамыса? — деб ышарды.

Эгечини тауушун эшитгенинде, кыйгъылары чачылыб, джюреги джарыды. Ышара — ышара Энвер:

— Оллахий, кёзюме тюрлю кибиб да кёрюнеди алай болса да танымай кыйналыр зат джокъду. Эски топракьбаш юйле, тилимди кесекчиклеча гитче биченликчикле,— барысы да тюрленмей турадыла.

— Зекерияны тохана юйлери уа, — деб къара суугъа джууукъ джерде къабыргъалары ёсюб келген, бир— бири башында юйлени кёргюздю.

Зекерияны ким болгъанын бек ариу билген Энвер, толу хапары болмаса да, юйлени харам хакъ бла ишлетгенин билиб, кесини рысхысын къаллай аман кюн бла джыйышдыргъанын эсине тюшюрюб, бетине уяла юйге кирди.

Эшикден киргенлей, тырхыкда суудан толуб тургъан эки челекни кёрюб, бусагъатда суу ызында тюбеген тишируну сыфаты кёзюне кёрюндю. Къызын дууутха эрге чыгъарыб, эгечи джангыз кеси тургъан топракьбаш юйчюкню кюндюз кёргенинде Энверни джюреги тюрленди.

Джинджиу гакгыла, эт, сютбашы, бышлакъ дагъы да башха табханын къалаб келтириб аллына тебсини салгъанында Энвер эшикде нёгерин да чакъырмагъанлай тебсиге узалды.

Ашай тургъанлай сансыз, башсыз этиб Энвер суу-

ызында кѳрген тиширыуу ким болганын сорду. Аллы бла кимге айтханын ангыламай туруб, артда ким болганын эскергенинде Джинджиу:

— Хариб, Дударкѳаны экинчи кѳатынындан кѳзына айтаса... Мукѳуятчыкѳга, айхай сѳз чыгѳара билмеген, сохта кѳызла окѳутуб тургѳан бир алапат анасы, бир аллах, аны гитче эгешчигини ариулугѳу суу суратчады. Бир кѳарнашчыгѳы да барды, кеси уа хариб, кѳб болмай эрин да, джангыз кѳызчыгѳын да асыраб, анасыны юйюне кѳайтыб турады, — деди.

Эрге баргѳанын, аны кѳабханыны хапарын эшитгенинде Энвер асыры онгсунмагѳандан аузунда джута башлагѳан кѳабындан кѳарылгѳанча этди. Кѳууангѳандан джунчуб бусагѳатха дери иги эслеб кѳараргѳа билмей тургѳан Джинджиу, ашай тургѳан Энверни сан битгенинден башлаб, бармакѳларыны учларына дери атасы харибге ушагѳанын кѳрюб, эки кѳѳюне джыламуку урду. Эгечини мыдах болганын кѳрюб, Энвер да ашагѳанын кѳоя:

— Джинджиу, Локѳманнга да бир джукѳ ауузландыр, — деди.

— Эшта-эшта, ашарыкѳ битгенлей огѳуна айтханма, атны налы бла кюреше турады «бошай эсем барайым» дегенди да, келлик болур, деб турама, — деб эгечи джууб этди.

Кѳарнашыны аллындан сауутларын да джыймагѳанлай, кѳатына олтуруб Джинджиу, джети атадан башлаб Мукѳуятны хапарын толусу бла айтды. Абадан сѳлеширге юйю кѳабыргѳаларындан кѳоркѳгѳанча эгечи шыбырдаб сѳлеше да эшикге кѳарай, айтхан харлары юсюнден сагѳыш эте келиб, аллай ариу чырайы, аллай джашлыгы эм да саулуѳу болгѳан тиширыугѳа табылгѳан ат бетге Энвер алай уллу чарламады Джалан табхырада ѳсген сырѳалы кѳайын терекча ариу чырайы болгѳан, акылы, айбат тиширыу хар кимни кѳѳюне илиниб, аны бир джанына этгинчи эркиши тынчлыкѳ табмайды. Энвер сагѳыш эте келиб, Алий хаджи кибик бай адам кѳутургѳан заманында Мукѳуят кибик ариу тиширыу бла кесини меѳямларын джасагѳанына не аз да сейирсинмейди. Бир талай джылны мындан алда кеси Мукѳуятха тюбесе, башха мадар табмай, юсюнде тюклерин бериб алса да аны алмай да кѳоймаз эди. Чыртда кѳарыуу джетмей кѳалса да

тилии кесича бир эки халал тенги бла бир этиб кьолун аягынь да байлаб Мукъуятны алыб Къабарты къабакъланы бирине кетиб кьалса да не стем эди. Алай болгъанлыкъгъа энтда кёрюр эркишиликини. Нарсанадагы тенглерины ичинде Мукъуятны ким болгъанын ким билликди, — деб кьайгъы эте тургъанлай, Китаны самаркъаулаб «Ой, черкес!» деб кьычырыучусу кьулагъына келди. Кита, ой Кита... Энверге эслетмегенлей башын айландырыб., джукъ сёздирмегенлей джюрегини ала-мат талпыууна эки кьолунгу тутуб кесинге керекли затлагъа джоуб, эм артда ёрге сюеб кьойдунг да. Энвер Кеси Китаны юсюнден сагъыш этиб башласа, аллы бла ачыулана келиб, андан сора аны бла бирге ашыргъан насыблы заманлары эсине тюшселе, ачыуу басылыб, джюреги джумушаб кьалады. Кавказны хауасы кюнюне беш—алты кере тюрленгенча, бир кьауум таулуна халиси да тюрлене-тюрлене турады..

Кюн кьышлыкъ болгъанды. Сагъат дегенни билмей, джай да кьыш да кюнню кёзю бла джашагъан таулула, ушхуур ашаб бошагъандыла. Энвер тюнене ингирде кеч эте келсе да, ёзен тубан кьулакъ—къулакъгъа джайылгъанча хапары тийреге джайылыб, эштмеген адам джокъду. Алай болгъанлыкъгъа кьонакъ ашай тургъанлай кириб келирге уялыб, тийречиле туракълайдыла.

Энвер да, Джинджиу да олтуруб ушакъ эте, Локъман да ашарыкъ къаба тургъанлай, къабакъ эшикле ачылыб, биргелерине бир бек омакъ кийинген кьызны алыб, джыллары келген эки тиширыу келди. Аланы кёргенлей Джинджиу шиндиклени джарашдыра, эшик аллына чыкъды.

Была биринчи келген адамладыла. Андан сора башладыла тийречиле хошкелдиге келиб. Кел да кел, ата-сыны, анасыны Джинджиуну бетинден кёрюб, хамап кьычакълаб, ийнакълаб туура сылыт этди.

Джунчугъандан не этерге билмей тургъан Энверни акъылына — биргеме алыб келген коньяк ящикни нек башламадым, — деб келди. Хошкелдиге келген адамла тынчлыкъ, эсенлик соргъандан сора, кёб мычмай, ызларына кьайтыб кетеди. Энвер хар кимге эслеб къарай келиб, артдан-артха эригиб, аузундан кеси аллына чыкъгъанча:

— Не эте турасыз, тынч эсенмисиз? — деб барады.

Тиширыула тартына, буюгъа, эркишиле да джунчуй не-
ле эсе да айтханларын иги ангыламайды. Бир заманда,
Энверни къолун бир джарашу кийинген, келбетли
къатын тутду. Ол тиширыу саламлашыб бошаб, бир джа-
пына джаякълагъанлай, ингичге бармакълары бла бир
акъ къол узатылды. Узалыб ол къолну къаты къысыб,
кёзюне къарагъанлай джюрегинде джукъланмай сери-
уюн болуб тургъан отну кёмюрлерини юсюне къургъакъ
отунла салындыла. Энверни кёзю джетгенлей, чууакъ
кюн Минги-Тауну башындагъы кёкча ала кёзлени, узун
къара кирпичке джабдыла. Аны кирпичлери Энверни
джюрегине тюрреучю джастыкъчыкъгъа ийнеле тюрел-
генча, чанчылдыла. Кишиге сормагъанлай Мукъуят
бла анасы болгъанларын билиб, Энвер сёзге ачылды.
Емюрю ушакъ этиб турса да эрикmezча болуб, танг
атханлы эгечи айтхан ауур хапарла булутланы джел
чачханча башындан чачылдыла.

Энвер аланы олтурлукъларын онгсунуб тургъан-
лыкъгъа, Захрет къызы бла былайын сакълаб турмады
Экиси да кёб мычымагъанлай кетерге ёрге турдула.
Эки кёзюн Мукъуятдан алмагъанлай, Энвер не эсе да
бир накъырда да этди. Накъырдаcына ышарыб Мукъ-
уят дагъы да бир кере Энверни джюрегин джарытды.

Дерс бериб бошагъандан сора келе болур эди, кюн
иги батаргъа джуукълашыб, Сюлемен келди. Ол эшик-
ден кириб къолун узата башлагъанлай Энвер къуча-
кълаб артда къолун тутду. Андан сора айтыр сёзлери
ауузуна келмей, иги кесек заманны турдула. Бир-бирине
къараб туруб андан сора ышарыб тохдашдыла.

Былайгъа джыйылгъанла кёре юреннгенча къуру
къол тутушуб кёймай саламлашханларына тартына-
ракъ да болуб, бир-бирине орун къоя, экиси да олтур-
дула.

— Не заманда да басымлы адам эдинг, игилей ту-
раса, — деди Сюлемен.

— Игилей тургъан къайда, алай болгъанлыкъгъа
Петербургда биринчи кёрген заманда, — арабин бу
адамны аякълары кеси ёмюрюне къарачай таулада
джер басхан болурму, неда басарыкъ болурламы, —
деб акъылыма алай келген эди, — деб, тёрт джанына
къарай келиб, эсине Мукъуят тюшгенинде, «бу да ал-
лай бир бузмагъан ариугъа джесир болуб, Натаны
къанат тюблерине юреннгени тыйгъычлыкъ этиб, джю-

реги кимни болса да сүйюб, кесин айыралмай тура болур... Огъесе Москвагъа, не да Петербургга кетерге полицияданмы кьоркъады, — деб Энверни акъылына келди.

Бир талай тиширыу ич баш джууа, чоюн аса айланганларын кёргенинде Сюлемен кьурманлыкъ союлгъанын билди. Алай болгъанлыкъгъа аны юсюнден джукъ сагъынган кьой эсенг, ары айланыб джумуш эте айланган къатынлагъа къарагъанны да кьойду.

Тар юйчюкледен джыйылырга табсызга санаб, Энвер, юй бла эшикни арасында джюрюб тургъан, эгечин сабыр этдириб:

— Джинджиу, адам чакъыртырынгы чакъырт, кесинг да юйню кьойуб, терекле тьюбуне кийиз, кюйюз джайыб, халкъгъа анда ашатсанг иги болурмеди, — деди.

— Болсун, джаныгъызгъа кьор болайым, — деб Сюлеменге да Энверге да уллу суймеклиги болгъан кёлери бла къарай, чыгъыб кетди.

Петеген чыракъла кюндюзгю кюнча джарытыб тургъан эшик аллында тебсилени тизгендиле. Тёбенниг джанындан келиб, джюреклене иги муратларына учундурурча алакат джылы ингир ёзенлени басханды. Хычын, гырджын, эт, халыуа бла джасалгъан саханланы алыб келиб тебсилени юсюне саладыла. Къонакъла келиб от юйде Энверни юсюне киредиле. Келгинчи къонакъ, келгенден сора къонакъбай уялады. Юйню бо сагъасындан киргинчи уяла, тартына келген къонакъла, келиб былай олтургъанлай, төрт джанларына къараб башласала, къонакъбайны джунчутадыла.

Иги кесек эркиши джыйылгъандан сора, кесин сакълата туруб бир заманда Зекерия арбазгъа кириб, сюелиб тохдады. Аны аты сагъынылгъанлай юйде олтуруб, саламлашдыла. Зекерияны кьутсузлугъундан чакъырыргъа суймей эдиле, оноучулугъундан а чакъырмай кьояргъа кьояркъан эте эдиле. Къанны-къан бла джуума, аманны аман бла кьуума, Зекерияны дертчилигин, гурушхачылыгъын билиб, артда аны гырылдагъанын эшитмез ючюн, джарашыулукъгъа эки—юч кере адам ийиб келтиртгендиле.

Джюрекден джюрекге джол барды, киши суймегенин Зекерия да биледи. Амалсыз болуб чакъыргъанларын билиб. —Ы-хы, нечиксиз, менсиз кьууанчыгъыз

башланмай турамыды, — дегенча аузундан сёз чыгъармай, бюсюреусюз этиб, сюелиб тохдагъанында, Энвер къолтугъундан тутуб, нелени эсе да айта, тебсилени тёр жанларына олтуртду. Юйден чыкъмай тиширыула бла сёлеше тургъан Сюлеменни да чакъырыб ол тебсиге олтуртдула.

Бир къауумла арлакъда туракълаб тургъанлай бош орунланы кёргенинде Зекерия:

— Ант этдир, Сюлемен, гошалагъа кыръдырырса, кеч болуб къалгъынчы хар кимни чакъыр да олтурмагъа къой, — деди.

Сюлеменни кёлуне, "бу джандыра да кыйынлы Даббакдан къоркъа болурму» деб келди. Алай болгъанлыкъгъа кёлуне келген затны айтыб джиберирча бошаууз адам тюлдю Сюлемен. Энвер келтирген омакъ джазыулу шышаладан къуюб, стаканланы тебсиге саладыла. Эмен суу бетли къалын чагъырдан бир уллу мюйюзню толтууб, Энверни къолуна тутдурду. Бир— бирине сен ич, мен ич эте келиб, кими джутланыб, кимини кёлю къачыб, биринчи стаканланы бошадыла. Стаканланы шапа саханнга джыйыб, экинчи, ючюнчю кере да айландырды. Иги джылыннган адамла кесин тыялмай тургъан биреуленнге «Бийнегерни» джырлатыб, сюйген джюреклени эритирча джарыкъ тауушла эжиу этдиле. Хар ким алай эте тургъанлай, Зекерияны тебсиге олтургъанла джырлагъанлагъа къошулмай, бир бирин сыйлар къайгъыдадыла. Энвер тебсиде маджал ашарыкъ табханын Зекерияны аллына тюртуб, хар ким да эслерча теджерге болгъанында:

— Алан, сен, кюеу джашча, табылгъанны мени аллыма тизиб турмада кесинг да узал, — деди Зекерия.

— Этсегиз кюеу болур акъылы болгъан адамла да болурла — деб, Энвер накъырда этди.

От болмагъан джерден тютюн чыкъмайды; кёлунде бир заты джокъ эсе Энвер аллай накъырда нек этди,— деб Сюлеменни акъылына алай келиб, джюрегин къоркъуу алды. Тартыб тургъанлай Байдыматны эки кёзю кёзюне кёрюнюб, Сюлемен Энверге бир—эки хыны да сёлешди.

Конъякны кючюн билмей аллында оздуруб къойгъандыла джылыныб, энди чачыла башлагъандыла. Къонакъланы бир къауумлары кетгенден сора къалгъанлары да кёбге бармай чачылышдыла.

Адам кьалмай кетиб Сюлемен бла Энвер кеслери джангыз кьалгъанларында:

— Алан, Сюлемен, «нек келгенсе» деб да сормайса, да суйген адамларымы биресе, джюрегимде кьууанчымы сеннге айтмай болмайма, уллу Нарсанадан бери юйленирге келгенме — деди Энвер.

Джюреги ишекли бола тургъан Сюлемен:

— Кимни? — деб кьысха соруб кьойду.

— Мукъуятны, — деди Энвер.

Башха адам болса «астоприлла» деб тохдар эди, Сюлемен а не аз да сейирсинмеди. Джаб — джангыз «кимни» — деб соргъанында, «Байдыматны» дейди деб джюреги кьоркьуу алыб тургъан Сюлемен «Мукъуятны» деб эшитгенинде, джюреги тынчлыкъ табыб:

— Айхай, айхай, не хатасы барды, — деб солууун алды.

11.

Талай иши болуб, окъуу джылны аягъы да джуукълашыб дерсле кьайгъылы болуб тургъан Сюлемен бюгюн башха устазладан алгъа келди. Классха кириб, сабийле окъуй тургъан заманда, не сагъышы бар эсе да, иги кесек заманны учительскаяда терезеден кьараб турду. Аны аллында аламат история китабны бетлери ачылгъанча, уллу сууну ары джанында кьабыргъаларын нарат, наз терекле басыб тургъан мийик таула кьорунеди.

Къыйналгъан кьыйынынг зыраф болмай, тутхан ишингден хайыр чыгъыб ма бу ишинги мен тындыргъанма, — деб кьолунг бла тутсанг джюрегинг басылыб, кюнню джарыгъын айырыб иги сезесе. Орусча азбарланы окъуб, сабийлени кьычыргъан тауушларын эшитгенинде, — къыйналгъан кьыйыныбыз тас болмады, орусну бай, уллу тюзлюк бла илму ючюн джаратылгъан тилинден тау элlege алыб келген урлукъларыбыз туугъан таулада чагъа башладыла — деб келди акъылына. Сабийлени дерс окъугъан тауушлары мындан ары бардырыллыкъ ишлени Сюлеменни аллына суюдиле. Ала да тот басыб тургъан бугъоула бла кюреш; кьарангы таулада джарыкълыкьны тангы; меджисуулукъ басыб тургъан элледе уяндырыб кесине керекли орун-

ну аллыкъ насыбха салынган джолну ачылыб келгени.

Талай джылдан бери бардырылыб турган бютеудуния къазауат халкъланы, сау къралланы арытыб, бирлешген пролетарийлени кезлерин джашауну туура болумуна ачханды. Қарнаш—қарнашны сойган къазауатны къоюб, Россияда граждан уруш башланлыкды. Властны къолларына алыр ючюн большевикле ишчиле бла урунган эллилени ахыр къазауатха элтирикдиле. Аламат заманла башланадыла. Бююнмюдю, тамбланымыды кесини мындан кетери, бу затла барысы да Сюлеменни аллына къайгыны тауу болуб сюеледиле.

Эшикден суу алыб кирген Елмез аны алай болуб тургъанындан аязытды. Елмезни кёргенинде Мукъуят эсине тюшюб:

— Захретлери не этедиле? — деб сорду Сюлемен.

— Захретни уллу огъайы джокъду, джаб—джангыз дуня даулети ючюн этеди, анга да адам айыб этерча тюлдю. Мукъуятны эри бла къызы ёлгенли кёбмю болады. «Джюрек джараларындан къан агъа тургъанлай, къалай бериб джиберейк» дейди да, хар кимни аузун тутады да къояды, — деди Елмез.

Энвер къолуна алган затын тындырмай къоймаучусун билген Сюлемен, зор, джол болса да бу затны боллугъуна ишексизди. Аны бла бирге Мукъуятны тилленгенин да биледи.

— Мукъуят а не дейди?

— Мукъуят кеси уа не дейди... Тоба, болумуна къарайма да не да болсун онгсуна болур дейме, ансы аны огъай деген джери джокъду. Къуш кёкню мийигин, адам джашауну игисин излейди. Ол адамны къолуна тюшюб, хар не тукъум джаны бла да игилик кёрлюгюн биле тургъанлай, къалай эсе да бир экили болган джери барды. Огъай деб джукъ айтмайды, алай болганлыккъгъа хаман тынгылауну ийиб, аузундан сёз чыгармайды. Артыкъсыз да бек Зекерия махданыб, «Мен эгечими алай орунсуз этибми къоярыкъ эдим. Аллы бла кесим къолум бла юч ёзеннге айтылыб турган бир юйге бердим, энтда кесим къолум бла емюрде къолу сууукъ суугъа тиймезлик, фаэтондан тюшмей джюрюрюк, бир юйге береме, — дегенин эшитгенди да, джанына бек кюч тийгенди. Тиймей да къалай этсин, харам хакъдан тоймагъан Зекерия Алий хаджиден къалган рысхыны

тылкъ деб джутуб, Захретге да сокъургъа сохтаны тут-дургъанча этиб къойду да. Энди уа Мукъуятны экинчи эрге бериб джиберирге табса, бек да къууанады. Киш-дик кеси кири бла ойнагъанча, бир джарлы тиширыугъа тычлыкъ бермей, хаман ызындан къуууб айланса джю-реги, кёлю джер бла тенг болмай къалай къалсын,— деди Елмез.

Директор кесини кабинетине озду. Ачылыб тургъан эшикден Елмез аны кёргенинде, сезон тыйыб, терезе тюблени букъуларын сюртдю. Сюлемен джукъ айтма-ды. Учителле келе башладыла. Бир кесек замандан Елмез къонгурауну къакъды. Китабларын джыйышды-рыб учителле дерсге кетдиле.

Не айтырыгъына эс ийиб, кезлери джана, билимге термилиб тургъан сабийлеге къарагъанында Сюлемен, сохтала шум болдула. Сюлеменни башына, «ким биледи бюгюнден сора сизни былай джыйыб дерс берликмеми» деген акъыл келе да бир тебреди. Алай болса да джан-ларындан суйген устазларын мыдах кёрселе бир та-лай заманны мугур болуб айланлыкъларын эсине тю-шюрюб, кеси—кесин къолгъа алыб, кёзюн, къашын джарытды. Сабийле келишмеген хыныны, джарашыусуз кез—къаш туююню керселе, башхасы болмай джан-къозчукъланы сууукъ уруб къаралтханча болуб къала-дыла. Джаш — сабий заманында биреуленни аман се-зюн, хынысын эшитиб, андан сора джылла бла ол адамгъа кимни джюреги къатыб къалмагъанды. Ол затла барысы да Сюлеменни башындан ётюб, толу ха-пары барды. Аны себеби бла джаш таулучукълагъа тю-беген, дерс берген, саламлашхан заманда, джюреклери-не бир аман затны урлугъу тюшюб къалмасын деб, Сю-лемен кесин бек сакъ джюрютеди.

— Энди, сабийле, бюгюн окъуу джылыбыз бошалды, хар кимни къаллай билим алгъанын алгъан билимин къалай ангылагъанын сынаб, абадан классха кёчюрю-рююн бир талай соруугъа джууаб этерге керексиз, — деди Сюлемен орусча.

Класс журналгъа къараб, хар кимни бирем—бирем чакъырыб башлады. Школда окъургъа эм да джазаргъа джашладан артха къалмай айланган беш сохда къыз бардыла. Аланы экиси бу классдадыла джашла бла бирге ала да дерсде сыналыб башлагъан заманда болуу-

чуларыча бир кесек кьоркьуб, бетлери агъарыб, джю-реклери тюрлю—тюрлю урады.

Тизимге къарай келиб, аллы бла Токайны джашы Назраны атын айтыб, доскагъа чыгъарды. «Урунган-ланы насыблары, аланы кеслерини энчи ишлериди», деген айтыуну джаздырыб, хар сезню тилни къаллай кесеклери болгъанын айтдырды. Орусча сѐлешген заманда тили бир кесек чалса да, кызыл къанлы, дунягъа эришчик джаратылгъан Назра соруугъа черчек—черчек джууаб этди. Аны ызындан да бир гитче назмучукъну азбарлай айтдырды. Ючюнчюге доскагъа джазылгъан айтыуну сюртдюрюб, аны орнуна проценти болгъан бир хыйсабны бериб этдирди. Джунчугъандан мангылайы чирчик—чирчик терлеб, тили чала келиб, ардан—артха уа задашчыкъны да этиб, махданган кѐзчюклери бла тенглерине къараб, кеси—кесин джарата орнуна олтурду.

Аллында кьоркьуб тургъан окъуучула Назра алай тынч джууаб этиб къутулгъанында, кеслерин тыялмай, къолларын ерге тута башладыла. Андан озуб дауур этиб дерсни джарсытмадыла. Тизимни ортасындан бир джашчыкъны чыгъарыб, анга да юч соруу берди. Бир кесек къыйналаракъ болса да, ол да юч сорууна да толусу бла джууаб этди.

Классда олтургъанланы барысына да сорлугъун соруб бошагъанында кюн ортадан джаллады. Сюлемен классдан чыкыгъанында ызындан дауур этиб сюрлюб келген сохталагъа:

— Дерсле бошалмагъандыла, акъырын чыгыгыгъыз,—деди.

Сохтала шум болуб, тауушсуз эшикге кетиб къалдыла. Учительскаягъа келгенинде, анда Елмез олтуруб тура эди.

— Да, Елмез, эгечим, джерни башында тюрленмей бирчалай турлукъ зат джокъду. Быйыл да бир окъуу джыл бошалды,—деди Сюлемен.

— Окъуу джылны бошалгъаны да бек иги болду, бир солурсуз. Окъуу джыл къууанч бла бошалсын, келир окъуу джылгъа да къууанч бла джетейик—деди Елмез.

— Ыы-ы, Елмез, солур кюн къайда, кюрешни туура аллы башланады да. Дертге термилген халкъ ахыр урушну бардырыб, толусу бла хорламны алгъынчы ариу

къоз гюрбеге салсанг да солурча джюрек къайда. Сен аны къой да бюгюн бек кеч эте Абдулну меннге джибер, — деди Сюлемен.

Бир кесек тынгылаб тургъандан сора Елмез:

— Мукъуятха къыз джёнгер болуб барырмыса? — деб сорду.

— Огъай, ала кеслери этген оноуларында мени атымы сагъынмагъандыла. Энвер бизге бек керекли адамды. Ол таныгъан адамларындан мени кесине эм халал тенгнге санаб чакъырады. Эртден бла «Захретлары не этедиле» деб аны ючюн сора эдим. «Бир кесек мурукгу этедиле», — деб Энвер алайыракъ айтхан эди. Аны сылтауу бла кетиб къалсам табды. Мен бусагъатда кёз ачар къайгъылы тюлме. Бир талай заманнга кете башлагъан заманымда Энвер бла къораб къалсам табды. Эки джыйырма джылы джетгинчи юйленмей, байлыкъ джыйыб тургъан адам джюреги ушатхан тиширыугъа тюбегенди да, кесини атын айтдырыр ючюн джанын да аярыкъ тюлдю. Амалы болмагъанча меннге Нарсана джанында болургъа керекди. Аллай къууанчха къошулуб айланганлыкъга кимни кёзюне къайгъы болуб илинникме. Зекерия да мени эгечим бла кетди деб разы болгъанлай турлукъду, — дей келгенлей, Елмез аны аузуна чабыб:

— Къанбыдыр Зекерия Мукъуят насыблы болсун дебми этеди... Аны къарын аурууу уа кимге да белгилиди, — деди.

— Не аурууу барды? — деб сорду Сюлемен.

— Итге битге да кетсин Мукъуят юйден чыкъса Алий хаджиден келген байлыкъны уругъа таб боллукъду, — деди, Елмез.

— Къайгъырмаз, майна кёресе, рысхысын къой эсенг джанын да аямай ол юйню ишлетеди да, аны ичинде онгуб, юй, тукъум боллукъду дебми тураса. Эй, Елмез, кёрюрге сен, аллай дуняа келир, аллай дуняа келир, ол Мукъуятны кёзюнден акъгъан джыламукуллары бла ишленген юй къой эсенг, Зекерияны саулай рысхысы халкъныкъы болур, — деди Сюлемен.

Сюлеменни халисин арну билген Елмез андан башха джукъ айтмагъанлай юйюне кетиб къалды.

Ол эшикден чыкъгъанлай Сюлеменни эсине Байдымат тюшдю. Бюгюн — тамбла уллу, къыйын джолгъа

тебреб тургъан адамны эсине бир окъуучу сабий къыз тюшгенине кеси—кесине айыб эте, олтуруб школну юсюнден джазыллыкъ къагъытланы джазыб башлады.

12.

Баш этажда адамланы джюрюгенлери тохдагъанларында, бек суйген адамынг бетингден сылагъанча, биргесине хансланы эриген дарманларын алыб, ачылыб тургъан терезеден ариу аяз кирди. Электричество чыракъ кюндюзгю кюнча джарытады. Эки этажлы юйлени экинчи этажында бир бѣлмеге былай киргенлей, аллында мазаллы мияла терезелери болгъан веранданы ичи гокка хансладан толуб, чегетге кирген кибикди. Кече лампаны джарыгъында ала тойгъа кийинген къызлача джылтыраб, кюндюзден—кюндюзге тюрсюнлерин тюрлендиредиле. Веранданы терезесиз къабыргъасына уллу къатапа кюйюз урулуб, джумушакъ, кенг диванны юсюне эки къат джайылыб, андан тюшюб, полну иги кесегин толтурады. Бери эки эшик чыгъады. Аланы бири зал бла тынчайыучу юйледен, экинчиси да хант юйден ачылады. Хар неге бек сынаб къараучу, ызчы адам болмаса, къайсы эшикге кирсенг да тюкенлени бирине кириб къалгъан болмаса джасалгъан затладан бу олду, бу да буду деб, джукъ айыраллыкъ тюлсе. Дарий джыджым бла тартылыб тигилген таза джибек атлесден джарашыу хумпу болуб терезе джабыуула, не заманда да ёргерек тартылгъанлай турадыла. Хар юйню мюйюшюнде мийнк чиллеякъ столчукъланы юслерине салыныб тытыр бла темир бетли мермер ташдан ишленген адам суратла тил тутуб, сескекли къарайдыла. Чох чачакълары бла эшикlege ауур къатапа джабыуула ийилиб, юйлени тюблеринде къалын къатапа кюйюзле джайылыб, дагъыда ким айта биледи мында болгъан байлыкъны, хабджюкню, рысхыны, харекетни атын.

1912 джылда рысхылы-бай адамланы заранлары бла мюлкю чачылыб не энчи джери, не джегер аты къалмай, ачлыкъдан джанын къутхарыргъа Бурунсатдан бери къачыб келген бир юйдегини къызы — Лена джумуш этеди. Бюгюн тилегенинде Ленаны да юйлерине эртдерек джибериб, Мукъуят джангыз кеси Энверни аллына къарайды. Тюз эшикни аллында кнопкадан басханлай, юй-

де зынгырдаб башлаучу кьонгураучукьну тауушун сакълаб, Мукъуятны эки кьулагъы бек сакъды. Иш да баджармагъанлай бир юйден экинчи юйге кириб, джюреги тынчлыкъсызды.

Орунда джем ашагъан атланы джаякъ тауушлары топракъбаш юйню башындан жангур ургъанча эшитиледи. Циферблатына «Paris» деб джазылгъан, кьонакъ юйдеги сагъат, адамны джюреги ургъанча таууш эте барыб, хар отуз такъыйкъадан табакълары бир кере зынгырдаб урадыла. Ала таууш этгенлери сайын, Мукъуят илгениб, чабыб барыб, хант юйге киреди, анда сагъатха бир кесек къараб туруб, дагъыда чыдаялмай юйлени бирине къайтыб келеди.

Шахардан ахыргъы поезд келиб Минуткада тохдады. Аны темир бугъасы бек кючлю кычырды. Тюз станцияны къатында джашагъан Мукъуят, темир бугъаны ачы кычыргъанын эшитгенинде, аллы бла кьоркъаракъ болуб, ардан эс джыйыб, гузаба-гузаба атлаб, терезени кенгине ачыб, орамгъа къарады. Сёлешгенлери кечегиде узакъгъа эшитиле, поездден тюшген адамла аллары бла озуб барадыла.

Бир талай заманны мындан алгъа Мукъуят Нарсанагъа джууукълашыб келе тургъанлай, эки суу кьошулгъан джерде базаргъа джыйылгъан адамланы тауушларыча, бир тауушла келе келиб, бир уллу дуппурну башына чыкъгъанлай, алларына шахар ачылыб къалды, Башлары бир-бирине джете тургъан мазаллы бусакъ тереклени ичине бёлюнуб, кьулакъ-къулакъгъа орналыб тургъан юйлени кёргенинде Мукъуятны башы айланганча болуб къалгъан эди. Несин да билмей тургъанлай, бир талайы да бир бири ызындан тагъылыб, чынг алларында оджагъындан къалын тютюн чыгъа, бир темир юйле бусакъланы арасындан чыгъыб, чабыб тебрегенлеринде:

— Оу, ары бир къарагъыз, ол юйле кетиб барадыла! — деб кычыргъан эди.

Башха джерде кьой эсенг джолда аллына Бёденелени, Абукланы тиширыула чыкъгъанларында аузундан сёз чыгъарыгъа унамай келген Мукъуят, «кетиб баргъан юйлени» кёргенлей, хахайны салгъаны эсине тюшсе, уллу аманлыкъ этгенча бир уялады. Бусагъатда темир бугъаны кычыргъан тауушун эшитгеннинде,

ол кюн эсине тюшюб, башыи энишге тутуб бир кесек заманчыкыны турду.

Столну юсюнден ачы бояулу суратлары болгъан журналны алыб, анга къарай башлагъанлай, кимни эсе да арбазгъа кириб келген аякъ тауушун эшитди. Хар атлагъи атламыны тауушу джюрегини ургъанына кышулуб келген Энвер болгъанын жангылмай билди.

Башха зат этмей кюлуна къагъытланы алыб тургъанлай юй иеси эшикден кириб келсе келюне не келеди, деген акъыл бла эрлай журналны стол юсюне атыб, верандагъа чыгъаргъа, кюнгурау зынгырдады. Эшиклени ачыб къарагъанында, бети да кызарыб, бир кесек тартхан да этиб, Энвер сюелиб тура эди.

Кеси бир джанына жанлаб Мукъуят Энверни юйге джиберди. Ызына айланыб къарагъанында, Энвер залгъа кириб бара эди. Эшиклени ачхычын салыб, аны ызындан кирди.

Иги кесек заманны тынгылаб турдула. Болмагъанында Энвер:

— Джерни башында бир тукъум бир затны кечген эсенг, бир кесек ичген да этиб, кечигиб келгеним ючюн джанынгы кыйнаб мыдах болмай квалсанг, бек уллу игилик этерик эдинг, — деди.

Хар не джаны бла да эркишини келюне джетиб турмакълыкъ башхасы болмай гинасууну кюл аязында тутханчады. Энвер келгинчи джюреги кыйналыб тургъан Мукъуят, бусагъатда кесин басыб, ышара— ышара аллына атлады. Гитче окъа бёркчюкню юсю бла башына бюрчюк-бюрчюк тюшген, чилле кыыл шарфны атыб, юсюнде акъ лаудандан аллы ачыкъ бек узун чебгени бла, белин джукъа алтын кямарчыкъ буууб, къалын къара кирпичлерини тюбюнде, Хурла келню толкунларыча, арну ала кёзлери басымлы кыбула, Мукъуят аны таба атлагъанында, Энвер полгъа джайылыб тургъан кюйюзюню юсюне тобукъланыб, аны эки аягъын кесине кысыды.

— Оу, мен джарлы биреуле кёрселе не айтырыкъдыла? Этме быллайла... тур ёрге — деб Мукъуят юй ийесини эки имбашысындан теберди.

— Бусагъатда мени джюрегимде кыйнай тургъан насыб къазанны тауушун аллах эшите турады; адамла эшитгенликге кыйгъырмаз!

Таудан уруб келген ырхыны аллына чабханча, эр-

кишини ичинден уруб келген талпыууну сёз бла тыялмазын билиб, Мукъуят эрини башындан сылады. Энвер Мукъуятха къараб ышарды. Тартыннгандан ауузундан джукъ чыгъаралмай, Мукъуят суудан джангы ту-тулгъан ала чабакъча сыбдырылыб, Энверни къойнундан чыкъды. Санлары учуб кетерча болуб тургъан Энвер, эрлай ёрге турду. Ол аллына атлагъанлай, Мукъуят кюле—кюле барыб ачыкъ терезелени рамаларын джабыб, дарий джабыууланы ийди.

...Экинчи кюню ыйых кюн эди! Кечесинден огъуна Энвер къонакъла келлигин айтыб къойду. Ашарыкъны—ичерикни Мукъуят кеси къолу бла тизиб, столну джарашдырды. Узакъ тау тийреде Мукъуятны биргесине ёсген тенглери бусагъатда былайгъа кириб къалсала аз бек сейирсинмез эдиле! Адам кёрюрюн кёрмей кёрюне кирмейди... хар шышаны, хар табакъны, хар чанчхыны орунларына салыб, джангы келиини кийиндиргенча, столну джасады. Хар адам олтурлукъ джерге гардошун ичирилген салфеткаланы джарашдырыб салды. Андан сора сагъыш эте келиб юсюнде орусча тигилген джыйрыгъын тешиб, тау кийимлерин кийиб башлады. Тюймесин кёкюрегине салгъандан сора эзилген джилек бетли пайдан тигилген келегин кийиб, аны тышындан этеклерине, кёкюрегине, дженглерине алтын окъа тюймечикле тизилген къалын акъ гипюр чебгенни кийиб, кийим шкафны ачыб, аны гитче агъач къурукъчугъуна тагъылыб тургъан джаулукъларыны ичинден ючкюл акъ примпукъ джаулукъчукъну алыб башына бош атыб къойду.

Уллу поэгле бла, белгили суратчылары пахмуларын къозгъаб, кеси аллына аламат назму тизгинлеге, неда суратха тюшюб къалырча болгъан Мукъуят, къонакълары алларына къараб турады.

Ол сакълаб тургъанлай, аллы бла къонгурау зыгырдаб, аны ыздан да веранда да гокга ханслагъа суу къуя айланган Лена бери кириб:

— Сизни бир тиширыу излейди, — деди.

— Юйге келме къой.

Рыхсы болгъан, белгили юйлени тиширыуларыча Мукъуят кесин буюкъдурмай, тартындырмай эшикке къараб тургъанлай Ната кирди.

— Кюнюнг ашхы болсун, кёгюрчюнчюгюм! — деб Мукъуятны бетине эрнин джетдирди.

— Ашхылыкъ кёр, кел,— деб тили иги огъуна чалса да, Мукъуят сёзюн ангылатыб, Натаны джукъа дарий къол къабларын, сумкасын, башында алтын тауукъ тюгюн эм да аны бетли лентасы болгъан четен бёркюне узалды.

Ната аланы Мукъуятха бере:

— Эркишиледен юйде киши джокъмуду? — дей уллу кюзгюню аллына барыб, къашын-башын тюзетди.

«Не кереклинг барды» дегенча анга къараб тургъан Мукъуятха:

— Джанчыгъым, алкъын сен да орусча иги сёлеше билмейсе, мен да ёмюрюм къарачайлыланы арасында кетиб баргъанлыкъгъа «хыйчин» бла «сохтадан» башха сёз билмейме. Аланы да бек эртде, атам сау заманда, сен да дуниягъа джаратылгъынчы, Дударкъалагъа къонакъгъа барганымда Ёлмез бла Бутдукъдан юренген эдим,— деди.

Мукъуят джукъ айтмагъанында Ната тынгылаб туруб:

— Уллу Қъарачайны тансыкълаб хамап хапар сора Сюлеменни башын аурутханма. Ёлмезни юйю, юйдегиси барды, кеси да игилей турады дейди. Бутдукъну уа Зекерия уруб ёлтюргенди дейди,— деб Ната къызыб хапар айта тургъанлай, юйню туурасына келиб бир фаетон тохдады. Экиси да терезеден къараб тургъанлай фаетондан Сюлемен бла Энвер тюшдюле.

Сюлемен бла Натаны къаллай иш байлагъанын биле тургъанлай тауда джангыз эгешчигини джюрек таралыуу эсине тюссе, аланы бирге айланганларын Мукъуят не аз да онгсунмайды. Сюлемен биргесине къалыб Ната бла энчи ушакъ этгенин зарланган этеди. «Аллах сакъласын, биреуню юйюне келиб киргенли, ай-джыл толмагъанлай кёз-къаш туююб, кесин эрши кёргюзюрге, келир джашауну сагъышын этерге керекди. Энвер да бусагъатда туурамдан къараб ышарыб тургъанлыкъгъа, къызыу джанган от дженгил джукъланады дейди,— эркишини джюреги къара чететди; ким биледи, аны къаллай боллугъун» деб бир кесек заманчыкъны ичинде Мукъуят хамап да этиучю сагъышын этди. Эркишилени юйге кириб келликлерин сакълаб, Ната кюзгюге къарагъанын къоюб, Мукъуятны къатына келди. Экиси да бош затланы юсюнден сёлеше тургъанлай, эки эркиши да эшикден кириб келдиле.

Энвер юй иесича къонакъларын олтурта тургъанлай, Мукъуят верандагъа чыгъыб Ленагъа:

— Ингирге дери юйюгюзге бар, къонакълагъа кесим къарарма,— деди.

Эртденли бери да кёзюне, дангыл тюзлени къушуча, аламат тенг джашы кёрюнюб тургъан Лена къууангандан разылыгъымы билдиреме деб Мукъуятны алында, энгишге ийилди.

Тыш эшиклени ачхычларын салыб келген Мукъуятха Энвер:

— Кел, олтур,— дегенинде:

— Къайгъырмаз, олтурурма,— деб бир джанына джаякълады.

— Къой, джарамагъан адетлени, аланы таулада тугарса, мында ала керекли зат джокъду,— деб Энвер иги огъунакъ да хыныракъ айтды.

— Сыйларыкъ эсенг, Сюлеменча къарачайлыланы сыйла ансы, башхаланы джукъгъамы санайса,— дей келиб Мукъуят Энверни къатына олтурду.

Юйню тиширюу сегиз адамгъа орун хазырлагъан эди; ол себебден төрт орун бош къалды. Энвер балийден сыгъылыб этилген чагъырны къуюб башлагъанында сегиз рюмканы да ичлерин толтурду. Аны не этгенише къалгъанла сейирсиниб къараб турадыла.

— Быланы столгъа Мукъуят иш этиб салгъан болур... биз тертеуленбиз, ол төртюсю да таулада къалгъан этге-дженнге аталгъан рюмкала болсунла.— деди Энвер.

Кеслериникилени ичиб бошагъандан сора ол төрт рюмканы да алыб Энвер хар кимни аллына салды.

— Ичаллыкъ тюлме,— дей Ната аллындагъы рюмкасын столну арасы таба теберди.

— Не боллукъду, балий сууду,— деб Энвер сёз къошду.

— Къызарыб къаллыкъма.

— Бир зат да болмаз.

— Бир зат да болмаз.

— Концертге барыр акъылыгъыз джокъмуду?

— Да, Мукъуят бла сени концертге элтиб разы этерик эсек — бойнубуз къылдан ингичгеди.

— Бизни андан уллу зат бла къууандыраллыкъ тюлсюз.

Алайды да Мукъуят,— дей Ната, ашарыкъгъа ушагъуулу узала тургъан Мукъятха къараб къюлду.

Сюлеменни не к'айгысы бар эсе да сёзге к'ошулмайды. Ким биледи, андан тамада болг'анына Энверни к'ачынмы кереди, ог'есе башха к'айгысымы барды.

— Сени юсюнгден ишни тынганнга санаб к'ой,— деди Энвер Сюлеменнге,— тамбладан башлаб, гараг'а тюшюб тебрерге боллук'ду. Бююн Прозоровскийге тюбедим. Хапарынгы айтханым да: «Айхай, да не сёз барды»,— дегенди.

— Ненча кере тюшерере керекди нарзаннга? — деб сорду Ната.

— Билмейме. Тюшеме-тюшеме деб тюшалмайма. Онолтымы, джыйырмамы... бир адамг'а бир курсну бошар ючюн аллай бир ванна керек болур дейме, — деб джууаб этди Энвер.

— Бу гараны аламатлыг'ын хар ким махдайдыла, мен да кесими бир бак'дырыр эдим дейме, аурууум алай болур бошамайма — деди Ната.

Лена да болушуб эртденли бери этген ашарык'ларын Мук'юят хант юйден ташыб башлады.

— Ай, боллук'ду, — деб Сюлемен бери киргенли биринчи кере аузун ачды.

— Ог'ай, бир аллах, бир бисмилля этмесегиз к'оярык' тюлме, — дей джауда бишген эт хычынланы табак'ла бла алларына салды Мук'юят.

— Быланы бир бек сюеме,— деб Ната сёзге к'ошулду.

— Ашаб бошаг'андан сора Ната бла Мук'юят тынчайычу юйге кирдиле.

— К'ыйынды тиширыу болг'ан; хаман кийин да кийин; сен бир зат этиб кийерге, этген кийиминги битдиргинчи модадан чык' да кет; джангы кийим к'айгылы бол да башла, алай эте к'артаяса да к'аласа.

Насыблыла эркишиледи: джангыз костюм тикдириб кийселе аны бла ёмюрлери кетеди да к'алады,— деди Ната юсюн-башын тюзете.

Мук'юят отча джанган, тикген к'атапа чебгенин кийим шкафдан чыг'арыб, к'олуна алыб, неге эсе да саг'ыш эте, Натаны сеирине к'араб, суйеледи.

— Нек сак'лайса, кийин джанчыг'ым.

— Билмейме, асыры джарык' бетли болур деб к'арайма.

— Джарык' бетли болг'анлык'г'а к'айгырмаз. Рахманинову концертине барлык'быз.

— Кимди Рахманинов?

— Аламат орус композитор.

Мукъуят иги ангылаялмаса да сёз кьошмады. Тиширыула кеслерин тюзетиб бошагъандан сора Натаны кезюне орундукуъну кьулагъына кьаланыб тургъан джамаула илиндиле.

— Была не затладыла? — деб Ната къара кёрпеси чыгъыб тургъан сары палтон джаулукъну кьолу бла тутду.

— Юйюбюзге... бизге, — дей келиб болмагъанында: Уллу Къарачайгъа, анама хабджук ийе айланабыз, — деди Мукъуят.

— Сюлемен сеннге джукъ айтханмыды.

— Огъай... Не зат айтырыкъ эди?

— Школгъа бир затла иерге керек эди.

— Билмейме, джукъ сагъынмагъанды.

Тиширыула кьонакъ юйге чыкъдыла. Анда Сюлемен бла Энвер джокъ тура. Мукъуят ашыгъыш барыб терезеден къарагъанында джегиле тургъан фазтонну къатында эки эркишини да кердю.

— Экиси да эшик аллындадыла, — деди ол Натагъа. Ната барыб Мукъуятны къатына сюелди.

— Мукъуят, джаным, билемисе, кьагъытла мендидиле, аланы Уллу Къарачайгъа иерге керекди. Хабджуклени джыйгъан заманда бир сансыз джерге сал да кьой.

— Къагъытла къайдадыла?

— Бусагъат, — дей Ната ашыгъыш сумкасына узалды. Аллы бла сумканы ичинден бир талай затны чыгъара келиб, аланы тюбюнден иги кесек басмаланган джумушакъ папирокъ кьагъытны чыгъарды.

— Ма... школгъа табдырыргъа керекди.

— Къалай этсин адам?

— Нени къалай этсин?

— Школгъа ким табдырыр?

Сизни юйге баргъан затны школгъа табдыргъан бек тынчды дейди Сюлемен.

— Кел, Байдыматха письмо джазайыкъ; ол бек аламат табдырыр.

— Байдымат окъуй, джаза билемиди?

— Биледи.

— Алай эсе андан таб адам табыллыкъ тюлдю.

— Юйге джиберген затла бла бирге ийейим...

— Болсун.

Ната бир акъ къагъытны алыб, пружинасы бла къабыргъагъа илиниб тургъан кюмюш ручканы ауур мермер къаблы кюмюш чернильницагъа джетдириб, джазыб башлады. Мукъуят къатындан кетмей аны джазгъанына къараб турду. Аны башына «насыблы» къагъытчыкъ анамы, эгечими къолларына тюшерикди» деген акъыл келди. Джазгъан къагъытын тёрт бюклеб Мукъуятха узата Ната орнундан турду. Кёзлеринде ойнай тургъан джыламукъларын кёрюб:

— Нек джылайса, джанчыгъым? — дей, Мукъуятны кесине тартды.

— Кесим алай бош,— деб Мукъуят эки кёзюне узала ышарды.

— Эрлай джый, эркишиле келиб къалырла.

Мукъуят къагъытланы алыб кесини печине кириб кетди. Ната барыб, терезеден къарады. Сюлемен джегилген фаэтонну къатына ёрге сюелиб, Энвер — джокъ.

— Не этесиз, джюрюгюз,— дей Энвер юге кириб келди.

Башы джабылгъан фаэтоннга миниб, сахаргъа чыкъдыла.

Орта орамны бара-барыб, тюгел гара каптажгъа джетгинчи, Къызыл Ташла таба айланган джолну тебретиле. Къалгъанладан айырылыб Энвер джарыкъды. Мукъуят кёзюню къыйыры бла анга къараб: «Огъай, мен къоркъгъанча къарт тюлдю; артыксыз да бек джарыкъ кёзююнде джашчыкъ болуб къалады» деген сэгъышха кирди. Кертиси бла да Энверни къарамында хаман да джашлай тургъанча кёргюзген бир зат барды. Иги эслеп къарасанг, эки кёзюню джаннганы бла чачыны къаллынлыгъы этгенлерин эслерге боллукъду.

Мукъуятны башында аллай сагъышла джазгъы джелчик болуб озгъан заманда, Энверни акъылына башха затла келедиле. Къайытмазлыкъ кюнле... Былайтын, Кита бла джюрюучюсю... Къайдады быйыл Кита... келликмиди бери... келсе къалай боллукъду. Аны хыйла ауларындан адам башын къалай аллыкъды... Энверни бир кесек тубан басды. Ол ахсыныб баш энишге къарагъанында Мукъуятны акъылына: «Мен кесими джюрюте, адамланы ичинде туту билмей къан джаудурмайым» деб келди. Чебгенини бир джанына кетиб баргъан этегин бери тартыб тобугъун джабды.

— Алан, Сюлемен, кел бир тютюн тартайыкъ,— деди Энвер.

— Кел,— деб Сюлемен хурджуна узала башлаганлай, Энвер ашыкъдырыб: «тохда, сау къаллыкъ, мени бир аламат сигарларым бардыла» дей, джанындан Кавказ тауланы суратлары салынган бир партабакны чыгъарыб, ашыгъыш ачды. Тёрт уллу сигараны бирин алыб, Сюеменнге узатды.

— Асыры уллудан бошалыргъа унамай бек къыйнайдыла,— дей Сюлемен аллы бла Энверге къабындырыб, аны ызындан кесини сигарасын букъусуратды.

Къызыл-Ташланы, Кёк ташланы къатлары бла ётюб туристлени таласына чыкъдыла.

— Ислам джарлы бла Ярошенко былайын бек сююучен эдиле. Къачан келсенг да аланы былайда кёрюрге боллукъ эди,— деб Энвер ахсыныб башлагъа къарады.

Мыхал айрысына, тюз тепбеси экиге юлешинген бир дуппургъа джетдиле. Фаетондан тюшгенлей Мукъуят Минги-Таугъа джити къараб тохдады. Ната барабарыб дуппурну ортасындан хамхот чыгъыб турган къысыр ташха миниб ызына айланды. Ол Мукъуятха айланыб.

— Поэзия! — деди.

Энвер Натаны айтханын иги ангылаялмады. Сюлемен татлы ышарды. Кертиси да поэзия эди. Кавказ тауланы этеклеринде орналган аламат шахарны къыйыры; тюрю-тюрю гокга хансла бла джасалган биченликле, дуппурланы этеклерин басыб, турган кёкене кёз кёрген, кёз илиннген джерледен аууб кетедиле. Батаргъа къысылыб барган кюнню джарыгъында от джанганча джарыкъ бетли тигилген чебгени, джукъа дарий джаулугъу акъ булутчукъча башына атылыб, тюймеси бла кямарыны джаухар ташларында кюн таякъланы кюлтелери ойнай, уруб ёсген тал терекча Мукъуят Эриген планетаны толкъунларыча, огъартын эниб келген дуппурла аланы артларында кеслерин кёкте тиреу этиб турган къарт Минги-Тауну эки башлары. Таулада туууб джазыуу джетген кюн элин анасын, эгечин, къарнашын атыб бир адамгъа ёмюрлюк джолдаш болуб бери кетиб къалган Мукъуят.

— Былайгъа келсем эки кёзюмю Минги-Таудан алалмайма,— деди Мукъуят.

Киши анга сёз айтмады. Марагъанча нёгерлери анга джити къараб тургъанларын кёргенинде Мукъуят тар- тыныб:

— Былайдан бек узакъмыды? — деб сорду.

— Не зат.

— Минги-Тау.

— Юч джыйырма кычырым.

Юч джыйырма кычырым неллай бир болур... Мукъ- уятны акъылын ангылагъанча Энвер.

— Узакъ болуб къайда..... Джарагъан атха бир кюн- люк джолду.

Быладан сора да былайда кёб адам кюн ууатады. Нени да алгъа эслеучю Ната:

— Таулула? — деди.

— Сары бухар бёрклери акъ схарла тёппелери бла бир талай ингичгебел таулу келиб тёберлакъ да фае- тонда, тюшдуле.

— Бёденеланы джашладыла... Ол маштакъчыкъ Джюсюбге ушайды... акъкъабдал бек джаш, кеси да ёмюрю мында джашагъан Эзаны къайыныды. Ол узун- боюн, кызылджагъа Кашуфну джашыды,— деди Эн- вер.

Ала таба къарагъанларын кююб, джаяу джолчукъ бла ёргерек чыкъдыла. Кюнню кёзю кыйырын дуппур- лагъа джетдириб грамофонну табагъыча бурулуб баш- лады. Ингирги салкъын хауа кенделен джюрюб ханс- чыкъланы квалтыратды. Кюн ууата келгенле шахаргъа тюшер къайгъылы болдула. Къауум-къауум болуб ыз- ларына къайтыб келген фаетонланы биргесине быланы улоулары да келеди. Тик энишге алай кёб да барма- гъанлай кызыл клисаны къатына джетдиле. Энвер фаетону тохдатды.

— Тюшейик да былайдан джаяу барырбыз, — де- ди ол.

Киши джууаб этмеди.

— Сюлемен, къалай ушатаса? — деб экинчи кере да сорду.

— Боллукъду... былайдан театргъа бек джуукъду.

— Сен бар, театр бошалыр заманнга келирсе — де- ди Энвер арбанысына.

Тик орамны тюше келиб, темир джолну юсю бла ёт- ген мийик темир кёпюрге джетдиле. Мукъуят кёпюрню кзулакъларындан тутуб, туракълай, тюблери бла ётген

темир джолгъа бек сейирсиниб къарайды. Ала Баш паркны таш басхычларындан чыгъыб, ачыкъ чокъракъ эстрадагъа джетерге электричество лампала джандыла. Аскер, граждан къауумла эстрадагъа «Ачыкъ чокъракъны» къанат тюбюне киредиле. Джелчик сценаны бек уллу къатапа джабыуун джыйыб биченликни къымылдатханча, къалтыратады. Шиндиклеге иги кесек адам олтургъанды. Ната бла Мукъуят алларында, Энвер бла Сюлемен да аланы ызларындан, кириб келедиле. Сюлемен алгъа чыгъыб, ачыкъ джерде орналгъан шиндиклени ичинде орунларына къарай айланганлай:

— Наталья Павловна, сыйынгы кѳргеними билдире-ме? — деген бир кючлю эркиши тауушну эшитди. Сюлемен ызына айланыб къарады. Натаны неле эсе да айтханын иги эшитмегенлей Сюлеменни башына «ким эди бу адам» деб келгени бла Шаляпин болгъанын эскергени тенг болду. Сюлемен къатларына келди.

— Танышыгъыз была мени татлы тенглеримдиле; бу джерледе тууб есен адамладыла,— дей Ната Шаляпин бла нѳгерлерине кѳзую-кѳзую къарады.

— Бизге бек уллу насыбды сизни бла танышхан... бек уллу сыйды,— дей Энвер узун бармакълы къолу бла уллу орус джырлаучуну къолун къаты къысты.

— Салам, эм да уллу сыйлау сизге,— деб Сюлемен да Энверни ызындан Шаляпинге къолун узатды. Джукъ да айтмагъанлай баш энишге къараб Мукъуят саяулача акъ бармакълы къолчугъун узатды.

— Аламат джан, Джомакъдача ариулугъу болгъан инсан,— деб къолун тута, дунягъа джырларгъа, ауазы бла джашаудан хапар айтыргъа джаратылгъан адам Мукъуятны къолун къаты къысды.

«Былада чот ачыкъды да» деб келди, Китаны аурууларыны барысы бла ауруб бери айланган Энверни акъылына.

— Аламат Еленни эгечинден туугъан Натачыгъым. Сени мында болгъанынгы эшитген эдим, алая таблыкъ тюшюб тюбеялмайма,— деди Федор Иванович.

— Сени ишинг кѳбдю. Халкъ сценада кѳрюрге табмагъан Шаляпинни энчи кѳрюрча бизге аллай насыб къайда.

— Натачыкъ, Натачыкъ! Тереховланы кѳб туз дамларын ашагъанма. Операгъа биринчи келген заманымда

Еллен кьаллай бир джакълагъан эди. Ким не айтса да сени уа менде уллу эркинлигинг барды...

— Джырларыкъ тюмюсе; концертлеринг къачан башланлыкъдыла?

— Джырлар къарыуум джокъду, бек кючлю ауруб, къарыусуз болуб келгенме... Бу дуняны бирем-бирем ташлай башлагъанбыз... Джарлы Елленни унуталмай-ма. «Россиягъа, Россиягъа» деб джан берген эди. Алай болгъанлыкъгъа Бомбей джерни бир этеги... Узакъ индияны джеринде орус искусствону кюнюнден къара чечек узалыб, бир джарыкъ джулдузун алыб кьойду да,— деб Шаяпин селеше тургъанлай концерт башланырыны аллы бла уруучу кьонгурау кючлю зынгырады.

— Энтда тубербиз,— деб Федор Иванович барысыны да кьолларын тута арлакъда аны сакълаб тургъан Дальский таба джаллады. Ната кьол джаулукъ бла узалыргъа тамгъа тюшеди деб кьоркьуб, чыкъ басыб келген кезлерин бармакълары бла акъырын сылады.

Сцена ачылды. Учу-къыйыры болмагъан кьыл кьобуладан кьуралгъан симфония оркестр бирден джашаууну хапарын айтыб башлады. Дунягъа уллу ангысы бла джаратылгъан Мукъуят, назик тауушла айтхан хапарны толу магъанасын ангылаялмагъанлыкъгъа, джюреги бла сезиб, адамланы унутуб, джангыз кеси тауушланы аламан дунясында кьалды. Къатында олтургъан Энверни билегинден иги адамыча къысханьында кесин алай эследи. Ышарыб аны таба къараб тургъан Энверни билегин джибериб, бети джибиб Мукъуят баш энишге къарады. Кесин шошлукъну кенгешине берген публика, хар номер бошалгъаны сайын харс уруб, разылыкъ эм да къууанч тауушдан тегерекни толтурады. Джарашыб согулгъан симфония оркестр концертни финалын джуукълашыб келген бир уллу кючню юсюнден хапар айтыб бошады. Халкъ бирден туруб хаман харс уруб «авторну», «авторну» деб къычырыкъ этиб башладыла.

Ышара, ышара къуу битген орта бойлу Сергей Васильевич Рахманинов сценагъа чыкъды. Залы джерджеринден гул кюлтеле атылыб пахмулу композиторну эм да артистни тегерегин гокга ханс салынган бачхача этдиле. Рахманинов бир талай кере энишге ийилди. Алай болгъанлыкъгъа кьол къагъыу сериуюнленмеди. Болмагъанында Сергей Васильевич кьолун оркестрант-

ла таба силкди... Оркестрден кѳбузланы сокѳгъанла бирем-бирем чыгъыб сценаны толтурдула. Публика кѳлю кенгигинчи иги харс урду. Эшикге джууукъ джердеги шиндикледе олтургъанла чыгъа башладыла Бусагъатда эшитген затларыннан иги эс джыймагъанлай тѳртюсю да ачыкъ театрдан чыкъдыла. Келген джоллары бла къайтмай Курзалны аллына ѳтѳуб, джюзюм аллеягъа тѳшген таш басхычлагъа джетдиле. Бир талай къарачайча сѳлешген тишируу бла эркиши алларына тѳбедиле.

— Салам алейкум! — деб биреу Энверге кѳлулн узатды.

— Алейкум салам, Тилмек.—

Тохдаб башхала да сѳлешдиле. Тили черкесча чалгъан бир тишируу, атына Татым деб, Мукъуятны къатына келиб нелени эсе да шыбырдады. Тилмек бла сѳлеше тургъанлай, эки кѳулагъын алагъа салыб тургъан Энвер «бошамайбыз» дегенни эшитди.

— Курзалда фокусник кибикиге къараб келебиз,— деди Тилмек.

— Биз да ачыкъ театрда оркестрге тынгылаб келебиз,— деб джууаб этди Энвер.

Кюндюз да бир тѳбешген болур эдиле, айтыр сѳз табмагъанча тынгылауну салдыла.

— Келигиз, джууукъ болугъуз,— деди Тилмек.

— Аллах джууугъунг болсун... кетейик,— деди Энвер.

Кѳол тутушуб, бир бирлеринден айырылдыла. Тилмеклери арлакъ джанлагъанлай Энвер:

— Тирилик эталмадым. Мен асыры кыйырда юй алыб кѳйдум, Была уа бу алаамат юйлени алдыла да кѳойдула,— деб тюз Курзалны аллындагъы къабхакъдан башлаб шахарны арасына дери созулуб бир бири башында тѳрт къат болуб ишленген юйлени кѳргюздю.

Вокзалдан къайтыб келген адамла кызыу джюрюб башладыла. Сюлеменни акылына «поезд келген болур» деб келди.

— Салам алейкум, Энвер,— деб бир таууш келди.

— Алейкум салам, Къанамат! — деб Энвер джууаб этди.

— Бюгюн Минерална бла Иссисуугъа юч кере бардым,— деб былагъа джуукълашмагъанлай, бир омакъ таулу къатлары бла озуб кетди.

— Кимди бу? — деб сорду Сюлемен.

— Курсауай Қъанамат. Поездни арытама деб хаман Исси-Суугъа джюрюб турады. «Кесинги арытырса» деб кюрешгендиле адамла, алай болгъанлыкъгъа кишини тилин алыргъа унамайды.

Биягъы поездни юсю бла салынган кепюрге дери бардыла Алайда Сюлемен туракълады.

— Сюлемен, нек туракълайса — деб сорду Энвер.

— Майна, фазтон сакълаб турады... сиз барыгъыз, мен а къайтайым, былайдан джууукъду,—деб Сюлемен ызына айланды.

13.

— Къайгъырмаз, буюкъма да кир,— деди Иммолат.

— Тартымая...

— Не.

— Кирмей не этериксе,— дей Абидат баш энишге къараб, ышарды.

— Сени къалай окъутхандыла, сен да алай эт да башла.

— Аминатча мен къалай окъутайым.

— Абидат, эгешчигим. Аминат кѣб джылланы окъутханды. Ол турса не сѣз бар эди. Аны юсюне Сюлемен да келмеди, Петербурга кетди да къалды. Къайгъырмаз, къоркъма... билиминг джетерикди. Къош да барабара тюзеледи, сен да юренирсе, джарагъан учительница болурса,— дей быйыл буйрукъ келиб учительницагъа джарашхан Абидатха Иммолат кѣл эте тургъанлай къонгурау къагъылды.

— Тур барайыкъ.

Коридоргъа чыкъдыла. Классны эшигинден киргенлей Абидатны буюкъгъаны бир кесек чачылды. Къулагъына анасыны «Байдыматны да салсала не иги болукъ эди; экигиз да ох деб бирге бирге ишлерик эдигиз» деген тауушу келди. Иммолат джангы учительницаны сохтала бла танышдырыб «къылыкъ этмегиз» дей, классдан чыкъды.

Арадан айла кетдиле биринчи дерсге кирген кюню Абидатны аллында китабны ачыкъ бетича, сюелгенлей турады. Сохтала бла учительница бир бирлерине юрендиле.

Абидатны окъутханына къараргъа, ишинде джетиш-

мегенлерин чертерге, ишине сингдиралмай тургъан затларын ачыкъларгъа бир кюн болгъан устаз да классха келди. Ол кюн башхалагъа къалай болду эсе да, аллы бла акъырын башланган заман ашыгъа келиб учительница иги эскергинчи, къонгурау къагъылыб къалды.

Абидат устазланы барысындан артха чыгъыб учительскаягъа киргенинден сора мюйюшде шиндикге олтуруб къалды.

— Джыйылыуну бусагъатда огъуна бардырыб къярмы эдик? — деб Хубий улу башхалагъа къарады.

— Кюнортагъа тохтагъаныбыз бла бардырыб къойсакъ таб боллукъ болур,— деб бир экиси да бирден сёз къошдула.

— Да, алай эсе, айтыгъыз, хар ким кёлююзге келгенни,— деб Хубий улу ачыкъ дерспи юсюнден сёзню башлады.

Айтханлары былай болду. Абидат окъутуб башлагъанлы алты ай болады да ишине юреннгенди, дерс берген заманда кесин сохталаны аллында тутта биледи. Джетишмеген затлары — сорууну саулай классха салмайды, юйге берген дерсин айтыб бошагъандан сора аны сохтала къалай ангылагъанларын тинтерча такыйкъаладан заман къалмайды. Ачыкъ урогуна биринчи кере келген джёнгерлеринден андан эсе кючлюрек хырты сакълаб тургъан Абидат джыйылыу бошалгъандан сора къууанаракъ болду.

Эртденбла окъутханла юйге кете, кюнортадан ингирге окъутханла да дерсlege хазырлана башладыла. Юйге Абидат кеси кетди.

Ансарланы хунадан тюшген джерде Абидатны аллына Байдымат тюбеди. Саламлашдыла.

— Власть тюрленнгенди дейдиле,— деди Абидат.

— Къалай тюрленнгенди?

— Патчахлыкъны, аны патчахын къоратхандыла.

— Аннягъа бир хапар айтайым... Мукъуиятха сакъыш этеме. Дуния тюрлениб бир-бирибизни кёрмей къалабыз.

— Бир зат да болмаз. Къоркъма. Байдымат, келир джыл сен да окъутургъа джараш.

— Окъуталырمامы?

— Нек окъуталмайса. Мен не биле эдим, барысы да болушуб, адамгъа къошуб барадыла. Бусагъатда

дерс бергениме кирген эдиле да, аны юсюнден сѣлешиб келебиз.

— Не айтадыла?

— Джетишимсиз джерчиклери да барды, алай болса да бек сѣгюб кюрешмедиле. Иммолат да, Наны да, Илияс да бир иги адамла болгъандыла да улуу болушуб кюрешедиле.

— Орун табылса келир джыл кѣрюрбюз... Мукъуятладан келген письмода Бадашны, Махараланы Эзаны къызлары, дагъыда кимле эсе да муслиман тиширыула гимназияда окъуйдула деб джазадыла. Ары барыб бир кѣрюрге кѣзюм къарайды,— дей, келиб Байдымат сабыр этди.

— Аллынгы алыб турмайым, Байдымат, бу окъуу бла къалмайыкъ. Не гимназия, не да бир башха школ болмаса боллукъ тюлдю. Энтда тюбербиз,— дей Абидат кетиб къалды.

Абидатны ызындан бир кесек къараб туруб Байдымат юлерине айланды.

— Ой, Ання, Ання! — деб Байдымат эшикден ашыгыш тюшдю.

— Не болгъанды?

— Власть тюрленгенди.

— Алай дегенинг неди?

— Школда учителле айтыб айланадыла.

— Сен бу хапарланы барысын да къайдан эшитесе?

— Абидатдан.

— Бусагъатда кишиге хапар айтма; ким биледи сѣз бизден чыкъмасын. Россияны ара сахарында башланган зат бизге алай дженгил джетиб къаллыкъ тюлдю. Патчахлыкъ кесими властын алай тынч бериб къоярыкъ тюлдю.

— Сен бу хапарланы барысын да къайдан эшитесе.

— Сен эшитген хапарланы мен да эшитгенликге нек сейирсинесе?

— Ауузунгу джарыб кишиге джукъ чыгъарма, мен эрлай Ёлмезлеге бир тюбеб келейим,— деб Захрет кийниб башлады.

Аякъларына тобукъгъа дери келген тизилген чурукъла, юсюне къошун бетли кашемерден къабланыб тигилген чебген кийиб башына къара кѣрпеси къалын чыгъыб тургъан сары палтон джаулугъун атыб, Захрет къызына джукъ айтмагъанлай чыгъыб кетди.

Кёкню бир гылауу болгъанча, хаман урлаб тебентин уруб тургъан ачы аяз кесин сездиреди. Захрет ич джау-лугъун мангылайына тартыб палтон джаулулгъуна иги адамыча чырмалды. Тийрени арасына джетиб бара тургъанлай Минатха тюбеди. Жанлаб кетерге кюнде-шини сёзюнден кьоркъду.

— Оу, кимди деб турама, сенмисе? — деб узакъдан огъуна Минат иги абадан сёлешиб башлады.

— Менме мен, олтурургъа кюнюнгмю барды,— деб Захрета сансыз джууаб берди.

Бир-бири къатына келиб тохташханларында Минат ауузундан сёз чыгъаралмай Захретни кийимлерине джити къараб тохдады. Минатны джити къарагъанындан джунчуй келиб, болмагъанында ачыу тийиб, Захретни акъылына, «айтханына кёре джууаб этерме» деб келди.

— Ма, мени да туура быллай бир палтон джау-лугъум бар эди... ах, мен джарлы, джыгъылмай ол мийик табанла бла къалай джорюйсе... тюблери бла тюлкую ётуб кетерча бир мийикле къалай тигалгъанды-ла. Чебгенинги бети асыры джарыкъды. Аллах разы болсун Энверге, джукъгъа ушатды... Келинни чабхыны тутханды да...

— Джатамыды?

— Огъай, къулагъына чирчик-чирчик болуб чыкъ-гъанды. Чабхыннга кесими тюкюрюгюмден аламат джарагъан зат кёрмегенме. Бу джол не эсе да джараргъа унамайды... Барайым Дадашны къатыны Акътотайны юйде таба эсем деб тебрегенме,— деб Минат дамсыз кетиб къалды.

Захрет не айтыргъа да билмей Минатны ызындан бир кесек къараб турду. Ол мюйюшден ары ташайгъан-лай ичинден «алынган» деб, джолуна кетди.

Леонну тюкенини аллында иги кесек эркиши джый-ылыб сёлеше тура эдиле. Джыйылгъанланы кёллери джарыкъ. Не кюрешиб да аланы не сёлешгенлеринден джукъ ангыламагъанлай Захрет къатлары бла озуб кетди.

Ишден джангы келген Ёлмез, от-суу къайгъылы болуб, юйде джумуш эте айланганлай Захрет кириб келди.

— Кел, акъыз, кел, — деб Захретни кёргенинде Ёлмезни къашы-башы джарыды.

— Джангы не хапар барды деб, чыдааялмай келеме;

Байдымат «Абидат власть тюрленгенди» дейди деб келгенди да... тюкенни аллында эркишиле джыйылыб къуш-муш этедиле бир ишексиз ала да ол хапарны юсюнден селешедиле; не айтханларын эшиталмадым.

— Григорийден джангы хапар аллыкъбыз деб сакълайдыла. Тюнене айтханымдан башха хапар джокъду. Иммолат бла Наны сауут джыяргъа керекди дейдиле. Сюлеменден да джангы хапар джокъду...

— Арабин, Петербургда не эте болурла,— дей Захрет, джууаб излеб, Елмезге къарады...

...Петербургда уа джукъламай эдиле.

1957—1959 дж.

КИТАБНЫ АВТОРУНУ ЮСЮНДЕН.

Байчораланы Қысханы джашы Магомет 1920 джыл Учкуланда, малчылыкъ бла баш тутхан таулуну юйдегисинде туугъанды.

1926 джыл Қысхалары атауул кърнашлары бла бирге Гитче-Қъарачай районнга кѣчюб, Ючкѣкен элде орналадыла. Анда 1943 джылгъа дери джашагъандыла. Магометни атасы Қысха Киров атлы колхозда къойчу болуб, анасы — Каппушланы Джанхотну кызы Хаджимат ууакъ юйдегили юйню тутханды.

Магомет 1928 джыл Учкѣкенде толмагъан орта школу биринчи классына окъургъа кириб, джетиджыллыкъны 1935 джыл бошагъанды. Ол джыл огъуча Первомайскедеги Зооветтехникуму ветеринар бѣлюмюне кириб, 1939 джыл аны айырмага бошаб, Харьков ветеринар институтда окъуб башлайды.

1941 джыл Уллу Ата джурт урушха Байчора улу джолдаш студент болуб тургъанлай тюбеб, кеси разылыгъы бла аскерге кетеди.

1941—1943 джыллада 60 кавдивизияны 59 кавполкунда Юг фронтда немца фашистлеге кършчы салышыугъа кѣшулады. 1943 джыл, экинчи кере ауур джаралы болгъандан сора, аскерден бош болуб, Учкѣкеннге къайтады. Ол джылда Магомет Қъазахстанда Пахта-Арал районну ветеринар врачы болуб ишлеб башлайды. 1947-чи джылдан 1956-чи джылгъа дери ол Юг Қазахстанда Сайрам агрозооветшколада эмда Джамбулда бир джыллыкъ кърал эл мюлк школда, зооветтехникумда ветеринариядан преподаватель болуб окъутханды.

1956 джыл Қъазахстандан Қавказгъа къайтыб, Қъарты-Малкър АССР-ни Каменност (Кърма-Қъабакъ), элинде зооветучастокну заведующиси болуб ишлегенди.

1957—1958 джыллада «Кнызыл Қъарачай» загетни элмюлк бѣлюмюню тамадасы болуб къуллукъ этгенди. 1961—1963 джыллада

да радиовещание бла телевидениени Къарачай-Черкес область Комитетини главный редактору болгъанды.

Арт джыллада Магомет кесини усталыгъы бла эл мюлкде ишлейди.

Байчора улу литература сынамларын эл школда окъугъан заманында огъуна башлагъанды. Аны биринчи назмулары школну къабыргъа газетлеринде чыгъыб тургъандыла.

1957 джылдан бери Магометни назмулары, хапарлары, очерк-лери Черкескеде, Ставропольда кёзую-кёзуюу бла басмаланадыла, радио бла берилдиле. Аны талай назмусу Баку, Нальчик, Махачкъала, Майкоп, Москва шахарлада да чыгъадыла. Аланы бир къаууму «Совет поэзияны антологиясы», «РСФСР-ни орта школларына окъуу пособие» деген китаблагъа киргендиле.

Магомет орус тилден Пушкинни «Евгение Онегининден» Татьянаны монологун, Чеховну «Айюсюн», Лермонтовну «Поэтни ёлгенине», «Парус», Ахундовну «Поэтни ёлгенине» деген произведение-лерин къарачай тилге кёчюрюб чыгъаргъанды. Ол ногъай, абаза, черкес авторланы талай затларын да кёчюрюб, къарачай окуучу-ланы шагърей этгенди.

«Уллу Къарачайда» деген роман Байчораланы Магометни кеси башха чыкыгъан биринчи произведениесиди.

Байчораланы Магомет КПСС-ни члениди. Ол 1958 джылда СССР-ни журналистлерини Союзуна алыннганды.

БАШЛАРЫ

Биринчи кесеги	3
Экинчи кесеги	73
Ючюнчю кесенги	135
Тёртюнчю кесеги	230

Магомет Кысхаевич Байчоров

В БОЛЬШОМ КАРАЧАЕ

Р о м а н

На карачаевском языке.

Редактор *Д. Х. Кубанов.*

Художник *В. И. Бекетов.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *З. Т. Агирбова.*

Корректор *А. И. Семенов.*

Сдано в набор 1-IX-1966 г. Подписано к печати 19-1-1967 г.

Формат 84×108¹/₃₂. Физ. печ. л. 20,5. Усл. печ. л. 16,71.

Уч.-изд. л. 16,86. Тираж 1000 экз. Заказ № 4471. ВУ43513.

Цена 64 коп.

Карачаево-Черкесское отделение

Ставропольского книжного издательства, 1967.

Ставропольская краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

57
64 kon.